The background of the cover is a historical map of the Polatsk region. It shows the city of Polatsk (Полотна) and the Dvina River (Двина). The map is drawn in a sepia tone with various symbols for settlements, rivers, and terrain. The title is superimposed on the map.

ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКА І ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

2012

**Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Упраўленне культуры Віцебскага аблвыканкама
Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік**

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

**Матэрыялы
VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі**

(1–3 лістапада 2012 г.)

У дзвюх частках

Частка 1

Полацк 2013

Выданне было здзейснена
пры фінансавай падтрымцы ЮНЕСКА

Укладальнік:

Т.У. Явіч, нам. дырэктара па навуковай рабоце

Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

- Г51 Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі:** матэрыялы
VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (1–3 лістапада 2012 г.): у 2 ч.
Ч. 1. — Полацк: НПГКМЗ, 2013. — 380 с.: іл.

У зборніку апублікаваны даклады VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі», якая была прысвечана 1150-годдзю першага ўзгадвання Полацка ў летапісах і праходзіла 1-3 лістапада 2012 г. на базе Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

У дакладах удзельнікаў знайшлі адлюстраванне разнастайныя праблемы гісторыі, археалогіі, культуры і мастацтва Полацка і Полаччыны ад старажытнасці да нашых дзён, а таксама шырокі спектр пытанняў гістарычнай інфарматыкі.

63.3(4Бєі) + 79.1(4Бєі)

Асаблівасці мовы і арфаграфіі аўтараў захаваны

Змест

Падсумаванне	5
Балыкина Е.Н. Роль электронной учебной книги в организации самостоятельной работы студентов исторических специальностей	7
Баўтовіч М.М. Спадчына Мяніцкіх	17
Бортнік І.А. Сацыяльна-палітычныя каштоўнасці і нормы паводзін шляхты Полацкага ваяводства ў канцы XVI — пачатку XVII стст. паводле соймавых інструкцый	41
Вайніцкі П.У. Сучасныя тэндэнцыі ў беларускай гарадской скульптуры на прыкладзе Полацка	54
Варонін В.А. Чарсцвяды: ад двара княскага да двара гаспадарскага	68
Восович С.М. Деятельность Полоцкого братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Полоцкой Евфросинии в сфере народного образования в 1867–1904 гг.	75
Галубовіч В.У. Злачынцы ў Полацку, альбо да сацыялогіі і тыпалогіі злачыннасці ў другой трэці XVII ст.	94
Дук Д.У. Унікальны помнік археалогіі — заходняя частка Запалоцкага пасада Полацка: праблемы аховы і вывучэння	108
Иоаннисян О.М. От Десятинной церкви до Софии Полоцкой (о становлении древнерусского зодчества)	120
Кепин Д.В. Музеефикация архитектурно-археологических памятников в Киевском регионе	145
Клімаў М.В. Параўнаўчы аналіз некаторых катэгорый матэрыяльнай культуры з Полацка і Лучна	159
Колабава І.Н. Фальшывыя асігнацыі і крэдытныя білеты ў грашовым абарачэнні на тэрыторыі Полацка XIX ст.	173
Кравчук Е.М., Гавриленко Н.В. Исследование строительных материалов Спасо-Преображенской церкви XII века в г. Полоцке	181
Кулешов Вяч. С. Редкие и примечательные ‘аббасидские дирхамы последней трети IX и начала X в. из Козьянковского клада	194

Лабоха Г.М. Роля Еўфрасінні Полацкай у дзяржаўнай палітыцы Полацкага княства	205
Латышонак А.Ю. Крыў, Велт і Латв — фіна-вугорскія назвы днепра-дзвінскага Верху? Да гісторыі старажытных найменаванняў Полаччыны	214
Лесман Ю.М. Homo nudus в Полоцком княжестве	221
Лобач У.А. «Полацкія лабірынты»: беларускі нацыянальны міф у фальклорнай перспектыве	234
Магалінскі І.У. Хімічны склад вырабаў з каляровых металаў X–XVII стст. з Полацка (суадносіны металургічных і тыпалагічных груп)	243
Мацук А.У. Полацкая шляхта падчас бескаралеўя 1764 г.	252
Нароўская А.М. Інтэр’ер традыцыйнага жылля беларусаў Віцебскай губерні (сярэдзіна XIX — пачатак XX стст.)	262
Оськин А.Ф., Джумантаева Т.А. Технология создания виртуальных музейных экспозиций	274
Плавінскі М.А. Праблемы храналогіі археалагічных помнікаў Беларускага Падзвіння канца I — пачатку II тыс. н.э. і шляхі іх вырашэння	281
Полевой Н.А. Некоторые проблемы нейросетевого моделирования развития теоретической историографии	289
Соловьёв А.А. Новые исследования территории Домика Петра Первого	302
Тарасаў С.В. Полацкае мярыла пачатку XIII ст.	314
Шадыра В.І. Этнакультурная сітуацыя на поўначы Беларусі ў канцы I тыс. н.э. (да пытання аб ранніх крывічах)	322
Юмашева Ю.Ю. Стандарты описания объектов историко-культурного наследия в информационно-поисковых системах: проблемы источниковедения	331
Ярмоленка Э.В. Аб выданні «Жыцця блажэннай Еўфрасінні, ігуменні манастыра Уседзяржыцеля Святога Спаса ў горадзе Полацку» (Мінск, 2012)	354
Ярошевич А.А. Древности Дисненского Воскресенского монастыря	366
Звесткі аб аўтарах	375

Падсумаванне навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі»

1–3 лістапада 2012 г. у г. Полацку адбылася VI-я Міжнародная навуковая канферэнцыя «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі». Мы, удзельнікі канферэнцыі з Беларусі, Расіі, Польшчы і Украіны, адзначаем, што дадзеная канферэнцыя, якая традыцыйна праходзіць кожныя пяць год, стала выключнай з’явай у навуковым і культурным жыцці Беларусі і сумежных краін. Тэматыка канферэнцыі ахоплівае разнастайны спектр пытанняў археалогіі, гісторыі, культуры і мастацтва Полацка і Полацкай зямлі, яе суседзяў. У выступленнях і дыскусіях былі прадстаўлены вынікі навуковых пошукаў і дасягненняў, напрацаваных за час, што прайшоў ад папярэдняй V канферэнцыі (2007 г.). Навуковыя даклады паказалі, што гісторыка-культурная спадчына Полацка і Полацкай зямлі мае багаты, практычна невычарпальны патэнцыял, які патрабуе і надалей глыбокага і рознабаковага вывучэння і папулярызацыі.

Удзельнікі канферэнцыі канстатуюць, што Полацк, найстаражытнейшы горад Беларусі, калыска беларускай дзяржаўнасці, становіцца буйным навуковым, культурным і турыстычным цэнтрам краіны і Еўропы.

Таму мы лічым неабходным:

- Ухваліць ідэю ўключэння матэрыяльна-культурных каштоўнасцяў (помнікаў) Полацка (у першую чаргу Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст. з унікальным аўтэнтычным фрэскавым роспісам) у Спіс сусветнай культурнай спадчыны ЮНЕСКА. Зварнуць увагу Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь на неабходнасць забеспячэння спрыяльных умоў пры правядзенні рэстаўрацыі для захавання помніка архітэктуры XII ст., Спаса-Праабражэнскай царквы, і недапушчэння ніякіх дзеянняў, якія могуць прывесці да змянення тэмпературна-вільготнаснага рэжыму, што можа стварыць пагрозу існаванню ўнікальнага фрэскавага роспісу XII ст.
- Зварнуцца да Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь з прапановай аб музеефікацыі ўнікальных помнікаў археалогіі XII ст. у г. Полацку: Бельчыцкага манастыра, царквы-пахавальні ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры, царквы на Верхнім замку.

- Звярнуць увагу Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь на неабходнасць кансервацыі слупоў Полацкага Сафійскага сабора XI ст. і правядзення дадатковых даследаванняў заходняй і ўсходняй сцен (з выкарыстаннем вертыкальных скразных зандажоў).

- Выдаць матэрыялы VI-й Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі» асобным зборнікам.

- Звярнуцца да Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь з прапановай: 1) уключыць у дзяржаўны план на 2013 год перавыданне альбома «Полацк музейны»; 2) выдаць асобным зборнікам артыкулы вядучых навукоўцаў Беларусі і Расіі, прысвечаныя даследаванням Спаса-Праабражэнскай царквы.

- Ухваліць і падтрымаць працу Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка па развіцці ў горадзе сеткі музеяў і падтрымаць планы па стварэнні новага музея археалогіі Полацка на Верхнім замку, а таксама па перанясенні экспазіцыі Музея баявой славы ў цэнтр горада. З гэтай мэтай звярнуцца да гарадскіх уладаў з просьбай аб перадачы запаведніку адпаведных будынкаў.

- Звярнуць увагу адміністрацыі горада Полацка на неабходнасць аднаўлення работы Пастаяннай археалагічнай экспедыцыі ў г. Полацку.

- Звярнуць увагу адміністрацыі горада Полацка на неабходнасць актывізацыі працы тапанімічнай камісіі з удзелам вядучых гісторыкаў і краязнаўцаў з мэтай аднаўлення гістарычных назваў вуліц і плошчаў старажытнай часткі горада.

- Рэкамендаваць аддзелу культуры Полацкага гарвыканкама з мэтай прадухілення далейшага разбурэння ўнікальнага помніка археалогіі г. Полацка — Запалоцкага пасада — устанавіць у адпаведнасці з законам Рэспублікі Беларусь «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны» (артыкул 28, пункт 5) ахоўную дошку на тэрыторыі дадзенага помніка.

- Рэкамендаваць аддзелу адукацыі Полацкага гарвыканкама ўвесці для вучняў 3–4 і 9–10 класаў школ горада музейна-педагагічны курс «Полацк музейны» ў якасці факультатывнай праграмы.

Роль электронной учебной книги в организации самостоятельной работы студентов исторических специальностей

Начало XXI в. ознаменовалось массовым производством программных продуктов образовательного характера и их востребованностью. От эмпирической индивидуальной разработки осуществлён переход к изданию электронной учебной продукции и использованию её в кафедральных медиатеках, на серверах факультетов, образовательных порталах учреждений высшего образования. Характерными чертами данного перехода являются создание и применение электронных образовательных изданий и ресурсов, реализующих гипермедийную форму и форму виртуальной реальности представления данных по определённой методике, опирающихся на педагогическую теорию, с учётом психофизиологических данных обучаемых, разнообразными заданиями нескольких уровней усвоения, с развитым анализатором ответов обучаемых на основе искусственного интеллекта и базой статистических данных обучения. В то же время встал вопрос о понятии, научном определении, типологии, сущностных характеристиках, структуре и концептуальной модели электронного учебного издания, предназначенного для организации самостоятельной работы студентов, которой отводится 30 % (предполагается до 50 %) от количества учебного времени. В нашем видении электронное учебное издание — это электронная вузовская учебная книга (ЭВУК), состоящая из электронного учебника (ЭУ) и творческой мастерской.

С одной стороны, ЭВУК является учебным изданием, следовательно, надо подходить к общему понятию и определению исходя из топологии учебного издания, с другой — электронным изданием, значит её нужно понимать и трактовать исходя из понимания и определения электронного издания. Как ведущие специалисты в области создания и применения электронных образовательных изданий, так и молодые педагоги и разработчики дают свои понятия и определение, структуру и модель электронной учебной книги.

Рассмотрим определение, авторское видение модели и структурных компонентов ЭВУК. Проблемы теории и практики электронных учебных

изданий обсуждались в ходе работы многочисленных международных конференций, на страницах сборников трудов и отдельных монографий. Общепринятого определения понятия «электронный (компьютерный, мультимедийный) учебник» и «электронная учебная книга для студентов учреждения высшего образования» пока не существует, хотя уже введён ГОСТ по электронным изданиям [1], Положение об электронном учебно-методическом комплексе по дисциплине для высших учебных заведений Республики Беларусь [2].

Предлагаемая автором идея ЭВУК нового поколения [3] для организации самостоятельной работы студентов исторических специальностей заключена в том, что **ЭВУК** представлена **двумя компонентами**: условно «жёстким» **электронным учебником** и условно «свободной» **творческой мастерской**.

Электронный учебник [4, с. 560] — электронная обучающая система комплексного назначения, содержащая систематизированный материал по соответствующей научно-практической области знаний, обеспечивающая творческое и активное овладение студентами знаниями, умениями и навыками в этой области, а также обеспечивающая непрерывность и полноту дидактического цикла процесса обучения, дающая возможность в диалоговом режиме, как правило, самостоятельно освоить учебный курс или его раздел с помощью компьютера — строится по модульному принципу с открытой архитектурой, основываясь на образовательном стандарте и компетентностном подходе.

ЭУ отличается высоким уровнем исполнения и художественного оформления, полнотой информации, качеством методического инструментария, качеством технического исполнения, наглядностью, логичностью и последовательностью изложения. ЭУ не может быть редуцирован к бумажному варианту без потери дидактических свойств.

ЭУ содержит, по возможности, три составляющих:

- *информационно-демонстрационную* — для предъявления учебной информации четырёх форм (1 — в вербализованной форме, т.е. только тексты; 2 — в вербализованной и невербализованной, т.е. образной форме статичной двух- и трёхмерной графики; 3 — мультимедиа в виде трёхмерной динамичной графики, видео- и аудиоанимации и лишь частично в вербализованной форме; 4 — виртуальной реальности);
- *практическую* — для отработки заданий, с помощью которых за-

крепляются полученные знания, умения и навыки на репродуктивном и/или на продуктивном уровнях, исходя из таксономии целей;

- *диагностирующую* — для самоконтроля и/или контроля знаний.

ЭУ представлен:

а) совокупностью отдельных предметных многоцелевых (изложение, закрепление, контроль) электронных учебных модулей с охватывающими блоками входного и выходного тестирования уровня знаний темы (модуля) с целью определения индивидуальной траектории изучения каждого модуля; а также

б) вспомогательным модулем обучения правилам работы с каждым предметным модулем (напр., с тренинговым, моделирующим, игровым);

в) при необходимости, вспомогательным модулем обучения пользованию компьютером с максимально дружественным интерфейсом, «погружающим» обучаемого в состояние повышенного психологического комфорта, что особенно важно для студента-гуманитария;

г) модулем психологического тестирования, которое позволяет выявить психофизиологические характеристики, влияющие на обучение;

д) модулем адаптации к студентам, в зависимости от их психофизиологических характеристик;

е) модулем релаксации, позволяющим обучаемому отдохнуть.

В ЭУ реализованы «дружественный» интерактивный интерфейс, а также развитый анализатор ответов обучаемых и блок для сбора и обработки статической информации (истории обучения). Кроме того, учитывая объёмность, к ЭУ могут подключаться дополнительные или расширенные компоненты (объёмный глоссарий, мощная поисковая система, обширный справочный материал, хрестоматия, база данных и др.).

Что касается *предъявления*, изложения учебного материала, представления информации обучаемому, то на сегодня сложился его стандарт для ЭУ — это гипертекстовая (как вербальная, так и невербальная, но с упором на вербальную), мультимедийная (частично вербальная, невербальная статическая и динамическая, аудиальная с упором на невербальную динамическую и аудиальную), гипермедийная формы и видеолекции, а также виртуальные миры (с полисенсорным представлением учебного материала).

Каждый ЭУ, предназначенный для закрепления или контроля знаний, включает учебные *задания*. Эти задания, исходя из их таксономии на

основе: а) уровня усвоения знаний, б) способа конструирования ответа на задание, в) коммуникации при проверке и г) метода ввода и анализа ответа — подразделяются на [5, с. 125]:

1) тестовые задания четырёх форм (с выбором, открытой формы, на соответствие, на установление правильной последовательности),

2) вопросные со свободно-конструируемым ответом трёх степеней трудности,

3) вычислительные двух типов (простые и на основе электронных таблиц (ЭТ)),

4) игровые локальные трёх разрядов и сетевые двух видов,

5) блочно-конструируемые,

6) моделирующие двух (готовая и строящаяся модель) классов,

7) свободного изложения,

8) задания на основе географических информационных систем (ГИС),

9) задания на основе баз данных (БД),

10) проектные,

11) задания по 3D-реконструкции историко-культурного наследия и др.

В педагогической практике в ЭУ, как правило, задействованы, в основном, тестовые задания (например, в СОП eUniversity, СДО Moodle или локальной инструментальной тестовой среде), вопросные первой степени трудности, реже простые вычислительные и локальные игровые первого разряда; из педагогических теорий — методические системы, связанные с модульным и рейтинговым обучением.

Творческая мастерская представлена мультимедийными ресурсами, банком практических заданий, программным обеспечением (ПО) для создания ЭУ и современными образовательными технологиями, которые могут быть использованы как преподавателями, так и обучаемыми в процессе подготовки к занятиям.

Мультимедийные ресурсы (текстовые, графические, мультимедийные, реляционные и полнотекстовые БД, ЭТ, ГИС и др.) наполняются основными (входящими в обязательную программу дисциплины) и дополнительными материалами. В минимальное дидактическое ядро для ЭУ (основной материал) входит от 20 до 80 % ресурсов и банка заданий.

Банк практических заданий включает в себя: сгруппированные тестовые задания; вопросные со свободно-конструируемым ответом; вычислительные; игровые; моделирующие; блочно-конструируемые; свободного

изложения; начертательные; картографические задания с применением ГИС-технологий, ЭТ- и БД-задания для учебного исследования статистических и структурированных, нарративных источников и др., а также возможности их применения на основе современных образовательных технологий.

Также в блок включены материалы для закрепления и контроля знаний, не вошедшие в основной материал: творческие задания на основе ГИС-технологий, ЭТ и БД, задания по 3D-реконструкции историко-культурного наследия, задания на развитие критического мышления (электронный «портфолио» студента, через чтение и письмо); дополнительные задачи, учебные головоломки, логические и обучающие игры, кроссворды, пазлы, тестовые мозаики; сценарии сетевых форумов, вебинаров, брифингов, круглых столов, тематических дискуссий, сценарии занятий методом «Мозгового штурма», методом решения проблем и др.

Программное обеспечение — стандартное, например, средства MS Office; Free Ware либо Share Ware; специализированное. По данному разделу к каждому ПО прилагаются примеры-образцы и методическое обеспечение в текстовом, интерактивном и видеоформатах, цель которого — помочь пользователю в освоении предлагаемого ПО.

В состав коллекции некоммерческого инструментария (свободно распространяемого ПО — Free Ware либо Share Ware) могут входить:

1) конструкторы электронных книг (e-book) — (eBookMaestroFree 1.8, SunRav BookOffice 3.0.2.282, eBook Edit Pro 3.21 Full Rus и др.) и

2) компиляторы HTML-справочников для изложения теоретического материала,

3) конструкторы 3D-flash галереи и Gif-аниматоры для создания движущихся объектов,

4) программы озвучивания текстов (command-line text-to-speech processor),

5) тестовые инструментальные среды мониторинга уровня знаний, умений и навыков для тест-тренинга (с предоставлением мультимедийного материала до решения, корректирующего воздействия во время решения — после выбора каждого дистрактора и комментария после окончательного решения задания) и тест-контроля,

6) инструментарий для организации интеллектуальных игр-головоломок (кроссвордов, чайнвордов, шарад, анаграмм и др.), а также дру-

гих игровых элементов (puzzle, игр «Как стать миллионером?», «Слабое звено», «Угадай мелодию» и др.).

В состав стандартного ПО входят:

1) методические пособия по использованию как стандартного приложения Microsoft Office, например, для создания лекционных и презентационных слайд-фильмов, интерактивных образовательных приложений и тестового тренинга,

2) так и других приложений, применяемых для динамической визуализации и графического воспроизведения материала (пакеты Movie Maker, Flash и др.)

Специализированное ПО представлено [6]:

1) конструктором интерактивных карт с проверяемыми заданиями MapKit,

2) разработчиками лент времени «ОС3 Хронолайнером v1.0», TimeLine Maker Professional 2.0.5. и др.,

3) инструментами для формирования и анализа генеалогических деревьев «Живая родословная 2.0», FamilyTreeBuilder 2.0, Ages FamilyTreeDatabase 1.50, The FamilyTree of Family v9.5, GenealogMap 3.0 и др.

Современные образовательные технологии представляют собой описание инновационных педагогических теорий, технологий, систем и методов (модульное, рейтинговое, разноуровневое обучение, игровой и проектный методы, технология формирования критического мышления, индивидуальный стиль обучения, теория педагогических измерений, групповая работа, обучение посредством кейсов, система полного усвоения знаний и др.) и методику их применения (целиком или отдельной части) в виртуальной среде [7, с. 17].

Организация самостоятельной работы студентов с помощью ЭУ базируется на педагогических теориях. В качестве теоретической основы для разработки компьютерного обучения целесообразно использовать технологии поэтапного формирования умственных действий, полного усвоения знаний (Mastery Learning), формирования критического мышления (электронный «портфолио» студента), методические системы, связанные с уровневой дифференциацией, индивидуализацией, блочным, модульным и рейтинговым обучением [8, с. 25], групповой работой (collaborative or cooperative learning), подготовкой и реализацией электронных проектов,

апробированные и внедрённые в практику обучения на историческом факультете БГУ [9, с. 126].

Самостоятельная работа студентов, как показывает практика, является особенно эффективной, если студенты выступают в роли самостоятельных «разработчиков» компьютерных программ. При этом они «моделируют знания» и соответственно осмысливают содержание изучаемого материала. При таком подходе смогут развиваться способности к самостоятельному освоению материала, формированию навыков поиска, оценки, отбора и организации информации. Так, например, для достижения студентами продуктивных уровней усвоения содержания исторического образования, а также формирования умений на творческом уровне учебной деятельности [10, с. 16–21] рекомендуется использовать комплекс программных средств — «Инструментарий» и необходимые ресурсы и задания из числа представленных в блоке «Мультимедийные ресурсы» и «Банк практических заданий». Студенту предлагается подготовить электронное эссе, реферат или доклад, модуль тестового тренинга или контроля знаний, компьютерный кроссворд и мозаику, слайд-фильм, анимацию, компьютерные зарисовки, сценарий круглого стола или тематической дискуссии, форума, интеллектуальные игры-головоломки, компьютерную версию телеигры «Кто хочет стать миллионером?». Будущий историк-педагог имеет возможность создавать собственные е-уроки и конспект-формы к ним, средства электронной наглядности, е-book для домашней работы учеников, «живые» карты, реконструкции исторических сражений, анимированную интерактивную озвученную съёмку, мультимедийные линии времени, картографические интерактивные задания, доклады на конференции.

Для разработки, например, контролирующего теста по факультативу будущему историку-педагогу можно использовать $\frac{1}{4}$ заданий из основного материала, $\frac{1}{2}$ из дополнительного, а $\frac{1}{4}$, желая ещё более усложнить решение, создать самостоятельно, затем выбрать любую инструментальную тестовую среду из коллекции и сгенерировать нужный тест. А для разработки тестового тренинга на основе технологии полного усвоения знаний можно использовать шаблоны из методических рекомендаций по разработке интерактивных образовательных приложений с помощью MS Power Point. Для повышения мотивации промежуточного контроля заменить, например, традиционную инструментальную тестовую среду на компьютерную версию телеигры «Кто хочет стать миллионером?»,

оставляя в ней те же тестовые задания; а для повышения аттрактивности — обычную HTML-галерею на 3D-галерею.

Преподаватель формирует творческие задания: разработать методом проектов учебную реляционную базу данных [11, с. 21] или компонент электронного учебно-методического комплекса дисциплины для факультета [12; 13]. Ярким примером совместного творчества преподавателей и студентов может служить электронное приложение к учебно-методическому пособию «Университетоведение» — CD Университетоведение [14].

С помощью ЭВУК целесообразно осуществлять формирование умений и навыков самостоятельной работы студентов с гипермедийным эргономическим представлением содержания изучаемого материала, закреплением и контролем усвоения знаний и способов деятельности, для чего применяется шкала таксономии заданий, с учётом современного состояния технического и программного обеспечения.

Таким образом, организация самостоятельной работы студентов с помощью ЭВУК строится на определённой дидактической концепции, которая определяет отбор содержания, методов, организационных форм, средств обучения. Однако такая система является замкнутой, закрытой, «жёсткой» и не позволяет преподавателю изменять или компоновать представленный в системе материал согласно своим целям и задачам. Рамки системы становятся некоторым образом «тесными» для преподавателей и не удовлетворяют всем их требованиям. Следовательно, в ЭВУК должна быть и «открытая» составляющая — «свободная» творческая мастерская. Поэтому модель ЭВУК, программная реализация которой была осуществлена на историческом факультете БГУ, ориентирована на изменение характера взаимодействия преподавателя и студента: от педагога как источника информации — к педагогу как организатору деятельности, помощнику и консультанту в обучении. Наличие творческой мастерской позволяет более широко и качественно организовать самостоятельную работу студентов, связанную с исследовательской, проектной деятельностью, основанную на реальных и виртуальных экспериментах, коллективных формах работы. Это выделяет главную особенность инновационной ЭВУК — она учит студентов не только фактам и концепциям определённой предметной области, но и вырабатывают у них способность мыслить, рассуждать и действовать как исследователи и проектировщики данной предметной области.

Список литературы

1. Издания. Основные виды. Термины и определения: ГОСТ 7.60–2003. — Введ. 01.07.2004. — Минск: Межгос. совет по стандартизации, метрологии и сертификации [Электронный ресурс]. — 2004. — Режим доступа: <http://www.bookchamber.ru/sibdpPublications.htm>. — Дата доступа: 09.04.2008.

2. Положение об электронном учебно-методическом комплексе по дисциплине для высших учебных заведений Республики Беларусь // Республиканский ин-т Высшей школы [Электронный ресурс]. — 2008. — Режим доступа: <http://www.nihe.by/info/10/umk2.doc>. — Дата доступа: 01.12.2010.

3. Балыкина, Е.Н. Концепция электронной вузовской учебной книги нового поколения по историческим дисциплинам / Е.Н. Балыкина // Инновационные подходы в исторических исследованиях: информационные технологии, модели и методы: материалы XI конф. Ассоциации «История и компьютер», Москва, 13–15 дек. 2008 г.: инф. бюл. / Моск. гос. ун-т; редкол.: Л.И. Бородкин [и др.]. — Москва, 2008. — № 35. — С. 187–189.

4. Балыкина, Е.Н. Сущностные характеристики электронных учебных изданий (на примере социально-гуманитарных дисциплин / Е.Н. Балыкина // Круг идей: Электронные ресурсы исторической информатики: тр. VIII конф. Ассоциации «История и компьютер» / МГУ; под ред. Л.И. Бородкина, В.Н. Владимирова. — М., 2003. — С. 521–585.

5. Балыкина, Е.Н. Электронное учебное издание по историческим дисциплинам: определение, структура, модель / Е.Н. Балыкина // Состояние и развитие методологических исследований в исторической науке Республики Беларусь и Российской Федерации: сб. науч. ст. / Гродн. гос. ун-т им. Янки Купалы; редкол.: А.Н. Нечухрин (отв. ред.) [и др.]. — Гродно, 2008. — С. 119–127.

6. Балыкина, Е. Н. Проблема междисциплинарного выбора специализированного программного обеспечения в учебной деятельности историка / Е.Н. Балыкина, А.А. Приборович // Информационные ресурсы, технологии и модели реконструкции исторических процессов и явлений [Электронный ресурс]. — 2010. — Режим доступа: <http://www.aik-sng.ru/text/bullet/36/bull36.pdf>. — Дата доступа: 13.02.2012.

7. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. ква-

лиф. пед. кадров / Е.С. Полат [и др.]; под ред. Е.С. Полат. — М.: Издательский центр Академия, 2003. — 272 с.

8. *Сергеенкова В.В.* Управляемая самостоятельная работа студентов. Модульно-рейтинговая и рейтинговая системы. — Минск: РИВШ, 2004. — 132 с.

9. *Балыкина, Е.Н.* Педагогические инновации электронного обучения / Е.Н. Балыкина // Технологии информатизации и управления: сб. науч. ст. Вып. 2 / редкол.: А.М. Кадан (отв. ред.) [и др.]. — Минск: БГУ, 2011. — С. 121–126.

10. Педагогические основы самостоятельной работы студентов: Пособие для преподавателей и студентов / под. общ. ред. О.Л. Жук. — Минск: РИВШ, 2005. — 112 с.

11. *Балыкина, Е.Н.* Образовательно-исследовательская база данных в изучении Великой Отечественной войны / Е.Н. Балыкина [и др.] // Актуальные проблемы в изучении и преподавании общественно-гуманитарных наук (дисциплин): материалы II (второй) Междунар. науч. конф., 1–2 дек. 2011 г. / ВФ УО ФПБ «Международный университет «МИТСО», редкол.: В.А. Космач [и др.]. — Витебск, 2011. — С. 20–23.

12. *Балыкина, Е.Н.* Электронное учебное пособие «Развитие железных дорог Беларуси»: психолого-педагогические аспекты / Е.Н. Балыкина, И.Л. Грибко, О.Н. Боровская // Технологии информатизации и управления: сб. науч. ст. / Белорус. гос. ун-т; редкол.: П.А. Мандрик (отв. ред.) [и др.]. — Минск, 2009. — С. 182–187.

13. *Балыкина, Е.Н.* Электронное образовательное издание «Общественное движение в России во второй четверти XIX века» / Е.Н. Балыкина [и др.] // Новые образовательные технологии в вузе [Электронный ресурс]. — 2010. — Режим доступа: http://notv.ustu.ru/files/notv2010_book_2.pdf — Дата доступа: 10.02.2011.

14. *Яновский, О.А.* Университетоведение / О.А. Яновский [и др.] [Электронный ресурс]: электронное приложение к учебно-методическому пособию. — Электрон. дан. и прогр. (256 Мб). — Минск: БГУ, 2011. — 1 электрон. опт. диск (CD-ROM); цв.

Баўтовіч М.М.

Спадчына Мяніцкіх

Кожны з нас мае продкаў.

Кожны з нас аднекуль прыходзіць.

*Амаль кожны з нас нясе з сабой пах дому,
зь якога выйшаў, яго выяву, яго водзукі.*

(Дэвіз Згуртавання польскае шляхты)

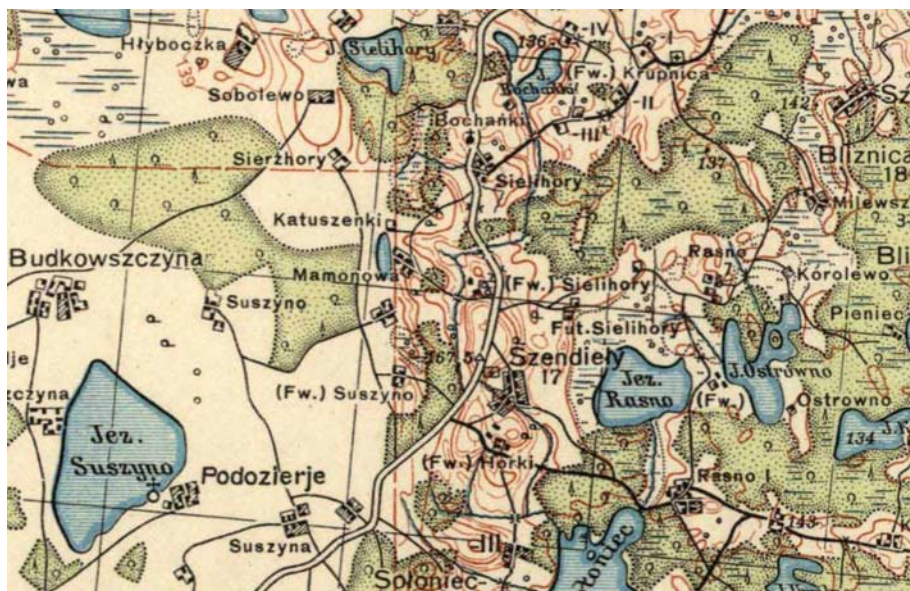
Паводле статыстычных звестак, з другой паловы XIX стагодзьдзя землі былога Полацкага ваяводзтва былі пакрытыя сеткай шляхецкіх гаспадарак. Шчыльнасьць гаспадарак, якія мелі больш за 50 дзесяцінаў зямлі, была прыблізна адна на 4–5 км². Сядзібы зьяўляліся ня толькі цэнтрамі гэтых гаспадарчых суб'ектаў, але і пэўнымі культурніцкімі асяродкамі, што ўплывалі на жыцьцё навакольна. Адным з такіх значных, але забытых асяродкаў была сядзіба Мяніцкіх у Селігорах.

Род Мяніцкіх належыць да пачату старажытных полацкіх шляхецкіх родаў і вядомы з XIV ст. За пратапласта вызнаецца Пётар сын Харына, які, паводле дакумэнтаў, набыў у 1444 г. зямлю на рацэ Сар'я [1, с. 55]. Карыстаюцца Мяніцкія гербам «Леў на мур», які выводзіцца зь герба «Зарэмба» і быў атрыманы 22.XI.1551 г. Васілём Грыдкавічам у часе наблітацыі яго ваяводам полацкім Станіславам Давойнам за паходы супраць маскавітаў і татар. Ужо ў 1552 годзе Васіль Грыдкавіч валодаў маёмасьцю Мяніца на р. Вушачы (адсюль назва роду) [2, с. 137], а ў 1557 годзе набыў ад Яцка Будзькі Селігоры, якія да 1921 году заставаліся ў валоданні ягоных найпроставых нашчадкаў.

У першай палове XIX ст. фальварак Селігоры перайшоў ад ротмайстра Полацкага ваяводзтва Міхала Мяніцкага да аднога зь ягоных сыноў Пятра. Кожная шляхецкая сям'я старанна захоўвала паперы аб каралеўскіх наданьнях або

Мал. 1. Герб «Зарэмба» паводле гербоўніка К. Нясецкага

Мал. 2. Мапа наваколя Селігораў (1-я чвэрць XX ст.)

зямельных набытках ад іншых асобаў. Паперы складалі пэўны сямейны архіў. Аднак, падобна, ужо Пётар не абмяжоўваўся адно захаваннем юрыдычных дакумэнтаў, але пачаў зьбіраць і іншыя, на яго погляд, вартыя таго паперы. Гэтак у архіве Мяніцкіх захоўвалася карэспандэнцыя між родным братам Пятра лепельскім дэканам Вінцэнтам Мяніцкім і дваюрад-ным братам, удзельнікам паўстаньня 1831 году, Юрыям Брынкам [3, с. 80]. Пра Пятра вядома няшмат. Ажаніўся ён недзе ў 1848 годзе на маладзень-кай Ганьне Сушынскай (нар. 1830) з суседняга Сушына. Позьні шлюб можа тлумачыцца далучанасьцю Пятра да паўстаньня. І калі і ня быў асуджаны, мусіў, пэўна, недзе да часу хавацца ад царскіх уладаў. У сям'і нарадзіліся дачкі Ева і Паўліна ды сын Вінцэнт. У 1855 годзе Пётар памёр, і ўдава, якой было толькі 25 гадоў, засталася з трыма малымі дзецьмі.

Вінцэнт Мяніцкі. Бацька не паспеў падзяліцца з адзіным сынам, які нарадзіўся 31.V.1850 г., сваімі поглядамі на жыццё, вопытам, распавесцьці пра былыя часы, продкаў. Вінцэнту да ўсяго трэба было зь цягам часу даходзіць самому. Разьбіраючы і ўпарадкоўваючы сямейны архіў, малады Мяніцкі спазнаваў свой род. Сям'я Мяніцкіх валодала 287 дзесяцінамі зямлі ў фальварках Селігоры, Катушонкі, Каралёва, Ракусіна [4, с. 308].

Дапамога маці па гаспадарцы вымагала значных высілкаў. З гэтае прычыны Вінцэнт ня меў магчымасці прыдбаць належнае гістарычнае адукацыі, адно здолеў скончыць гімназію [5, с. 26]. Найверагодней, гэта была найбліжэйшая Віцебская гімназія, бо Рыская, куды пазней ён адсылаў па навуку сваіх сыноў, расчыніла дзверы толькі ў 1868 годзе. Па дасягненні паўнагадовага ўзросту Вінцэнт цалкам пераняў клопат аб маёнтку і добра развёў гаспадарку, асабліва лясніцтва [6, с. 92]. У 1885 годзе Мяніцкі пабраўся шлюбам з Зоф'яй Слушкай-Цяпінскай (нар. 1862), дачкой паўстанца 1863 году Мечыслава, дзяцінства якой прайшло на выгнанні ў Сібіры. Трохі ўладкаваўшы справы гаспадарчыя, Вінцэнт аддаўся ўлюбёнай справе збірання памятак даўніны. Наведваў навакольныя маёнткі, праглядаў сямейныя архівы. Шмат гадоў супрацоўнічаў з часопісамі «Kraj» (Санкт-Пецярбург), «Kwartalnik Historyczny» (Львоў), «Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne» (Кракаў), «Wista» (Варшава).

Мал. 3. Вінцэнт Мяніцкі

Згадваецца імя Вінцэнта Мяніцкага і ў шаснаццацітамовым выданні «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». Ужо ў другім томе, што ўбачыў сьвет у 1881 годзе, імя Мяніцкага пазначанае між асобай, што стала дапамагаюць у працы над слоўнікам [7, с. XI]. У выданні маецца шмат артыкулаў без пазначэння аўтараў, таму цяжка вызначыць ступень удзелу маладога ўладальніка Селігораў. Адно ў непадпісаным артыкуле пра Кублічы згадана пра апісаньне мястэчка, зробленае збіральнікам мясцовых рарытэтаў Мяніцкім, якое захоўваецца ў рукапісе [8, с. 833]. Верагодна, тое апісаньне лягло ў аснову энцыклапедычнага артыкула. Але гэтае апісаньне не адзінае. Між папераў сямейнага архіву маецца апісаньне вёскі Крупніцы, што раней належала Мяніцкім, а потым Мараўскім. Са збораў Мяніцкага паходзіць ліст польскага філосафа Браніслава Трантоўскага, пісаны недзе каля 1860 году да ўдавы паэта Зыгмунта Красінскага, ліставаньне 1790 году між каралём Станіславам

Аўгустам і ўладальнікам маёнтку Мосар, полацкім кашталянам Рабэртам Бжастоўскім. Зборамі Мяніцкага карыстаўся Браніслаў Эпімах-Шыпіла пры ўкладанні зборніка *«Bietaruskaja Chrestomatija»*. Можна нават знаёмства са зборам сталася для Шыпілы штуршком да працы, бо першым творам у хрэстаматыі ёсць песьня *«О, мой Божа, веру табе»*, друкаваная з дазволу ўніяцкага луцкага біскупа і полацкага адміністратара Якуба Мартусевіча недзе ў 1822–1826 гг. Пасля тэксту песьні ўкладальнік зрабіў запіс *«Сьпісана ў чэрвені месяцы 1889 г. у Селігорах у п. В. Мяніцкага з друкаванае карткі»*. Апроч таго, з гэтага збору Шыпіла пазычыў і некалькі іншых твораў. З друкаванай спадчыны ўладальніка Селігораў варта адзначыць зьмешчаныя ў петэрбурскім часопісе *«Крај»* пасьмяротныя ўспаміны аб А. Семянтоўскім, артыкул пра першыя зафіксаваныя ў Полацкім ваяводстве, а магчыма і ў Беларусі, раскопкі, зробленыя *«у Мосары ў канцы XVIII ст.»*, *«Кароткае паведамленьне пра старэйшую рэвізію Полацкага ваяводства»*, агляд *«Камяні Дзьвінскія або князя Барыса»*. Некаторыя з іх пазьней выйшлі ў сьвет асобнымі кніжкамі.

Вінцэнт Мяніцкі ахвотна дзяліўся сваімі набыткамі, ведамі, за што яму былі ўдзячныя: ужо згаданы Браніслаў Эпімах-Шыпіла; гісторык, аўтар кнігі *«Браніслаў Трэнтаўскі (1808–1869)»* Уладыслаў Гарадыскі [9, с. 423]; Ян Марэк Гіжыцкі за дапамогу ў працы над артыкулам *«Школы ў Полацкім ваяводстве XVIII ст. пасля першага падзелу краю»* [10, с. 71]. Найверагодней, са збораў Мяніцкага паходзіць *«Штодзённае апісаньне падзеяў і мясцовых выпадкаў ва Ёшацкіх школах, пачатае ў верасьні 1791 году»*, урывак зь якога пададзены Гіжыцкім у часопісе *«Квартальнік гістарычны»* [11, с. 29–39]. Быў Мяніцкі шчырым хрысьціянінам. Частку сабраных ім з зачыненых касьцёлаў абразоў ён ахвяраваў віленскаму касьцёлу Сьв. Духа [6, с. 92]. Быў таксама ініцыятарам пабудовы ва Ёшачах касьцёла Сьвятога Лаўрэна. Ужо згаданы Гіжыцкі паведаміў, што *«... некалькі гадоў таму ўдалося людзям добрай волі ... і асабліва пану Вінцэнту Мяніцкаму з Селігораў, палкаму каталіку, палымяна закаханаму ў айчынную гісторыю (які валодае багатым архівам), атрымаць дазвол на пабудову філіяльнай сьвятыні...»* [12, с. 230]. Спачыў Вінцэнт, як і ягоная сужэнка Зоф'я, у першай палове 1916 году, калі ўсе сыны былі ў войску. Пахаваны, пэўна, на могілках ля Шандзялоў, бо гэта бліжэйшая каталіцкая могілка, дзе ляжаць і нашчадкі Сталыгваў, якія на пачатку XX ст. валодалі зямлёй у суседняй Крупніцы.

Мал. 4. Могілкі ля Шандзялоў

Толькі ўлетку 1918 году сыны здолелі на- ведаць родную сядзібу і ўратаваць частку каш- тоўных дакумэнтаў, што пазьней склалі фонд № 599 Мяніцкіх у Дзяржаўным гіста- рычным архіве ў Вільні [13, с. 152]. За савецкім часам сядзіба зазна- ла разбурэньне, а па- кінутыя зборы былі зьнішчаныя.

У Вінцэнта з Зоф'яй было чацьвёра дзетак: Рышард, Мар'ян, Пётар і малодшая дачка Ганна. Бацькі дбалі аб добрай адукацыі для сваіх дзяцей. Сыны навучаліся ва ўнівэрсітэтах, дачка атрымала сярэдняю адукацыю ў Рызе, пэўна, у той самай навучальнай установе, што і будучы геолог Ганна Місуна. І хоць Ганна была малодшай, але дзеля зручнасьці выкладаньня пачнем зь яе.

Ганна Мяніцкая. На- роджаная ў 1894 годзе, Ганна прыймала ўдзел у змаганьні з бальшавікамі ў польскіх вайсковых ад- дзелах у якасьці медыч- най сястры. У міжваенным часе была супрацоўніцай Віленскага ўнівэрсітэту імя Сыцяпана Батуры. Спа- чатку была замужам за ўладальнікам маёнтку Вэн- самполь (былога Полац- кага ваяводзтва, потым Дзісьненскага павету, цяпер Шаркаўшчынскі раён) Вінцэнтам Турскім, а пасля ягонае сьмерці — за Гедымінам Маліноўскім [6, с. 93]. Пасьля Другой сусьветнай вайны эмігравала ў Ангельшчыну. Памер-

Мал. 5. Кутні камень былое сядзібы Мяніцкіх

ла ў 1993 годзе ў Манчэстары на 99-м гаду жыцця. Захоўвала нейкую частку сямейнага архіву Мяніцкіх, пра што згадвае ейны сваяк Зьбігнеў Сямашка [14, с. 80].

Пётар Мяніцкі. Малодшы з братоў Пётар нарадзіўся 1 траўня 1892 году. Бацька меркаваў, што ён мусіць заняцца гаспадаркай. Таму па сканчэньні ў 1912 годзе Аляксандраўскае гімназіі ў Рызе Пётар паступіў на земляробчы факультэт Ягелонскага ўнівэрсітэту ў Кракаве. Аднак пасля двух гадоў навучання быў пакліканы да расейскага войска. У 1915 годзе ў Маскве скончыў Аляксееўскую вайсковую школу і быў прызначаны ў 142-гі Зьвянігарадскі полк. Даслужыўся да чыну падкапітана. У кастрычніку 1917 году пакідае шэрагі часткі і далучаецца да 1-га корпусу генерала Даўбор-Мусьніцкага. Служыў у 5-м палку 2-й стралковай дывізіі. У студзені 1918 году прыймаў удзел у баях з бальшавікамі за Бабруйск. Пасля расфармаваньня немцамі корпуса ў чэрвені 1918 году на кароткі час вяртаецца на радзіму.

Мал. 6. Пётар Мяніцкі

Увосень 1918 году ад'язджае да Вільні, дзе ўступае ў шэрагі Самаабароны Віленскай зямлі. Быў адасланы ў Ліду дзеля дапамогі генералу Адаму Макрэцкаму ў фармаваньні аддзелаў Самаабароны Лідзкай зямлі [15, с. 7]. Ачоліў 2-гі батальён пяхоты, што сфармаваўся з добраахвотнікаў зь Ліды, Шчучына, Радуні, Беліцы [16, с. 29]. З ад'ездам генерала ў Вільню заступае яго на чале Лідзкай Самаабароны ад 12.XII.1918 да 13.I.1919 г. Пасля аб'яднання з аддзелам маёра Дамброўскага і рэарганізацыі ў Шчучыне стаў на чале першага батальёну пяхоты Лідзкага палка, але паплечнікамі ўважаецца за першага камандзіра 76-га палка Лідзкіх стралкоў імя Людвіка Нарбута, што ўвайшоў у склад Літоўска-Беларускай дывізіі [17, с. 1]. 14 лютага 1919 году аддзел Мяніцкага ў складзе пяці афіцэраў і 57 жаўнераў разьбівае бальшавіцкі аддзел у складзе 180 жаўнераў, 80 зь іх бярэ ў палон, здабывае 105 карабінаў, 2 кулямёты, 16 коняў і палявую кухню, ды ўрэшце займае Бярозу Картускую. Гэтая дата ангельскім гісторыкам Нор-

манам Дэвісам уважаецца за пачатак савецка-польскае вайны [18, с. 496]. У часе наступу 23 ліпеня 1919 году на мястэчка Камень (6 км на паўднёвы захад ад Івянца) ачольваў групу ў складзе батальёну пяхоты (453 чал.) і 10-га кавалерыйскага шwadруну (50 шабляў). Калі бальшавіцкі аддзел кулямётным агнём прыціснуў жаўнераў да зямлі, ён сваім прыкладам падняў іх у атаку, але быў цяжка паранены і памёр ад страты крыві, перажагнаўшы жаўнераў і прамовіўшы: «Больш ужо вас не павяду» [19, с. 9]. Пахаваны Пётар на парафіяльных могілках у Наваградку. Пасьмяротна ўзнагароджаны крыжом вайсковае доблесці *Virtuti Militari*.

Мар'ян Мяніцкі. Сярэдні сын Мар'ян нарадзіўся 15 лютага 1890 году. Скончыў медычны факультэт Дорпацкага ўнівэрсітэту (Тарту, Эстонія). 12 ліпеня 1915 году пабраўся шлюбам з Браніславай Цыбульскай з маёнтку Маназыль (былога Полацкага ваяводзтва, потым Дзісьненскага павету, цяпер Мёрскі раён; за 4 км ад Вэнсамполя) [20, с. 447]. Мабілізаваны ў расейскую армію. У 1917–1918 гг. таксама знаходзіцца ў корпусе Даўбор-Мусьніцкага. У часе арганізацыі Віленскай самаабароны ачольвае лякарскую службу ў адзеле Ўладыслава Дамброўскага, пазьней — у складзе 76-га палка Лідзкіх стралкоў [21, с. 28].

Пасьля вайны дэмабілізаваўся ў чыне капітана медычнае службы. Ад 1 кастрычніка 1922 году Мар'ян ад'юнктам у дэрматалагічнай клініцы пры вайсковым шпіталю на Антокалі (Вільня) [22, с. 32]. Ад 15.XII.1927 г. ачольвае згаданую клініку [23, с. 400]. Разам з сваім кіраўніком прафэсарам Зьдзіславам Савінскім Мяніцкі зьяўляўся

Мал. 7. Здымак 1920 г. у Вільні (ад левага боку: маёр Рышард Мяніцкі, капітан Мар'ян Мяніцкі і былы камандзір 76-га палка палкоўнік Вільгельм Загурскі)

арганізатарам 5-га штогадовага зьезду польскага дэрматалагічнага таварыства ў Вільні 5 чэрвеня 1927 году, дзе выступіў са спавешчаньнем «Дыятэрма-каагуляцыя ў дэрматалогіі» [24, с. 1]. З 8.I.1929 году выкладае на лякарскім факультэце Віленскага ўнівэрсітэту. Ад 1925 году ягоныя артыкулы стала зьяўляюцца ў медычных выданьнях «*Polska Gazeta Lekarska*» (Кракаў), «*Przegląd Dermatologiczny*» (Варшава), «*Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*» (Вільня) [23, с. 452]. Ягоныя працы друкуюць таксама эўрапейскія і амэрыканскія перыядычныя выданьні: «*Annales de dermatologie et de syphiligraphie*» (Парыж), «*Dermatologische Wochenschrift*» (Ляйпцыг), «*Acta dermatovenereologica*» (Стакгольм), «*Archives of dermatology and syphilology*» (Чыкага), «*The Urologic and cutaneous review*» (Вэст Палм Біч, ЗША) ды іншыя. 15 ліпеня 1932 году Мяніцкі абараняе годнасьць прафэсара [25, с. 7]. У часе Другой сусьветнай вайны Мар'ян заставаўся ў Вільні. Уначы з 16 на 17 верасьня 1943 году быў, як і 13 іншых прафэсараў былога Віленскага ўнівэрсітэту, увязьнены літоўскай службай бясьпекі (Sauguma), але праз дзень выпушчаны [26, с. 48]. Пасьля вайны з прычыны перадачы Вільні Літве вымушаны быў зьехаць. У 1945 годзе пасяляецца ў Лодзі, становіцца адным з закладальнікаў медычнага факультэту Лодзьскага ўнівэрсітэту і стваральнікам Лодзьскай дэрматалогіі. Чалавекам Мар'ян быў вясёлым. Казімір Ляскрыс, бацькі якога таксама былі змушаныя пакінуць Вільню і перабрацца ў Лодзь, так апісвае Мяніцкага, які 22 ліпеня 1946 году быў між запрошаных на дні нараджэньня ягонае маці: «Быў пан Мяніцкі, сьведка шлюбу бацькоў, чалавек надзвычай даўгі, з гучным голасам, якім голасна гукаў, узыходзячы па лесьвіцы: «Людзі, людзі, дайце хутчэй гарэлкі, каб мае кішкі не распаўзліся на часткі» [27, р. 3]. Але працаўніком быў нястомным. Кіраваў дэрматалагічнай клінікай у Лодзі [28, с. 198]. Да 1964 году працягваў займацца навуковай дзейнасьцю. Спачыў у 1966 годзе, пахаваны ў Лодзі [29, с. 401–404]. Ягонае імя ўключанае ў *Польскі біяграфічны слоўнік* [30, с. 799–800].

Рышард Мяніцкі. Нарэшце пра старэйшага сына Вінцэнта Мяніцкага. Рышард нарадзіўся 28 ліпеня 1886 году. Звыклым было, што старэйшы сын пераймаў ад бацькі клопат аб гаспадарцы. Але для Вінцэнта больш важным было, каб сын прасякнуўся ягоным замілаваньнем гісторыяй і пайшоў далей, зрабіў тое, чаго сам гаспадар Селігораў з аб'ектыўных прычынаў ня здолеў. Скончыўшы Аляксандраўскую гімназію ў Рызе, дзе навучаўся ад 1896 да 1904 году, Рышард паступае на гістарычна-філалагічны факультэт Петэрбурскага ўнівэрсітэту. Праз два гады ён перабіраецца ў Кракаў,

дзе да 1910 году працягвае навучаньне ў Ягелонскім унівэрсітэце.

1910-м годам дасьледчыкі датуюць першую публікацыю Рышарда Мяніцкага пад назвай «*Страта Смаленска ў 1654 годзе і справа Абуховіча*», надрукаваную ў «*Літоўскім кварталыніку*» [31, с. 39]. Аднак варта зьвярнуць увагу на асобу, што падпісвалася мянушкамі «*Румбольт з Полацка*» або «*Румбольт Полацкі*». Першы артыкул Румбольта зьявіўся яшчэ ў 1906 годзе ў «*Гістарычным аглядзе*» і меў назву «*Рафал Корсак: мітрапаліт Русі (нар. 1601 г. + 1642 г.)*». Уважаць за аўтара артыкула Рышарда Мяніцкага маюцца наступныя падставы:

Мал. 8. Рышард Мяніцкі

1. Супадаюць першыя літары імёнаў.

2. Румбольт і Мяніцкі друкаваліся ў тых самых выданьнях «*Гістарычны агляд*», «*Літва і Русь*».

3. Працы Румбольта ахопліваюць той самы абшар (ВКЛ) і тыя самыя часы (XVI–XVII стст.), што і большасьць раньніх працаў Рышарда Мяніцкага. Да таго ж абодва аддаюць значную перавагу часу панаваньня Ёладыслава IV (артыкул Румбольта «*Здароўе Ёладыслава IV*» і некалькі варыянтаў неадрукаванае працы Мяніцкага пад канчатковым тытулам «*Постаць Уладыслава IV*» [32, с. 88].

4. Урэшце імя Румбольта ўзята з эпохі таго самага Ёладыслава IV, калі пад элекцыяй караля ад Полацкага ваяводзтва падпісаўся Ян Румбольт.

Завадовай прычынай выкарыстаньня мянушкі, пэўна, была адсутнасьць напачатку ў Мяніцкага належнае адукацыі, бо ён толькі пачаў навучацца ў Ягелонскім унівэрсітэце. У 1911 годзе вярнуўся ж да яе, верагодна, з прапановы Яна Корвін Каханойскага, рэдактара «*Гістарычнага агляду*», дзе адначасова друкаваліся два артыкулы Рышарда «*Апошнія гады Гераніма Радзейскага*» і «*Здароўе Ёладыслава IV*».

У 1911 годзе Мяніцкі непрацягла дасьледуе зборы Віцебскага цэнтральнага архіву старажытных актаў. Вынікам досьледу стала праца «*Архіў старажытных актаў у Віцебску 1852–1903*», якая ўбачыла сьвет толькі ў

1939 годзе. Ад 1912 году Рышард дапамагае Яну Корвін Каханойскаму ў працы над укладаннем дыпляматычнага кодэксу Мазовіі [33, с. XII, XXVI]. Адначасова ён дасканаліць веды на юрыдычным факультэце Дорпацкага ўніверсітэту, дыплём якога атрымлівае ў 1915 годзе [34, с. 154].

У тым самым 1915 годзе Мяніцкі мабілізаваны ў расейскую армію. Пасля бальшавіцкага перавароту пакідае частку і далучаецца да 1-га польскага корпусу пад пачаткам Юзафа Даўбор-Мусьніцкага [35, с. 7]. Улетку 1918 году па расфармаванні корпусу прыязджае ў родны маёнтак, дзе забірае з бацькоўскага архіву найбольш каштоўныя дакумэнты і перавозіць іх у Вільню. Прымае ўдзел у стварэнні Віленскай Самаабароны. Паводле загаду начальніка вайскавай акругі Літвы і Беларусі Ўладыслава Вейтка № 1 ад 29.XII.1918 г., Мяніцкі прызначаны шэфам канцылярыі штабу акругі [16, с. 71], пазней ад'ютантам штабу аддзела пад пачаткам маёра Ўладыслава Дамброўскага [36, с. 8]. У складзе Літоўска-Беларускай дывізіі, на чале якой стаяў генерал Люцыян Жалігоўскі, прыймаў удзел у заняцці 9 кастрычніка 1920 г. Вільні.

Дэмабілізаваўшыся пасля вайны ў чыне маёра, уладкоўваецца на працу ў Віленскі архіў. У 1922 годзе бярэ шлюб з удзельніцай савецка-польскай вайны Ірэнай Кіркор, якая ў 1926 годзе нарадзіла яму сына Гаральда. Ад часу абароны дысертацыі 20.IX.1923 г. [25, с. 7] выкладае ў Віленскім універсітэце гісторыю [37, с. 161], не пакідаючы архіўнае працы [38, с. 323]. Рышард Мяніцкі быў актыўным сябрам Віленскага таварыства сяброў навук [39, с. 5], Польскага гістарычнага таварыства [40, с. 61], Аб'яднання польскіх бібліятэкараў [41, с. 82]. У 1932 годзе ён стаўся ахвяраю змагання санацыйнага рэжыму Польшчы зь іншадумцамі, бо належаў да кансэрватыўнага лягера, што гуртаваўся вакол віленскай газеты «Слова» (галоўным рэдактарам выдання быў Станіслаў Мацкевіч, які, як і Мяніцкі, служыў у часе вайны пад пачаткам маёра Дамброўскага). Канфлікт меў пачатак у 1929 годзе, калі зь ініцыятывы рэжыму быў адпраўлены на пенсію загадчык катэдры Ўсходняй Эўропы Фелікс Канечны. Гуманітарны факультэт універсітэту на вольную пасаду вылучыў Рышарда Мяніцкага. Аднак Міністэрства рэлігійных вызнанняў і асветы не падтрымала кандыдатуры. Калі факультэт пацвердзіў свой выбар, міністэрства ў асобе намесніка міністра Жангаловіча катэгарычна запатрабавала зняцця кандыдатуры Мяніцкага, пагражаючы расфармаваць факультэт. Самога Рышарда высокае начальства вырашыла вызваліць ад працы ня толькі ва

ўнівэрсітэце, але і ў архіве [34, с. 158]. Толькі пасля перамоваў і адмовы Мяніцкага ад пасады загадчыка катэдры сітуацыя стабілізавалася. Катэдру ачолюў больш лаяльны да рэжыму Генрык Лаўмянскі [42, с. 14]. 1 красавіка 1939 году пасля зыходу на пенсію кіраўніка Віленскага Дзяржаўнага архіва Вацлава Студніцкага Рышард прызначаюць новым кіраўніком. Як зважалі ў міністэрстве, гэта было лепш, чым дапусьціць яго да кіраваньня навучальным працэсам маладых гісторыкаў. Тады ж Мяніцкі быў адзначаны Залатым Крыжам Заслугі [43, с. 81].

Пасля заняцця Вільні савецкімі войскамі Рышард Мяніцкі ад 28 сьнежня 1939 году быў пераведзены ў намесьнікі, а ягонае месца заняў літовец Юозас Стакаўскас. У 1940 годзе Мяніцкі быў арыштаваны савецкімі ўладамі, але адпушчаны [44, с. 109]. Уначы з 16 на 17 верасьня 1943 году, гэтак сама як і брат Мар'ян, быў ўвязьнены літоўскай службай бясьпекі, але праз дзень выпушчаны [26, с. 48]. У сярэдзіне ліпеня 1944 году ў часе баёў за Вільню згарэла жытло Мяніцкіх, а разам зь ім маёмасьць, архівы, пачатыя працы. Сярод стратаў найбольш каштоўнымі былі матэрыялы да гісторыі Полацкага ваяводзтва, якія складаліся з 30000 старонак розных занатавак, выяваў, дакумэнтаў. Быў зьнішчаны базіс вялікае працы, да якой Рышард Мяніцкі падступаўся цягам некалькіх дзесяцігодзьдзяў [45, с. 628]. Сям'я мусіла зьехаць.

Напачатку яны спыняюцца ў Кельцах, дзе 17–27 ліпеня 1945 году сын Гаральд на гуманітарным факультэце каталіцкага ліцэю імя Станіслава Косткі здае экзамен на сталасьць [46, с. 4]. Непрацяглы час Рышард Мяніцкі выкладае ў Ягелонскім унівэрсітэце, але, даведаўшыся ад брата Мар'яна аб утварэньні новага ўнівэрсітэту ў Торуні, недзе ў канцы кастрычніка 1945 году разам з сям'ёй перабіраецца на новае месца. Тут ва ўнівэрсітэце імя Мікалая Капэрніка ад пачатку ён ачольвае катэдру гісторыі Ўсходняй Эўропы, а ад 1951 году — катэдру архівістыкі. Лекцыі, чытаньня Мяніцкім у тым часе, прафэсар Торуньскага ўнівэрсітэту Ежы Вайтовіч успамінае гэтак: *«Ненадоўга на трэцім курсе навучаньня сутыкнуўся з праф. Рышардам Мяніцкім як слухач ягонае лекцыі пад назвай «Гісторыя Інфлянты ў другой палове XVII ст.». Быў гэта высокі чалавек, заўсёды выпрастаны, у часе лекцыі сядзеў нерухома, трымаючы перад сабой скрыжаваныя далоні, глядзеў перад сабой і ніколі не карыстаўся ані якімі занатоўкамі, хаця прыводзіў розныя падрабязнасьці і дэталі, якія «звычайна» чытаюцца з паперак»* [47, с. 368]. Ад 1952 году Мяніцкі дасьледуе архівы Хэлмінскага біскупства, ад-

нак у 1955 годзе з палітычных прычынаў, ня даўшы скончыць пачатае працы, яго адпраўляюць на пенсію [48, с. 45]. Верагодна, гэта сталася адным з чыньнікаў, якія прыспешылі сьмерць, што напаткала навукоўца 26 студзеня 1956 году. Пахаваны быў Рышард Мяніцкі на гарадзкіх могілках Сьвятога Ежы. Пры жыцьці прафэсара выйшаў у сьвет толькі першы том *«Інвентароў маёмасьці Хэлмінскага біскупства»* (1955), цалкам падрыхтаваны прафэсарам і агучаны на навуковым пасяджэньні. Другі амаль гатовы том, дапрацаваны намаганьнямі жонкі Ірэны і сына Гаральда, зьявіўся ў наступным годзе. Трэці, дзякуючы ягоным сябрам і супрацоўнікам, прыйшоў да чытача яшчэ праз тры гады.

Спадчына Мяніцкага значная і ахоплівае розныя галіны гістарычнае навукі. Найбольш значнымі ёсьць: з галіны архівістыкі — ужо згаданыя *«Інвентары маёмасьці Хэлмінскага біскупства»*, зь гісторыі — *«Здароўе Уладыслава IV»* ды *«Ян Пётар Дварэцкі-Багдановіч, карэктар друкарні Віленскага ўнівэрсітэту, забыты геральдык (1773–1840)»*, з успамінаў пра тое, што бачыў і перажыў сам — *«Вільня ў польскім збройным высылку»* ды *«Першае дзесяцігодзьдзе ўнівэрсітэту Сыцяпана Батуры ў Вільні»*. Ня менш каштоўным ёсьць выдадзены пад пачатам Мяніцкага *«Бія-бібліяграфічны слоўнік былога Віленскага ўнівэрсітэту»* [49, с. 45]. Мяніцкі прыймаў удзел у разнастайных канфэрэнцыях. Да прыкладу, на VI-м зьездзе польскіх гісторыкаў, што праходіў 17–20 верасьня 1935 году ў Вільні, Рышард Мяніцкі выступіў са спавешчаньнем *«Агляд дасьледваньняў гісторыі Літвы 1569–1696»*. На тым самым зьездзе прагучалі спавешчаньні *«Нарадавольцы-беларусы і іхны орган «Гоман»* Антона Луцкевіча ды *«Роля беларускіх земляў у польска-літоўскіх уніях»* Вінцэнта Грышкевіча. З-пад пярэдняга Мяніцкага выходзілі ня толькі навуковыя працы. Ён быў аўтарам пасьмяротных успамінаў аб Атоне Гедэмане, аўтары грунтоўных працаў па гісторыі Браслаўскага і Дзісьненскага паветаў, аб Леантыне Івашэўскай, кіраўніцы полацкага рыма-каталіцкага таварыства дабрачыннасьці і закладальніцы прыватнае сістэмы навучаньня [50, с. 259] ды іншых. Шмат напісаў Мяніцкі біяграфічных артыкулаў для шматтамовага выданьня *«Польскі біяграфічны слоўнік»*, рэцэнзіяў на кнігі, што выдаваліся ў розных краінах, у ліку якіх і Беларусь. Для дасьледчыкаў гісторыі Полацкай зямлі, безумоўна, каштоўнымі зьяўляюцца працы *«Тры дакумэнты XV стагодзьдзя, датычныя Полацкай зямлі»*, *«Гальшка Слушчанка»*, *«Справаздача Віцебскага губарнатара аб паўстаньні ў Інфлянтах у 1863 г.»*, *«Станіслаў Давойна, ваявода полацкі»* і, нарэшце, *«Полацкія выгнаньнікі (1563–1580)»*. Зь

ненадрукаванай, але захаванай спадчыны цікаўнымі ёсьць: «*Нарыс гісторыі Літвы да 1865 году*», «*Дзёньнікі Альжбэты з Рудамінаў Пакаш (1804–1867)*», «*Уладыслаў IV (1632–1648)*» [35, с. 11].

Ушаноўваючы памяць выдатнага архівіста, Торунская філія Таварыства Польшкіх архівістаў ад 2007 году штогод ладзіць конкурс дыплёмных працаў з галіны архівістыкі імя Р. Мяніцкага. Вартым і карысным для нас было б выдаць невялікі зборнік ягоных працаў па гісторыі Полацкай зямлі. Сталася б гэта данінаю павагі калі не адзінаму, дык, пэўна, найбуйнейшаму дасьледчыку гісторыі Полацкага краю ў міжваенным часе.

Бібліяграфія

1. *Uruski, S.* Rodzina, herbarz szlachty polskiej opracowany przez Seweryna hrabiego Uruskiego, przy współudziale Adama Amilkara Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez Aleksandra Włodarskiego / S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski. — Warszawa, 1994. — Т. XVI. — Cz. 1.
2. *Ланно, И.И.* Полоцкая ревизия 1552 года / И.И. Лаппо. — Москва, 1905.
3. *Śliwowska, W.* Ześląncy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku: słownik biograficzny / Wiktoria Śliwowska. — Warszawa, 1998.
4. Памятная книжка Витебской губернии на 1878 год / сост. А.М. Семеновский. — Витебск, 1878.
5. *Bahdanowicz, I.* Rękopismienne zbiory Wincentego Mienickiego w Białoruskim Państwowym Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki / Iryna Bahdanowicz // Białostocczyna. — Białystok. 1998. — Nr. 4.
6. *Mienicki, H.* Mienicki Wincenty h. Lew z Muru / Harald Mienicki // Ziemianie polscy XX wieku: słownik biograficzny. — Warszawa, 2000. — Cz. 5.
7. Словник географічны Кралества Польскаго і інных краёў славянскіх / ред. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. — Warszawa, 1881. — Т. II.
8. Словник географічны Кралества Польскаго і інных краёў славянскіх / ред. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. — Warszawa, 1883. — Т. IV.
9. *Krasiński, Z.* Listy do Augusta Cieszkowskiego, Edwarda Jaroszyńskiego, Bronisława Trentowskiego / Zygmunt Krasiński / oprac. Zbigniew Sudolski. — Warszawa, 1988. — Т. 2.
10. *Gozdawa, M.* Szkoły w woj. połockiem w XVIII w. po pierwszym Kraju rozbiore / Marek Gozdawa // Kwartalnik Litewski. — Petersburg, 1910. — Т. 2.

11. Z Pamiętnika szkoły OO. Dominikanów w Uszaczu. Podał M.K. // Kwartalnik historyczny. — Lwów, 1903. — T. XVII.
12. *Wołyniak*. Wiadomości o dominikanach prowincji Litewskiej / Wołyniak. — Kraków, 1917. — Cz. I.
13. *Miscellanea historico-archivistica*. — Warszawa, 1997. — T. IX.
14. *Siemaszko, Z.* Zaplecze i młodość: XV wiek-17 wrzesień 1939 r. / Zbigniew Sebastian Siemaszko. — Londyn, 2000.
15. *Dziczkaniec, J.* Bohaterowie Ziemi Lidzkiej. S.p. kapitan Piotr Mienicki / Józef Dziczkaniec // Ziemia Lidzka. — 1936. — Nr. 2.
16. *Wejtko, W.* Samoobrona Litwy i Białorusi: szkic historyczny / Władysław Wejtko. — Wilno, 1930.
17. W hołdzie poległym // Nowiny: żołnierska gazeta ściennea. — 1939. — 1 lut.
18. *Davies, N.* Boże igrzysko: historia Polski. Od roku 1795 / Norman Davies. — Kraków, 1991. — T. 2.
19. *Dziczkaniec, J.* Ostatnia bitwa kapitana Mienickiego ze wschodnim najeźdźcą / Józef Dziczkaniec // Ziemia Lidzka. — 1936. — Nr. 2.
20. *Łoza, S.* Czy wiesz kto to jest? / Stanisław Łoza. — Warszawa, 1938.
21. *Dziczkaniec, J.* Samoobrona Ziemi Lidzkiej / Józef Dziczkaniec. — Warszawa, 1992.
22. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1923/24. — Wilno, 1924.
23. *Trzebiński, S.* Wydział Lekarski U.S.B. w latach 1919–1929 / Stanisław Trzebiński // Księga Pamiątkowa Uniwersytetu Wileńskiego. — Wilno, 1929. — T. II.
24. Program V-go Zebrania Dorocznego P[olskiego] T[owarzystwa] D[ermatologicznego] w dniach 5 i 6 czerwca 1927 roku w Wilnie. — Wilno, 1927.
25. Wykaz imienny docentów według stanu z dnia 31 grudnia 1937 r. — Warszawa, 1938.
26. *Korab-Żebryk, R.* Biała Księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie / Roman Korab-Żebryk. — Lublin, 1991.
27. *Laskarys, K.* Wilno Engramem Jest Moim [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу http://www.jedrusie.org/laskarys/2_03.htm.
28. *Piechnik, L.* Z dziejów Almae Matris Vilnensis / Ludwik Piechnik, Kazimierz Puchowski. — Kraków, 1996.

29. *Chęciński, T.* Profesor dr. med. Marian Mienicki (1890–1966) / Tadeusz Chęciński // *Przegląd Dermatologiczny*. — Warszawa, 1966. — T. 53. — Nr. 4.
30. *Lutowiecki, J.* Mienicki Marian (1890–1966) dermatolog wileński, profesor Uniwersytetu Łódzkiego / Jerzy Lutowiecki // *Polski słownik biograficzny*. — Wrocław, 1975. — T. XX.
31. Ryszard Mienicki // *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. — Toruń, 1956. — T. 7.
32. Posiedzenie naukowe z dnia 17. II. 1948 r. // *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. — Toruń, 1949. — T. 1.
33. *Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis*. — Warszawa, 1919. — T. I.
34. *Tomczak, A.* Ryszard Mienicki, pierwszy kierownik Katedry Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii na Uniwersytecie Toruńskim (1886–1956) / Andrzej Tomczak // *Archeion*. — Warszawa, 1972. — T. LVII.
35. *Ryszewski, B.* Spuścizna rękopiśmienna Profesora Ryszarda Mienickiego w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu / Bohdan Ryszewski // *Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*. — Toruń, 1991. — Cz. VI.
36. *Zarys historii wojennej 76-go Lidzkiego pułku piechoty*. — Warszawa, 1930.
37. *Kolbuszewski, K.* Wydział humanistyczny U.S.B. w latach 1919–1929 / Kazimierz Kolbuszewski, Jan Oko // *Księga Pamiątkowa Uniwersytetu Wileńskiego*. — Wilno, 1929. — T. II.
38. *Żytkowicz, L.* Ryszard Mienicki / Leonid Żytkowicz // *Zapiski historyczne*. — Toruń, 1956. — T. XXII.
39. *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*. — Wilno, 1936.
40. *Spis członków Polskiego Towarzystwa Historycznego z końcem roku 1938 oraz zapisanych na rok 1939* // *Kwartalnik historyczny*. — Lwów, 1939. — T. LIII. — Z. 2.
41. *Przegląd Biblioteczny*. — Kraków, 1929. — Z. 1.
42. *Łowmiański, H.* Prusy-Litwa-Krzyżacy / Henryk Łowmiański, Marcei Kosman. — Warszawa, 1989.
43. *Wróblewska, E.* Spuścizny rękopiśmienne w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu / Elwira Wróblewska // *Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Nauka o książce IV*. — Toruń, 1966. — Z. XVIII.
44. *Alma Mater Vilnensis*. — London, 1949. — T. 1.

45. *Górski, K.* Polska nauka historyczna — problemy odbudowy / Karol Górski // Kwartalnik historyczny. — Warszawa, 1979 — T. LXXXVI. — Z. 3.

46. Kto otrzymał maturę w Kielcach? // Dziennik Powszechny. — 1945. — 9 sierpnia.

47. *Wojtowicz, J.* Moi nauczyciele akademicki — garść wspomnień historyka: studenta i pracownika naukowego UMK / Jerzy Wojtowicz // Uniwersytet Mikołaja Kopernika: wspomnienia pracowników. — Toruń, 1995. — T. II.

48. Archiwista polski. — 2001. — Nr. 1.

49. *Hejnosz, W.* Ryszard Mienicki 28.VII.1886 — 29.I.1956 / Wojciech Hejnosz // Archeion. — Warszawa, 1957. — T. XXVII.

50. *Aftanazy, R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwa mińskie, mściławskie, połockie, witebskie / Roman Aftanazy. — Wrocław, 1991. — T. 1.

Друкаваная спадчына Вінцэнта Мянiцкага:

1. *Mienicki, W.* Wykopalisko w Mosarzu w koncu XVIII stulecia / W. Mienicki // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. — 1892. — Nr. 1 i 2. — S. 285–289.

2. *Mienicki, W.* Wspomnienie pośmiertne o A. Siemietowskim / W. Mienicki // Kraj. — Petersburg, 1893. — Nr. 9. — S. 13.

3. *Mienicki, W.* Krótka wiadomość o najdawniejszej rewizji województwa Połockiego / W. Mienicki // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. — 1894. — Nr. 1 i 2. — S. 152–155.

4. *Mienicki, W.* Kamienie dzwińskie czyli księcia Borysa / W. Mienicki // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. — 1896. — Nr. 1. — S. 20–25.

Друкаваная спадчына Мар'яна Мянiцкага:

1. *Mienicki, M.* Wpływ promieni Roentgena na krzepliwość krwi i formułę leukocytową w świetle własnych spostrzeżeń / M. Mienicki, T. Wąsowski // Polska gazeta lekarska. — Kraków, 1925.

2. *Mienicki, M.* Przypadek słoniowatości nabytej powiek / M. Mienicki // Polska gazeta lekarska. — Kraków, 1925.

3. *Mienicki, M.* Przyczynek do leczenia wilka pospolitego angiolymphą / M. Mienicki // Polska gazeta lekarska. — Kraków, 1925.

4. *Mienicki, M.* O zastosowaniu jontoforezy w dermatologii / M. Mienicki // Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego. — Wilno, 1926.

5. *Mienicki, M.* Próby leczenia kiły preparatem arseno-bismutowym «Bias» / M. Mienicki, Mańkowski A. // Polska gazeta lekarska. — Kraków, 1926.
6. *Mienicki, M.* Leczenie wilka pospolitego diatermo—koagulacją / M. Mienicki // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1926. — T. 21.
7. *Mienicki, M.* Pityriasis lichenoides chronica (Parapsoriasis Brocq avec atrophie cutanee) / M. Mienicki // Acta dermato-venereologica. — Stockholm, 1926. — T. 7.
8. *Mienicki, M.* Diatermo-koagulacja w dermatologii / M. Mienicki // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1927.
9. *Mienicki, M.* L'influence de la ponction lombaire sur la pression artérielle rétinienne chez les malades syphilitiques / M. Mienicki, J. Abramowicz // Archives d'ophtalmologie. — Chicago, 1927. — T. 44. — Nr. 9. — S. 566–573.
10. *Mienicki, M.* Postępujący samoistny zanik skóry / M. Mienicki // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1928.
11. *Mienicki, M.* Stosowanie kollargolu wzgl. korgolu w przebiegu rzeżączki męskiej / M. Mienicki // Polska gazeta lekarska. — Kraków, 1928.
12. *Mienicki, M.* Ziarninak grzybiasty (mycosis fungoides) / M. Mienicki // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1929.
13. *Mienicki, M.* Reaktionen bei Psoriasis-Kranken in Verbindung mit der Fieberbehandlung / M. Mienicki, Cz. Ryll-Nardzewski // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1932. — T. 27. — S. 143–175.
14. *Mienicki, M.* Recherches sur la coagulation du sang des malades syphilitiques avec considération du taux de calcium dans le sérum et des groupes sanguins / M. Mienicki // Acta dermato-venereologica. — Stockholm, 1933. — T. 13. — S. 63.
15. *Mienicki, M.* Les reactions chez les psoriasiques par rapport a la pyrotherapie / M. Mienicki, Cz. Ryll-Nardzewski // Acta dermato-venereologica. — Stockholm, 1933. — T. 14. — S. 137–164.
16. *Mienicki, M.* Bemerkungen liber Psoriasis ais Allergiezustand. / M. Mienicki, Cz. Ryll-Nardzewski // Dermatologische Wochenschrift. — Leipzig, 1933. — T. 97. — S. 1685–1688.
17. *Mienicki, M.* O łuszczycy wywołanej. Dalsze studjum nad łuszczycą jako stanem alergicznym / M. Mienicki, Cz. Ryll-Nardzewski // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1933. — T. 28. — S. 527–535.
18. *Mienicki, M.* An Attempt to Increase the Curative Effect of a Salt-Free Diet on Lupus Vulgaris / M. Mienicki // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1934. — T. 29. — S. 346.

19. *Mienicki, M.* Multiple Gangrene of the Skin in an Adult / M. Mienicki // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1934. — T. 29. — S. 459.

20. *Mienicki, M.* Du psoriasis provoqué / M. Mienicki, Cz. Ryll-Nardzewski // Annales de dermatologie et de syphiligraphie. — Paris, 1934. — T. 5. — S. 499–508.

21. *Mienicki, M.* Przypadek sporotrychozy skóry i błony śluzowej jamy ustnej / M. Mienicki, Cz. Ryll-Nardzewski // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1937. — T. 32. — S. 62–69.

22. *Mienicki, M.* Grzybica madurska. Potówki / M. Mienicki // Choroby zakaźne. Podręcznik dla lekarzy. — Warszawa, 1937. — T. 1. — S. 441–444.

23. *Mienicki, M.* De l'effet de l'autosérum introduit par voie intradermique sur le psoriasis / M. Mienicki // Annales de dermatologie et de syphiligraphie. — Paris, 1939. — T. 10. — S. 1054–1063.

24. *Mienicki, M.* Zaburzenia troficzne w przebiegu łuszczycy / M. Mienicki // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1955. — T. 5 (3). — S. 219–223.

25. *Mienicki, M.* Leczenie bliznowców w świetle własnych doświadczeń klinicznych / M. Mienicki, H. Kossakowska-Kośmińska // Polski tygodnik lekarski. — Warszawa, 1956. — T. 22. — S. 972–977.

26. *Mienicki, M.* Próby wykrycia swoistego działania autosurowicy w przebiegu łuszczycy w oparciu o elektroforetyczne oznaczanie frakcji białkowych / M. Mienicki, H. Panusz // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1956. — T. 6 (5). — S. 407–418.

27. *Mienicki, M.* Remarks on cases of keloid & scleroderma / M. Mienicki, H. Kossakowska-Kośmińska // Annales de dermatologie et de syphiligraphie. — Paris, 1957. — T. 84 (2). — S. 159–164.

28. *Mienicki, M.* Keloide und Sklerodermie / M. Mienicki, H. Kossakowska-Kośmińska // Dermatologische Wochenschrift. — Leipzig, 1958. — T. 137. — S. 159.

29. *Mienicki, M.* Remarques sur des problèmes d'étiologie et de thérapeutique des Chéloïdes / M. Mienicki, H. Kossakowska // La Presse Médicale. — Paris, 1959. — 28 janv. — Nr. 5. — S. 176–179.

30. *Mienicki, M.* On therapeutic problems in scleroderma / M. Mienicki, H. Kossakowska // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1961. — T. 48. — S. 267–272.

31. *Mienicki, M.* Professor Dr. Czesław Ryll-Nardzewski (1893–1961) / M. Mienicki // Przegląd Dermatologiczny. — Warszawa, 1962. — T. 49. — S. 307–312.

32. *Mienicki, M.* Recherches sur le taux de la vitamine K et plus particulièrement l'influence thérapeutique exercée par celle-ci dans le traitement de

cheloides / M. Mienicki, H. Kossakowska // Annales de dermatologie et de syphiligraphie. — Paris, 1963. — T. 90. — S. 389–392.

Друкаваная спадчына Рышарда Мяніцкага:

1. *Rumbold z Połocka*. Rafał Korsak: metropolita Rusi (ur. 1601 r. † 1642 r.) / Rumbold z Połocka // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1906. — T. III. — Z. 3. — S. 351–373; 1907. — T. IV. — Z. 1. — S. 37–61.

2. *Mienicki, R.* Utrata Smolenska w roku 1654 i sprawa Obuchowicza / R. Mienicki // Kwartalnik Litewski. — Petersburg, 1910. — T. 4. — S. 41–66.

3. *Mienicki, R.* Ostatnie lata Hieronima Radziejowskiego / R. Mienicki // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1911. — T. XIII. — Z. 1. — S. 24–56; Z. 2. — S. 181–202; Z. 3. — S. 315–346.

4. *Rumbold z Połocka*. Zdrowie Władysława IV / Rumbold z Połocka // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1911. — T. XIII. — Z. 1. — S. 1–23; Z. 2. — S. 167–180; Z. 3. — S. 301–314.

5. *Mienicki, R.* Stanisław Radziejowski wojewoda łęczycki / R. Mienicki. — Warszawa, 1911. — 29 s.

6. *Mienicki, R.* Halszka Słuszczanka / R. Mienicki // Litwa i Ruś. — Wilno, 1912. — T. IV. — Z. I. — S. 3–18; T. IV. — Z. II. — S. 96–105.

7. *Mienicki, R.* Pierwszy zatarg Jerzego Lubomirskiego z Janem Kazimierzem (1651) / R. Mienicki // Z okolic Dźwiny. — Wilno, 1912. — S. 144–153.

8. *Mienicki, R.* Ze stosunku Trentowskiego z Krasińskim / R. Mienicki // Kurier Warszawski. — Warszawa, 1912. — Nr. 214.

9. *Mienicki, R.* Poglądy polityczne w dziejopisarstwie polskim XVII w. / R. Mienicki // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1913. — T. XVI. — Z. 1. — S. 35–66; Z. 2. — S. 164–186; Z. 3. — S. 257–293.

10. *Mienicki, R.* Z przeszłości województwa połockiego / R. Mienicki // Ziemia. — Warszawa, 1913. — 15 marca. — Nr. 11. — S. 162–164; 29 marca. — Nr. 13. — S. 195–198.

11. *Rumbold Połocki*. Z dziejów starostwa Dzisnieńskiego / Rumbold Połocki // Litwa i Ruś. — Wilno, 1913. — Z. X–XII. — S. 114–134.

12. *Mienicki, R.* Samoobrona wileńska / R. Mienicki // Wilno Wyzwolone. — Wilno, 1920. — 10 października.

13. *Mienicki, R.* Kartka z dziejów samoobrony wileńskiej. (5 stycznia 1920 r.) / R. Mienicki. — Wilno, 1923.

14. *Mienicki, R.* Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do

1922 roku: rys historyczny / R. Mienicki. — Warszawa, 1923. — 146 s.

15. *Mienicki, R.* Sprawozdanie witebskiego gubernatora o powstaniu w Inflantach w r. 1863 / R. Mienicki // *Ateneum Wileńskie*. — Wilno, 1924. — Z. 5–6. — S. 234–246.

16. *Mienicki, R.* Wileńska Komisja Archeograficzna (1864–1915) / R. Mienicki. — Wilno, 1925. — 222 s.

17. *Mienicki, R.* Powstanie w Radoszkowiczach w r. 1831 / R. Mienicki // *Ateneum Wileńskie*. — Wilno, 1925/26. — Z. 9. — S. 104–145.

18. *Mienicki, R.* Notatka o zaginionem archiwum Jaroszyńskich w Kunie / R. Mienicki // *Archeion*. — Warszawa, 1927. — T. I. — S. 215–219.

19. *Mienicki, R.* Zamach na kaplicę i obraz / R. Mienicki // *Źródła Mocy*. — Wilno, 1927. — Z. II. — S. 73–75.

20. *Mienicki, R.* Diarjusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710 / R. Mienicki. — Wilno, 1928. — 432 s.

21. *Mienicki, R.* Jan Piotr Dworzecki-Bohdanowicz, korektor drukarni Uniwersytetu Wileńskiego, zapomniany heraldyk (1773–1840 r.) / R. Mienicki // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. — Wilno, 1929. — T. I: Z dziejów dawnego Uniwersytetu. — S. 297–312.

22. *Mienicki, R.* Pierwsze dziesięciolecie Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie / R. Mienicki // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. — Wilno, 1929. — T. II: Dziesięciolecie 1919–29. — S. 116–158.

23. *Mienicki, R.* [Recenzja] / R. Mienicki // *Ateneum Wileńskie*. — Wilno, 1930. — Z. 1–2. — S. 365–370. — Recenzja książki: Беларускі архіў: у 3 т. / пад рэд. Дз. Даўгялы. — Менск, 1928. — Т. 2. (XV–XVI стст.),

24. *Mienicki, R.* Trzy dokumenty z wieku XV dotyczące ziemi połockiej / R. Mienicki // *Ateneum Wileńskie*. — Wilno, 1930. — Z. 3–4. — S. 893–904.

25. *Mienicki, R.* Dąbrowszczycy i ich dzieje / R. Mienicki // *Słowo*. — Wilno, 1930. — Nr. 259.

26. *Mienicki, R.* Wilno w polskim wysiłku zbrojnym / R. Mienicki // *Wilno i ziemia wileńska: zarys monograficzny*. — Wilno, 1930. — T. I. — S. 31–42.

27. *Mienicki, R.* Wyzyskanie wileńskich akt władz centralnych litewskich / R. Mienicki // *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.: referaty*. — Lwów, 1930. — S. 231–240.

28. *Mienicki, R.* Biblioteka Archiwum Państwowego / R. Mienicki // Biblioteki Wileńskie / red. A. Łysakowski. — Wilno, 1932. — S. 159–163.

29. *Mienicki, R.* Egzultanci Połoccy (1563–1580 r.) (Karta z dziejów ziemi połockiej) / R. Mienicki // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1933/34. — R. IX. — S. 33–128.

30. *Mienicki, R.* Bazanow Dymitr (ur. 1838); Benet Jerzy; Berdowski Adolf (ur. 1822); Berg Władysław; Biegański Jan Kazimierz; Biegański Piotr Kazimierz / R. Mienicki // Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1935. — T. I.

31. *Mienicki, R.* Ziemia Nowogródzka w dobie porzoborowej: 1793–1915 / R. Mienicki. — Wilno, 1935. — 79 s.

32. *Mienicki, R.* Archiwa Wielkiego Księstwa Litewskiego / R. Mienicki // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Referaty. — Lwów, 1935. — S. 403–413.

33. *Mienicki, R.* Przegląd badań nad dziejami Litwy 1569–1696 / R. Mienicki // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Referaty. — Lwów, 1935. — S. 26–36.

34. *Mienicki, R.* [Recenzja] / R. Mienicki // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1935. — R. X. — S. 419–422. — Recenzja: Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648), Godziszewski Władysław, Kraków, 1934.

35. *Mienicki, R.* Bieńkowski Jan (1837–1863); Białożor Jerzy (zm. 1665); Białożor Kazimierz (zm. 1644); Białożor Krzysztof (zm. 1687); Białożor Stanisław; Bitis Adam (1836–1884); Bohdanowicz Paulin Ksawery (1842–1863) / R. Mienicki // Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1936. — T. II.

36. *Mienicki, R.* [Recenzja] / R. Mienicki // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1936. — R. XI. — S. 518–521. — Recenzja: Szczerbakow, W.K. Krestjanskoje dwizenje w Biełorussii XVI i XVII w. / W.K. Szczerbakow // Trudy Istoriceskoj Komissii Akademii Nauk S.S.S.R: Istoriceskij Sbornik. — Moskwa — Leningrad, 1935. — T. 4.

37. *Mienicki, R.* Rejestr popisowy województwa połockiego z dn. 30 IX. 1765 r. / R. Mienicki // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1936. — R. XI. — S. 303–342.

38. *Mienicki, R.* [Recenzja] / R. Mienicki // Ateneum Wileńskie. — Wilno, 1936. — R. XI. — S. 521–524. — Recenzja: Fleischhacker, H. Russland zwischen zwei Dynastien (1598–1612) eine Untersuchung über die Krise in der obersten Gewalt / Hedwig Fleischhacker — Wiedeń, 1933.

39. *Mienicki, R.* Wacław Sobieski (ur. 26.X.1872 r. — zm. 3.IV.1935 r.): nekrolog / R. Mienicki // *Ateneum Wileńskie*. — Wilno, 1936. — R. XI. — S. 881–892.
40. *Mienicki, R.* Archiwum Murawjewskie w Wilnie (r. 1898 — 1901 — 1936) / R. Mienicki. — Warszawa, 1937. — 85 s.
41. *Mienicki, R.* Archiwum państwowe w Wilnie / R. Mienicki // *Wilno i ziemia wileńska: zarys monograficzny*. T. II. — Wilno, 1937. — S. 126–130.
42. *Mienicki, R.* Jerzy Karol Chodkiewicz / R. Mienicki // *Polski słownik biograficzny*. — Kraków, 1937. — T. III.
43. *Mienicki, R.* Otto Hedemann (ur. 29.IV.1887 — zm. 16.V.1937): nekrolog / R. Mienicki // *Atheneum Wileńskie*. — Wilno, 1937. — R. XII. — S. 700–705.
44. *Mienicki, R.* Stanisław Dowojno wojewoda połocki / R. Mienicki // *Atheneum Wileńskie*. — Wilno, 1937. — R. XII. — S. 404–482.
45. *Mienicki, R.* Uniwersytet Wileński / R. Mienicki // *Wilno i ziemia wileńska: zarys monograficzny*. — Wilno, 1937. — T. II. — S. 11–41.
46. *Mienicki, R.* Ciapiński Wasil (Bazyli) / R. Mienicki // *Polski słownik biograficzny*. — Kraków, 1938. — T. IV.
47. *Mienicki, R.* [Recenzja] / R. Mienicki // *Atheneum Wileńskie*. — Wilno, 1938. — Z. 2. — S. 294–296. — Recenzja: Konopczyński, W. *Dzieje Polski Nowożytnej* / Władysław Konopczyński. Warszawa, 1936. — T. I (1506–1648), t. II (1648–1795).
48. *Mienicki, R.* Oddział majora Dąbrowskiego / R. Mienicki // *Słowo*. — Wilno, 1938. — Nr. 341.
49. *Mienicki, R.* Zeznania i zobowiązania uczestników powstania r. 1830–31 na Litwie w świetle akt śledczych / R. Mienicki. — Wilno, 1938. — 16 s.
50. *Janowski, Ludwik.* Słownik bio-bibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego, wydany pod kierunkiem Ryszarda Mienickiego / Ludwik Janowski. — Wilno, 1939. — 527 s.
51. *Mienicki, R.* Archiwum akt dawnych w Witebsku (Centralne Archiwum Witebskie). 1852–1903 / R. Mienicki. — Warszawa, 1939. — 107 s.
52. *Mienicki, R.* Księga Batoriańska (Zbiór dokumentów ku uczczeniu 350-letniej rocznicy zgonu króla Stefana Batorego, wydany na 20-lecie wskrzeszenia Wszechnicy Wileńskiej) / R. Mienicki. — Wilno, 1939. — 53 s.
53. *Mienicki, R.* Leontyna Iwaszewska. Wspomnienie pośmiertne / R. Mienicki // *Słowo*. — Wilno, 1939. — Nr. 5.
54. *Mienicki, R.* Uniwersał z roku 1688 dla Karaimów trockich / R. Mienicki // *Myśl Karaimska (1937–1938)*. — Wilno, 1939. — Z. 12. — S. 20–21.

55. *Mienicki, R.* Dorohostajski Mikołaj h. Leliwa; Dowojno Stanisław, starosta merecki, lekarz Zygmunta Augusta / R. Mienicki // Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1939–1946. — T. V.

56. *Mienicki, R.* Ehrenkreutz Stefan / R. Mienicki // Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1948. — T. VI.

57. *Mienicki, R.* [Recenzja] / R. Mienicki // Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu. — Toruń, 1949. — T. XV. — Z. 1–2. — S. 191–194. — Recenzja: Svanström, R. Histoire de Suède. / R. Svanström, C.F. Palmstierna. — Paryż, 1947.

58. *Mienicki R.* [Recenzja] / R. Mienicki // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu. — Toruń, 1949. — T. 1. — S. 92–93. — Recenzja: Glemma, T. Piotr Kostka biskup chełmiński / Tadeusz Glemma. — Toruń, 1949.

59. *Mienicki, R.* [Recenzja] / R. Mienicki // Roczniki Historyczne. — Poznań, 1949, — T. XVIII. — S. 430–434. — Recenzja: Czapliński, W. Polska a Prusy i Brandenburgia za Władysława IV / Władysław Czapliński. — Wrocław, 1947.

60. *Mienicki, R.* «Rationes» hetmana Krzysztofa Radziwiłła z r. 1635 / R. Mienicki // Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu. — Toruń, 1949. — T. XV. — Z. 1–2. — S. 187–190.

61. *Mienicki, R.* [Recenzja] // Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu. — Toruń, 1951. — T. XVII. — Z. 1–2. — S. 97–103. — Recenzja: Baranowski, B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku / Bohdan Baranowski. — Łódź, 1950.

62. *Mienicki R.* Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1646–1676) / R. Mienicki. — Toruń, Warszawa, 1955. — 182 s.

63. *Mienicki R.* Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747) / R. Mienicki. — Toruń, Warszawa, 1956. — 278 s.

64. *Mienicki R.* Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego z r. 1759 / R. Mienicki. — Toruń, Łódź, 1959. — 420 s.

Недрукаваная спадчына Рышарда Мянiцкага:

1. *Mienicki, R.* Generał Karol Stahl i jego pamiętniki (1816–1868) // Biblioteka Uniwersytetu M. Kopernika. Dział rękopisów. — Toruń. — Rkps. 947/1–2, 948.

2. *Mienicki, R.* Pamiętnik Elżbiety z Rudominów Pakoszowej (1804–1867) // Biblioteka Uniwersytetu M. Kopernika. Dział rękopisów. — Toruń. — Rkps. 951.

3. *Mienicki, R.* Sprawa pruska w Polsce w latach 1632–1648 // Biblioteka Uniwersytetu M. Kopernika. Dział rękopisów. — Toruń. — Rkps. 952.

4. *Mienicki, R.* Władysław IV (1632–1648) // Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Dział rękopisów. — Toruń. — Rkps. 945.

5. *Mienicki, R.* Zarys dziejów Litwy do 1865 r. // Biblioteka Uniwersytetu M. Kopernika. Dział rękopisów. — Toruń. — Rkps. 951.

6. *Mienicki, R.* Ze stosunków dworu polskiego z Gdańskiem 1645 r. // Biblioteka Uniwersytetu M. Kopernika. Dział rękopisów. — Toruń. — Rkps. 952.

**Сацыяльна-палітычныя каштоўнасці і нормы паводзін
шляхты Полацкага ваяводства ў канцы XVI — пачатку
XVII стст. паводле соймавых інструкцый**

У канцы XVI — пачатку XVII стст. назіраецца працэс хуткай інтэграцыі Полацкага ваяводства ў сацыяльна-палітычную прастору Рэчы Паспалітай. Адным з важнейшых наступстваў дадзенага працэсу з’яўлялася завяршэнне фарміравання на Полаччыне станавай структуры грамадства. Пануючым станам канчаткова стала шляхта. Вызначальным паказчыкам уплыву шляхты на грамадска-палітычнае жыццё краіны і свайго рэгіёну было права ўдзелу ў працы павятовых соймаў, якія выступалі як органы мясцовага самакіравання.

Шляхецкая палітычная культура на Полаччыне не знайшла дастатковага асвятлення ў гістарыяграфіі. Сацыяльна-палітычныя інтэнцыі полацкай шляхты разглядаліся, як правіла, у кантэксце аналізу розных бакоў грамадскага жыцця Рэчы Паспалітай. У шэрагу даследаванняў змест інструкцый полацкіх соймаў разглядаецца ў сувязі з парламенцкай барацьбой вакол праблемы рэлігійных свабод у Рэчы Паспалітай [1, с. 239–240, 546; 2, с. 143, 223, 234, 239–240, 266; 3, с. 29; 4, с. 93–94; 5, с. 127–128, 143–144]. Таксама даволі грунтоўна прааналізаваны змест полацкіх інструкцый 1597 і 1599 гг. у кантэксце канфесійна-палітычнай барацьбы ў 1590-я гг. у манаграфіі Л. Ярмінскага [6, с. 170–173, 212–218]. На інструкцыі 1607 і 1611 гг. спасылаюцца для ілюстрацыі асаблівасцяў палітычнай культуры ВКЛ і Рэчы Паспалітай Э. Апаліньскі і П. Лойка [7, с. 28, 35, 138, 170, 194; 8, с. 87]. Падрабязна даследавана інструкцыя полацкай шляхты на Люблінскі з’езд 1606 г. у працы Я. Мацішэўскага, прысвечанай рокашу 1606–1609 гг. Гэтая інструкцыя разглядаецца як прыклад рэпрэзентацыі найбольш радыкальнай плыні ў межах апазіцыйнага шляхецкага руху падчас рокашу [9, с. 157–159]. У іншай сваёй працы Я. Мацішэўскі разглядаў дакументы, выпрацаваныя полацкай шляхтай у 1607 г. [10, с. 207–208]. Узгадвае пра іх у кантэксце даследавання рокашу ў ВКЛ і Г. Віснэр [11, с. 294]. Змест інструкцыі 1611 г. прааналізаваны ў працы Я. Быліньскага, прысвечанай дзейнасці сойму 1611 г. [12, с. 65–70]. Беларускімі гісторыкамі В. Галубовічам і А. Радаманам была надрукавана інструкцыя 1608 г., арыгінал

якой знаходзіцца ў зборах Архіва Санкт-Пецярбургскага інстытута гісторыі Расійскай акадэміі навук. Разам з тым, публікацыя суправаджаецца толькі каментарам агульнага характару без дэталёвага аналізу тэксту (пра што, між іншым, і было заяўлена ў каментары) [13]. Пэўную ролю ў разуменні сутнасці палітычнай культуры рэгіёну маюць даследаванні В. Галубовіча, прысвечаныя канфесійным і этнічным асаблівасцям полацкай шляхты [14–16]. У спецыяльным артыкуле В. Галубовіча вельмі грунтоўна даследуецца канфесійная праблематыка ў дзейнасці полацкіх соймаў [17].

Мэтай дадзенага даследавання з’яўляецца эксплікацыя асноўных сацыяльна-палітычных каштоўнасцяў і звязаных з імі праксеалагічных норм полацкай шляхты ў канцы XVI — пачатку XVII стст. У сувязі з гэтым прадугледжваецца адказ на пытанне, наколькі полацкая шляхецкая супольнасць інтэгралася ў карпаратыўную культуру Рэчы Паспалітай і набыла адпаведныя ёй формы самасвядомасці, а ў якой ступені захавала традыцыйныя рысы рэгіянальнай культуры.

Крыніцамі нашага даследавання з’яўляюцца інструкцыі полацкіх соймаў. Соймавыя інструкцыі дазваляюць у дастатковай ступені рэканструяваць палітычную культуру і палітычны светапогляд полацкай шляхты.

Сярод інструкцый полацкага сойма канца XVI — пачатку XVII стст. на наш час захаваліся наступныя:

- асобныя фрагменты інструкцыі сойма, які адбыўся, відавочна, у канцы снежня 1596 — на пачатку студзеня 1597 г. напярэдадні сойму 1597 г. Аб гэтай інструкцыі вядома з выдання «*Dyaryusze sejmowe r. 1597*» [18, s. 422];
- перадсоймавая інструкцыя сойма, які адбыўся, відавочна, у студзені 1598 г. [19, s. 237–243];
- інструкцыя сойма, які адбыўся 16 мая 1606 г., выдадзеная паслам на перадракашавы з’езд у Любліне [20];
- ліст полацкай шляхты да падчашага ВКЛ Януша Радзівіла з падзякай за падтрымку рокашу ад 2 лютага 1607 г. [21];
- інструкцыя сойма, які адбыўся 18 сакавіка 1607 г., выдадзеная паслам на ракашавы з’езд у Енджэёве [22; 23, к. 188–189];
- перадсоймавая інструкцыя сойма, які адбыўся ў канцы сакавіка 1607 г. [23, к. 190–191];
- перадсоймавая інструкцыя сойма, які адбыўся 4 снежня 1608 г. [апубл. у: 13, с. 70–72];

• перадсоймавая інструкцыя соймаіку, які адбыўся ў жніўні 1611 г. [24, к. 49–52].

Сацыяльна-палітычныя каштоўнасці з’яўляюцца адным з важнейшых элементаў палітычнай культуры. У шляхецкай культуры Рэчы Паспалітай канца XVI — пачатку XVII стст. можна вылучыць такія фундаментальныя каштоўнасці, як «вольнасць», «роўнасць», «братэрства», «згода», шанаванне традыцыі. Да іх дапасуюцца нормы палітычных паводзін шляхты, што прадугледжваюць разуменне ўласнай ролі і месца ў палітычнай сістэме, спосабаў рэалізацыі правоў і абавязкаў.

Першаснай сацыяльна-палітычнай каштоўнасцю шляхты з’яўлялася *вольнасць*. Паняцце вольнасці вельмі часта выступае ў інструкцыях полацкіх соймаікаў, што ў цэлым было характэрнай з’явай для палітычнага мыслення шляхты Рэчы Паспалітай. Як правіла, яно выступае ў выглядзе формулы «правы і вольнасці» або «правы, свабоды і вольнасці». Такім чынам, вольнасць атаясамлівалася са станавымі правамі і прывілеямі шляхты. Э. Апаліньскі ў сваім даследаванні вылучае тры асноўныя віды шляхецкіх вольнасцяў: свабода слова, веравызнання і выплаты падаткаў [7, s. 80].

Свабода слова азначала права шляхціца да свабоднага выказвання сваіх думак і меркаванняў. Палітычнай маніфестацыяй гэтага права было змяшчэнне скаргаў і патрабаванняў у соймавых інструкцыях і агучванне іх пасламі на соймах. Характэрна, што падчас рокашу яго ідэолагі разглядалі сойм у першую чаргу як пляцоўку для актуалізацыі, абмеркавання і ўвядзення ў жыццё шляхецкіх патрабаванняў. Пры гэтым выказвалася боязь, што ў выніку палітыкі каралеўскага двара функцыі сойму могуць быць звужаны выключна да ўхвалення падаткаў [7, s. 58]. Усведамленне каштоўнасці свабоды слова можна назіраць у інструкцыі паслам ад полацкага соймаіка на Люблінскі з’езд 1606 г. Крытыкуючы неправавое ўхваленне падаткаў на сойме, полацкая шляхта ўказвае: «A iż conclusia tych podatkow nie zgodna yz wielu woiewodztw i powiatów przeciw temu się protestowali, których głosy wolne zagłuszane byli»¹ [20, к. 1]. Як відаць, пратэст быў абумоўлены ў значнай ступені тым, што на сойме не былі выслуханы і ўлічаны меркаванні прадстаўнікоў шляхецкага стану.

Свабода веравызнання азначала роўнасць правоў шляхты незалежна

¹ «А паколькі ўхваленне тых падаткаў не было згодным і з многіх ваяводстваў і паветаў супраць іх пратэставалі, вольныя галасы якіх былі заглушаныя» (Пер. аўт.).

ад іх веравызнання ў межах хрысціянства, а таксама права да змены веравызнання без якіх-небудзь прававых наступстваў. Дадзенае права было абаронена актам Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г., які быў уключаны ў Статут 1588 г. Патрабаванні захавання рэлігійнага міру і дапаўнення акту Варшаўскай канфедэрацыі канкрэтнымі прававымі гарантыямі гучаць ва ўсіх вядомых полацкіх інструкцыях разглядаемага часу [13, с. 71; 18, с. 422; 19, к. 237–238; 23, к. 191; 24, к. 51–52]². У інструкцыі 1611 г. шляхта патрабавала забяспечыць свабоду праваслаўнага культу згодна з соймавай канстытуцыяй 1609 г. Нагодай для гэтага стаў гучны канфлікт уніяцкага мітрапаліта Іпація Пацея з Віленскім праваслаўным брацтвам. У прыватнасці, у інструкцыі змяшчалася патрабаванне вызвалення арыштаванага брацкага пісара Лявонція Карповіча. Характэрнай выступае пры гэтым аргументацыя: «А yz pisarz ych bracki szlachcic uczciwy, iako go mianują prawem nieprzekonany iest wprzód przez prywatną ludzie do wiezienia wzięty. A potem przez różne wiezienie y dotąd iest utrapiony snać w czym prawo nasze pospolitą wolności szlacheckie y są naruszoną (...)»³ [24, с. 51]. Такім чынам, свабода веравызнання разумелася, перадусім, як спецыфічны шляхецкі прывілей. Адметна тое, што, улічваючы канфесійную стракатасць полацкай шляхты, пад патрабаваннямі рэлігійных свабод падпісваліся і праваслаўныя, і пратэстанты, і каталікі.

Падатковая свабода азначала вызваленне шляхты ад выплаты абавязковых збораў. Зрэшты, скліканне соймаў, як правіла, ініцыіравалася каралём для таго, каб атрымаць добраахвотную згоду шляхты на выплату падаткаў для забеспячэння войска. Пытанне аб дазvole на «пабор» было, як правіла, адным з цэнтральных на сойміках. Часта такі дазвол звязваўся з задавальненнем на сойме шляхецкіх патрабаванняў. Так, полацкі соймік 1606 г. перад адпраўкай паслоў на Люблінскі з'езд адмовіўся выплочваць пабор з прычыны нежадання караля і сената задаволіць на сойме патрабаванні шляхецкага стану [20, к. 1–2]. Інструкцыя 1598 г. адмаўлялася выплочваць «пабор» (між іншым, тое ж самае сцвярджалася ў іншых інструкцыях з ВКЛ) з прычыны голаду ў Вялікім Княстве [6, с. 214; 19, к. 238].

2 Падрабязны аналіз гэтай праблемы гл. [2, с. 143, 223, 234, 239–240, 266; 17].

³ «Пісар іх брацкі, паважаны шляхціц, як кажуць, у парушэнне права зняволены прыватнымі асобамі. І потым будучы некалькі разоў арыштаваны, дагэтуль знаходзіцца ў зняволенні, што з'яўляецца парушэннем нашага паспалітага права шляхецкай вольнасці» (Пер. аўт.).

У інструкцыі 1608 г. даваўся дазвол на пабор для патрэб вядзення вайны ў Інфлянтах, аднак ён звязваўся з выкананнем шэрагу патрабаванняў, якія далей змяшчаліся ў тэксце [13, с. 71]. Усё гэта сведчыць пра тое, што полацкая шляхта выразна разумела сваё вольнае права адносна выплаты падаткаў і выкарыстоўвала яго як рычаг націску на палітычныя эліты дзяржавы з мэтай забеспячэння ўласных інтарэсаў.

Наступнай базавай каштоўнасцю шляхты Рэчы Паспалітай з'яўлялася *роўнасць*. Тым самым падкрэсліваліся адсутнасць іерархіі і аднолькавыя правы і магчымасці ўдзелу ў палітычным жыцці ў межах шляхецкага стану.

Канцэпт шляхецкай роўнасці адлюстроўваўся ў тэрміналогіі таго часу ў паняцці «братэрства». Папулярны моўны зварот «брацці нашы» выкарыстоўваўся для абазначэння грамадска-палітычнай агульнасці шляхецкага стану Рэчы Паспалітай [7, с. 89–92; 8, с. 92–93]. Пры гэтым вельмі часта падкрэслівалася дзяржаўная прыналежнасць шляхты («брацці нашы Вялікага Княства Літоўскага», «Іх Мосці брацці нашы каронныя»). У інструкцыі паслам на Енджэўскі з'езд 1607 г. выкарыстоўваўся зварот «*rapowie bracia naszy koronni y Wielkiego Księstwa Litewskiego*»⁴ [22, к. 2]. У якасці формулы станавай салідарнасці выкарыстоўвалася таксама паняцце «міласці (прыязні) братэрскай». У інструкцыі паслам на Енджэўскі з'езд 1607 г. занатавана: «*A żeby na tym rokoshu wszystko zgodnie z miłości braterskiey zachowuiąc equalitate stanu naszego szlacheckiego (...)*»⁵ [22, с. 3]. Братэрская прыязнь, безумоўна, магла ўяўляцца толькі паміж роўнымі па статусу людзьмі. Такім чынам, полацкая шляхта высока ацэньвала каштоўнасці роўнасці і братэрства, разглядаючы іх як сутнасныя асновы шляхецкай дэмакратыі.

Каштоўнасць роўнасці была неаддзельна звязаная з каштоўнасцю вольнасці. Падчас рокашу гэтая сувязь адлюстравалася ў пастулаце аб праве шляхты судзіць сенатараў. Гэта можна выразна ўбачыць у прамове на Люблінскім з'ездзе ў чэрвені 1606 г. прадстаўніка полацкай шляхты парнаўскага кашталяна Пятра Стаброўскага. У гэтым помніку грамадска-палітычнай думкі рокаш разумеўся як з'езд усёй шляхты Рэчы Паспалітай, а таксама сенатараў на чале з каралём, на якім павінны адбыцца абмеркаванне найважнейшых дзяржаўна-палітычных пытанняў, а таксама

⁴ «паны брацці нашы каронныя і Вялікага Княства Літоўскага» (Пер. аўт.).

⁵ «Каб на тым рокашы усё згодна з міласцю братэрскай, захоўваючы роўнасць стану нашага шляхецкага (...)» (Пер. аўт.).

суд над тымі (у першую чаргу сенатарамі), хто парушае права і шляхецкія вольнасці [9, s. 186–187; 25, s. 22–23]. З прамовы зразумела, што на такім сходзе вярхоўным носьбітам улады выступае ўся супольнасць шляхты, а кароль і сенатары павінны з'яўляцца на яго для таго, каб апраўдвацца перад шляхецкімі прэтэнзіямі. П. Стаброўскі сцвярджаў: «Do rokoszu należy osoba królewska, tak mi się zda, aby deputaci z województw referowali urazy prywatne i publiczne, gdyż ex privatis personis res constat, i posłać wszystkie do króla i wokować go w pośrodek nas, aby się nam z tego wszystkiego justifikował, a tych którzy mu tej rady dodawali, nam tu wydał. Nadto zabezpiecz temu, iż rzeczplita daje królom skrypta do panowania, w mocy je też ma, in tali praesertim casu zatrzymać i odchylić trochę (...). Także i ze strony pp. Senatorów, jeśli ta perturbacja za ich niedbalstwem, czy za radą i pomocą stała się, aby stanęli i nam się justifikowali (...)»⁶ [25, s. 23]. Як папярэджанне каралю гучаў іншы магчымы варыянт дзеянняў шляхты: «(...) świadczą annales, że wiele panów degradowano, gdy prawa nie trzymali»⁷ [25, s. 22]. У дадзенай прамове можна заўважыць праяву ўзнікшай у еўрапейскай думцы ранняга Новага часу тэорыі народнага суверэнітэту і звязанага з ім права на супраціўленне тыраніі⁸. Супольнасць шляхты выразна атаясамліваецца з дзяржавай, а кароль і сенатары разглядаюцца як слугі Рэчы Паспалітай (у гэтым паняцці аб'ядноўваюцца шляхецкае грамадства, дзяржава і найвышэйшая ўлада), якія могуць быць адхілены ў выпадку парушэння правоў або дрэннага выканання сваіх абавязкаў.

Таксама фундаментальнай шляхецкай каштоўнасцю з'яўлялася згода. Даследчык палітычнай гісторыі Рэчы Паспалітай Я. Экес нават вылучае дадзенае паняцце ў якасці галоўнага пры разуменні сутнасці палітычнага працэсу ў дзяржаве [26]. У інструкцыях полацкіх соймаў можна вылучыць некалькі аспектаў разумення дадзенага паняцця. Па першае, згода ў значэнні

⁶ «На рокашы павінна быць каралеўская асоба, як мне падаецца, каб дэпутаты з ваяводстваў агалашвалі свае прыватныя і супольныя крыўды. Трэба запрасіць да нас караля, каб ён нам усё гэта патлумачыў, а тых, хто даваў яму парады, нам выдаў. Трэба разумець, што калі Рэч Паспалітая дае каралям права да кіравання, то ў яе моцы таксама некаторым спосабам яго трохі абмежаваць і затрымаць (...). Таксама калі якая-небудзь пертурбацыя адбылася з-за нядбалства або парад і дзеянняў паноў сенатараў, каб яны перад намі сталі і растлумачылі (...) (Пер. аўт.).

⁷ «(...) аналы сведчаць, што шмат уладароў дэтранізавана, калі яны не прытрымліваліся права» (Пер. аўт.).

⁸ Пра сувязь ракашовай думкі ў Рэчы Паспалітай з дадзенымі канцэпцыямі гл. [7, s. 66–67].

знаходження кампрамісу паміж роўнымі паводле правоў прадстаўнікамі шляхецкага стану. Яскравым прыкладам такога разумення згоды будзе наказ з інструкцыі паслам на Енджэеўскі з'езд 1607 г.: «Od nas na rokoshu posłanym wszystko zgodnie ze wszystkiemy stany namawiać i zawierać, tak iakobyśmy od opresij wszelakiey wolny być mogli»⁹ [22, к. 3]. Па другое, згода азначала прыняцце агульнага рашэння на сойме. У такім сэнсе дадзены тэрмін ужываецца найчасцей. Так, напрыклад, інструкцыя 1611 г. патрабавала, каб справа, звязаная з «тумультам» і зруйнаваннем Віленскага евангеліцка-рэфармаванага збору, на сойме «za zgodą wszystkich była uspokojona»¹⁰ [24, к. 51]. У тым жа сэнсе полацкая шляхта на сойміку ў чэрвені 1606 г. не прызнала ўхвал сойму, які адбыўся напярэдадні, паколькі яны «mimo zgodnie niektórych pp. Posłów woiewodztw zupełnych także y innych niektórych z woiewodztw y powiatow protestancie tak Coronnych iako y Wielkiego Księstwa Litewskiego uczynione»¹¹ [20, к. 1]. Нарэшце, па трэцяе, згода разумелася ў сэнсе спакою, міру. Так, у інструкцыі паслам на Люблінскі з'езд гаворыцца пра тое, «aby nie samemi tylko podatkami, ale y zgone Rzeczy Pospolitey wedle powinności pańskiej obrona była czyniona»¹² [20, к. 3]. Канцэпт згоды заўсёды меўся на ўвазе, калі ішла гаворка пра забеспячэнне міжканфесійнага міру. У агульных рысах можна заўважыць, што разуменне згоды ў асяроддзі полацкай шляхты ў цэлым супадала з тым, якое было ўласцівае прадстаўнікам пануючага стану ўсёй Рэчы Паспалітай [7, s. 93–96, 52].

Важную ролю мела таксама такая каштоўнасць, уласцівая для палітычнага мыслення сярэдніх вякоў і ранняга Новага часу, як *шанаванне традыцыі*. У адпаведнасці з ёй любыя палітычныя ініцыятывы, нават тыя, якія прадугледжвалі ўвядзенне прынцыпова новых з'яў, патрабавалася абгрунтаваць даўняй традыцыяй. У прамове Пятра Стаброўскага на Люблінскім з'ездзе 1606 г. ідэя рокашу і супраціўлення тыраніі падмацоўвалася шматлікімі спасылкамі на старажытныя прыклады з гісторыі краіны [25, s. 22–23].

⁹ «Ад нас на рокаш пасланым усё згодна з усімі станамі абмяркоўваць і вырашаць, каб мы былі пазбаўлены ўсялякіх складаных сітуацый» (Пер. аўт.).

¹⁰ «за згодай усіх была заспакоеная» (Пер. аўт.).

¹¹ «нягледзячы на складзеныя ўзгоднена ад цэлых ваяводстваў, а таксама ад некаторых (паслоў — Заўвага аўт.) ваяводстваў і паветаў як каронных, так і Вялікага Княства Літоўскага пратэстацыі» (Пер. аўт.).

¹² «абы не толькі аднымі падаткамі, але і згодай Рэчы Паспалітай абарона (знешняя — Заўвага аўт.) паводле павіннасці да ўладара была ўчыненая» (Пер. аўт.).

Характэрна тое, што пры дапамозе канцэпту пашанавання традыцыі і «даўніх правоў» полацкая шляхта лічыла неабходным захаванне прывілею Полацкай зямлі, які апошні раз пацвярджаўся Жыгімонтам Аўгустам у 1547 г. [18, s. 422; 20, к. 3; 22, к. 3], хаця многія яго палажэнні не адпавядалі новай сацыяльна-палітычнай сітуацыі і нават супярэчылі прынцыпам шляхецкай дзяржавы.

Найбольш прынцыповым было патрабаванне правядзення выбараў полацкага ваяводы. Упершыню яно з'яўляецца ў інструкцыі 1597 г. [18, s. 422]. Больш разгорнута гэтае патрабаванне сфармулявана ў інструкцыі паслам на Люблінскі з'езд 1606 г.: «(...) o to się starac maia, aby ten przywilej nasz wcale był trzymany, a co by przeciwnego prawu naszemu było aby to zniesiono moca zjazdu tamtesznego było, a osobliwie iż mamy wolne obiranie wojewody y insze wolności temu należące, tedy aby po śmierci każdego wojewody wolna electia nam zostawała»¹³ [20, к. 3]. Справа ў тым, што прывілей вялікіх князёў літоўскіх Полацкай зямлі ўтрымлівалі пункт, паводле якога на пасаду ваяводы павінна быць намінаваная асоба, якую абрала мясцовая шляхта: «давати нам воеводу нашего полочаном по их воли. А который будет воевода наш нелюб, и нам им воеводу нашего дати по их воли» [27, с. 90]. На гэтай падставе некаторыя ранейшыя гісторыкі, у прыватнасці У. Пічэта, лічылі, што полацкія ваяводы абіраліся самімі палачанамі [28, с. 220–221]. Аднак І. Лапо, М. Спірыдонаў і В. Варонін у сваіх даследаваннях схіляліся да меркавання аб фармальнасці ўзгаданага пункту і сцвярджалі, што ў рэчаіснасці ваяводы прызначаліся вялікім князем [29, с. 28; 30, с. 7; 31, с. 582–583]. У якасці доказаў на карысць гэтага ўказвалася тое, што ў намінацыйных прывілеях ваяводам нідзе не ўзгадваецца пра волю палачан, а таксама адсутнасць сярод ваяводаў ураджэнцаў Полаччыны. Патрабаванне шляхты ў інструкцыі 1606 г. яскрава паказвае, што полацкія ваяводы прызначаліся каралём. Аднак разам з тым шляхта захоўвала веданне зместу Полацкага прывілею і імкнулася да рэалізацыі змешчаных у ім пастулатаў. Гэта з'яўляецца сведчаннем захавання ў асяроддзі полацкай шляхты ўяўленняў аб аўтарытэтных мясцовага права. В. Варонін у сваім артыкуле, даследуючы этнакультурную і рэлігійную сітуацыю на Полаччы-

¹³ «(...) павінны імкнуцца да таго, каб прывілей наш быў цалкам захаваны, а тое, што супярэчыць нашаму праву, каб было ліквідавана на бягучым з'ездзе, а асабліва маем на ўвазе вольнае абіранне ваяводы і іншыя вольнасці з гэтым звязаныя, каб пасля смерці кожнага ваяводы была б вольная элекцыя» (Пер. аўт.).

не ў першай палове XVI ст., сцвярджае пра наяўнасць сярод яе жыхароў развітай рэгіянальнай самасвядомасці [32]. Безумоўна, што яе носьбітамі былі прадстаўнікі адукаваных слаёў грамадства, перадусім з ліку шляхты. Патрабаванні інструкцый 1597 і 1606 гг. аб захаванні прывілею Полацкай зямлі, нягледзячы на архаічнасць і неадпаведнасць новым сацыяльным умовам шэрагу яго пастулатаў, указваюць на тое, што элементы падобнай рэгіянальнай самасвядомасці з характэрнай для яе гістарычнай традыцыяй мелі месца сярод полацкіх «абывацеляў» і на пачатку XVII ст., нягледзячы на інтэграцыйныя працэсы.

На аснове разгледжаных каштоўнасцяў сфарміраваліся **сацыяльна-палітычныя нормы**, якія рэгулявалі паводзіны шляхты. Сярод іх можна вылучыць такія, як дзейнасць у адпаведнасці з правам, практычная рэалізацыя станавых свабод, кампраміснасць.

Дзейнасць у адпаведнасці з правам грунтавалася на тым, што шляхта фактычна атаясамлівала дзяржаву са шляхецкім станам і таму дзяржаўнае права разглядала не як знешнюю форму надіндывідуальнага прымусу, а як сродак рэгуляцыі грамадскіх адносін, створаны самой шляхтай для забеспячэння яе ўласных інтарэсаў. У сувязі з гэтым заўсёды вельмі вострай была рэакцыя на спробы парушэння права. Вышэй узгадвалася пазіцыя полацкай шляхты на чэрвеньскім сойміку 1606 г., згодна з якой асуджалася неправавое закрыццё сойму, а таксама шматразовыя нагадванні каралю і сенатарам аб неабходнасці шанавання права. У інструкцыі 1611 г. шляхта, абараняючы правы Віленскага праваслаўнага брацтва, спасылалася на соймавую канстытуцыю 1609 г. [24, к. 51]. Можна тут таксама ўгадаць пра ўдзел полацкай шляхты ў працяглай барацьбе станаў ВКЛ за недапушчэнне намінацыі ў якасці віленскага біскупа паляка Бернарда Мацяёўскага, што было парушэннем права ВКЛ [18, s. 422; 19, к. 241]. Рокаш, які з пункту гледжання прыхільнікаў Жыгімонта Вазы быў парушэннем права, шляхтай разглядаўся як цалкам адпаведны законнасці і традыцыям. Паколькі адпавядаў волі шляхецкага стану.

Дзейнасць у адпаведнасці з правам была цесна звязаная з *практычнай абаронай і рэалізацыяй шляхецкіх правоў і вольнасцяў*. Найбольш яскравым прыкладам для разумення гэтай сувязі можа быць цытата з інструкцыі на Люблінскі з'езд 1606 г.: «(...) yeśliby który kolwiek у yakieykolwiek condityj stanu nie maiąc w tym zadnego respektu na osoby winnym pokazał na ktorego by pewne a nie wątpliwe dowody się pokazali, któryby radą swą у praktyka-

mi na opresją stanu naszego rycerskiego a na w inszem czemu praw wolności naszych radził praktyki czynic prawo pospolite znieważał przeciw niemu iawnie y tajemnie czynił do sedyciy y tumultow przyczynie dawał pokoy pospolity gwałcił, wykłady praw naszych inaczezy niżli słowa opisane się maia czynił, taki każdy iako perduelis Rzeczy Pospoliteyaby karan na wszystkim był, tak yakoby na wszystkie przyszłe czasy, pamiątka wieczna zostawała (...)»¹⁴ [9, s. 157–158; 20, k. 3]. Пастаянныя ўзгадкі ў полацкіх інструкцыях пра неабходнасць абароны шляхецкіх вольнасцяў сведчаць пра тое, што іх практычная рэалізацыя лічылася нормай палітычных паводзін. Пацвярджэннем таму могуць быць выразы ўдзячнасці з боку шляхецкай супольнасці паслам на сойме 1606 г., удзельнікам Сандамірскага з'езду, асабіста Янушу Радзівілу, падчас рокашу за дзеянні, якія, на яе думку, садзейнічалі захаванню станавай правоў і вольнасцяў [20, к. 1–2; 21; 22, к. 1].

Кампраміснасць як норма палітычных паводзін вынікала з каштоўнасцяў згоды, а таксама прызнання вольнасці і роўнасці ўсіх «абывацеляў» Рэчы Паспалітай. Менавіта таму не згодныя з воляй шляхты дзеянні караля і сенатараў падчас сойму 1606 г. выклікалі адмоўную рэакцыю полацкай шляхты. Імкненне да кампрамісу можна прадэманстраваць таксама на ўзгаданым ужо прыкладзе падтрымкі рэлігійных свабод шляхтай розных веравызнанняў. Культура кампрамісу выклікала стрыманае стаўленне да насілля. Шляхта нават ва ўмовах палітычных канфліктаў, як, напрыклад, рокаш, дэманстравала імкненне да пераважна мірнага вырашэння супярэчнасцяў і адмоўнае стаўленне да тых, хто «рокоу pospolity gwałcił»¹⁵ [20, к. 3].

Такім чынам, праведзены аналіз дазваляе сцвярджаць, што ў палітычнай свядомасці прадстаўнікоў прывілеяванага стану трывала замацаваліся такія каштоўнасці, як «вольнасць», «роўнасць», «братэрства», «згода», шанаванне традыцыі, а таксама вытворныя ад іх нормы палітычных паводзін, такія, як дзейнасць у адпаведнасці з правам, практычная рэалізацыя ста-

¹⁴ «(...) калі б хто-небудзь якога-небудзь стану, не маючы ніякага асабістага інтарэсу, абвінаваціў пэўную асобу і калі б цвёрдыя і несумненныя доказы выявілі, што нехта сваімі парадамі і практыкамі імкнуўся да пагаршэння становішча нашага рыцарскага стану ці ў чым-небудзь абмежавання правоў і вольнасцяў, зневажаў права паспалітае, адкрыта або таемна пагарджаў ім, імкнуўся да мяцязжоў і забурэнняў, спрыяў парушэнню грамадскага спакою, інакш тлумачыў нашыя правы, чым як яны напісаны, такі кожны каб быў пакараны як здраднік Рэчы Паспалітай так, каб на ўсе будучыя часы захавалася пра гэта памяць (...)» (Пер. аўт.).

¹⁵ «парушаў грамадскі мір» (Пер. аўт.).

навых свабод, кампраміснасць. У сваіх палітычных патрабаваннях полацкая шляхта акцэнтавала ўвагу на неабходнасці захавання існуючага дзяржаўна-палітычнага парадку, які забяспечваў правы і прывілеі стану. На мяжы XVI–XVII стст. полацкая шляхецкая супольнасць інтэгралася ў карпаратыўную культуру Рэчы Паспалітай. Разам з тым, у яе палітычным светапоглядзе ў гэты перыяд яшчэ захоўваліся элементы рэгіянальнай свядомасці. Гэта пацвярджаецца павагай да полацкай палітычнай і прававой традыцыі, добрым веданнем мясцовых прывілеяў, інтэнцыямі да рэалізацыі асобных элементаў аўтаноміі Полаччыны.

Спіс літаратуры

1. Жукович, П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 года) / П. Жукович. — СПб.: Типогр. Главного Управления Уделов, 1901. — XXI, 594 с.
2. Kempa T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / T. Kempa. — Toruń: Adam Marszałek, 2007. — 624 s.
3. Opaliński, E. Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587–1648 / E. Opaliński // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — 1989. — Т. 34. — S. 21–40.
4. Wiśner, H. Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku / H. Wiśner. — Warszawa: Książka i wiedza, 1982. — 216 s.
5. Wiśner, H. Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648 / H. Wiśner // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — 1978. — Т. 23. — S. 123–150.
6. Jaromiński, L. Bez użycia siły: działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / L. Jaromiński. — Warszawa: Semper, 1992. — 269 s.
7. Opaliński, E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652 / E. Opaliński. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. — 347 s.
8. Лойка, П.А. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI — першай трэці XVII стст. / П.А. Лойка. — Мінск: БДУ, 2002. — 99 с.
9. Maciszewski, J. Wojna domowa w Polsce (1606–1609): studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji. Cz. 1: Od Stężyca do Janowca / J Maciszewski. —

Wrocław: Zakł Nar. im. Ossolińskich, 1960. — Cz. 1: Od Stężycy do Janowca. — VI, 368 s.

10. *Maciszewski, J.* Jeziorna 1607 (wokół uniwersału detronizacyjnego rekonesans badawczy) / J. Maciszewski // Świat pogranicza / [red. nauk. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górczyński]. — Warszawa: DiG, 2003. — S. 210–221.

11. *Wiśner, H.* Litwa wobec rokoszu (1606–1607) / H. Wiśner // Kwartalnik Historyczny. — T. — 1972. — Z. 2. — S. 278–299.

12. *Byliński, J.* Sejm z roku 1611 / J. Byliński. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. — 248 s.

13. *Галубовіч, В.* Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1608 г. / В. Галубовіч, А. Радаман // Полацкія гістарычныя запіскі. — 2006. — Т. III. — С. 70–72.

14. *Галубовіч, В.У.* Каталіцкая царква ў Полацкім ваяводстве ў канцы XVI — першай палове XVII стст. / В.У. Галубовіч // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2011. — № 1. — С. 13–17.

15. *Галубовіч, В.У.* П'раваслаўная шляхта ў кантэксце канфесійнага жыцця Полацкага ваяводства ў другой палове XVI — сярэдзіне XVII стст. / В.У. Галубовіч // Міжканфесійныя адносіны ў Полацкім ваяводстве (другая палова XVI — першая палова XVII стст.): отчет о НИР (заключ.) / Полоцкий государственный университет; рук. темы И.А. Бортник. — 2011. — С. 25–31. — № Г09ПЛ-003.

16. *Галубовіч, В.* Шляхта польскага паходжання ў Полацкім ваяводстве ў канцы XVI — XVII стст. / В. Галубовіч // Матэрыялы гісторыка-краязнаўчай канферэнцыі: да 80-годдзя Полацкага краязнаўчага музея. — Полацк: НПГКМЗ, 2008. — С. 47–55.

17. *Галубовіч, В.* Канфесійная праблематыка на соймах Полацкага ваяводства ў канцы XVI — сярэдзіне XVII ст. / В. Галубовіч // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт.: у 2 ч. / рэдкал.: С.В. Марозава [і інш.]. — Гродна: ГрДУ, 2009. — Ч. 1. — С. 179–185.

18. *Dyaryusze sejmowe r. 1597; wyd. E. Barwiński.* — Kraków: Nakład Akademii Umiejętności, 1907. — XXVIII, 545 s.

19. Biblioteka książąt Czartoryskich (BCzart.) w Krakowie. — Sygn. 2234.

20. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów (AR). — Dział II. — Nr 450.

21. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów (AR). — Dział II. — Nr 507.

22. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów (AR). — Dział II. — Nr 510.
23. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności (BPAU-PAN) w Krakowie. — Sygn. 360.
24. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności (BPAU-PAN) w Krakowie. — Sygn. 365.
25. Rokosz Zebrydowskiego. Materiały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem Konfederacja i rokosz w dawnym prawie państwowym polskim; wyd. A. Rembowski. — Warszawa: Druk. E. Lubowskiego i S-ki Mazowiecka, 1893. — XXX, [315], 535 s.
26. Ekes, J. O państwo zgody: Z dziejów ideologii politycznej w Polsce w latach 1587–1605. Praca doktorska / J. Ekes. — Warszawa, 1974. — 332 s.
27. Полоцкие грамоты XIII — начала XVI вв.: в 5 т. / изд. А.Л. Хорошкевич. — М.: Изд-во АН СССР, 1977–1983. — Вып. 3. — 1980. — 215 с.
28. Пичета, В.И. Полоцкая земля в начале XVI в. / В.И. Пичета // Пичета, В.И. Белоруссия и Литва XV–XV вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития) / В.И. Пичета; под ред. З.Ю. Копысского, В.Д. Королюка, Н.Н. Улащика. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 213–262.
29. Варонін, В. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. / В. Варонін // Беларускі гістарычны агляд. — 1998. — Т. 5. — Сш. 1 (8). — С. 27–66.
30. Спірыдонаў М. Полаччына ў сярэдзіне XVI ст. / М. Спірыдонаў // Полацкія гістарычныя запіскі. — 2004. — Т. I. — С. 5–19.
31. Лаппо, И.И. Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии да смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя / И.И. Лаппо. — Т. 1. — СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1901. — XVI, 780 с.
32. Варонін, В. Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага ў першай палове XVI ст. / В. Варонін // Białoruskie Zeszyty Historyczne. — 2002. — Т. 17. — S. 211–219.

Сучасныя тэндэнцыі ў беларускай гарадской скульптуры на прыкладзе Полацка

Бурныя палітычныя і гістарычныя падзеі на тэрыторыі Беларусі, былой рэспублікі ў складзе СССР, прывялі да змены дзяржаўных, сацыяльных і культурных прыярытэтаў і каштоўнасцяў. У апошнія дзесяцігоддзі мінулага стагоддзя складаная эканамічная сітуацыя і, як следства, замарожванне дзяржаўных формаў падтрымкі мастацтва, разам з крушэннем камуністычнай ідэалогіі, якую рэпрэзентавала савецкая манументальная прапаганда, сталі прычынай стагнацыі ў беларускай гарадской скульптуры. Аднак ужо ў сярэдзіне нулявых гадоў, паралельна з палітычнай і эканамічнай стабілізацыяй у краіне, беларускія ўрбаністычныя прасторы сталі плацдармам для з'яўлення новых скульптурных твораў. На дадзены гістарычны момант працэс айчыннай манументалізацыі ўжо новых, сучасных канцэптаў набыў відавочную пазітыўную дынаміку. Яго характэрныя рысы праяўляюцца ў трох асноўных тэндэнцыях сучаснага развіцця беларускай гарадской скульптуры: арнаменталізацыі, дэманументалізацыі і манументальных пошуках увасаблення новай ідэалогіі.

У названым працэсе Полацк займае асобнае месца. Як слухна заўважае вядомы беларускі археолаг і гісторык Сяргей Тарасаў, у Полацку штогод усталёўваецца больш помнікаў, чым у любым іншым горадзе Беларусі¹. Чым абавязаны сваім існаваннем феномен гэтай «манументальнай» актыўнасці Полацка? Адзін з магчымых адказаў на гэтае пытанне прагучаў на нашай канферэнцыі ў прамове полацкага гісторыка Уладзіміра Лобача. На думку навукоўцы, насуперак сучаснай перыферычнасці — у параўнанні з былой значнасцю горада як дзяржаўнага і культурнага цэнтра — у Полацку актуалізуецца своеасаблівы «архетып першасці». Мясцовыя адміністратары і запрошаныя творцы старанна будуць міфалогію «першага беларускага горада», вышукваючы ў гісторыі і паўсядзённасці нешта першае, выбітнае і ўзводзячы суадносна манументы. Да гэтай тэзы звернемся пазней, а зараз разгледзім асноўныя сучасныя тэндэнцыі, якія выразна праяўляюцца ў свежаўсталяваных полацкіх аб'ектах.

¹ Інтэрв'ю з Тарасавым С.В. ад 01.10.2012 г. (з архіва аўтара).

Дзякуючы дэманументалізацыі беларуская скульптура літаральна сышла з п'едэстала і наблізілася да гледача. Творы, якія знаходзяцца ў межах тэндэнцыі дэманументалізацыі, захоўваюць «рэалістычную» пластычную мову і традыцыйныя для гарадской скульптуры матэрыялы выканання, але ўжо не ўкладваюцца ў вызначэнне манументальнасці, нават шмат у чым яму супярэчаць. «Велічнасць, маштабнасць вобразаў»² змяняецца штодзённасцю, «сцвярджэнне пэўнага афіцыйнага грамадскага ідэалу»³ — ідэалагічнай нейтральнасцю. Звыклую для савецкіх помнікаў класіцыстычную арганізацыю прасторы, у якой манумент выступае візуальнай і метафарычнай дамінантай (мал. 1), змяненне «асімілятыўная мадэль»⁴ узаемадзеяння месца і скульптуры — апошняя раствараецца ва ўрбаністычным асяроддзі, чаму спрыяюць адсутнасць пастаментаў і зменшаны, «чалавечы» маштаб постаці. Гэта, бадай, самая прадстаўнічая для постсавецкай прасторы тэндэнцыя — за апошнія дзесяцігоддзі ад Брэста да Уладзівастока была ўсталявана велічэзная колькасць металічных студэнтаў, закаханых, дворнікаў і іншых, даволі адна тыпных персанажаў. Зрэшты, такога кшталту манументы распаўсюджаны і ў

Мал. 1

Мал. 2

² Власов В.Г. Стили в искусстве. Словарь. СПб.: Кольна, 1996. С. 341. (Перакл. аўтара).

³ Лазука Б.А. Слоўнік тэрмінаў: Архітэктура, выяўленчае і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Мінск: Беларусь, 2001. С. 83.

⁴ У вызначэнні Разалін Дэюш: Deutsche R. Tilted Arc and the Uses of Public Space // Design Book Review 23 (Winter 1992), 1992. P. 24. (Пераклад аўтара).

астатнім свеце. Асноўная прычына росквіту дадзенай тэндэнцыі ў былых рэспубліках СССР — сыход ідэалагізаванай і навязлівай манументальнай прапаганды пры захаванні запытаў і нагодаў для ўсталявання помнікаў. Першапачынальным плыні дэманументалізацыі на беларускай глебе стаў мінскі скульптар Уладзімір Жбанаў (мал. 2). Шэраг іншых беларускіх творцаў — такіх, як, Віктар Папоў, Вадзім Мацкевіч, Андрэй Вераб'ёў — размяшчаюць свае творы без п'едэсталаў прама ў гарадскім асяроддзі.

Не пазбег распаўсюджання дадзенай тэндэнцыі і Полацк, дзе ў апошнія гады ўзніклі «Купец» (2008) (мал. 3) і «Алегарычная скульптура студэнта» (2010) (мал. 4) аўтарства Аляксандра Прохарава, разам з «Андрэем Полацкім» (2009) працы Ігара Голубева (мал. 5). Гэтыя творы з'яўляюцца тыповымі для апісанай тэндэнцыі і характарызуюцца натуралістычнай манерай выканання, дэталізацыяй — ажно да фактуры вопраткі — і, зразумела, «кантактнасцю» — кожны можа падысці, сфатаграфавацца ці нават абняць бронзавага персанажа. Дарэчы, што таксама характэрна для скульптуры гэтага тыпу, яна робіцца аб'ектам новых урбаністычных рытуалаў. Да прыкладу, лічыцца, што «калі пацерці манетку ў руцэ купца, то абавязкова прыйдзе багацце і дабрабыт»⁵. Полацкую дэманументальную скульптуру яднае гістарычная тэматыка — на вуліцы горада як бы вяртаюцца дзеючыя асобы мінулых стагоддзяў, што, відавочна, спрыяе адраджэнню гістарычнай свя-

Мал. 3.

Мал. 4.

Мал. 5.

⁵ Скульптуру Полоцкого купца вернули на место // Сайт полоцкого региона. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://0214.by/news.php?id=779>. (Перакл. аўтара).

Мал. 6.

Мал. 7.

домасці — няхай і на «вулічным», папулярным узроўні. Тут вельмі дарэчы аказваецца перабольшаная натуралістычнасць бронзавых постацяў — яна робіць іх вельмі пераканаўчымі і вымушае верыць, што яны сапраўды тут некалі дзейсна існавалі.

Папулярны амерыканскі арт-крытык Пабла Хельгуэра вызначае «арнаментальнасць» як тэрмін, што выкарыстоўваецца «для апісання любога матыву або кампанента [у творы мастацтва], што не нясе аніякай іншай функцыі, акрамя як проста «быць тут», як мяркуецца, паляпшаючы эстэтычнае ўражанне»⁶. Ужыванне гэтага тэрміну (для Хельгуэра — ацэначнага, з негатыўнымі канатацыямі) падаецца прадуктыўным для аналізу сучасных трансфармацый беларускага гарадскога асяроддзя. Айчынная арнаменталізацыя праяўляецца ў неабавязковых, але прэтэнцыёзных, часта вельмі пампезных дадатках да забудовы. У большасці выпадкаў выкананая ў спрошчанай постсацрэалістычнай стылістыцы, арнаментальная пластыка выглядае іншародна ў адносінах да формаў і матэрыялаў сучаснай архітэктуры. Тым не менш, на працягу апошняга дзесяцігоддзя элементы такога роду працягваюць актыўна ўкараняцца ў гарадское асяроддзе. Гэтая тэндэнцыя імкліва распаўсюджваецца па ўсёй краіне, але найбольш яскрава праяўляецца ў Мінску. Апошнія сталічныя прыклады падобнай арнаменталізацыі — бязлітасныя да месца прыкладання — скульптурнае аздабленне Тэатра оперы і балета і прылеглага да яго парку (2009) у выкананні Аляксандра Фінскага, Генадзя Буралкіна, Льва і Сяргея Гумілеўскіх (мал. 6, 7), а таксама «аскульптурванне» Беларускага дзяржаўнага цырка (2010)

⁶ Helguera P. Manual of Contemporary Art Style // N.Y.: Jorge Pinto Books Inc., 2007. P. 99. (Перакл. аўтара).

Мал. 8.

Мал. 9.

Мал. 10.

Сяржеем Бандарэнкам. У Полацку няма падобных радыкальных праяваў арнаменталізацыі. Тым не менш, некаторыя — нават з вышэйзгаданых — творы з'явіліся ў гарадской прасторы менавіта з мэтай яе «ўпрыгожвання». Але такія выпадкі адзінкавыя і знаходзяцца ў рэчышчы савецкай традыцыі «манументальна-дэкаратыўнай» скульптуры, якая, у адрозненне ад скульптуры «манументальнай», выконвала тыя ж самыя дэкаратывізуючыя функцыі.

Спецыфічнай праявай згаданай тэндэнцыі з'яўляецца аздабленне двух музеяў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка: Прыродна-экалагічнага музея, пляцоўку перад якім упрыгожвае серабрыстая «Рыба ў промнях сонца», створаная ў 2008 годзе Уладзімірам Слабодчыкавым (мал. 8) і дзве дзіцячыя постаці з гадзіннікамі — адпаведна сонечным і механічным — выкананыя аўтарам гэтых радкоў у 2003-м і 2005-м гадах побач з Дзіцячым музеем (мал. 9, 10). У дадзеных полацкіх прыкладах істотным адрозненнем ад тыповай беларускай «арнаменталізацыі дзеля арнаменталізацыі» сталася імкненне аўтараў названых кампазіцый стварыць нейкі знак, ёмісты сімвал, які б паведамляў патэнцыйным наведвальнікам аб спецыфіцы адпаведнага музея. Напрыклад, у выпадку «Хлопчыка з гадзіннікам» (2003) бронзавы стылізаваны сярэднявечны «шкаляр» з гадзіннікам пад пахаю «расказвае» пра тое, што перад намі менавіта музей, музей дзіцячы і пазнавальны, у якім маецца калекцыя гадзіннікаў (мал. 9). Акрамя гэтага, працуючы гадзіннік павінен прыцягваць дадатковую ўвагу да музея — дзеля гэтага гадзіннікі меркавалася зрабіць

сапраўднымі — і мінакі маглі б на іх бачыць дакладны час. Трэба дадаць, што архітэктар праекта, Вадзім Гліннік, вельмі адказна паставіўся да ўваходжання скульптуры ў гісторыка-ландшафтную прастору Полацка, яго старадаўняй Ніжне-Пакроўскай вуліцы. У выніку скульптура не выглядае дэкаратыўным дапаўненнем да архітэктуры, а наадварот — стае арганічнай часткай лакальнага гістарычнага асяроддзя.

На пачатку XXI стагоддзя афіцыйныя манументы выконваюць функцыю ўкаранення ў грамадскую прастору і свядомасць новага ідэалагічнага дыскурсу, накіраванага на легітымацыю незалежнай нацыянальнай дзяржавы. Нездарма значная колькасць свежаўсталяваных помнікаў прысвечана гістарычным

Мал. 11.

дзеячам і фактам, якія раней ігнараваліся савецкай прапагандай, а цяпер атрымалі статус знакавых. Тэматычная эвалюцыя манументаў ілюструе эвалюцыю рэгламентаванага дзяржаўнай ідэалогіяй «афіцыйнага» погляду на гісторыю. Але, нягледзячы на істотнае адрозненне ідэалагічных курсаў сучаснай Рэспублікі Беларусь і адышоўшай у нябыт Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, «тутэйшыя» помнікі ў пераважнай большасці даволі падобныя да сваіх папярэднікаў, выкананых у стылістыцы сацыялістычнага рэалізму (мал. 11). Беларуская манументальная скульптура і ў першае дзесяцігоддзе новага стагоддзя эксплуатае і рэпрадуктуе ўсё тыя ж стылістычныя і рэпрэзентатыўныя мадэлі, якія дасталіся ёй у спадчыну ад савецкага мастацтва.

Вышэйзгаданае ў поўнай ступені датычыцца Полацка, дзе апошнім часам паўстаў цэлы манументальны пантэон новых беларускіх герояў. У бронзе былі ўвасоблены знакавыя для нацыянальнай гісторыі постаці: Еўфрасіння Полацкая (2000, скульптар І. Голубеў) (мал. 12), Усяслаў Полацкі (2007, аўтары Сяргей Ігнацьеў, Леанід Мінкевіч, Аляксандр Проха-

раў) (мал. 13), Сімяон Полацкі (2003, скульптар Аляксандр Фінскі) (мал. 14). На вялікі жаль, усе тры творы адзначаны характэрнымі хібамі, уласцівымі амаль усім праявам гэтай апошняй тэндэнцыі ў сучаснай беларускай скульптуры. А менавіта — традыцыяналістычнай «рэалістычнасцю» і спрошчанасцю — як вобразаў, так і формаў; раскрыццём вобразаў пераважна праз механічны пералік абавязковых для адпаведных герояў атрыбутаў; прамалінейным дамінатыўным — маючым карані яшчэ ў класіцызме — змяшчэннем скульптуры ў гарадское асяроддзе. Да полацкіх помнікаў, якія прэтэндуюць на званне іканічных афіцыйных манументаў, у поўнай меры датычыцца заўвага беларускай даследчыцы манументальнай скульптуры Марыны Чайко: «...дакументальна-жыццёвая трактоўка, насычанасць жанравымі атрыбутамі, [...] робіць іх лёгкамі да ўспрымання, пазнавальнымі, аднак некаторая прамалінейнасць, хрэстаматыйнасць у трактоўцы герояў значна зніжае глыбіню ідэйна-вобразнага ўздзеяння скульптуры»⁷.

Каб не быць галаслоўным, звярнуся да аднаго з названых помнікаў — коннай статуі князя Усяслава Брачыс-

Мал. 12.

Мал. 13.

⁷ Чайко, М.П. Проблема персаніфікацыі мастацкіх вобразаў нацыянальнай спадчыны ў сучаснай манументальнай скульптуры Беларусі / М.П. Чайко // Культурная спадчына беларускага народа: праблемы захавання і развіцця: матэрыялы XXXVI выніковай навуковай канферэнцыі студэнтаў, магістрантаў і аспірантаў, Мінск, 28 красавіка 2011 г. / БДЗУ культуры і мастацтва. — Мінск, 2011. С. 145.

Мал. 14.

лававіча «Чарадзея» — аднаго з найбольш вядомых полацкіх князёў, падчас праўлення якога адбыўся найвышэйшы ўздым Полацкага княства.

Полацкая статуя — арыгінальная рэпліка вядомай антычнай скульптуры Марка Аўрэлія. Рэпліка, у літаральным сэнсе, бяззубая⁸. Уззяўшы за аснову кампазіцыйную схему рымскага прататыпа, аўтары эксплуатауюць лапідарна-спро-

шчаную стылістыку савецкага мастацтва, якая значна саступае аналітычнаму абагульненню антычнага арыгінала.

Помнік багата дэталізаваны. Мноства атрыбутаў — карона, ваўчыная шкура, сокал, арнаментаваная зброя, грыўны на шыі каня, бранзалет на руцэ і гэтак далей — з аднаго боку, вядома, спрыяюць нападзенню наратыву твора дадатковымі падрабязнасцямі, але з другога — дэкаруюць скульптуру на шкоду чысціні і яснасці формаў.

Выяваў Усяслава Брачыслававіча не захавалася. Наяўныя летапісныя мініяцюры вельмі прыблізныя і не даюць уяўлення аб знешнасці паўлегендарнага полацкага князя. Аўтары сучаснага манументальнага ўвасаблення Усяслава імкнуцца надаць яму як мага больш дакладнасці з дапамогай акумуляцыі гістарычных дэталей. Але нават самы вялікі набор атрыбутаў не ў стане схваць ці кампенсаваць сімулятыўнасць вобраза. Перад намі ўсё той жа ўмоўны барадаты магутны мужчына, які вандруе з твора ў твор тых беларускіх мастакоў, што працуюць з гістарычнай тэматыкай. Усяслаў падазрона нагадвае партрэты гамагенных Васілька Мінскага (1943) і Уладзіміра Полацкага (1943), выкананыя Заірам Азгурам у стылістыцы сталага сацрэалізму, адрозніваючыся ад іх хіба што больш акуратнай барадой. Стратэгія стварэння вобраза гістарычнага персанажа шляхам механічнага назапашвання атрыбутаў і дэталей выглядае

⁸ Анцелевич А. (2007) Есть ли зубы у коня? // Народная газета. 11.10.2007 [Электронный ресурс]. – 2007. – Режим доступа: http://www.ng.by/ru/issues?art_id=167591. (Переклад аўтара).

неэфектыўнай, прынамсі ў выпадку з полацкім Усяславам. Відавочна, што стараннямі аўтараў ахвярай неапраўданай дэталізацыі становіцца таксама і конь.

Сацрэалістычная, блізкая да азгураўскай трактоўка партрэта, разам з залішняй дэталізацыяй, вядзе аўтараў да спрашчэння і кітчавасці. З-за адсутнасці глыбіні вобраза князь Усяслаў Чарадзеі ператвараецца ў быліннага *Волха Всеславьевича*, прататыпам якога лічыцца Волх — персанаж рускага народнага эпасу, што належыць хутчэй да агульнарускага нацыянальнага гістарычнага праекта, чым да лакальнага беларускага. Схематызаваная «быліннасць» цалкам недарэчная ў беларускім манументе, які актуалізуе значнага дзеяча айчыннай гісторыі.

Канцэпт коннай статуі ў чарговы раз быў выкліканы да жыцця класіцызмам сярэдзіны XVII — пачатку XIX стст. Форма коннага манумента рэпрэзентуе ўзмацненне ролі аўтарытарнай улады — кіраўнік на кані сведчыць аб яе непарушнасці і сваім татальным кантролі над дзяржавай. Пры гэтым утаймаваная жывёла найпрост асацыюецца з «падуладнай» краінай. Напрыклад, Аляксандр Пушкін у вядомым вершы (1833) так звяртаецца да «Меднага вершніка» — статуі рускага імператара Пятра Першага (1782) працы Эцэна Марыса Фальканэ і Мары-Эн Кало ў Санкт-Пецярбургу:

О, мощный властелин судьбы,
Не так ли ты над самой бездной,
На высоте, рукой железной
Россию поднял на дыбы?

Падобныя класіцыстычныя інтэнцыі прасочваюцца і ў стваральнікаў полацкай статуі. Па словах Аляксандра Прохарава, аднаго з аўтараў: «Нам хацелася ў сваім манументе сказаць пра тое, як адчувае сябе чалавек улады, чалавек, які кіраваў 57 гадоў. А адчувае ён сябе вельмі ўпэўнена [...] Тое, што [...] жэст князя здаецца некалькі пагрозлівым, можна расцаніць як пахвалу скульптарам. Як можа быць ўлада слабой?»⁹. Прыведзеныя выказванні многае растлумачваюць. Такім чынам, менавіта для рэпрэзентацыі «чалавека ўлады» і, больш за тое, самой «улады» і дарэчны шэраг выкарыстаных спецыфічных прыёмаў, такіх як: запазычанне класічнай «імператарскай» кампазіцыі статуі Марка Аўрэлія; экзальтаванасць і патэтычная пераборшанасць рухаў; падаўляючае гледача размяшчэнне помніка ў прасторы плошчы — вершнік як бы рухаецца ўверх па нахіле высокага пастамента

⁹ Там жа. (Пераклад аўтара).

і ўзносіцца над галоўамі мінакоў — кампазіцыйны прыём, які адсылае да прыгаданай скульптуры Пятра Першага.

Наколькі дарэчныя выкарыстанне самадзяржаўнай дамінатыўнасці ў трактоўцы вобраза Усяслава? Ці не дзіўна выглядае праецыраванне тыранства Пятра Першага на полацкага князя Усяслава Брачысававіча, паўнамоцтвы і ўлада якога гістарычна былі абмежаваныя полацкім вечам?¹⁰ Як піша вядомы расійскі філосаф Алена Трубіна: «Ствараючы нацыю і яе гісторыю, дзяржава мае патрэбу ў легітымацыі, у падставах, якія надалі б нацыі адзінства, укараніўшы яе ў гісторыі». І далей: «Манументы спансуюцца ўрадам, становячыся адным з галоўных сродкаў палітычнай педагогікі, увасабляючы законнасць, цэласнасць, універсальнасць, натуральнасць гісторыі нацыі»¹¹. Такім чынам, бронзавы Усяслаў выступае манументам, які азначае самы ранні этап станаўлення беларускай дзяржаўнасці — этап, важны для фарміравання ідэалогіі незалежнай Беларусі. Але ці не атрымліваецца так, што ў помніку Усяславу раскрываецца гісторыя не протабеларускай дзяржавы, а ўласна «ўлады»? Пазанацыянальнай ўлады? І менавіта таму, калі абстрагавацца ад мішуры дэталей, помнік выглядае так жа, як і сотні іншых конных манументаў аўтарытарным уладарам. Класіцыстычная акцэнтацыя аўтарытарнасці адсякае шэраг кантэкстаў, патэнцыйна актуальных у рамках культурна-гістарычнага складніка новай беларускай ідэалогіі.

Полацкі помнік Усяславу «Чарадзею» пазіцыянуецца як знакавы сімвал горада і нават краіны, аднак сацрэалістычныя спрошчанасць, дэталізаванасць і гамагеннасць вобраза «князя ўвогуле» не дазваляюць манументу паўнаўтварасна рэпрэзентаваць гэтую сапраўды значную для Беларусі гістарычную постаць.

Прааналізаваны падыход да манументалізацыі гістарычнай постаці вядзе да стварэння зусім кітчавых бронзавых «шэдэўраў», такіх, як полацкі князь Андрэй Альгердавіч (2009) — выкананы Ігарам Голубевым у выглядзе невялікага барадатага мужчыны ў даспехах, які бяжыць на гледача, узняўшы над галавою меч.

¹⁰ Гл.: Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Мн.: Універсітэцкае, 1992. С. 8.

¹¹ Трубіна Е. (2000) Места памяти, монументы и «новая» демократия //Топос № 3, 2000 [Электронный ресурс]. – 2000. – Режим доступа: <http://topos.ehu.lt/journal/%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B2-%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B2/%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%81-%E2%84%96-3-2000/> (Пераклад аўтара).

Мал. 15.

Такім чынам, на полацкіх прыкладах робіцца відавочнай галоўная праблема афіцыйнага айчыннага манумента — яна палягае ў стварэнні адэкватных сучаснасці мастацкіх вобразаў, бо змена гістарычных касцюмаў і атрыбутаў на натуралістычных бронзавых целах не вядзе да неадкладнага ператварэння герояў сацыялістычных у нацыянальных. Наадварот, з-за перабольшанай увагі да гістарычных атрыбутаў і другарадных дэталей у шэрагу свежаўсталяваных твораў гіпертрафаваны гістарызм абарочваецца кітчам. Пры адсутнасці псіхалагізму і глыбіні, заснаваных на вывучэнні аўтэнтычнага гістарычнага кантэксту, найноўшыя беларускія помнікі часам нагадваюць толькі пустыя абалонкі герояў з

плакатным завастрэннем палітычна/ідэалагічна неабходных рысаў.

Дарэчы, у Полацку адбылася першая спроба зрабіць манумент нацыянальна-арыентаваным па пластыцы. Мінскі скульптар Аляксандр Шапо ў сваім нядаўна ўсталяваным у горадзе «Дойлідзе Іаане» (2012) надаў абагульненай фігуры Іаана падабенства да храма, які ён трымае ў руках (мал. 15). Мне падаецца, што гэта годная спроба — ва ўсялякім выпадку гэты помнік адрозніваецца ад астатніх, выкананых у межах скампраментаваўшага сябе савецкай манументальнай прапаганды сацыялістычнага рэалізму.

Высветліўшы, што полацкая скульптура існуе ў межах трох асноўных плыняў сучаснай беларускай скульптуры, хацелася б зрабіць некалькі дадатковых заўваг, якія датычацца выключна полацкай спецыфікі. Вяртаючыся да «пошукаў нечага першага і выбітнага» ў якасці адной з галоўных інтэнцый гарадскіх улад дзеля стварэння манументаў, адзначу, што жаданне быць першымі — узвёўшы першымі помнік, «захапіўшы» тэму ці персанажа — магчыма, і стымулюе полацкую «манументалізацыю». Манументальная актыўнасць вядзе як да стварэння годных і арыгінальных твораў, так і да няўдач. Да першых належыць, напрыклад, памятны знак літары «Ў» (2003) аўтарства палачаніна Ігара Куржалава (мал. 16). Зроблены з дэмакратычных матэрыялаў — чыгун, прыродныя валуны, бе-

тон — твор прыцягвае да сябе ўвагу менавіта арыгінальнасцю ідэі. Гэта сапраўды нова — «праславіць» у манументе характэрную літару беларускага алфавіта. Неаднаразова прыгаданы сродкамі масавай інфармацыі памятны знак літары «Ў» трывала існуе ў нацыянальнай інфармацыйнай прасторы і правакуе айчынных турыстаў і мовазнаўцаў на візіт у Полацк. Да не вельмі ўдалых твораў даводзіцца аднесці памятны знак «Цэнтр Еўропы» (2008), да стварэння якога далучыліся галоўны архітэктар Полацка Іван Баравік і мінскі скульптар Аляксандр Прохараў (мал. 17). Справа нават не ў сумнеўнасці ідэі ўвекавечання непацверджанай інтэрнацыянальнай навуковай супольнасцю версіі альтэрнатыўнага еўрапейскага цэнтра, а ў прымітыўнасці/лапідарнасці формаў манумента, адсутнасці вобразнага вырашэння і ўвогуле мастакоўскай апрацоўкі — ажно да выкарыстання тыпавых завадскіх наборных шрыфтоў.

Таксама надзвычай цікава, што пры дапамозе гарадской скульптуры ў сучасным Полацку актуалізуюцца некалькі спадчын — да існуючых аб'ектаў савецкай манументальнай прапаганды і разгледжаных вышэй нацыянальна-арыентаваных манументаў нядаўна дадаўся «Помнік героям Айчыннай вайны 1812 года», які адносіцца найперш да расійскага (імперскага) гістарычнага дыскурсу (мал. 18). Сучасны манумент з'яўляецца рэканструкцыяй аднаго з тыпавых помнікаў другога класа, створаных па праекце архітэктара Антонія Адаміні для ўсталявання ў месцах буйных баёў 1812 года. Полацкі арыгінал быў знішчаны ў 1932 годзе, цяперашні паўтор адкрыты ў 2010-м. Насычаны імперскай сімволікай — двухгаловымі арламі,

Мал. 16.

Мал. 17.

Мал. 18.

медалямі і іншымі атрыбутамі — помнік выглядае недарэчна ў свеце сучаснай гістарычнай трактоўкі незалежнай Беларусі, бо падстаў для «праслаўлення» тагачасных трагічных падзей аб'ектыўна няма. Як вядома, падчас вайны 1812 года насельніцтва тэрыторыі сучаснай Беларусі панесла значныя страты, прычым значная яго частка сімпатызавала (і ваявала ў складзе) французскай арміі. Рэканструяваны ж помнік прысвечаны толькі тым героям, якія змагаліся ў складзе і на баку арміі расійскай. Пры тым, што аднаўленне страчаных гістарычных помнікаў павінна ацэньвацца пазітыўна, згаданыя рэаліі і супярэчнасці варта было б ўлічваць у канкрэтных выпадках сучаснай манументальнай прапаганды.

Асобная тэма для крытыкі — месцы ўсталявання новых полацкіх помнікаў. Часам яны абсалютна непрыемныя. Ці можа быць

добрым фонам для сілуэтнай кампазіцыі старажытнага ваяра сцяна блочных новабудоўляў? А менавіта такі «заднік» мае конная статуя Усяслава Полацкага! Ці месца помніку св. Еўфрасінні Полацкай насупраць былога абкама Камуністычнай партыі Беларускай ССР? Пры тым, што на ідэальным для помніка месцы на рагу вуліц Еўфрасінні Полацкай і Касманаўтаў — каля Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, які легендарная князьёўна-асветніца заснавала і ад якога неадрыўны яе лёс — апошнім часам з'явіўся тыражны расійскі помнік святому Мікалаю Цудатворцу, архіепіскапу Мірлікійскаму (мал. 19), які да манастыра і ўвогуле да Полацка ніякага дачынення не мае! Так, на момант усталявання Мікалая Цудатворца помнік Еўфрасінні Полацкай ужо існаваў

Мал. 19.

і, верагодна, другі быў ужо не патрэбны. Але на гэтым самым скрыжаванні быў бы таксама дарэчы помнік дойліду Іаану, які ўзвёў унікальны Спаса-Праабражэнскі храм — самую старажытную пабудову Беларусі, што стала «сэрцам» манастыра і захавалася да нашых дзён. Тым не менш, алюмініевы Дойлід заняў, падаецца, выпадковую пляцоўку сярод новых шматпавярховак на ўскрайку горада...

Полацкая гарадская скульптура развіваецца цалкам у межах сучасных тэндэнцый беларускай гарадской скульптуры. Плыні дэманументалізацыі і арнаменталізацыі існуюць у горадзе, але ў спецыфічных лакальных праявах: першая мае пераважна гістарычную накіраванасць, другая імкнецца да асэнсаванага аздаблення гарадскога асяроддзя — стварэння скульптурных «маркераў» асобных месцаў. У манументальных пошуках увасаблення новай беларускай ідэалогіі скульптура Полацка фарміруе тэндэнцыю, задае яе асноўныя параметры і праблемы, нават вызначае патэнцыяльныя перспектывы.

Полацк, мяркуючы па ўсім, займае лідзіруючае месца ў краіне па колькасці свежаадкрытых помнікаў. Адметнасцямі лакальнай манументалізацыі з'яўляюцца адлюстраванне «першасці» ў творах, адначасова актуалізацыя некалькіх гістарычных наратываў (нацыянальны, савецкі, расійскі) і, на вялікі жаль, сур'ёзныя недарэчнасці з месцамі ўсталявання новых помнікаў.

Чарсцвяды: ад двара княскага да двара гаспадарскага

Структура і характар землеўладання ў Полацкім княстве на сённяшні дзень застаюцца практычна нявывучанай тэмай. Даследчыкі звычайна абмяжоўваюцца самымі агульнымі заўвагамі і відавочнымі канстатацыямі на гэты конт. Канешне, таму ёсць аб'ектыўнае тлумачэнне: мізэрная колькасць крыніц па праблеме, прычым за ўвесь працяглы час існавання княства. Аднак для даследавання пытання існуюць і іншыя магчымасці, да гэтага часу, на жаль, не выкарыстаныя. Гаворка ідзе пра рэтраспектыўны метада. У адрозненне ад эпохі сярэднявечча, ужо ад XVI ст. і пазнейшага часу да нас дайшло даволі шмат звестак, якія могуць быць прыдатнымі ў тым ліку і для вывучэння структуры полацкага землеўладання княскай эпохі.

Для пачатку возьмем у якасці аб'екта вывучэння мікрарэгіён, які параўнальна добра забяспечаны крыніцамі, а гэтыя крыніцы, у сваю чаргу, дазваляюць прапанаваць дастаткова надзейныя трактоўкі. Гэтым мікрарэгіёнам з'яўляюцца вёска Чарсцвяды, якая ляжыць на беразе Чарсцвядскага возера (група Вушацкіх азёр), і прылеглая мясцовасць. Крыніцы эпохі Вялікага Княства Літоўскага выразна ўказваюць на тое, што Чарсцвяды займалі адметнае становішча ў складзе Полацкай зямлі. Пра гэта спецыфічнае становішча гаворыць цэлы шэраг фактаў.

Асаблівы судовы статус Чарсцвядаў падкрэслены ўжо ва ўстаўной грамаце вялікіх князёў літоўскіх Полацкай зямлі. Гэты найважнейшы дакумент у рэдакцыі 1511 г. адзначае: «А на Черсвете воеводиным слугам не судити, судити тивуну по старои пошълине...»¹. Тое ж даслоўна паўторана ў абласным прывілеі Полацкай зямлі рэдакцыі 1547 г.² Як вядома, афармленне полацкага абласнога прывілея пачалося ў 90-я гг. XIV ст. — эпоху Вітаўта, а ў пазнейшы перыяд вялікія князі літоўскія папаўнялі дакумент усё новымі і новымі палажэннямі. У сваім спецы-

¹ Полоцкие грамоты XIII — начала XVI вв. / сост. А.Л. Хорошкевич (далее — ПГ). Вып. 3. М., 1980. С. 90.

² Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства. / М.К. Любавский. 2-е изд. М., 1915. С. 384.

яльным даследаванні абласных прывілеяў І.В. Якубоўскі датаваў цытаваны артыкул полацкай устаўной граматы 30-мі гг. XV ст.³ Старадаўняя пасада цівуна вядомая на беларускіх землях са старажытнарускіх часоў. Цівуны звычайна кіравалі княскімі вёскамі. Менавіта пра гэтых цівуноў ідзе гаворка, напрыклад, у вядомым «Наказанні» («Павучанні») полацкага, а пазней цвярскага епіскапа Сімяона (? — 1289)⁴. Крыніцы 1-й паловы — сярэдзіны XVI ст. неаднаразова згадваюць чарсцвядскіх цівуноў⁵. У 30-х гг. XVI ст. чарсцвядскім цівуном быў нейкі Лук'ян⁶.

Бадай, самым багатым і разнастайным падборам звестак па Чарсцвядах з'яўляецца апісанне Чарсцвядскага гаспадарскага двара ў рэвізіі Полацкага ваяводства, якая была складзена рэвізорамі Янам Кмітам і Марцінам Падсудкоўскім у 1552 г.⁷ Рэвізія зафіксавала на тэрыторыі Полацкай зямлі ўсяго два такія двары: акрамя Чарсцвядаў, існаваў таксама гаспадарскі двор у Бельчыцы⁸.

На той час Чарсцвяды былі цэнтрам невялікага намесніцтва. Тутэйшых намеснікаў прызначалі полацкія ваяводы⁹. Вядома, што сваіх намеснікаў у Чарсцвядах трымаў Пётр Кішка¹⁰, полацкі ваявода ў 1519–1532 гг. Адным з гэтых намеснікаў быў Міклаш¹¹. Чарсцвядскім намеснікам ад ваяводы Станіслава Давойны паміж 1542 і 1552 гг. быў нейкі Лявон¹². Рэвізія 1552 г. называе яшчэ аднаго чарсцвядскага намесніка 1-й паловы XVI ст. — Арцём Іванавіч¹³. Хутчэй за ўсё, ён таксама быў прызначаны Станіславам Давойнам.

³ Якубовский И.В. Критический разбор текстов областных привилеев / И.В. Якубовский // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1903. № 6. С. 300.

⁴ «Наказанне» шматразова публікавалася. Найбольш дасканалую ў археаграфічным плане публікацыю помніка, а таксама бібліяграфію яго ранейшых публікацый і вывучэння гл.: Кучкин В.А. Особая редакция «Наказания» Симеона Тверского // Изучение русского языка и источниковедение / отв. ред. В.Ф. Дубровина. М., 1969. С. 249–250.

⁵ Беларускі архіў. Т. 2. / падрыхт. Д.І. Даўгяла (далей — БА). Менск, 1928. С. 173, 174; Полоцкая ревизия 1552 года / подг. к изд. И.И. Лаппо (далей — ПР 1552 года). М., 1905. С. 64, 65, 67, 69.

⁶ БА. Т. 2. С. 173.

⁷ ПР 1552 года. С. 63–72.

⁸ Там жа. С. 72–73.

⁹ Там жа. С. 72; БА. Т. 2. С. 172, 214–215.

¹⁰ БА. Т. 2. С. 172.

¹¹ Там жа. С. 215.

¹² ПР 1552 года. С. 72.

¹³ Там жа. С. 71.

У 1-й палове XVI ст. у Чарсцвядах існаваў замак, які быў заснаваны не пазней за 1517 г. Захавалася апісанне ўзбраення і рабочай сілы гэтага замка, датаванае маем 1523 г.¹⁴ Апісанне было складзена ў сувязі з перадачай замка новаму намесніку, імя якога, на жаль, невядомае. Праўда, замак праіснаваў, відаць, зусім непрацяглы час. Ён не згадваецца ўжо ў эпоху Лівонскай вайны, з чаго вынікае, што ў той перыяд, хутчэй за ўсё, ужо не функцыянаваў. Вельмі падобна, што ўвядзенне пасады чарсцвядскага намесніка было звязана з пабудовай тутэйшага замка. Зыходзячы з таго, што чарсцвядскіх намеснікаў прызначалі полацкія ваяводы, відаць, менавіта яны і пабудавалі замак у Чарсцвядах. Мяркуючы па ўсім, гэта была невялікая драўляная фартэцыя рэгіянальнага значэння.

Чарсцвяды неаднаразова згадваюцца ў судовых запісах полацкага ваяводы Яна Глябовіча (1532–1542). Ён прыязджаў сюды і асабіста разбіраў судовыя справы — як гэта было, напрыклад, у чэрвені 1533 г.¹⁵ Відаць, полацкія ваяводы і намеснікі былі дастаткова частымі гасцямі ў Чарсцвядах. Так, пасланне полацкага намесніка Алехны Судзімонтавіча 1464 г. у Рыгу было напісана «оу Черсвете»¹⁶.

Чарсцвяды захоўвалі дастаткова высокі адміністрацыйны статус нават яшчэ ў 30-х гг. XVII ст. Так, у адмежаванні Чарсцвядаў ад суседніх маёнткаў 1631 г. згадваюцца чарсцвядская дзяржава і чарсцвядскі дзяржаўца¹⁷.

У канцы XVIII ст. Чарсцвяды належалі полацкім базільянам. Захаваўся інвентар фальварка Чарсцвяды, датаваны 10 студзеня 1790 г.¹⁸ Дакумент сведчыць пра тое, што на той момант Чарсцвяды ўжо нічым прынцыпова не адрозніваліся ад суседніх маёнткаў Судзіловічы і Гутаў. Сацыяльная структура насельніцтва была тая самая, комплекс павіннасцей і падаткаў таксама быў практычна ідэнтычны.

Такім чынам, мы маем шэраг выразных указанняў XV–XVI стст. на тое, што ў перыяд існавання Полацкага княства Чарсцвяды былі княскім два-

¹⁴ Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. Kn. 11 / Par. A. Dubonis. Vilnius, 1997. P. 146.

¹⁵ БА. Т. 2. С. 173–174, 176–178.

¹⁶ Дзяржаўны гістарычны архіў Латвіі. Ф. 673. Воп. 4. Скр. 18. Адз. зах. 232а; ПГ. Вып. 1. М., 1977. С. 215 (у публікацыі недакладна перададзена назва населенага пункта — «оу Черсбете»).

¹⁷ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1928. Воп. 1. Адз. зах. 268. Арк. 87 адв. — 89.

¹⁸ Там жа. Арк. 56 адв. — 84.

ром. Ужо пасля скасавання княства Чарсцвяды сталі дваром вялікіх князёў літоўскіх. У літаратуры ўжо даўно выказвалася вельмі верагоднае меркаванне, згодна з якім княскія ўладанні (дамен) у скасаваных княствах на Русі пераходзілі да новага суверэна — вялікага князя літоўскага¹⁹. Відавочна, так было і ў Полацку. У сувязі з адзначаным яшчэ раз звернем увагу на той факт, што адным з нямногіх гаспадарскіх двароў на Полаччыне ў XVI ст. была Бельчыца. Разам з тым, Бельчыца фігуруе ў якасці рэзідэнцыі полацкіх князёў яшчэ ў 1158 г.²⁰ На жаль, мы не маем такіх жа канкрэтных фактаў адносна Чарсцвядаў, але паралелі відавочныя. Да княскіх двароў Полацкай зямлі належаў, хутчэй за ўсё, таксама Невель. На гэта ёсць указанні ва ўстаўных граматах Полацкай зямлі рэдакцый 1511 і 1547 гг.²¹ Аднак па той прычыне, што Невель быў уключаны ў склад Рускай дзяржавы па выніках вайны 1500–1503 гг., мы не маем аб гэтым двары больш ніякіх крыніц, якія б паходзілі з Вялікага Княства Літоўскага.

Чарсцвядскі двор быў размешчаны ў маляўнічай мясцовасці, на беразе Чарсцвядскага возера, пры ўпадзенні ў яго рэчкі Выдрыцы, якая ў XVI ст. называлася Чарсвядзіцай²². Гаспадарка двара была, хутчэй за ўсё, шматгаліновай, як гэта часцей за ўсё і бывала на беларускіх землях. Сярод сялян чарсцвядскага двара ў сярэдзіне XVI ст. была нават «чэлядзь нявольная», якая працавала на двары з месячыны²³. Нявольная чэлядзь

¹⁹ Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах. 2-е выд. / падрыхт. да друку А.І. Груша і Р.А. Аляхновіч. Мінск, 2009. С. 83; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства. / М.К. Любавский. С. 100.

²⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. 2-е изд. / подг. А.А. Шахматов. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 495. На жаль, дакладнае месцазнаходжанне княскай рэзідэнцыі невядомае. Выраз «на Белчици», які выкарыстаў летапісец, дапускае лакалізацыю гэтага княскага двара ў любым месцы на беразе рэчкі Бельчыцы, якая мае даўжыню каля 10 км. Аднак найбольш верагодна, што княская рэзідэнцыя знаходзілася недзе ў ніжнім цячэнні ракі, недалёка ад яе ўпадзення ў Дзвіну. І, хутчэй за ўсё, княскі двор стаў недалёка ад «княскага» Барысаглебскага манастыра. Відавочна, тут жа ў часы Вялікага Княства Літоўскага размяшчаўся і гаспадарскі двор, які захаваў сваю старую назву.

²¹ ПГ. Вып. 3. С. 90; Любавский, М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства. / М.К. Любавский. С. 384.

²² ПР 1552 года. С. 64.

²³ Там жа.

была тады ўжо вельмі рэдкай з'явай на Полаччыне²⁴. Рэвізія 1552 г. зафіксавала ўсяго 24 чалавекі «нявольнай чэлядзі», што складала 0,3 % ад агульнай колькасці сялян Полацкага рэгіёна. З іх 16 чалавек адносіліся да Чарсцвядскага двара, а 8 астатніх — да двара ў Бельчыцы. Ёсць падставы лічыць, што асаблівую ролю ў чарсцвядскім гаспадарчым комплексе адыгрывала паляўніцтва. Так, рэвізія 1552 г. паведамляе пра Чарсцвяды: «К тому дворцу псарцовъ осмъ служобъ, а дымов дванадцать, которые повинни пры бытности господарской або пана воеводы в Черсвiate псы кормити...»²⁵. Чарсцвядскія псары (псарцы) Алешнінічы згаданы таксама ў судовым запісе полацкага ваяводы Яна Глябовіча 1533 г.²⁶ З гэтага вынікае, што полацкія ваяводы прыязджалі ў Чарсцвяды не толькі з мэтай разгляду судовых спраў, але і на паляванне. Вядома таксама, што ў верасні 1500 г., па дарозе да Полацка, Чарсцвяды наведаў вялікі князь літоўскі Аляксандр²⁷. Відаць, у XV–XVI стст. двор у Чарсцвядах захаваў многія свае функцыі і рысы, якія склаліся тут яшчэ ў княскія часы. Хутчэй за ўсё, ужо тады ваколіцы Чарсцвядаў выкарыстоўваліся як месца княскага адпачынку і княскіх забаў — у прыватнасці, палявання. Гэта, зразумела, не азначае, што з часоў Полацкага княства двор не мяняўся. Змены, напэўна ж, адбываліся, і пры далейшым рэтраспектыўным вывучэнні чарсцвядскага двара гэта трэба будзе ўлічваць.

Разглядаючы праблему княскіх гаспадарак (двароў), думаецца, варта сказаць некалькі слоў на тэму землеўладання полацкіх князёў у цэлым. На жаль, айчынная гістарыяграфія да гэтага часу не займалася прадметным вывучэннем такога досыць важнага пытання. Адной з галоўных прычын з'яўляецца вельмі сціплая база пісьмовых крыніц па тэме. Аднак такое пытанне ставілася пры вывучэнні іншых княстваў Русі як дамангольскага, так і пазнейшага перыяду. Асаблівую цікавасць у гэтым плане ўяўляе для полацкай гісторыі выпадак Смаленска — дзякуючы геаграфічнай блізкасці рэгіёнаў і дзякуючы таму, што па Смаленску захаваўся важнейшыя даку-

²⁴ Гл.: Спірыдонаў М.Ф. Полаччына ў сярэдзіне XVI ст. / М.Ф. Спірыдонаў // *Commentarii Polocenses Historici* = Полацкія Гістарычныя Запіскі. *Polociae Novae-Mensci*, 2004. Т. 1. С. 15–16.

²⁵ ПР 1552 года. С. 65.

²⁶ БА. Т. 2. С. 173.

²⁷ Neuman M. Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Aleksandro Jogailaičio itinerariumas (1492 m. birželis — 1506 m. rugpjūtis) / M. Neuman, K. Pietkiewicz // *Lietuvos Istorijos Metraštis*. Vilnius, 1996. 1995 metai. P. 188.

ментальныя матэрыялы, якія датуюцца яшчэ XII ст. Гаворка ідзе, зразумела, у першую чаргу пра славыту Статут князя Расціслава Смаленскага 1136 г.

На сённяшні дзень існуюць розныя падыходы да вырашэння пытання аб размяшчэнні княскага дамена ў княствах Русі. Самы папулярны з гэтых падыходаў палягае ў тым, што спрабуюць знайсці нейкі больш ці менш цэльны масіў зямель, які б належаў асабіста князю. Так падышоў да праблемы, у прыватнасці, Л.В. Алексееў, які спецыяльна даследаваў дамен смаленскага князя Расціслава Мсціславіча (1125–1159)²⁸. Але выказваліся і іншыя погляды на праблему. Так, М.К. Любаўскі выказаў гіпотэзу, згодна з якой у заходнерускіх княствах, якія ў XIII–XIV стст. увайшлі ў склад Вялікага Княства Літоўскага, княскімі лічыліся землі, якія не належалі прыватным уласнікам: «Все не занятое земли и угодия в княжестве, никому не принадлежащие, суть княжеские»²⁹. Гэту пазіцыю падтрымаў В.Я. Данилевіч, які меркаваў, што ў так званы «літоўскі перыяд», гэта значыць з сярэдзіны XIII ст., усе землі на Полаччыне, якія не былі прыватнымі альбо царкоўнымі, належалі князю³⁰.

Паспрабуем разгледзець праблему, абавіраючыся на канкрэтныя факты. Размяшчэнне княскіх уладанняў на Полаччыне можа быць высветлена праз вывучэнне зямельных раздач полацкіх князёў. На жаль, інфармацыі пра гэтыя раздачы захавалася зусім мала, аднак шэраг звестак усё ж дайшоў да нашага часу. Вось яны:

1. Наданне полацкім князем Андрэем Альгердавічам (1348–1377/1378 і 1381/1382–1387) ракі Званіцы разам з размешчанымі на гэтай рацэ бабровымі гонамі прыдзелу Св. Тройцы полацкага Сафійскага сабора³¹. Хутчэй за ўсё, гэта падараванне ідэнтычнае з № 2.

2. Наданне тым жа Андрэем Полацкім сяла Замшанаў прыдзелу Св. Тройцы полацкага Сафійскага сабора³². Вёска Замшаны (сёння існуюць

²⁸ Алексеев Л.В. Домен Ростислава Смоленского // Средневековая Русь: сборник статей / под ред. Г.К. Вагнера, Д.С. Лихачева, П.А. Раппопорта. М., 1976. С. 53–58; Яго ж. Княжеский домен (по Уставу Ростислава Смоленского 1136 г.) // Западные земли домонгольской Руси: в 2-х кн. / Л.В. Алексеев. М., 2006. Кн. 1. С. 96–99.

²⁹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. М., 1892. С. 306–307.

³⁰ Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896. С. 209.

³¹ ПГ. Вып. 1. М., 1977. С. 45.

³² ПР 1552 года. С. 174.

толькі Новыя Замшаны) знаходзіцца прыкладна за 2 км ад месца ўпадзення ракі Званіцы ў Дрысу. Хутчэй за ўсё, гэта падараванне ідэнтычнае з № 1.

3. Наданне Андрэем Полацкім сяла Семянцова на рацэ Беразвечы баярыну Фёдару і яго сыну Дзмітрыю (Корсакам)³³.

4. Наданне Андрэем Полацкім зямель «сяда Акацьеўскага» на рацэ Дрысе і зямель «на Соменьцы» царкве Св. Міколы «дворнай» у полацкім замку³⁴.

5. Наданне полацкім князем Сямёнам-Лынгвенем Альгердавічам (1377/1378–1381/1382) ці Сямёнам Андрэевічам (? — да 1387) сяла на рацэ Вушачы прыдзелу Св. Тройцы полацкага Сафійскага сабора³⁵.

6. (?) Наданне полацкім князем Міхаілам Андрэевічам (? — да 1385) зямель «на Мосоры» манастыру Св. Пятра ў полацкім замку³⁶.

7. Наданне князем Скіргайлам Альгердавічам (1387 — каля 1390) сёл Весніц, Дольцы і Пуцілкавічы на клірас полацкага Сафійскага сабора³⁷.

Такім чынам, на тэрыторыі Полацкай зямлі ўдалося вылучыць 5–7 княскіх падараванняў. Усе яны датуюцца 2-й паловай XIV ст. Падараванні мелі сваімі адрасатамі ў большасці выпадкаў царкву і толькі аднойчы — прыватных асоб. Усе аб'екты наданняў размяшчаліся ў розных частках Полацкага княства — як правіла, на яго ўскраінах. Усе наданні знаходзіліся досыць далёка ад Полацка і адно ад другога. Відаць, землі паблізу ад Полацка былі ўжо добра асвоены і мелі сваіх уласнікаў. Відаць, выключэннем былі рэкі, якія разам з бабровымі гонамі (і месцамі лоўлі рыбы?) лічыліся княскай уласнасцю.

Канешне, у Полацкім княстве існавалі таксама княскія вёскі і двары, аб чым была гаворка вышэй. Але раскіданасць княскіх падараванняў на Полаччыне сведчыць пра тое, што тут, хутчэй за ўсё, не было маналітнага масіву княскіх зямель. Разам з тым, землі, якія не належалі прыватным уласнікам ці царкве, лічыліся княскімі землямі. Гэта давала магчымасць полацкім князям пастаянна павялічваць свой зямельны фонд і свабодна ім распараджацца.

³³ ПГ. Вып. 1. С. 43–44.

³⁴ ПР 1552 года. С. 174.

³⁵ Там жа.

³⁶ Там жа. С. 173.

³⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1 / сост. и ред. И.И. Григорович. Санкт-Петербург, 1846. С. 198. Гэта наданне далучана да астатніх з пэўнай доляй умоўнасці, бо Скіргайла, строга кажучы, не быў уласна полацкім князем. Полацкая зямля была толькі адным з яго шматлікіх уладанняў. Тым не менш, улічваючы кансерватыўны характар мясцовага землеўладання і мясцовых звычаяў, думаецца, гэты выпадак таксама можна прыняць да разгляду.

Деятельность Полоцкого братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Полоцкой Евфросинии в сфере народного образования в 1867–1904 гг.

Учреждение и развитие Полоцкого братства

Церковное братство во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии было учреждено в г. Полоцке 11 июня 1867 г. [1, с. 190]. Инициаторами создания братства были 14 человек, проживавших в г. Полоцке. Они ходатайствовали о разрешении открыть братскую организацию, устав которой был утверждён епископом Полоцким и Витебским Саввой 5 апреля 1867 г. Согласно уставу, братский союз в г. Полоцке был создан для распространения и утверждения в белорусском крае православной веры и русской культуры. Братство должно было «содействовать видам правительства в многотрудном деле обрусения» местного населения [2, с. 2].

Полоцкое братство было организовано при местной «военно-гимназической» Свято-Николаевской церкви. Поэтому оно носило название «во имя святителя Николая». Посвящалась братская организация также и преподобной Евфросинии Полоцкой, как небесной покровительнице и заступнице Полоцкой земли. В соответствии с уставом, Полоцкое братство должно было обращать внимание на следующие виды деятельности. Во-первых, не только поддерживать существовавшие в то время и открывать новые церковно-приходские школы, но и при первой возможности организовать собственное учительское учебное заведение, чтобы при участии братчиков подготовить для начальных школ «народных» учителей (т.е. из среды самого народа) в духе православной церкви. Во-вторых, заботиться о благолепии храмов и о придании большей торжественности богослужениям (например, создавать церковные хоры). В-третьих, оказывать помощь нуждавшимся лицам всех сословий (калекам, беспризорным сиротам, беднякам, лицам, обратившимся в православие). В-четвёртых, заботиться об улучшении народной нравственности; для этого устраивать при церквях воскресные школы и распространять книги духовно-нравственного содержания [2, с. 8]. При этом с самого начала существования братства его члены не обольщали себя надеждами выпол-

нить полностью сразу все намеченные задачи. Братчики рассчитывали реализовать их постепенно, по мере сбора необходимых для этих целей материальных средств.

Братство первоначально намечало охватить своей деятельностью территорию всего Полоцкого уезда. По мере укрепления своего материального положения оно не исключало возможности осуществлять свои действия и в других местах Полоцкой епархии. Фактически братство со временем планировало стать епархиальной церковно-общественной организацией.

Членом братства мог стать любой желающий житель Российской империи православного вероисповедания. Для этого он должен был сообщить о своём желании вступить в братство совету данной организации или лично, или письменно, или через какого-нибудь члена братства. Совет после получения такой информации рассматривал заявку кандидата и принимал соответствующее решение.

Каждый член братства должен был участвовать в братской деятельности «или пожертвованиями, или своим личным трудом, или тем и другим вместе» [2, с. 9]. Братчики обязаны были в начале каждого братского года вносить в кассу данного объединения членские взносы. Взнос в размере не менее 5 руб. давал право голоса на братских собраниях.

Все члены братства делились на несколько категорий, а именно: попечители, члены братского совета, члены-учредители, почётные члены, братчики и сотрудники братства. Почётными попечителями братства являлись полоцкие епископы. Членами-учредителями называли лиц, участвовавших в создании братства или оказавших на развитие данной организации огромное влияние. Почётными членами являлись участники братства, которые активно содействовали его развитию как своими значительными пожертвованиями, так и личным трудом.

Полоцкое братство, в отличие от других братств Беларуси, имело большое количество почётных членов. Среди них было много иерархов Русской православной церкви. Например, в 1873/1874 братском году в братстве насчитывалось 63 почётных члена. Среди них были два митрополита (Киевский Арсений и Московский Иннокентий), 8 архиепископов, 11 епископов [3, с. 24]. С 1873/1874 до 1877/1878 братского года количество почётных членов превосходило численность рядовых братчиков.

Большой размер членских взносов приводил к тому, что часть братчиков отказывалась от своего участия в данной организации. Так, 26 мая

1874 г. не пожелали участвовать в работе братства 28 человек, а 30 мая 1876 г. — 19 [3, с. 8; 4, с. 4]. Это в свою очередь вызвало значительное сокращение численности членов братства к середине 70-х гг. XIX в. Указанную тенденцию не приостановило даже принятие нового братского устава в 1878 г. Некоторые братчики продолжали оставлять братский союз или «по невозможности, или по нежеланию участвовать в братском деле» [5, с. 733].

Ситуация не улучшилась значительно и в начале XX в. Выбывшие лица составляли далеко не редкое явление. Так, в 1902/1903 братском году таких лиц было 16, а в 1903/1904 — 13. При этом следует отметить, что в 80-х гг. XIX в. в составе братства появились новые категории братчиков: почётные члены-учредители, почётные сотрудники и просто рядовые сотрудники братства. Примечательно, что большое количество членов рассматриваемого союза, проживавших в г. Полоцке, работали в различных учебных заведениях.

Руководили деятельностью братства общие братские собрания и братский совет. Совет братства являлся постоянно действовавшим органом управления. Он состоял из 12 членов, которые были первоначально избраны учредителями братства из своей среды. В случае смерти или отъезда кого-либо из членов совета следующее ежегодное общее братское собрание выбирало нового члена совета из числа братчиков, проживавших в г. Полоцке. Всем лицам, выбывшим из состава совета братства и покинувшим г. Полоцк, присваивалось звание почётных членов, а отдельным из них — звание члена-учредителя. В итоге постепенно, по мере выхода из состава совета учредителей братства, совет стал состоять из лиц, не принимавших непосредственного участия в создании данной церковно-общественной организации. После принятия в 1878 г. нового устава несколько изменился порядок назначения членов братского совета. Его члены переизбирались через каждые три года. Члены совета избирали из своей среды председателя, его помощника, казначея и делопроизводителя.

Первым председателем братства был избран протоиерей А.М. Добрадин. После его назначения ректором Витебской духовной семинарии обязанности председателя временно исполнял с 18 декабря 1879 г. по октябрь 1880 г. священник М. Дубровский. С 30 октября 1880 г. по 14 февраля 1886 г. руководил братством законоучитель Полоцкого кадетского кор-

пуса священник Ф. Горанский. Его приемником с 14 февраля 1886 г. стал А.К. Морель. А.К. Мореля заменил священник М.И. Дубровский, которого в свою очередь сменил священник Н.Ф. Околович. Впоследствии председателем братского совета опять работал А.К. Морель. На рубеже XIX — начала XX вв. руководил братским советом священник М.И. Дубровский.

Братский совет собирался для решения текущих дел один раз в месяц. В чрезвычайных случаях по приглашению председателя или по заявлению трёх членов заседания совета проходили чаще. Решения в совете принимались большинством голосов, а при равенстве голосов мнение председателя являлось решающим.

Ежегодные общие братские собрания проводились в первое воскресенье после праздника св. Евфросинии Полоцкой (23 мая). Братство имело собственную печать с надписью «печать братства во имя святителя Николая и преподобной Евфросинии».

Полоцкое братское объединение пополняло свои средства из следующих источников: 1) единовременных взносов лиц, вступавших в братство или сочувствовавших его деятельности; 2) ежегодных членских взносов; 3) добровольных пожертвований, поступавших в кружок под названием «Полоцкое церковное братство», которая была установлена в братской Свято-Николаевской церкви; 4) пожертвований, присылаемых в братский совет или собираемых по подписным книжкам, которые выдавались советом учредителям и почётным членам братства. Указанное церковно-общественное объединение принимало не только деньги, но и книги, брошюры, журналы религиозно-нравственного содержания, вещи, священнические облачения и сосуды, а также другие предметы, содействовавшие выполнению намеченных задач.

Не все собранные денежные средства расходовались сразу. Десятая часть всех ежегодно собранных денег поступала в основной неприкосновенный капитал, который при удобном случае заменялся государственными процентными бумагами. Проценты, получаемые с данных бумаг, использовались для увеличения основного капитала. Оставшаяся сумма должна была расходоваться на нужды братства. Она делилась на три части. Две трети средств использовались на проведение мероприятий в сфере народного образования, а последняя треть денег делилась пополам: первая половина средств использовалась на дела благотворительности, а вторая — на другие цели (например, на украшение храмов).

Распределение средств изменилось после принятия нового устава братства в 1878 г. Из расходной суммы, предназначенной на удовлетворение общих нужд братства, 10 % поступало в основной капитал, 30 % — на развитие образования, 50 % — на благотворительность и 10 % — на другие братские расходы. Изменилось также распределение процентов, полученных с основного неприкосновенного капитала братства. Часть таких денег отчислялась на образование (например, 100 руб. передавалось учительской семинарии), часть средств поступала на выдачу пособий бедным семьям военнослужащих, а оставшаяся сумма присоединялась к средствам, имевшим общее назначение. Общее братское собрание, состоявшееся 29 мая 1883 г., придало точное назначение процентам, получаемым с основного капитала и имевшим общее назначение. Указанные средства стали использоваться братством на содержание богадельни [6, с. 14]. Братские деньги обычно хранились в братском ящике, который находился в Полоцком уездном казначействе.

Братство старалось укрепить своё материальное положение. Поэтому оно с каждым годом увеличивало остаточные суммы. Для этого иногда даже уменьшались расходные статьи.

Таким образом, в 1867 г. в г. Полоцке была создана церковно-общественная организация — братство, которое поставило себе целью содействовать как развитию русской культуры, так и укреплению в Витебской губернии позиций православной церкви. Не исключая возможности в перспективе стать епархиальным объединением, оно не стало таковым из-за малочисленности участников. Полоцкому братству так и не удалось стать массовой организацией, несмотря на привлечение в её ряды многих иерархов Русской православной церкви.

Деятельность в сфере народного образования

Придерживаясь устава, совет Полоцкого братства организовал с разрешения правительства при кадетском корпусе собственную школу для подготовки учителей народных училищ. Братская школа получила от кадетского корпуса готовые помещения с отоплением, освещением, спальнями и другими принадлежностями. В свою очередь Полоцкое братство ежегодно выделяло стипендии на содержание учеников. Курс обучения в братской учительской школе продолжался 3,5 года. После окончания обучения воспитанники сдавали экзамены по всем предметам в присут-

ствии не только совета школы, но и представителей Витебской дирекции народных училищ. После экзамена выпускники, получив свидетельство на звание учителя народных училищ, приступали к работе в начальных учебных заведениях Витебской губернии. Причём некоторые из них с успехом выполняли возложенные на них учительские обязанности. Так, в 1874 г. Емельянову, Кузьмичёву, Лапотневу за примерное поведение и успехи в учебно-воспитательном деле Витебская дирекция народных училищ увеличила ежегодный оклад до 200 руб., а Голымов был переведён на лучшее место в Изабелино Динабургского (Двинского) уезда [3, с. 14–15]. Всего в сфере народного образования «долгое время с честью трудилось» до 40 учителей, окончивших братскую учительскую школу [7, с. 1750]. Таким образом, Полоцкое братство во имя святителя Николая и преподобной Евфросинии одним из первых начало подготовку учителей народных училищ в Витебской губернии.

После открытия в 1872 г. Полоцкой учительской семинарии братство закрыло свою школу при кадетском корпусе и учредило пять стипендий для учительской семинарии. Первоначально размер каждой стипендии составлял 75 руб. в год. Но вскоре общее собрание братства 26 мая 1874 г. увеличило размер каждой стипендии до 100 руб. в год [3, с. 5]. В то же время в 1875 г. было сокращено количество братских стипендий до 3, а 30 мая 1876 г. — до 2. Средства, освободившиеся от упразднения последней стипендии, были направлены на оказание помощи воспитанникам подготовительного класса, который был открыт при учительской семинарии в 1874 г. [4, с. 3]. 28 мая 1878 г. пособие, выделяемое для подготовительного класса, было уменьшено до 54 руб. в год [8, с. 445]. В 1884 г. братство вообще прекратило помогать учительской семинарии. Это было связано с тем, что оно сосредоточило свою деятельность на открытии и благоустройстве церковных школ.

На помощь братству в его просветительно-благотворительной деятельности в начале 70-х гг. XIX в. пришёл Св. Синод. В 1872 г. на основании определения от 20 сентября (7 октября) центральное учреждение православного духовного ведомства выделило в распоряжение братства для оказания помощи Полоцкой учительской семинарии 3 стипендии, с 1873/1874 братского года — 6 стипендий, с середины 70-х гг. XIX в. — 9 [3, с. 11; 4, с. 5; 8, с. 443]. В 1882 г. Св. Синод разрешил использовать 900 руб., ранее выделяемые им на братские стипендии в учительскую семинарию,

для оказания материальной помощи церковным школам. Данная сумма отпускалась братству на нужды церковных школ до начала XX в. Таким образом, братство, закрыв в 1872 г. свою учительскую школу, содержало на собственные средства и суммы Св. Синода в учительской семинарии 8–12 братских стипендиатов.

Закрытие братской учительской школы привело к прекращению существования и братской библиотеки, организованной при данном учебном заведении. В 1873 г. общее собрание братства постановило передать из своей бывшей библиотеки книги в Полоцкую учительскую семинарию. Исполняя данное постановление, совет братства первоначально отправил каталог книг в учительскую семинарию, а затем передал по нему литературу, выбранную педагогическим советом семинарии (112 экземпляров книг и брошюр). Оставшиеся 378 книг совет разослал в народные училища, где работали учителями бывшие ученики братской школы [3, с. 13–14]. В дальнейшем братское объединение также приобретало книги для этих народных училищ и церковных школ.

В рассматриваемый период братство оказывало помощь и другим учебным заведениям г. Полоцка. 25 мая 1875 г. общее братское собрание постановило выделить пособие в размере 330 руб. местным училищам православного духовного ведомства. Было решено отпустить 50 руб. женскому училищу при Спасо-Евфросиниевском монастыре, а Полоцкому мужскому духовному училищу предоставить в течение 4 лет небольшие пособия. В результате, в 1875 г. местному мужскому учебному заведению было выдано 70 руб., которые были разделены училищным правлением между 3 лучшими, но бедными учениками. А настоятельница женского монастыря приобрела на 50 руб. 300 аршин рипса для пошива платья и пальто воспитанницам-сиротам [4, с. 7]. Выполняя постановление от 25 мая 1875 г., братство продолжало ежегодно выделять 70 руб. Полоцкому мужскому училищу до 1879/1880 братского года. Этими пособиями воспользовались некоторые бедные дети, которые являлись лучшими учениками в учёбе и поведении. В 1878/1879 братском году было ассигновано 50 руб. на покупку зимней обуви для воспитанниц Спасо-Евфросиниевского женского училища. И в дальнейшем братство продолжало временами помогать указанным учебным заведениям Св. Синода. Только размер этой помощи в конце XIX в. был незначительным. Из-за строгой экономии средств и сокращения денежных поступлений братский союз вынужден был оказывать помощь лишь отдель-

ным воспитанникам местных учебных заведений. Например, в 1898/1899 братском году были куплены книги и учебные пособия ученику Полоцкого мужского духовного училища М. Иванову на 5 руб. 84 коп. [8, с. 1179].

В 1870-х — конце 1890-х гг. братство регулярно выдавало денежные пособия Полоцкой бесплатной женской школе. Первоначально размер братского пособия составлял 100 руб., которые расходовались на содержание данного учебного заведения. В конце 70-х гг. XIX в. размер пособия увеличился. Например, в 1878/1879 братском году оно составило 125 руб., в 1879/1880 братском году — 147 руб. 50 коп. [8, с. 445; 10, с. 16]. Из выделяемых средств 25 руб., а с 1876 г. — 50 руб., предназначались священнику за обучение воспитанниц Закону Божьему, а остальные деньги тратились на отопление, освещение, наём прислуги и другие хозяйственные расходы. С 1878 г. братство стало временами поощрять труд учительниц данного учебного заведения. По просьбе Витебской дирекции народных училищ от 11 сентября 1878 г. Полоцкое братство выдало в 1878/1879 братском году учительнице «для поощрения» 25 руб. [8, с. 447]. В середине 1880-х гг. размер пособия Полоцкой школе опять составил 100 руб., которые расходовались на оплату жалованья законоучителю и учительнице по 50 руб. каждому [11, с. 18]. 14 февраля 1886 г. совет братства постановил прекратить выдачу пособия законоучителю. Освободившиеся 50 руб. предназначалось использовать на преподавание Закона Божьего в существовавшей Иоанно-Богословской и открывавшейся Полоцкой городской церковно-приходских школах. В результате братство стало ежегодно выдавать бесплатной женской школе с 1886 г. лишь 50 руб. [12, с. 179]. В начале 90-х гг. XIX в. Полоцкой школе выделялось братское пособие в размере 75 руб. В конце 90-х гг. XIX в. братство отпускало деньги только отдельным лицам, работавшим в данном учебном заведении. Так, в 1896/1897 братском году оно израсходовало 50 руб., которые были выданы учительнице А. Спасской, а в 1898/1899 — 14 руб., которыми воспользовался законоучитель [9, с. 1179; 13, с. 988]. Полоцкое братство не только выделяло денежные пособия местной женской бесплатной школе, но иногда ходатайствовало об оказании ей материальной помощи через отдельных своих братчиков или совет.

Помогая учебным заведениям, братство не могло отказать в помощи и отдельным ученикам, не имевшим средств для продолжения образования. Например, в 1875/1876 братском году оно выделило пособие 4 ученикам

Витебской губернии, а в августе 1887 г. с разрешения полоцкого епископа Маркелла приняло на своё полное содержание круглую сироту М. Васильеву, обучавшуюся в Спасо-Евфросиниевском женском училище [4, с. 9]. Данная девочка оставалась полной братской пенсионеркой (стипендиаткой) до окончания курса обучения (до 28 мая 1893 г.) [14, с. 9].

Оказывало Полоцкое братство помощь и отдельным учителям народных училищ. Так, в 1879/1880 братском году было выдано единовременное денежное пособие в размере 15 руб. учителю Новослободского народного училища за «его честный труд на поприще начального народного образования и за устройство ... певческого хора при Новослободской приходской церкви» [10, с. 17]. В 1880/1881 братском году было выделено 15 руб. учителю Емонецкого народного училища С. Свирщевскому [5, с. 740]. В целом расходы Полоцкого братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии на народное образование в 70-х гг. XIX в. постепенно увеличивались. Если в 1873/1874 братском году они составили 951 руб. 30 коп., то в 1875/1876 — 1369 руб. 33 коп., в 1877/1878 — 1320 руб., 1878/1879 — 1399 руб. [3, с. 11; 4, с. 6; 8, с. 444].

Принятие нового устава изменило приоритеты братской деятельности. Первой и главной задачей объединения стало «вспомоществование истинно нуждающимся из всех сословий и вероисповеданий» [14, с. 6]. В отчёте братства за 1880/1881 братский год прямо указывалось, что «благотворительность крайне-нуждающимся семействам и лицам составляла, можно сказать, главное дело совета» [5, с. 735]. Помимо благотворительности братство должно было продолжать заниматься просветительной деятельностью: оказывать содействие народному образованию. Кроме того, братская активность направлялась также и «на возвышение народной нравственности и вообще на религиозно-нравственное развитие народа» [14, с. 6].

Изменение устава сказалось на масштабах школьной работы братства в начале 80-х гг. XIX в. До середины 80-х гг. XIX в. происходило сокращение расходов, связанных с образованием. В 1879/1880 братском году они составили 1316 руб. 65 коп., в 1880/1881 — 1294 руб. 15 коп., в 1884/1885 — 1155 руб. 36 коп., а в 1885/1886 — 1066 руб. 98 коп. [5, с. 740; 10, с. 15; 11, с. 318]. Соответственно росли расходы братства в начале 80-х гг. XIX в. на благотворительные цели. В 1879/1880 братском году они составили 900 руб. 54½ коп., в 1880/1881 — 992 руб. 91 коп. [5, с. 744; 10, с. 21].

В середине 80-х гг. XIX в. стали сокращаться расходы на благотворительные мероприятия. В 1885/1886 братском году они составили всего 852 руб. 16 коп. [11, с. 15]. Такое сокращение было вызвано изменением государственной политики в отношении церковных школ. Правительство старалось всячески поддержать начальные учебные заведения Св. Синода. Поэтому братство вынуждено было вопреки своему уставу сосредоточить свою активность не только на развитии благотворительности, но и на народном образовании. Только в отличие от 70-х гг. XIX в., когда братство пыталось всячески помочь учительской семинарии, оно стало направлять свои средства преимущественно на развитие начальных школ.

Школьная деятельность Полоцкого братства достигла наибольших успехов во второй половине 80-х — начале 90-х гг. XIX в. Церковное братство во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии по инициативе полоцкого епископа Антонина первым обратило внимание на возрождение церковных школ на территории Беларуси в начале 80-х гг. XIX в. Благодаря ходатайству данного объединения Св. Синод 26 апреля 1882 г. разрешил использовать на создание и содержание церковно-приходских школ 900 руб., которые раньше ассигновывались на содержание 9 братских стипендиатов в Полоцкой учительской семинарии. Причём в решении Св. Синода подчёркивалось, что открытие школ и назначение учителей советом братства должно было происходить по указанию или с согласия местного епископа. В конце августа — сентябре 1883 г. специальная комиссия данной церковно-общественной организации (в составе председателя совета священника Ф. Горанского, протоиерея И. Хруцкого, воспитателя кадетского корпуса А.К. Мореля и диакона Я.Н. Благовещенского) разработала «Правила об устройстве церковно-приходских школ», не затрагивая их учебной программы. Эти правила с некоторыми изменениями были утверждены епископом Полоцким и Витебским Маркеллом 20 октября 1883 г. Возвращая братству утверждённые правила, полоцкий епископ подал список десяти открытых церковно-приходских школ Полоцкой епархии для обсуждения вопроса об оказании им финансовой помощи.

12 ноября 1883 г. совет Полоцкого церковного братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии впервые назначил финансовую помощь двум школам (Шатиловской Полоцкого уезда и Кубличской Лепельского уезда). Братство решило не оказывать материальную помощь начальным учебным заведениям, находившим-

ся в городах, или открытым при монастырях, или имевшим пособия из других источников, кроме приходских попечительств. Вскоре совет Полоцкого братства назначил ежегодные пособия четырём школам (Лиснянской Дриссенского уезда, Добейской Полоцкого уезда, Ракитской Невельского уезда и Тискадской Режицкого уезда) и на основании заявлений духовной консистории и благочинных выдал единовременные пособия на сумму 200 руб. семи школам [15, с. 23–26]. Заботясь об эффективном использовании выделенных средств, общее собрание Полоцкого церковного братства назначило наблюдателю 50 руб. на ежегодный проезд для осуществления контроля над церковными школами [6, с. 13].

13 июня 1884 г. император Александр III утвердил «Правила для церковно-приходских школ». Сразу же после издания «Правил...» в белорусско-литовских епархиях начали создаваться епархиальные училищные советы. В Полоцкой епархии такой совет был создан 16 сентября 1884 г. Несмотря на создание епархиального училищного совета, Полоцкое братство во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии продолжало открывать церковные школы и оказывать им материальную помощь. В 1884/1885 братском году таких школ было 10 с 287 учениками, а в 1885/1886 братском году в распоряжении Полоцкого братства находилось уже 12 церковных школ: шесть в Полоцком уезде, три в Лепельском, две в Режицком и одна в Дриссенском уездах [11, с. 17–18; 16, с. 304; таблица 1].

Таблица 1. Перечень братских церковных школ в 1885/1886 братском году

Название уезда	Название школы	Количество учеников
Полоцкий	Межевская	42
	Шатиловская	22
	Добейская	20
	Туржецкая	45
	Сосницкая	18
	Иоанно-Богословская	47
Лепельский	Кубличская	15
	Губинская	14
	Бешенковичская	-

Режицкий	Тискадская	52
	Штыканская	43
Дриссенский	Лиснянская	25

В 1884 г. братство прекратило выдачу стипендий учительской семинарии и основные средства направило на открытие, благоустройство и содержание церковных школ. При распределении пособий братский совет руководствовался постановлением общего собрания членов братства от 26 мая 1885 г. В соответствии с этим постановлением, размер назначаемого пособия зависел как от числа учеников, так и от состояния учебно-воспитательного процесса и местных условий, влиявших на обеспечение школы. Тогда же было решено освободить совет от опеки над школами, неудобными для контроля и находившимися далеко от г. Полоцка. Таковые школы постепенно передавались в ведение Полоцкого епархиального училищного совета. Так, 12 мая 1886 г. совет Полоцкого братства передал с 1886/1887 братского года епархиальному училищному совету две школы Лепельского уезда (в сёлах Кубличи и Губино) [11, с. 6, 19]. Полоцкое братство не только платило жалованье учителям церковных школ, находившихся в его ведении, но и выдавало единовременные денежные пособия на приобретение классной мебели, книг. 26 мая 1885 г. общее братское собрание постановило заменить денежные пособия, ранее выдаваемые школам на покупку книг, приобретением и рассылкой учебных пособий.

Вначале обучение в братских школах проводилось по программам народных училищ. При этом учителя обращали внимание преимущественно на преподавание Закона Божьего, церковно-славянского чтения и церковного пения. После утверждения Св. Синодом учебных программ для церковных школ братские учебные заведения стали руководствоваться этими документами. Обучение в большинстве школ продолжалось с первых чисел октября до середины апреля. В некоторых начальных учебных заведениях учёба начиналась раньше или заканчивалась позже. При Туржецком и Полоцком Иоанно-Богословском училищах имелись общежития для учеников, проживавших далеко от указанных начальных учебных заведений.

В братских школах обучалось большое количество староверов, единоверцев и католиков. Братство не препятствовало их образованию. Что касается иудеев, то Полоцкая братская организация стремилась ограничить их доступ

в свои учебные заведения. 25 мая 1886 г. общее собрание братства запретило учителям братских церковных школ принимать детей-евреев в указанные училища под угрозой лишения пособий и помощи [10, с. 5].

28 мая 1888 г. император утвердил «Правила об уездных отделениях епархиальных училищных советов». В Полоцкой епархии были созданы уездные отделения епархиального училищного совета. В 1889 г. совет братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии по инициативе Витебского епархиального братства был объединён с Полоцким уездным отделением епархиального училищного совета. Новое учреждение получило название совета Полоцкого церковного братства. Ему были предоставлены полностью все права уездных отделений епархиального училищного совета. С этого времени братство стало заботиться о развитии церковно-школьного дела во всём Полоцком уезде. В ведение братства перешли все церковные школы указанной территории. Например, в 1891 г. братство руководило деятельностью 21 церковно-приходской школы и двух школ грамоты [12, с. 169]. Таким образом, в 1889 г. школьная деятельность братства значительно расширилась. Братскому совету были предоставлены права уездного отделения епархиального училищного совета.

Братский совет не только подбирал хороших учителей, изыскивал средства на содержание церковных школ, снабжал школы изданными и одобренными Св. Синодом учебниками и книгами для чтения, но и контролировал учебно-воспитательный процесс, занимался строительством школьных зданий. В виду крайней бедности крестьянских детей именно на братство легло проведение главных мероприятий по обеспечению школ необходимой для обучения литературой. Испытывая недостаток собственных средств, братский совет обратился с просьбой к различным лицам и учреждениям о бесплатной пересылке книг для церковно-приходских школ Полоцкого уезда. Благодаря этой инициативе братскому совету удалось собрать около 6800 экземпляров книг и учебных пособий, которые были разосланы в школы уезда [17, с. 16].

Главнейшую и в то же время труднейшую задачу братского совета составляло строительство школьных зданий. Из 22 школ Полоцкого уезда, находившихся в 1890 г. в ведении братства, только 8 начальных учебных заведений имели собственные помещения, приспособленные для проведения школьных занятий [17, с. 16]. Остальные школы помещались или

в причтовых, или в наёмных домах, а временами и в церковных сторожках. Между тем приходы в большинстве случаев не имели достаточного количества местных средств для постройки новых школьных помещений. Поэтому совет братства принял на себя часть расходов по проведению строительных работ. Он согласился выдавать денежные пособия на покупку строительного материала тем приходам, где прихожане согласились принять на себя расходы по проведению самих строительных работ.

Передача братскому совету прав и обязанностей уездного отделения епархиального училищного совета позволила братству распоряжаться деньгами, которые выделялись правительством на развитие церковных школ. Указанные средства значительно превосходили суммы, которые непосредственно выделялись самим братством на народное образование.

Полоцкое братство недолго управляло церковными школами Полоцкого уезда. 17 февраля 1892 г. в г. Полоцке было открыто самостоятельное уездное отделение епархиального училищного совета, в ведение которого поступили все школы Св. Синода, расположенные на территории Полоцкого уезда. Братство передало уездному отделению все поступавшие от правительства на образование средства, за исключением 900 руб., которые ежегодно ассигновывались Св. Синодом. Эти деньги считались собственными средствами, и братство ежегодно до начала XX в. передавало их епархиальному училищному совету. В начале XX в. 900 руб. были вообще изъяты у братского союза. Он стал фактически распоряжаться только теми деньгами, которые непосредственно собирал (в том числе и на нужды народного образования).

С начала 90-х гг. XIX в. поменялись основные задачи братской деятельности. Братство вновь сосредоточило своё внимание на благотворительности. Возможно, это было вызвано тем, что в г. Полоцке до конца XIX в. не было даже городской богадельни для христиан. Поэтому престарелые, изувеченные и крайне нуждавшиеся лица постоянно обращались за помощью к братской организации. В результате расходы на народное образование стали уменьшаться. В 1896/1897 братском году они составили 1121 руб., в 1898/1899 — 924 руб. 84 коп., в 1899/1900 — 971 руб. 10 коп., в 1903/1904 — 46 руб. 15 коп. [9, с. 1179; 13, с. 988; 18, с. 1095; 19, с. 53]. В отчёте за 1902/1903 братский год в расписании расходов вообще не была указана графа «на образование». В рассматриваемый год братство выде-

лило, помимо богадельни и приюта, на «прочие расходы» всего 107 руб. 97 коп. [20, с. 12].

В конце XIX в. соответственно увеличивались расходы на благотворительные цели. В 1896/1897 братском году на оказание помощи нуждавшимся и содержание богадельни было израсходовано 538 руб. 43 коп., в 1898/1899 — 526 руб. 44 коп., в 1899/1900 — 632 руб. 15 коп. [9, с. 1183; 13, с. 990; 18, с. 1095]. А в 1896/1897 братском году 34 руб., составлявшие остаток на нужды образования, были использованы братством на благотворительные цели и «мелкие расходы» [13, с. 990]. При этом следует добавить, что в конце XIX — начале XX вв. Полоцкое братство, выделяя деньги на образование, продолжало тратить часть этих средств на одежду и учебные пособия ученикам разных учебных заведений Полоцкого уезда. Фактически, братство перешло от активной церковно-школьной деятельности к благотворительно-просветительной.

На рубеже XIX–XX вв. деятельность братского объединения была сосредоточена на строительстве и содержании детского приюта. Впервые в братстве был поднят вопрос о создании данного благотворительного учреждения 10 ноября 1891 г. В указанный год общее братское собрание постановило построить на деньги и строительный материал, пожертвованные бывшим директором Полоцкого кадетского корпуса К.И. Анчутиным на строительство образцовой школы, помещение для приюта в виде пристройки к братской богадельне [12, с. 165]. Однако братству удалось не сразу осуществить задуманное. Ему пришлось дополнительно собирать деньги для этих целей около 10 лет.

Первое пожертвование на строительство приюта поступило в 1892 г. от выпускников Полоцкого кадетского корпуса, которые собрали в день своего выпуска 21 руб. В 1893 г. в распоряжении братства на строительство указанного благотворительного учреждения находилось 67 руб. 75 коп. [14, с. 8]. В последующие годы братскому союзу не удалось собрать значительных средств. Ситуация начала меняться к лучшему в конце XIX — начале XX в. В 1898/1899 братском году было собрано 1152 руб. 76 коп. [9, с. 1181]. К июню 1899 г. в распоряжении братского объединения находилось уже 2168 руб. 56 коп. [18, с. 1095]. Сбор денег продолжался и во время строительства братского дома. Для увеличения средств любители пения неоднократно устраивали концерты.

В 1899/1900 братском году совет приступил к заготовке материалов для строительства, а весной 1901 г. — к возведению братского дома. Постройка дома для детского приюта и богадельни продолжалась около трёх лет и проходила поэтапно (из-за крайне ветхого состояния деревянного здания, в котором находилась братская женская богадельня, было решено перевести её в дом, в котором первоначально намечалось поместить только приют).

Всего на строительство данного здания поступило 6895 руб. 89 коп. Израсходовано было 5901 руб. 42 коп. Оставшиеся деньги на основании постановления общего братского собрания от 30 мая 1899 г. были перечислены в неприкосновенный капитал братства [19, с. 50–51].

Во время завершения благоустройства помещений братский совет составил временные правила для приюта. Не имея опыта в составлении подобных правил, члены братства придали им временный характер с тем, чтобы их со временем усовершенствовать. Составленные «Временные правила для детского приюта при братской богадельне» были утверждены епископом Серафимом 25 апреля 1903 г. резолюцией за № 1596 [19, с. 29].

Женская богадельня разместилась в братском доме с 6 ноября 1902 г., а детский приют был торжественно открыт 2 ноября 1903 г. Заведование приютом было поручено первоначально жене полковника Е.И. Полторацкой и жене статского советника С.Л. Поповой. Для ухода за детьми при приюте состояли надзирательница и няня. Первой надзирательницей была назначена Е.В. Шавельская, а няней — богаделенка Ю. Данилова.

Воспитывались дети приюта в правилах «христианской православной веры». Они участвовали в общей утренней и вечерней молитве, а в воскресные и праздничные дни посещали во главе с надзирательницей церковь. Детей приюта приучали к труду. Они сами убирали помещения, поддерживали в них чистоту и порядок. После строительства братского дома деятельность братства состояла главным образом в содержании женской богадельни и детского приюта. В год открытия приюта Полоцкое братство было принято 8 февраля 1903 г. под покровительство великого князя Константина Константиновича (Романова). Следовательно, активная церковно-школьная деятельность братства в начале 90-х гг. XIX в. постепенно трансформировалась в благотворительно-просветительную. В начале XX в. братское объединение сосредоточило своё внимание на содержании детского приюта.

Таким образом, деятельность Полоцкого братства в сфере народного образования была разнообразна. Братская организация во имя святителя Николая и преподобной княжны Полоцкой Евфросинии основала и содержала до 1872 г. учительскую школу для подготовки учителей народных училищ; выделяла учительской семинарии с 1872 г. по 1884 г. 8–12 стипендий; с 1881 г. по 1892 г. организовывала и благоустраивала церковные школы. При этом с 1889 г. до 17 февраля 1892 г. совету Полоцкого братства были предоставлены права уездного отделения епархиального училищного совета. На протяжении всего своего существования братство помогало учащимся различных учебных заведений Полоцкого уезда, а временами оказывало помощь и учителям начальных школ. В целом работа указанного церковно-общественного объединения была направлена на укрепление православия и развитие русской культуры в Полоцкой епархии.

Список литературы

1. Один из учредителей братства. Об открытии церковного братства во имя святителя Николая и преподобной Евфросинии, княжны полоцкой, в г. Полоцке / Один из учредителей братства // Вестник Западной России. Историко-литературный журнал, издаваемый К. Говорским. — Год V, 1867. — Кн. VI. — Т. 2. — Отд. IV. — С. 190–194.
2. Об учреждении церковного братства во имя святителя Николая и преподобной Евфросинии Полоцкой в городе Полоцке. — Витебск, 1867. — 13 с.
3. Отчет совета церковного братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии в г. Полоцке за седьмой год существования братства. Читан в общем собрании 26 мая 1874 года. — Витебск: губернская типография, 1874. — 41 с.
4. Отчет девятой годовщины церковного братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии в г. Полоцке. — Москва: университетская типография, 1876. — 19 с.
5. Отчет совета Полоцкого церковного братства во имя святителя Николая и преподобной Евфросинии, княжны полоцкой, за 14-й год его существования, с 25 мая 1880 года по 24 мая 1881 года // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1881. — № 21 (отдел неофициальный). — С. 732–746.

6. Четырнадцатая годовщина церковного братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии в г. Полоцке // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1881. — № 21 (отдел неофициальный). — С. 729–732.

7. А.П. Православные церковные братства / А.П. // Прибавления к церковным ведомостям, издаваемым при Святейшем правительствующем Синоде. — 1897. — № 48. — С. 1745–1752.

8. Отчет совета Полоцкого церковного братства о состоянии братства в двенадцатом году, с 28 мая 1878 г. по 28 мая 1879 г. // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1879. — № 13 (отдел неофициальный). — С. 437–455.

9. Извлечение из отчета совета Полоцкого церковного братства во имя св. Николая и пр. Евфросинии, княжны Полоцкой, о состоянии братства за 32-й год его существования — с 1 июня 1898 г. по 1 июня 1899 г. // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1899. — № 24 (отдел официальный). — С. 1177–1187.

10. Отчет совета церковного братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии в г. Полоцке за тринадцатый год существования братства. — Витебск: типография Г.А. Малкина, 1880. — 45 с.

11. Отчет совета церковного братства во имя святителя Николая и преподобной княжны Евфросинии в г. Полоцке. За девятнадцатый год существования братства, 26 мая 1885 — 25 мая 1886 г. — Полоцк: типография Х.В. Клячко, 1886. — 54 с.

12. Отчет совета Полоцкого церковного братства во имя святителя Николая и препод. Евфросинии, княжны Полоцкой, в г. Полоцке за двадцать четвертый год существования братства, с 27 мая 1890 по 31 октября 1891 года / Полоцкие епархиальные ведомости. — 1892. — № 4–5 (отдел неофициальный). — С. 166–182, № 6 (отдел неофициальный). — С. 214–231.

13. Дубровский, М. Отчет о состоянии Полоцкого церковного братства во имя св. Николая и пр. Евфросинии, княжны Полоцкой, за тридцатый год существования братства, с 1-го июня 1896 г. по 1-е июня 1897 г. / М. Дубровский // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1897. — № 21 (отдел официальный). — С. 984–991.

14. Морель, А. Отчет о состоянии Полоцкого церковного братства во имя св. Николая и пр. Евфросинии, княжны Полоцкой, за двадцать пятый и двадцать шестой годы существования братства, с 1-го ноября 1891 г. по 30 мая 1893 г. / А. Морель. — Витебск: губернская типография, 1894. — 18 с.

15. *Горанский, Ф.* Отчет совета Полоцкого церковного братства во имя святителя Николая и преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой, за шестнадцатый год его существования с 30-го мая 1882 г. по 29-е мая 1883 года / Ф. Горанский // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1884. — № 1 (отдел неофициальный). — С. 14–29; № 2 (отдел неофициальный). — С. 55–68.

16. *Пигулевский, Л.* Слово в празднование 18-й годовщины братства во имя свят. Николая и препод. княжны Евфросинии в Полоцке (26 мая 1885 г.) / Л. Пигулевский // Литовские епархиальные ведомости. — 1885. — № 30. — С. 303–304.

17. Полоцкое церковное братство во имя святителя Николая и преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой // Прибавления к церковным ведомостям, издаваемым при Святейшем правительствующем Синоде. — 1891. — № 1. — С. 16–18.

18. Отчет о состоянии Полоцкого церковного братства во имя св. Николая и пр. Евфросинии, княжны Полоцкой, за тридцать третий год существования братства, с 1 июня 1899 г. по 1 июня 1900 г. // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1900. — № 22 (отдел официальный). — С. 1088–1106.

19. Извлечение из отчета о состоянии Полоцкого церковного братства во имя св. Николая и пр. Евфросинии, княжны Полоцкой, состоящего под августейшим покровительством Его Императорского Высочества великого князя Константина Константиновича за 37-й братский год, с 1 июня 1903 г. по 1 июня 1904 г. // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1905. — № 7 (официальный отдел). — С. 49–54.

20. *Дубровский, М.* Отчет о состоянии Полоцкого церковного братства во имя св. Николая и пр. Евфросинии, княжны Полоцкой, состоящего под августейшим покровительством Его Императорского Высочества великого князя Константина Константиновича за 36-й братский год. С 1 июня 1902 г. по 1 июня 1903 года / М. Дубровский. — Витебск: губернская типо-литография, 1903. — 34 с.

Галубовіч В.У.

**Злачынцы ў Полацку,
альбо да сацыялогіі і тыпалогіі злачыннасці
ў другой трэці XVII ст.**

Грамадства, як вядома, складаецца з людзей рознага гатунку, і далёка не толькі з выдатных ды інтэлігентных асобаў. Спакон веку чалавек бараніў свабоду ад вонкавых ворагаў, але часам цярэў паразу і шкоду з боку супляменнікаў. І невядома, што больш непрыемна адчуваць. Злачынцы былі, ёсць і будуць сярод нас, і ніхто не абаронены ад учынення злачынства. Ведаючы гэта, тым не менш нельга не здзівіцца парадоксу, што, зазіраючы ў сівыя і не вельмі стагоддзі, нам хочацца знайсці не адмоўнае, а станоўчае, павучальнае, патрыятычнае. Мала хто рады быў бы даведацца пра паходжанне з роду злодзея ці забойцы. Ад крымінальнага мінулага гісторыкі сарамліва адварочваюцца, ствараючы вобраз працавітых і гераічных продкаў. Але векавая гісторыя злачынства здалёк хітравата пасміхаецца, бо заплушчыць вочы на яе існаванне магчыма, але адмаўляцца ад яе існавання не выпадае. Зрэшты, як і немагчыма зразумець прыроду сучаснага злачынства, калі замоўчваць гэтую з'яву ў мінулым. Нельга выключыць верагоднасць таго, што асэнсаванне прычынаў злачынстваў у мінулых стагоддзях дазволіць змяніць і будучыню. Такую глабальную мэту магчыма здзейсніць толькі ў перспектыве, а дасягнуць яе паспрабуем праз даследаванне наступных праблем: хто быў злачынцам у Полацку ў другой траціне XVII ст., якімі сродкамі карысталіся злачынцы, якія віды злачынстваў мелі найбольшы распаўсюд і калі яны адбываліся.

Асноўнай крыніцай, якая іспіравала падрыхтоўку дадзенага артыкула, сталі апублікаваныя дакументы з полацкіх магістрацкіх кніг 1630–1650-х гадоў.

Злачынцы

Мешчанін. Натуральна, што большую частку злачынстваў здзяйснялі асноўныя жыхары горада — мяшчане. Нейкае агульнае аблічча мешчаніна-злачынцы скласці складана, паколькі бракуе звестак. Да-статкова часта ў злачынстве абвінавачваліся рамеснікі: краўцы, шаўцы, мяснікі. Здараліся і групавыя злачынствы, выканаўцы якіх маглі нале-

жаць да адной прафесійнай карпарацыі, напрыклад, мяснікоў. Упэўнена можна сказаць, што патэнцыйнымі злачынцамі часам становіліся мяшчаны, схільныя да падману і ашуканства. Несумненна, існавала ў Полацку і спрыяльнае крыміналу асяроддзе: сацыяльныя аўтсайдэры, псіхічна неўраўнаважаныя, экзальтаваныя асобы, п'яніцы і карцёжнікі, некаторыя з якіх, як Фёдар Біндас, нават давалі публічныя абяцанні не гуляць у карты і не піць гарэлкі, альбо не піць мёду і гарэлкі, як у 1649 г. перад судом прысягаў Сцяпан Война [1, с. 389]. У горадзе, дзе жыло некалькі тысячаў чалавек, пра патэнцыйных ліхадзеяў добра ведалі і давалі адпаведную характарыстыку, як, напрыклад, рэзніку Фёдору Азявенку *«еще в молодости лет будучого, але велце гардого з ухвалою и всякою злостью и нестатечным се захованьем наполненого»* [2, с. 696].

У Полацк імкнуліся трапіць і тыя, хто жадаў пажыць чужым коштам. Такіх прафесійных крымінальнікаў, за якімі цягнуўся шлейф заганных учынкаў, здаралася вылавіць у Полацку: варта прыгадаць пакаранага ў 1645 г. злодзея Аляксея Грышковіча, лёзнага чалавека, што паходзіў з Селішчаў, ад якога пацярпеў не адзін палачанін [1, с. 360–363]. Але большасць звестак датычыцца не рэцыдывістаў, а аднаразовых злачынцаў.

Жыд. Увогуле інфармацыя пра жыдоўскае насельніцтва ў Полацку ў першай палове XVII ст. дастаткова сціпая. Адзіны выпадак абвінавачання ў злачынстве жыда адносіцца да 1652 г., калі пад суд трапіў Мойжаш Саламонавіч, абвінавачаны ў арганізацыі буйнога крадзяжу і выкраданні дзяўчыны-хрысціянкі [3, с. 1–3].

Жанчына. Асобы жаночага полу звычайна выступаюць у якасці саўдзельнікаў разнастайных злачынстваў. Так, жонка саматужнага півавара Якуба Юрэвіча нароўні з ім абвінавачваецца ў падбухторванні да злачынства [4, с. 142]. Здаралася, што асобы жаночага полу выкарыстоўваліся як пасрэднікі: так, зафіксаваны ў 1652 г. крадзёж каштоўнасцяў у сваёй гаспадыні служка Марцыбелка здзейсніла ў змове з больш дасведчанай асобай, якая мела магчымасць замесці след. Але самае маштабнае ў тагачаснай гісторыі Полацка злачынства было зроблена якраз жанчынай — служкай Хадорай Маргуновай, якая была прызнаная ў 1643 г. вінаватай у падпале дома Васіля Павука, у выніку чаго згарэў увесь горад [1, с. 350–353].

Шляхціц. Горад быў не зусім той прасторай, дзе шляхецкая зухаватасць праяўлялася напоўніцу. Але і тут змяняе паспявалі сябе паказаць. Абвінавачванні ў злачынстве шляхты мелі пэўную спецыфіку. Досыць

часта шляхціц быў толькі ініцыятарам, а не выканаўцам крымінальнага ўчынку, праўда, гэта не пазбаўляла яго ад адказнасці. Напрыклад, у 1650 г. у арганізацыі «нападу» быў абвінавачаны полацкі зямлянін Маціяш Гедройць [4, с. 132–133]. Але былі прыклады і ўласнаручнага выканання «крывавай» справы, як у выпадку Станіслава Корсака, які ў 1641 г. у Бельчыцах здзейсніў забойства мешчаніна Давіда Яновіча [5, с. 179].

Жаўнер. Як у каралеўскім горадзе і цэнтры ваяводства, у Полацку заўжды знаходзіўся нейкі гарнізон для аховы замкаў. Здаралася, што замкавую пяхоту мясцовыя нават збівалі [5, с. 180], але жаўнеры не былі толькі ахвярамі. Іх адмыслова выкарыстоўвалі для выканання злачынства. У лютым 1650 г. полацкія мяшчане, сям'я «самагоншчыкаў-півавараў» Юрэвічаў, «*жолнеров направили*» на жыда Мойшу Лейбовіча, зборшчыка чопавага, а ў красавіку таго ж года ў магістрацкія кнігі была актыкаваная заява пра збіццё адмыслова найманымі *жаўнерамі* Габрыэля Амеляновіча, пасынка мешчаніна Мікалая Ражноўскага [4, с. 144, 211].

Святар. Асобы духоўнага стану траплялі ў пастку жыццёвых абставінаў і здзяйснялі ўчынкі, якія мала асацыяваліся з маральнымі і прававымі нормамі. Прыкладам відавочна злачынных, найперш, супраць маралі, паводзінаў можа быць рамантычная прыгода **Марціна Сарны**, ксяндза-бернардынца віленскага кляштара, які трапіў пад цэлы шэраг абвінавачанняў падчас знаходжання ў Полацку ў якасці капелана харугвы гетмана ВКЛ [1, с. 282–286]. Абвінавачанне ў падбукторванні да антыпраўных дзеянняў мог атрымаць нават такі высокапастаўлены іерарх, як полацкі архіепіскап Антоні Сялява, на якога скардзіліся мяшчане, якія былі «*истязаемы*» яго чэляддзю [6, № 92, с. 144]. Злачынныя дзеянні інкрымінаваліся і праваслаўным святарам: так, праваслаўная брыгада на чале са Стэфанам Афанасовічам, «*яким-си попом неунитским, юриздыки его милости отца Косова*», зладзіла бойку са слугамі архіепіскапа, а потым «*наиспособнейший до вшеляких бунтов*» (!) святар Афанасовіч «*аж до самое брамы замковое за слугами его милости отца архиепископа гналсе, прысегаючи на кий свой, который в руках мел*» [6, № 101, с. 176–181]. У 1643 г. быў абвінавачаны ў збіцці бурмістра праваслаўны манах Сусла [6, № 112, с. 204].

Вучні. Гэта вельмі спецыфічная частка насельніцтва вылучалася часам празмернай агрэсіўнасцю. Так, вучні базылянскай школы Корсакі ў ноч з 23 на 24 ліпеня 1638 г. разбурылі кальвінскі збор у Полацку, а потым закідалі камянямі праваслаўных мяшчан [7, с. 464].

Сродкі злачынства

Слова і абразы. Лаянка не заўжды азначала непасрэдны акт злачыннага дзеяння, але была яго неадменным спадарожнікам: спроба забіць уніяцкага архіепіскапа ў кастрычніку 1633 г. суправаджалася, як ён сам засведчыў, тым, што *«словами уццплівымі мене самого лжити почали»*, а пры іншай аказіі слугі іерарха былі аблаяны праваслаўнымі вернікамі спецыфічнымі *«карчемными»* выказваннямі [6, № 107, с. 142, 180]. Брыдкаслоўе магло быць залічана да злачынства, а яго аўтар пакараны турмой, але кампетэнцыю выносіць такое рашэнне меў выключна магістрацкі суд. Так, толькі пасля падрабязнага вывучэння сітуацыі магістрацкі ўрад вызваліў ад адказнасці старостаў кравецкага цэха, якія на падставе агульнай згоды ўсіх сябраў цэха пасадзілі ў турму краўца Андрэя Ясілкага за тое, што ён *«старост и всю братю их словами уццплівыми, брыдкими лжыл и соромотил»* [4, с. 156]. Даставалася і жанчынам: Якуб Азявенак пры збіцці Арыны Рагатчынай яе *«словам неподобными и неучтивыми, называючи ведьмою и нецнотою, лжыл и безчестил»* [2, с. 694]. Сярод рамеснікаў сустракаліся і віртуозы, эўфемічная перадача чыіх словаў магла займаць некалькі радкоў у афіцыйных дакументах: так, манахаў Богаяўленскага манастыра няўрымслівы полацкі рэзнік *«словам уццплівыми Богу и людем обрыдлыми а доброй славе и побожному законному их по жытю велце шкодливыми, чого и писать не годитсе, лжыл, соромотил и окрутне безчестил»* [2, с. 697].

Абвінавачванне ў чарадзействе полацкага мешчаніна Васіля Іванавіча Брыкуна ў 1643 г. было пабудавана на вельмі хісткіх доказах, сярод якіх галоўнымі былі сведчанні пра ўжыванне ім розных дзейсных праклёнаў: *«конечне згинеш, не того зачепила!»*, *«ты, Яско, згинеш з маетностю своею, также и дом твой, будзеш волочить се, где дзень, гдзе ночь!»*, *«будете один од другого, увидзевши се з собою, бегать з дому своего!»*, *«ты Исак Кондратович, конечно за тых два годы добра з дому як метлою выметешь, и сам везенья натерпишься!»* [1, с. 338–339]. Гэткую аргументацыю, ды і сам працэс Брыкуна трэба разглядаць як своеасаблівы ўсплёск масавага псіхозу ў асяроддзі палачанаў.

Прусакі, вада, жаночыя валасы. Сур'ёзным у той час лічылася абвінавачванне ў злачынстве з дапамогай чарадзейных сродкаў, як жывых, так і не. Напрыклад, 23 лістапада 1640 г. полацкі падваявода Ян Лісоўскі падаў у магістрацкі суд пратэстацыю на мешчаніна Крыштапа Старымовіча, які паквапіўся на яго маёмасць і жыццё з дапамогай зачараваных прусакоў

[1, с. 323–324]. Іншай ахвярай чараў быў «*славетный пан*» Васіль Павук, паводле заявы якога «*нет ведома, хто надышовшы на знак чаров, ворота и стены дому пана Василья Пауковича у Полоцку на венцы стоячого з улицы не ведати чым позаливал ... умысьльне, хтось за тым заливаньем на здоровье самого пана Василья Пауковича, пани малжонки и детей чугаеть*» [1, с. 307]. У 1643 г. полацкі месцкі служба Пётр Марціновіч скардзіўся ў магістраце на тое, што нехта ўкінуў вялікі ванзэлак жаночых валасоў да кадкі з вадой у яго доме, а гэта ён абачліва палічыў падобным «*na iakies czary*» [1, с. 324].

Мушкет. Пакушэнне на полацкага архіепіскапа ў 1633 г. было здзейснена пры дапамозе вогнепальнай зброі «*нет ведома, хто с Крывцова посаду з громады стоячого поспольства мещан полоцких з мушкету два разы окрутне выстрелил*» [6, № 91, с. 141]. Мушкетная страляніна была працягнута і далей. Праўда, гэтыя «невядома хто» былі потым выяўленыя і ізноў-такі пабітыя, пасаджаныя ў манастырскую, а потым замкавую турму [6, № 92, с. 144]. У сваю чаргу, полацкі мешчанін Стэфан Цітовіч у траўні 1657 г. здзейсніў напад з выкарыстаннем бандалета (мушкета з кароткім ствалом): «*хотечы з бандолету пана Ивана Самуиловича и Давида Сивицкого забить, до них ободвух маючы курок наложоныи, стрелить хотел*» [2, с. 662–663].

Кій. Вельмі распаўсюджаным сродкам здзяйснення злачынства было збіццё кіем. Так, у бойцы полацкаму земскаму падпіску Яну Якімовічу сапернік «*руку левую кием перебил*» [1, с. 283]. Паводле заявы полацкага архіепіскапа, 23 чэрвеня 1638 г. яго слуг збівалі «*окрутне а нелитостиве киями*» [6, № 102, с. 180]. На аглядзе пабітых у 1646 г. слуг полацкага чашніка Крыштапа Жабы возны канстатаваў шкоды, нанесеныя выкарыстаннем кія: «*рану киевую, синявую, спухлую кровью натежную*», «*пальцы два большие, снать кием перебитые*», «*рана, снать, што кием ударана*» [8, с. 348].

Качарга. Паводле сведчання полацкай мяшчанкі Палюшы Знайшавай, яе зяць Андрэй 8 лютага 1649 г. жалезнай качаргой («*koczerga żelazna*») прабіў галаву яе мужу Афанасу Знайшаву, ад чаго той і памёр [1, с. 385–386].

Шрот мяса. Уласна такі інструмент злачынства ўжыў Фёдар Якімавіч Азявенка, каб пабіць пакупніка ў сваёй краме: «*порвавши шрот мяса, в твар по обоим щоках, по голове, в плечи и в перси, поволи себе его маючы, бил, мордовал*» [2, с. 696–697].

Кулакі. Атрымаць скалечанне можна было і праз звычайны бой кулаччом, як гэта апісана ў скарзе мешчаніна Андрэя Елкага, змардаванага кампаніяй на чале з Гаўрылам Шыкуцкім: *«Елкого, оскочившы, а на землю обваливши, окрутне а нелитостиве кулачем, устинцами били, мордовали, и без боязни Божое немилосерне пасвечысе, по земли волочыли, торгали, за волосы рвали»* [2, с. 674–675].

Цагліна. Паводле сведчання ў магістраце полацкага мешчаніна Яна Марцінковіча, менавіта цагліна стала прыладай здзяйснення злачынства ў адносінах да бурмістра Каспара Лукаша Глаўбіча, якога праваслаўны манах Сусла *«в перси цекглою ударил»* [6, № 112, с. 204]. Відаць, цэглу ў той час у Полацку можна было знайсці ў адвольным месцы.

Цясак. Патэнцыйнай прыладай для ажыццяўлення намераў злачынцы магло быць усё, што патрапляла пад руку. Так, той жа *«чернец дизуницкий, на име Сусло»* выхваляўся, што *«коли бым при себе тесак мел, певне бым его пана бурмистра на смерть забил»* [6, № 112, с. 204].

Корд. Ужыванне кароткага мяча фіксуецца ў справе Гаўрылы Наплешыца, які ўмудрыўся зняважыць увесь магістрат, ды ўжыў гэтую зброю ў бойцы. Вельмі сімвалічна выглядае адмысловая пастанова месцкага ўрада ад 22 жніўня 1640 г.: *«А корд, которым слуг владовых бил, вечно на ратушу zostавать маеть, и ему се ворочать не маеть»* [1, с. 322–323]. Прылада злачынства, такім чынам, таксама была «пакараная».

Шабля. Не толькі незаладаваная стрэльба можа некалі стрэліць, але і падвешаная для ўпрыгожання шабля — секануць. З выкарыстаннем гэтай зброі ў лютым 1657 г. быў забіты мешчанін Якуб Хадыка, прычым нападнік, шавец Кузьма Васілевіч, засек пана Якуба *«его ж шаблею, порвавши з стены»* [6, с. 611]. Непаразуменні паміж шляхтай таксама вырашаліся з ужываннем гэтай зброі. У тым жа годзе і месяцы Габрыэль Прускі абвінаваціў полацкага зямяніна Станіслава Падборскага *«о двакратное тясте на него шаблею»* [6, с. 618].

Мікс. Напад мог быць здзейснены з камбінацыяй сродкаў, асабліва калі нападнікі дзейнічалі гуртам *«з розным оружием, войне належачим, з бардышами, киями, з оцепами и з рогатиными, на тот злый учинок приспособленными»* [8, с. 356]. Іншым разам, як падчас нападу ў лютым 1650 г. на Саву Ермаловіча, рабаўнікі былі ўзброеныя *«розным оружем, до бою належачим, киями, ручницами»* [4, с. 133].

Час злачынства

Натуральна, што катэгорыя часу ў XVII ст. не мела такой значнаці, як сёння. Але неспантанная злодзеі і махляры заўжды імкнуліся схаваць сляды свайго ўчынку. І найбольш спрыяла ім, канешне ж, ноч. Акурат на гэты час указвае значная частка абкрадзеных і абрабаваных. Калі знікае човен, конь, соль і алей, апантаная «злой воляй» жонка разам з маёмасцю мужа, ажыццяўляюцца падкопы пад крамы, крадзеж, зламыснае чарадзеіства ды адбываецца шмат іншае? Натуральна: «*z dnia trzynastego w nosy na dzien czternasty*», «*z niedieli na poniedzialek, w nosy*», «*з середы на четвер, в нocy*», «*прошлое нocy*», «*в нocy проломавши тын*», «*з дня вчораишого на дисеишый в нocy*», «*свежо в нocy*», «*на день двадцать пятый в нocy*» [4, с. 194–195, 168–169; 2, с. 555, 582, 586, 640, 651; 1, с. 307]. Калі фіксаваліся факты «цудзоложства и содомии»? Адказваюць самі крыніцы: «*наболей в нocy*» [1, с. 283].

Пашыраныя тыпы злачынстваў

Зладзейства. Кралі ў Полацку, відаць, часта і ўсё, што кепска ляжала. Памер гэтай з’явы вывучыць немагчыма, але прыкладаў дастаткова. Так, паводле заявы палачаніна Дзямешкі ў лістападзе (ноччу з 13 на 14) 1649 г. у яго быў скрадзены човен, выпадкова адшуканы толькі ў сакавіку 1650 г., і па ўсім відаць, што злодзеі былі свае, мясцовыя [4, с. 194–195]. Кралі каштоўную зброю — мушкеты. Падобнае абвінавачанне высунуў супраць полацкага слесара Іллі мешчанін Цімафей Бухала [4, с. 117]. Такую маёмасць можна было страціць у стане ап’янення, як гэта адбылося з Гаўрылам Тарасовічам, якога «*за напитем меду*» абкраў іншы палачанін, Максім Храп [4, с. 134]. Спакушаліся і на дарагую вопратку, як, напрыклад, шапку коштам у шэсць польскіх злотых, скрадзеную ў пахолка жаўнерскага ў Полацку [4, с. 52–53]. Добра арганізаваны крадзеж было складана раскрыць, асабліва калі ў пацярпелага не было яўных падазрэнняў. Так, полацкі зямянін Міхал Каменскі мог спадзявацца толькі на выпадковае выяўленне зніклых з яго дома на Крыўцовым пасадзе васьмянцаці дукатаў і срэбранай лыжкі, пра што ён склаў заяву ў магістраце 31 студзеня 1650 г. [4, с. 100].

Зладзейства мела і пэўны сацыяльны падтэкст. Выпадкі крадзяжу з боку шляхціцаў не фіксуюцца, затое іх саміх абкрадалі. Цікава, што на гэтай справе звычайна гарэлі маладыя, схільныя да кепскага ўплыву людзі. У 1650 г. на судовым следстве па абвінавачванні полацкай зямянкай

Кацярынай Дамброўскай полацкага мешчаніна Міхала Раіноўскага ў падбухторванні да крадзяжу яе слуга, Сямён Кудзенка, засведчыў, што сапраўды краў грошы ў сваёй гаспадыні, а калі гэта высветлілася, то па парадзе Раіноўскага спрабаваў уцячы ў Друю, але быў схоплены. Тое, што зладзеіства было спланавана менавіта Раіноўскім, даказвае яго абазнанасць у тым, што трэба было скрасці ў зямянкi: «*або ложек серебряных, або сукенку якую*» [4, с. 142–143].

З'яўленне маскоўскага войска сітуацыю з крадзяжамі зрабіла больш разнастайнай. Цяпер маскоўскія салдаты налаўчыліся красці ў палачанаў, а тыя адказвалі той жа манетай. Так, паводле калектыўнай заявы ў полацкім магістраце 30 красавіка 1657 г. у маскоўскіх «*салдатов, стояльцов*» былі выяўленыя «*многие речи краденые*» ў полацкіх мяшчанаў [2, с. 647–648]. Самі маскоўскія салдаты таксама становіліся ахвярамі крадзяжу: у сакавіку 1657 г. месцкі ўрад выдаў пастанову адносна маскоўскага салдата Самуіла Пракопава, у якога палачанка, дачка Яновай Турашковай, скрала «*жупан его фалендышовыи ценою чотыры рубли*» [2, с. 619].

Злачынствы супраць веры. Пры больш уважлівым знаёмстве з маральным абліччам жыхароў Полацка XVII ст. можна заўважыць, што рэлігійныя чыннікі далёка не заўжды былі вызначальнай дамінантай іх паводзінаў. Асобы, якія на рэлігійныя святы збівалі жанчын у п'яным выглядзе, праваслаўныя папы, якія ладзілі публічны мардабой, альбо ачышчаныя навяртаннем у каталіцтва забойцы, спецыялісты ў брыдкаслоўі ніяк не падпадаюць пад катэгорыю змагароў за рэлігійныя каштоўнасці, хіба толькі ў матэрыяльным сэнсе слова. Менавіта так часамі інтэрпрэтуе гістарыяграфія паводзіны жыхароў Полацка. Але злачынца, якой бы ён веры ні быў, застаецца злачынцам. І наўрад ці людзей, якія свядома апаганьваюць абразы, няхай і належныя іншаму веравызнанню, можна назваць вельмі рэлігійнымі. Сярод праваслаўных палачанаў такіх дробных на ўчынкі заўзятараў было багата. Хаця б мешчанін Дарафей Ахrameевіч, які ў 1643 г. падраў і кінуў у бруд абраз Св. Казіміра, што быў прымацаваны да Лёзнай брамы пасля пажару [6, № 109, с. 202]. А ў што «верылі» праваслаўныя, якіх абвінавачвалі ў тым, што яны «*образы лжуть и о Панне Насветшой блузнятъ*», можна толькі здагадвацца [6, № 110, с. 203].

Разбой. Напад з мэтай узбагачэння ў спалучэнні з насіллем над асобай не быў рэдкасцю ў Полацку. Пры гэтым рабавалі не толькі заможных людзей, але і звычайную чэлядзь. У збітага 4 лютага 1650 г. пры Невельскай браме

чалядніка полацкага мешчаніна Фёдара Максімовіча невядомыя асобы адабралі «шапку, рукавицы и сермягу», а палачаніна Саву Ермаловіча на пад'ездзе да Запалоцця 17 лютага 1650 г. гвалтоўна збілі і адабралі ўсё каштоўнае, пачынаючы з вопраткі і скончваючы грашыма, а ў дадатак пазбавілі яго саней ды каня са зброяй [4, с. 104–105, 133].

Грабеж. Практыкаваўся ў Полацку і адкрыты напад на людзей з мэтай завалодання маёмасцю. Класічным прыкладам грабязу мясцовага разліву з захаваннем характэрнай клаўзулы «на добровольной дорозе» можна лічыць пазбаўленне маёмасці Паўла Хлароўскага, у якога былі адабраныя два вазы з таварам «ведля млына Спаского» мешчанінам полацкім Гаўрылам Шыкуцкім [4, с. 190].

Збіццё. Пагроза быць пабітым у Полацку XVII ст. была справай звычайнай. Сацыяльныя нізы выкарыстоўвалі гэты сродак для запалохвання. Напрыклад, па словах старостваў кравецкага цэха Фёдара Лалыкі і Базыля Гарбуза, іх калега, кравец Андрэй Ясілскі, паабяцаў: «гдеколько их самих бить и на дом квалтом гультайства якого напровадить», што яны засведчылі ў магістраце 9 сакавіка 1650 г. [4, с. 157]. Гэты від злачынства звычайна суправаджаў разбой, як у выпадку таго ж купца Савы, якога найперш «збили и окрутне змордовали» [4, с. 133]. Але не было рэдкасцю і адмысловае прычыненне цялесных пашкоджанняў. Менавіта такі спосаб уздзеяння быў абраны ў адносінах да Габрыэля Амеляяновіча, якога «окрутне а нелютостиве збили» [4, с. 211]. Паводле ж скаргі мешчаніна Стэфана Другавіна, яго брат у 1656 г. «на Покрова Светого, будучи пяным ... первой малжонку жалобливого пана Друговины вне бытности его безвинне збил, змордовал, пятми и за волосы торгал, нелютостивесе пасвил, а потом его, пана Стефана, брата своего, также пятми безвинне збил, змордовал, и зранил» [2, с. 557–558]. У два этапы прайшло збіццё палачанкі Арыны Рагатчынай, якую мешчанін Якуб Азявенак «каўбойскім» манерам «на кони едучы, оную первой конем потронтил и на землю обалил, а потом в други раз того ж часу безвинне ее, окрутне а нелютостиве, не помнечы на божьнь Божую, в стыд людский и срокгост права посполитого кулачем збил, змордовал, зуб выбил, раны шкодливые позадавал и зокрավил» [2, с. 694].

Цікава, што ў Полацку, дзе падчас акупацыі дазвалялася вызнаваць толькі праваслаўе, пабіць маглі за прыналежнасць да манастырскіх падданных, як гэта здарылася ў жніўні 1657 г. з сялянінам Дарошкам, які належаў Богаяўленскаму манастыру [2, с. 696–697].

Згвалтаванне. Дэвіяцыі на сексуальнай глебе былі ўласцівы жыхарам Полацка XVII ст. Такія выпадкі зафіксаваныя ў мяшчанскім асяроддзі. Так, улетку 1640 г. магістрацкі суд разглядаў справу аб згвалтаванні Карпам Васільевічам Матруны Станіславовай, а ў красавіку 1646 г. у магістраце была актыкавана скарга мешчаніна Яна Марковіча на прыслужніка Васку, які нібы згвалціў яго дачку Алену [1, с. 312–318, 373–377]. У першым выпадку магістрацкі суд прыйшоў да высновы, што *«в той всей справе з обудвух строн есть якоесь не до зквалценья, але до цудзолозства подобенство»*, ды загадаў абодвух выгнаць з места, але пасля ўцёкаў з турмы Карпа палічыў яго вінаватым [1, с. 318]. Другая справа, цэнтральным актам якой павінна было стаць дэталёвае апісанне пазбаўлення *«з стану паненского»* спячай Алены Марковіч, як потым высветлілася, дзяўчыны не вельмі сумленнай, у выніку скончылася скасаваннем абвінавачання [1, с. 377].

Дваяжэнства. Палачанкі не былі абаронены і ад тагачасных альфонсаў. Напрыклад, у 1656 г. у духоўны суд была адасланая справа Васіля Федаровіча, магілёўца, які спачатку ажаніўся ў Магілёве, а потым, набраўшы на сто злых тавару, з'ехаў у Полацк, дзе, *«то все проторывши»*, ажаніўся яшчэ раз з дачкой Стэфана Заўліцкага *«и в том согрешыл»*, за што па заяве першай жонкі ён быў *«до везенья всажон»* [2, с. 568].

Забойства. Большасць выпадкаў забойства, што апісаныя ў магістрацкіх кнігах, назваць свядома спланаваным забойствам нельга. Смерць звычайна была вынікам працяглага збіцця альбо ўжывання зброі, як у выпадку з шаўцом Кузьмой Васілевічам, які зрабіў напад *«з умыслу»*, але засек да смерці Яна Хадыку яго ўласнай зброяй, г. зн. мог і не мець намераў забіць [2, с. 611]. Ад абвінавачвання ў забойстве можна было адкупіцца, асабліва калі даказаць віну было складана. Так, у студзені 1657 г. Улляна Рымар вымушаная была заключыць угоду з відавочным забойцам яе мужа Амялянам Шалам, які збіў да смерці яе мужа, і прыняць пяць коп літоўскіх грошаў адступных [2, с. 600–601].

Выкраданне. Менавіта як выкраданне інтэрпрэтаваў знікненне сваёй жонкі і трохгадовага сына полацкі земскі падпісак Ян Якімовіч, складаючы 11 снежня 1634 г. у полацкай ратушы шчыmlівую заяву. Змест гэтага ўнікальнага дакумента дазваляе казаць пра свядомае здрадніцтва і маральную дэградацыю жанчыны. Справа ў тым, што, паводле заявы, жонка Якімовіча закруціла раман з ксяндзом Марцінам Сарнаю, *«не помнечы на боязьн Божую и встыд людский»*. Спраба спыніць паміж каханкамі

«ласкавое і лагодное помешканьё, розмовы, жарты іх безпечныя» каштавалі Яну Якімовічу збіцця і калецтва. Нарэшце, тая кабета, Крыстына Лаўрынаўна Станькоўская, раней праваслаўная Акісіння, зацяжарыла. Аднак нават і пасля гэтага Якімовіч працягваў з ёй жыць, ажно да моманту змовы Крыстыны з «содомейчыком» ксяндзом Сарнай і іх ўцёкаў, падчас якіх «здрайцы» працягвалі пачатую ў Полацку справу, і, асабліва не хаваючыся, пры сведках «сполкованьё содомію явную... яко цудзоложники, чинили, а потом, жарты безпечныя маючы, горелку пили...» [1, с. 282–286].

Прыўлашчванне маёмасці. Разнастайныя маёмасныя спрэчкі ўзніклі паміж жыхарамі Полацка на працягу ўсяго вылучанага перыяду. Але значны рост іх колькасці назіраецца ў час маскоўскай акупацыі. Так, полацкая мяшчанка Настасся Павукоўна скардзілася 6 траўня 1657 г. на свайго мужа Есіфа Худоўца за тое, што пасля яе вяртання са збегаў ад вайны ён прыўласціў усю яе маёмасць, нягледзячы на тое, што сам быў прымаком, «живучы в готовом дворе во всем женином добре и в достатку», больш таго, уступаючы з ёй у шлюб, не паведаміў пра наяўнасць чатырох дзяцей, якіх «аж до сего часу ховал и дочку одну замуж выдал» [2, с. 654–655]. Не рэдкасцю былі несумленныя адносіны паміж партнёрамі па бізнэсу: напрыклад, 10 снежня 1656 г. у магістрат паступіла заява мешчаніна Сымона Каткоўскага адносна невяртання часткі сумесна заробленых з Казімірам Рынкевічам грошай [2, с. 578].

Ашуканства. Падман не быў крымінальнай справай, але пра яго можна было паведаміць у магістраце. Напрыклад, можна было прыцягнуць да адказнасці за невыкананне абяцання ўступіць у шлюб. З такім абвінавачваннем звярнуўся ў суд мешчанін Іван Шаша ў лютым 1657 г., сцвярджаючы, што Хомка Краўчонак «през целыи Мясоед» заляцаўся да яго сястры Кацярыны, а потым, «взявши он, Хомка перстенок сребранный у панны, прыобещал на змовины у неделю перед Запустами Великими прийти, а не пришел, але потым ыншою оженился», у выніку чаго Шаша панёс стратаў на «сем таляров битых» [2, с. 617].

Чарадзеіства. Дагэтуль сустракаюцца дзівакі, якія лічаць старажытную Беларусь вельмі еўрапейскім краем. Але Еўропа заўжды была рознай. І калі ў парыжскім магістраце з 1640 г. справы пра чарадзеіства ўсур'ёз не ўспрымаліся [9, с. 305], то ў еўрапейскім Полацку на гэтай глебе можна было паспяхова спекуляваць. Напрыклад, хвароба мешчаніна Якава Пчолкі была ім і яго сястрой растлумачана не інакш, як вынік

чарадзеяства Ваські Губара, які *«оного Пчолку очаровати мел»*. Такое трызненне палічылі злачынствам, і ў выніку Васька *«в турме през цалую ноч седел»* [4, с. 147–148]. І гэта бурда і надалей адбывалася ў горадзе, у якім храсціянства пусціла карэнне стагоддзі таму, а «веруючыя» за свае высокія ідэалы гатовыя былі пазабівацца.

Жыдоўскі пагром. Не абыйшлося ў Полацку і без такога надзвычайнага ўчынку, як напад мяшчанаў на сінагогу ды дамы мясцовых жыдоў, што адбылося ў ноч з 31 ліпеня на 1 жніўня 1640 г. [10, арк. 26–30 адв.; 1, с. 166–167].

Проза і дзівосы пакарання

Пры даказанай віне пакаранне злачынцаў мела традыцыйныя для XVII ст. формы: забойцу Саўку Шыціна ў 1643 г. чвартавалі, цела чараўніка Васіля Брыкуна, які напярэдадні катавання скончыў жыццё самагубствам, і падпальшчыцу Хадору Маргунову спалілі, злодзея Аляксея Грышковіча павешалі ў 1645 г. [1, с. 348, 346, 353, 364]. За менш значныя злачынствы садзілі ў турму. Пры наяўнасці грошай можна было адкупіцца, нават зняважыўшы ўвесь магістрат, што каштавала Гаўрыле Напleshыцу роўна 100 польскіх злотых [1, с. 322]. Але пры пэўных акалічнасцях нават забойцы ў Полацку XVII ст. маглі пачувацца адносна камфортна. І, як ні дзіўна, перавагу мелі асобы некаталіцкага веравызнання. Напрыклад, полацкія мяснікі Мартын Какорка, Пётр Астаповіч і Пётр Арэхва (першыя два былі праваслаўныя, а трэці — лютэранін) былі вызваленыя ад адказнасці за тое, што зрабілі смерць Якаву Дуркевічу, калі паабяцалі стаць уніятамі. Выконваць свае абяцанні яны не збіраліся, пра што сведчыць заява бурмістра К.Л. Гляўбіча ад 28 жніўня 1643 г. [6, № 108, с. 201]. У той самы дзень Мартын Какорка асобна паабяцаў заставацца ўніятам да смерці і далучыць да ўніі жонку з дзецьмі ў якасці кампенсацыі за збіццё і абразу бурмістра Гляўбіча, які раней трапіў пад гарачую руку п'янага мясніка [6, № 107, с. 200]. Узровень цынізму з абодвух бакоў у гэтай сітуацыі вельмі паказальны. Здаралася і так, што пакаранне злачынцаў становілася справай саміх пацярпелых. Так, на сходзе полацкага паспольштва 17 жніўня 1640 г. аднагалосна (!) была прынятая пастанова: не даваць грошы на *«страж и варту»*, якая была павінна сцерагчы мяшчанаў-удзельнікаў жыдоўскага пагрома, з наступным тлумачэннем: *«яко жидове их обвинили и посадили, так теж нехай они их в том везенью осажонных пильнують»* [1, с. 320–321].

Высновы

Жыць у Полацку сямнаццатага стагоддзя было не заўжды прыемна, а часам страшна і небяспечна. Як і паўсюль у свеце, тут правілі свой баль крымінальныя элементы. Сацыяльны партрэт гэтай катэгорыі грамадства ўвабраў рысы ці не ўсіх катэгорый жыхарства тагачаснага Полацка. Храналогія абранага перыяду дазваляе казаць пра пэўныя канстанты ў тыпалогіі і матывацыі злачынстваў: забойствы, крадзяжы, разбой і іншае мела месца і ў мірны час, і ў час маскоўскай акупацыі. Калі зыходзіць з наяўнага комплексу дакументаў, якія адносяцца да 1654 г., то відавочна, што тады злачыннасць не мела такіх маштабаў, як у пазнейшыя гады. Час акупацыі аб'ектыўна спрыяў крыміналізацыі маёмасных адносінаў. З'явіліся злачынствы з удзелам «руских» людзей, як палачане называлі акупантаў з усходу, і зменшылася колькасць крымінальных учынкаў, здзейсненых на рэлігійнай глебе. Калі ж паглядзець на крымінальныя наступствы дзейнасці жыхароў горада, то неяк суцэльна блякне рэлігійны кантэкст жыцця Полацка.

Спіс літаратуры

1. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Т. 1. — Вильна: Печатня Губернского Правления, 1867.
2. Полоцк. — Минск: Беларус. навука, 2012.
3. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dział X, sygn. № 636, s.1–3.
4. Актавая кніга полацкага магістрата 1650 г.: зб. дак. — Мінск: Беларус. навука, 2006.
5. Галубовіч, В.У. Полацкі бунт Корсакаў 1641 г.: крымінал ці праява непавягі да ўлады? / Галубовіч В.У. // Полацкі музейны штогоднік: зборнік навуковых артыкулаў за 2011 г. / уклад. Т.А. Джумантаева, І.П. Воднева, С.В. Нікалаева. — Полацк: НПГКМЗ, 2012. — С. 178–182.
6. Витебская старина / Сост. А. Сапунов. — Витебск, 1888. — Т. V, ч. 1: Материалы для истории Полоцкой епархии.
7. Kempa, T. Wobiec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku / T. Kempa. — Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007.

8. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. — Витебск: Типо-Литография Г.А. Малкина, 1891. — Вып. 22.

9. *Бэрк, П.* Народная культура Эўропы ранняга Новага часу / П. Бэрк. — Мінск: Тэхналогія, 1999.

10. НГАБ. — КМФ-18. — Спр. 324. — Арк. 26–30 адв.

11. *Родэвальд, Ш.* Магістрат як (між-)канфесійны актар: праваслаўныя, уніяты, каталікі, яўрэі ды Полацкая гарадская рада ў XVII ст. / Ш. Родэвальд // *ARCHE*. Пачатак. — 2011. — № 5. — С. 144–172.

Дук Д.У.

Унікальны помнік археалогіі — заходняя частка Запалоцкага пасада Полацка: праблемы аховы і вывучэння

Уводзіны

У 2012 г. былі праведзены археалагічныя раскопкі на заходняй частцы Запалоцкага пасада старажытнага Полацка. Гэтыя раскопкі былі абумоўлены пільнай патрэбай у вывучэнні тэрыторыі, якая стала аб'ектам гаспадарчай дзейнасці. На тэрыторыі, якая з 2007 г. мае статус гісторыка-культурнай каштоўнасці катэгорыі «2», сталі актыўна праводзіцца земляныя работы. Па-першае, дадзеная тэрыторыя трапіла пад пільную ўвагу т.зв. «чорных» капацеляў. Вынік іх дзейнасці — лакальна перакапаны культурны пласт, наяўнасць шматлікіх ям глыбінёй ад 0,2 да 1 м. Па-другое, культурны пласт стаў прыцягваць увагу рознага кшталту «прадпрымальнікаў», якія наладзілі яго вываз на агароды. Па-трэцяе, полацкай будаўнічай арганізацыяй без усялякага археалагічнага ўзгаднення ў 2012 г. быў распрацаваны кар'ер для выбаркі пяску.

Распрацоўка кар'ера была спыненая, а на месцы, дзе актыўна раскопваўся культурны пласт для вывазу на агароды, былі зроблены раскопы і шурфы.

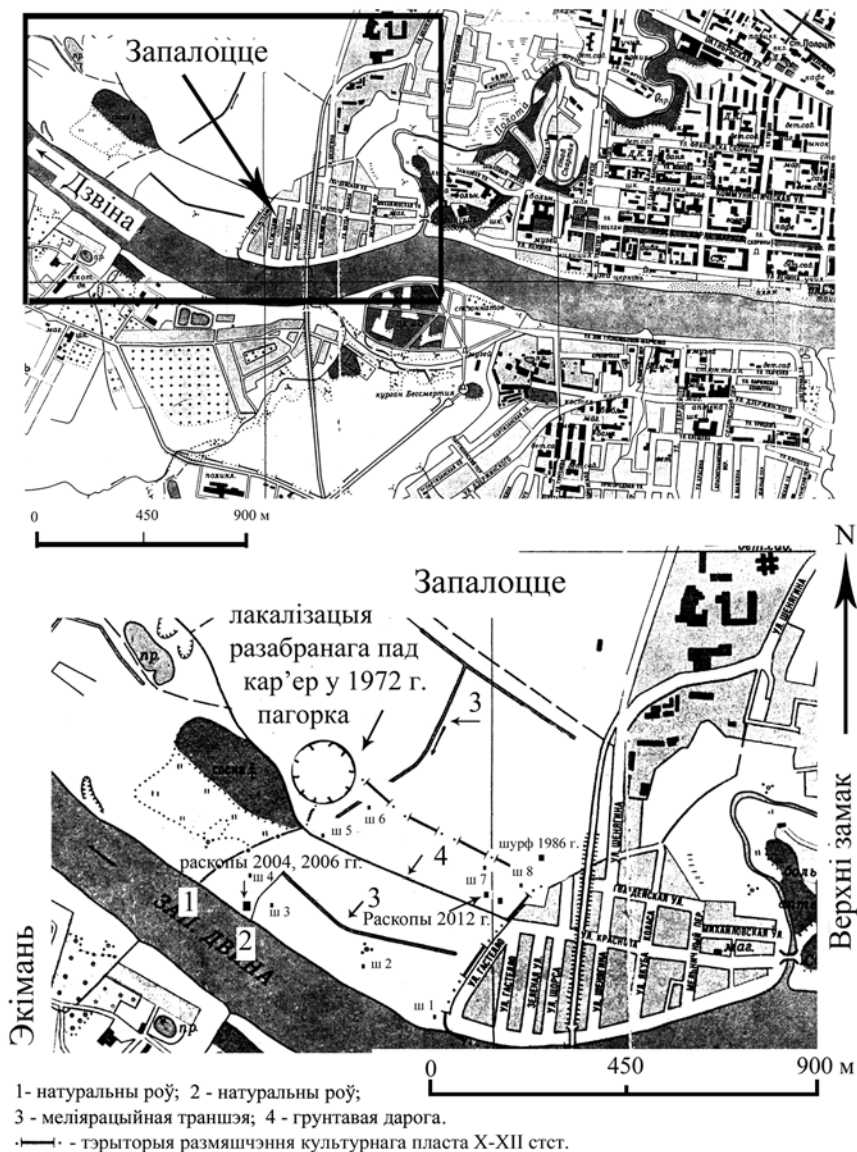
Археалагічныя раскопкі былі праведзены Д.У. Дукам (раскопы 1, 3) і А.Л. Коцам (раскопы 2, 4) пры ўдзеле студэнтаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сумарная плошча раскопаў 1 і 3 — 108 м², раскопаў 2 і 4 — 40 м². Раскопы былі «прывязаны» да зон максімальнага пашкоджання культурнага пласта. Найбольш пашкоджаны культурны пласт аказаўся каля заходняй мяжы сучаснай жылой часткі Запалоцця. Тут месцамі культурны пласт быў зрэзаны бульдозерам да мацерыка, месцамі — пераадкладзены ў вялікія кучы і падрыхтаваны да вывазу.

У дадзеным артыкуле прадстаўлены папярэднія вынікі праведзеных раскопак. Археалагічныя знаходкі з раскопаў А.Л. Коца, за рэдкім выключэннем, не згадваюцца.

Гісторыя вывучэння археалагічнага помніка

Археалагічным атрадам Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 2004 г. была адкрыта заходняя частка Запалоцкага пасада старажытнага Полацка на плошчы 21 га. Усяго было закладзена 8 шурфоў і раскоп 1 (140 м²),

агульная раскапаная плошча складала 154 м². Раскоп 2 (168 м²) зроблены ў 2006 г. у працяг раскопу 1. Такім чынам, сумарна ўскрытая ў 2004 і 2006 гг. плошча складала 322 м² (мал. 1) [5–8].

Мал. 1. План Полацка з пазначэннем заходняй часткі Запалоцкага пасада і тэрыторыі археалагічнага даследавання 2004, 2006 і 2012 гг.

Час засялення заходняй часткі Запалоцкага пасада можна надзейна датаваць у межах XI ст. З вялікай доляй верагоднасці можна вызначыць пачатак засялення дадзенай тэрыторыі ў канцы X ст. Верхняя храналагічная мяжа сярэдняга стратыграфічнага гарызонту была акрэслена мяжой XII–XIII стст.

Археалагічных сведчанняў пра засяленне заходняй часткі Запалоцкага пасада ў XIV–XV стст. няма. Комплекс рэчаў верхняга стратыграфічнага гарызонту нешматлікі і ўкладаецца ў дыяпазон XVI–XIX стст. Выразных слядоў пабудовы XVI–XIX стст. у заходняй частцы Запалоцкага пасада не выяўлена. Верагодна, у гэты час заходняя частка Запалоцкага пасада не была заселена і магла выкарыстоўвацца пад агароды ці выпасы хатняй жывёлы (пра магчымасць рэдкай фальваркавай забудовы сведчаць нешматлікія фрагменты пячонкаў каплі).

Стратыграфія культурнага пласта раскопаў

Сярэдняя магутнасць культурнага пласта ва ўсіх раскопах складае каля 1 м. Выключэннем з’яўляецца раскоп 3, у якім выяўлены сляды вялікай драўлянай пабудовы — адпаведна, мацерыковая яма мае большую глыбіню.

Стратыграфія раскопу 1 налічвае тры выразныя гарызонты. Верхні стратыграфічны гарызонт — гэта вельмі бедны на знаходкі пласт зярністага, аднароднага супеску жоўтага ці светла-карычневага колеру з невялікімі каменчыкамі круглай ці авальнай формы, а таксама з кавалачкамі чырвонай гліны. Размешчаны на большай частцы раскопу адразу пад дзірваном. Сярэдняя магутнасць пласта — да 0,3 м.

Асноўная частка рэчаў знойдзена ў стратыграфічна аднародным пласце зямлі сярэдняга стратыграфічнага гарызонту. Сярэдні стратыграфічны гарызонт распаўсюджаны на ўсёй плошчы раскопаў. Пласт камкаваты, суглінкавы і дастаткова аднародны па структуры, мае цёмна-шэры з карычневатым адценнем колер. У пласце трапляюцца лінзы вугалю, кавалкі вапны, лінзы чырвонай спечанай гліны і пяску белага колеру. Сярэдняя магутнасць пласта — да 0,4 м, месцамі распаўсюджаны да мацерыка.

Ніжні стратыграфічны гарызонт — гэта перадамацерыковы, суглінкавы, светлы з жаўтаватым адценнем ці бліжэй да карычневага пласт з шэрымі плямкамі і кавалачкамі вуголля. Сярэдняя магутнасць пласта — да 0,4 м, месцамі — каля 0,1 м.

Мал. 2. Свінцовая епіскапская печатка (пярэдні бок і адварот).

Такім чынам, стратыграфія раскопаў 2012 г. вельмі падобная на стратыграфію раскопаў 2004 і 2006 гг. (гэта ж пацвярджаюць і археалагічныя знаходкі з культурных пластоў). Адпаведна, пацверджана сінхроннасць існавання пасялення на ўсёй вызначанай плошчы.

У раскопе 3 выяўлены рэшткі вуглавой часткі пабудовы, ніжняя частка якой заглыблена ў мацярык на 1,5 м. Падлога падклета (?) выкладзена вялікімі камянямі, такія ж камяні зафіксаваны пад спарэхнелымі бярвеннямі сцен. Магутнасць сцен вызначаецца па шырыні траншэі — 0,6 м. Працяг раскопак пабудовы запланаваны на наступны палявы сезон. Папярэдне можна вызначыць пабудову як частку баярскага дома ці вялікага дома на падклеце.

Археалагічныя знаходкі

У артыкуле прадстаўлена апісанне часткі археалагічных знаходак з раскопаў 1 і 3 (за выключэннем падвескі са знакам Рурыкавічаў з раскопу 4), якія вызначаюць статус і род заняткаў насельніцтва.

Сфрагістычны матэрыял прадстаўлены свінцовымі актавымі пячаткамі і пломбаі. На пячатцы з раскопу 3 адлюстравана выява Багародзіцы «Знаменне» ў поўны рост (мал. 2). Дыяметр пячаткі — 1,9 см. Зверху на пераднім баку прысутнічаюць багародзічныя цітлы. Прачытанне іншых літар выклікае цяжкасці. Актавая пячатка з выявай Багародзіцы найбольш характэрна для епіскапскіх бул [13, с. 53].

Другая пячатка выпадкова знойдзена на тэрыторыі, куды вывозіўся культурны пласт з Запалоцця. Захоўваецца ў прыватнай калекцыі. Пячатка

Мал. 3. Свінцовая печатка з выявай княжацкага знака (пярэдні і адваротны бакі).

мае дыяметр 2,3 см. На абодвух баках змешчана выява родавага княжацкага знака — трызубца з крыжом пасярэдзіне (мал. 3). Паводле С.В. Бялецкага, родавы знак трызубец з ускладненай формай вяршыні цэнтральнага зубца характэрны для малодшых дзяцей Уладзіміра Святаслава — Ізяслава, Яраслава, Мсціслава і Судзіслава [4, с. 18].

Свінцовая пломба мае на пярэднім баку выяву літары А з перакладзінай уверсе. Дыяметр пломбы — 1,2 см (мал. 4). З адваротнага боку выява дакладна не чытаецца, магчыма, на ім змешчана пагрудная выява святога.

Мал. 4. Свінцовая пломба (пярэдні бок).

Бронзавая падвеска з княжацкім знакам знойдзена ў раскопе 4. Мае трапецыяпадобную форму, памеры — 4,4х2,8 см (мал. 5). Захаваліся слабыя сляды серабрэння паверхні. Падобныя падвескі выкарыстоўваліся прадстаўнікамі княжац-

Мал. 5. Бронзавая падвеска з выявай княжацкага знака (пярэдні бок) і праквітнеўшага крыжа (адварот).

кай адміністрацыі для адлюстравання свайго статусу, г.зн. былі свайго роду даверчымі знакамі. Дакладны аналаг дадзенай падвескі знойдзены на Перадольскім пагосце (пад'ёмны матэрыял, захавалася ніжняя частка) [3, рис. 15: 2]. С.В. Бялецкі суадносіць падвеску з князем Уладзімірам Святаславічам (параднае адлюстраванне родавага знака Уладзіміра Святога), а час яе вырабу звязвае з 988 г. [3, с. 256].

Мал. 6. Бронзавая накладка на скураны рамень.

Дэталі паяснога набору прадстаўлены бронзавымі накладкамі і спражкамі. З накладак вылучаецца адзін рэдкі па форме выраб, які мае выгнутую форму, па контуры блізкую да пяцівугольніка, з бакамі, якія зыходзяцца да аснавання, арнамент прадстаўлены дэградаванымі пальметамі. Памеры накладкі — 2,7 (вышыня) x 2,6 (шырыня) x 0,5 см (шырыня асновы). З адваротнага боку — тры крапежныя стрыжні (мал. 6). Дакладны аналаг не выяўлены. Тыпалагічная бляшка падобная да класа X, групы 2 паводле В.В. Мурашовай і датуецца XI ст. [12, с. 36, 111].

Дзве другія накладкі і спражка (мал. 7) таксама не маюць прамых аналогій. Аднак дэкаратыўны матыў «пальметаў» і тыпалагічная прыналежнасць накладак дазваляе суадносіць іх з храналагічнай групай вырабаў X–XII стст. [9, рис. 22: 33–34].

Мал. 7. Бронзавыя накладкі на скураны рамень і раменная спражка.

Мал. 8. Бронзавы нацельны крыжык.

Мал. 9. Абыразок-устаўка з выявай
Божай Маці з Немаўлём.

Мал. 10. Завушніца
з бронзы і серабра.

З прадметаў хрысціянскага культу вылучаецца калекцыя нацельных крыжыкаў. Адзін з іх мае памеры 3,2х2,5 см. У рамбичным па форме сяродкрыжжы ў круглым медальёне змешчана выява святога (мал. 8). Падобныя крыжы тыпалагічна датуюцца XI–XII стст. [2, с. 31, рис. 9: 25].

Знойдзены бронзавы абразок-устаўка ў драўляную, скураную ці металічную аснову з выявай Божай Маці з Немаўлём (мал. 9). Гэты выраб мог з’яўляцца часткай нагруднага абраза, мог з’яўляцца ўстаўкай на абклад царкоўнай літаратуры, а мог прызначацца для аздаблення рытуальнага начыння ці строю святара. Аналаг паходзіць з калекцыі С.Л. Міхейкі (3,2х2,2х0,4 см), устаўка была знойдзена на правым беразе Дзвіны, які прылягаў якраз да заходняй часткі Запалоцкага пасада [1, с. 152]. З адваротнага боку ўстаўкі з раскопу захаваліся рэшткі крапляжу ў выглядзе невысокага (0,2 см) стрыжня, размешчанага пасярэдзіне.

З прадметаў упрыгажэння вылучаюцца рэпрэзентатывнасцю наступныя.

Бронзавая завушніца з трыма сярэбранымі пацеркамі, аздабленымі

зерню (мал. 10). Памеры вырабу: дыяметр дротавай асновы — 2,3 см, шырыня пацерак — 1 см.

Плоскі бронзавы бранзалет аздоблены стылізаванымі змяінымі галоўамі і арнаментаваны рамбічнай стужкай на злёжку выгнутай вонкавай паверхні (мал. 11). Максімальная шырыня бранзалета — 1,2 см. Мае шырокія аналогіі ў балцкіх і славянскіх (крывіцкіх) старажытнасцях.

Бронзавы ключык-падвеска, па форме аналагічны найбольш архаічнаму тыпу жалезных нутраных замкоў X — пачатку XIII стст. па тыпалогіі Б.А. Колчына [10, с. 162]. Памеры ключыка-падвескі — 4 см (даўжыня), 1,5 см (вышыня бародкі), 1,1 см (вышыня рамбічнага дзяржання) (мал. 12). Да бронзавых прывесак належыць папулярная на тэрыторыі Русі ў XI–XII стст. жаночая падвеска-лунніца (мал. 13). Шырыня падвескі 3,2 см (адзін край абламаны), вышыня — 2,3 см.

Бронзавы званочак-бразготка з крыжападобнай проразцю і арнаментаванымі пялёсткамі вышынёй 1,9 см (мал. 14).

Мал. 11. Бронзавы бранзалет.

Мал. 12. Бронзавы ключык.

Мал. 13. Бронзавая падвеска.

Мал. 14. Бронзавая бразготка з крыжападобнай проразцю.

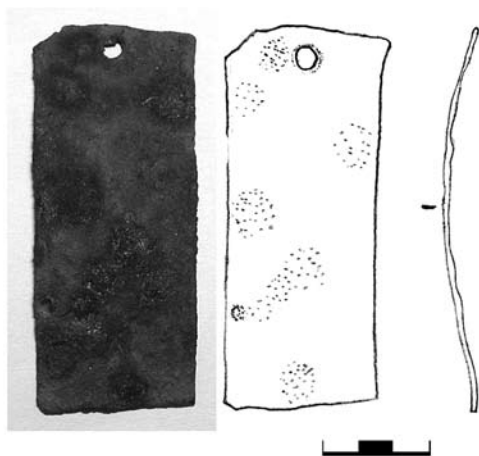
Мал. 15. Бронзавая
гірка-разнавага.

Мал. 16. Бронзавы пярсцёнак.

Гірка-разнавага з бронзы, якая мае вышыню 1,5 см, дыяметр сярэдзіннай часткі — 2,1 см, дыяметр верхняй часткі — 1,2 см. На верхняй сплосчанай частцы нанесены 4 кропкі ў форме ромба, пятая — пасярэдзіне (мал. 15).

Іншыя металічныя вырабы, знойдзеныя падчас раскопак, прадстаўлены даволі вялікай серыяй бронзавых рэчаў (напарсткі, кольцы, гузікі, накладкі, цэпатырымальнікі, кавалкі дроту рознага дыяметра) (мал. 16). Знойдзена серыя бясформенных свінцовых пласцінак, пломбаў, гузікаў ад верхняй вопраткі. Жалезныя вырабы прадстаўлены рэчамі гаспадарчага ўжытку (рыбалоўныя кручкі, заклёпкі, нажы, цвікі, скобы, крэсівы і інш.), а таксама зброяй (наканечнік стралы, пласцінка леме-

Мал. 17. Жалезная пласцінка
лемелярнага даспеха.

лярнага даспеха). Апошняя мае прамавугольную выгнутую форму, памеры — 5,3х2,1–2,2 см, дзве адтуліны: уверсе (дыяметр 0,3 см) і ўнізе (закрыта карозіяй) (мал. 17). Карозія, магчыма, хавае і сляды адтулін (ці разметкі для іх нанясення) па краях пласціны.

Вырабы са шкла — рэдкія, прадстаўлены кавалкам ілжэвітога зялёнага бранзалета, белым бісерам і фаянсавай зоннай трохчасткавай буйнапамернай

пацэркай. Знойдзены і вы-
рабы з шыфернага слан-
цу — прасліцы.

Такім чынам, знойдзеныя
ў заходняй частцы Запа-
лоцкага пасада рэчы вылу-
чаюцца сваёй рэпрэзента-
тыўнасцю і адлюстроўваюць
высокі сацыяльны статус
уладальнікаў. Прадстаўлены
рэчы дружнай культу-
ры (дэталі паяснога набору, пласцінка лемелярнага даспеха, у раско-
пе 4 знойдзена бронзавая сякерка-падвеска), сярод якіх, відаць, былі
прадстаўнікі княжацкай адміністрацыі (уладальнік падвескі з родавым
знакам), якія маглі весці перапіску з епіскапам ці дзейнічаць ад імя князя
(пячаткі-булы).

Мал. 18. Бронзавая ювелірная форма.

Зазначым і прысутнасць на вывучаемай тэрыторыі прадстаўнікоў элітнай
рамеснай прафесіі — ювеліраў. У раскопах 2004 і 2006 гг. былі знойдзены
артэфакты, якія сведчаць аб развіцці гэтай галіны рамяства (сценкі тыгляў,
бронзавы злітак і нарыхтоўкі). У сёлетнім раскопе 1 знойдзена бронза-
вая форма, якая, магчыма, прызначалася для адліўкі ўпрыгажэнняў, на-
прыклад, паясных накладак (мал. 18). Форма мае невялікія памеры —
2,8х1,5х0,5 см. Знойдзена ў стратыграфічным пласце XI ст.

Высновы

Унікальнасць вывучаемага помніка археалогіі відавочная не толькі ў кан-
тэксце беларускай, але і еўрапейскай археалогіі. У гэтай сувязі з'яўляецца
паказальным меркаванне акадэміка Расійскай акадэміі навук, дырэктара
Інстытута археалогіі РАН М.А. Макарава: «археологическая кладовая Руси
к сегодняшнему дню уже существенно истощена. Многие знаковые по-
гребальные памятники полностью исследованы раскопками и физически
перестали существовать... Раскрыты раскопками и важнейшие участки це-
лого ряда ключевых торгово-ремесленных поселений (Крутик, Тимерёво)
и древнейших городских центров (Киев, Изборск, Псков), некоторые уни-
кальные объекты полностью уничтожены или сильно разрушены хозяй-
ственной деятельностью (Сарское городище, Белоозеро)» [11, с. 22].

Такім чынам, як шчаслівае выключэнне, у Полацку мы маем прыклад наяўнасці раннегарадскога культурнага пласта канца X — першай паловы XI ст. на плошчы амаль цэлага пасада. Што асабліва важна, гэты пласт амаль не закрануты прамысловай дзейнасцю. На вывучаемай частцы Запалоцкага пасада, а найбольш верагодна — і на ўсёй тэрыторыі Запалоцця, уключаючы і яго ўсходнюю частку — у XI–XII стст. сямліліся не толькі прадстаўнікі элітарных рамесных прафесій, але і вышэйшы сацыяльны пласт тагачаснага насельніцтва — полацкае баярства.

Натуральна, вывучаць такія цікавыя аб'екты з'яўляецца актуальнай патрэбай, асабліва для Полацка, які ў розныя часы моцна пацярпеў ад страты помнікаў гісторыі і культуры. Аднак каб вывучаць якасна і з улікам найноўшых археалагічных метадаў (прамыўка культурнага пласта, фіксацыя мікрааб'ектаў і запаўнення невялікіх культурных прапластак, правядзенне геафізічных даследаванняў і інш.), гэты пласт трэба зберагчы ад разбурэння «чорнымі» капацелямі.

Сучасны архітэктурны план добраўпарадкавання Полацка не прадугледжвае актыўнай забудовы прасторы паміж мікрараёнам «Аэрапорт» і ракой Заходняя Дзвіна. Значыць, інтэнсіўная будаўнічая дзейнасць дадзенай тэрыторыі ў бліжэйшым будучым не пагражае. Але гэта не азначае адсутнасць патрэбы ва ўладкаванні кар'ераў (сёлетні прэзэндэнт) ці пракладцы інжынерных сетак. Гарадскім уладам неабходна пільна сачыць за выкананнем заканадаўства па ахове гісторыка-культурнай каштоўнасці, што сёння не зусім удаецца.

Спіс літаратуры

1. Археалагічныя знаходкі з асабістай калекцыі С.Л. Міхейкі. Каталог. — Полацк: НПГКМЗ, 2010. — 174 с., іл.
2. Башков, А.А. Христианские древности Беларуси X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования) / А.А. Башков. — Минск: И.П. Логвинов, 2011. — 194 с.: илл.
3. Белецкий, С.В. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков / С.В. Белецкий // «Ладога и Глеб Лебедев». Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. — СПб., 2004. — С. 243–319.
4. Белецкий, С.В. Ещё раз о «знаках Рюриковичей» и древнейшей русской геральдике / С.В. Белецкий // Восточная Европа в древности и Средневековье. Политические институты и верховная власть. XIX чтения па-

мяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто, Москва, 16–18 апреля 2007 г. — М.: Институт всеобщей истории РАН, 2007. — С. 15–20.

5. Дук, Д. Археалагічныя раскопкі на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка / Д. Дук // ГАЗ. — 2005. — № 20. — С. 245–247.

6. Дук, Д. Палата, Запалоцце, Полацк — пачатак сярэдневяковага горада / Д. Дук // БГЧ. — 2007. — № 3. — С. 33–36.

7. Дук, Д. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах / Д. Дук // Acta archaeologica Albaruthenica. / уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. — Мінск: І.П. Логвінаў, 2009. — Vol. V (Вып. 5). — С. 19–45.

8. Дук, Д.У. Да вынікаў археалагічных раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 г. / Д.У. Дук // Археалагічны зборнік. Вып. 1 / Нац. музей гісторыі і культуры Беларусі; уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. — Мінск: Юніпак, 2006. — С. 52–57.

9. Кенько, П.М. Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.). Свод археологических источников / П.М. Кенько. — Минск: Белорус. наука, 2012. — 172 с.

10. Колчин, Б.А. Археологии Новгорода 50 лет / Б.А. Колчин, В.Л. Янин // Новгородский сборник (50 лет раскопок Новгорода). — М.: Наука, 1982. — С. 3–137.

11. Макаров, Н.А. Кладовая ранней Руси. Археологические древности как источник знаний об эпохе / Н.А. Макаров // Родина. — 2012. — № 9. — С. 17–22.

12. Мурашева, В.В. Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII вв.) / В.В. Мурашева. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 136 с. + вкл.

13. Янин, В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М.: Наука, 1970. — Т. 1: Печати X — начала XIII вв. — 326 с., ил.

От Десятинной церкви до Софии Полоцкой (о становлении древнерусского зодчества)

Ещё несколько лет назад картина сложения и начального этапа развития древнерусского зодчества представлялась в виде прямой линии развития, начавшейся с прихода «мастеров от грек» в Киев в 989 году, получившей своё дальнейшее развитие в таких памятниках, как церковь Богородицы в Тмутаракани (1022) и Спасский собор в Чернигове (около 1036 года), достигшей наивысшей точки типологического и стилистического развития в середине XI века в таких памятниках, как Софийские соборы в Киеве, Новгороде и Полоцке и, наконец, окончательно сформировавшейся как национальный русский вариант византийской архитектуры уже во второй половине XI столетия в Успенском соборе Печерского монастыря в Киеве (1073).

Такая схема развития начального этапа русского зодчества отчётливее всего сформулирована в работах П.А. Раппопорта¹ и, особенно, А.И. Комеча².

Другим не менее устоявшимся представлением о происхождении русского зодчества было мнение о том, что оно обязано своим происхождением столичной — константинопольской — школе византийской архитектуры.

Первым каменным храмом и первой монументальной постройкой в истории древнерусской архитектуры стала церковь Богородицы (Десятинная) в Киеве, строительство которой началось на следующий год после крещения Руси, то есть в 989 году. Строительство церкви было завершено в 996 году. Остатки этого памятника, погибшего в 1240 году во

¹ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. Л., 1986. С. 15–43; он же. Древнерусская архитектура. СПб., 1993. С. 28–45.

² Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. М., 1987. С. 133–260; он же. Архитектура конца X — середины XI века // История русского искусства: в 22 т. М., 2007. Т. 1: Искусство Киевской Руси IX — первой четверти XII века. С. 112–177.

время нашествия Батыя, были начаты в 1908–1911 годах Д.В. Милеевым³, а в 1930-х годах были полностью раскопаны М.К. Каргером⁴.

Новые исследования Десятинной церкви, проводившиеся в 2005–2011 годах совместной экспедицией Института археологии НАН Украины и Государственного Эрмитажа,⁵ и начатые в 2012 году совместными усилиями

³ Милеев Д.В. О результатах раскопок в Киеве в 1908 г.: протокол доклада в заседании Русского отделения РАО 28 II 1909 // Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к Вып. 32 // Хроника и библиография. СПб., 1909. Вып. 16. С. 7–8; он же. О раскопках в усадьбе Десятинной церкви в Киеве летом 1908 г. // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского Археологического общества. СПб., 1913. Т. IX. С. 290–294; Отчет Императорской Археологической комиссии за 1908 год. СПб., 1912. С. 132–158.

⁴ Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева: Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). Киев, 1950. С. 45–81; он же. Древний Киев. М.-Л., 1961. Т. II. С. 25–59.

⁵ Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2008 рр. // Дньсолово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочко. Київ, 2008. С. 191–213; Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М. О новых раскопках Десятинной церкви (2005–2007 гг.) // Труды II (XVIII) всероссийского археологического съезда в Суздале. М., 2008. Т. I. С. 12–19; Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М. Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты исследований 2005–2007 гг.) // Archeologia abrahamica: исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама. М., 2009. С. 179–202; Іоаннісіян О.М., Ёлшин Д.Д., Зыков П.Л., Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. СПб., 2009. Т. XLIX: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. С. 330–366; Іоаннісіян О.М., Івакін Г.Ю. О происхождении мастеров Десятинной церкви: Константинополь или Балканы // Труды Государственного Эрмитажа. СПб., 2010. Т. LI. Византия в контексте мировой культуры. С. 492–518; Івакін Г., Іоаннісіян О. Мурована архітектура // Історія українського мистецтва у п'яти томах. Київ, 2010. Т. 2. Мистецтво середніх віків. С. 457–524; Івакін Г., Іоаннісіян О. Строителем на Десятинната църква в Киев. Балканската следа (по данни от разкопките през 2005–2009) // Отражения на вярата: християнска архитектура и изкуства IV–XV в. Варна-Бяла, 2010. С. 37–40; Івакін Г.Ю. Іоаннісіян О.М., Ёлшин Д.Д. Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 годах // Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков // Труды Государственного Эрмитажа. СПб., 2010. Т. LIII. С. 377–390; Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М., Іолшин Д.Д., Лукомський Ю.В. Дослідження Десятинної церкви в Києві у 2007–2008 рр. // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Київ — Чернігів, 2012. С. 130–138; Іоаннісіян О.М., Ёлшин Д.Д., Івакін Г.Ю. Археологические исследования пилона у западного фасада Десятинной церкви в Киеве в 2009–2010 гг. // Первые каменные храмы Древней Руси. СПб., 2012. С. 125–135.

Черниговского государственного педагогического университета, Черниговского историко-архитектурного музея-заповедника и Государственного Эрмитажа исследования Спасского собора в Чернигове позволили существенно скорректировать устоявшиеся представления о проблеме происхождения русского зодчества и его развитии на самом начальном этапе.

Главным аргументом в пользу столичного константинопольского происхождения мастеров — создателей Десятинной церкви — был характер найденных в ходе её раскопок блоков стеновой кладки, сложенных из плинфы на цемяночном растворе в технике кладки со скрытым рядом⁶, которая настолько характерна именно для константинопольской архитектурной школы средневизантийской эпохи, что даже рассматривается как её своеобразная «визитная карточка»⁷.

Учитывая, что константинопольское происхождение мастеров, создавших Десятинную церковь, было признано безоговорочно, соответствующим образом трактовался и архитектурный тип этого здания. Несмотря на то, что весь объём этой сложной и многосоставной постройки до сих пор не удаётся реконструировать ни одному исследователю⁸, все исследователи древнерусского зодчества единодушно сходятся в том, что основное ядро церкви представляло собой классический для архитектуры средневизантийской эпохи крестово-купольный храм. Впервые эта позиция была

⁶ Каргер М.К. Древний Киев. Т. II. С. 47–49.

⁷ Оустерхаут Р. Византийские строители. Киев — М., 2005. С. 187–192.

⁸ См., например, сводные таблицы реконструкций планов Десятинной церкви, составленные Ю.С. Асеевым: Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. Киев, 1982. С. 30; Асеев Ю.С. Дослідження архітектури Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. Київ, 1996. С. 30, а также реконструкции Н.Г. Логвин (Логвин Н.Г. Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве // Древности славян и Руси. М., 1988. С. 225–230), А. Реутова (Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинної в Києві. Київ, 1996. С. 32–34), И.С. Красовского (Красовский И.С. Реконструкция плана фундаментов Десятинной церкви в Киеве // Советская археология, 1984, № 3, с. 185; он же. О плане Десятинной церкви в Киеве // Российская археология. 1998. С. 149–156; он же. Реконструкция архитектурного облика Десятинной церкви // Археологія. 2002. № 4. С. 98–107), а также последнюю по времени реконструкцию П.Л. Зыкова, основанную на последних исследованиях Десятинной памятника, проведённых в 2005–2011 годах (Зыков П.Л. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований // Труды Государственного Эрмитажа. СПб., 2012. Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. С. 136–161).

развёрнуто аргументирована М.К. Каргером,⁹ а затем безоговорочно принята практически всеми исследователями древнерусского зодчества и в том числе автором этих строк¹⁰. Эта же точка зрения была закреплена и всеми общими трудами по истории русской архитектуры¹¹.

Во время исследований 2005–2011 годов очень важные выводы были сделаны в ходе наблюдений за характером фундаментного рва, идущего по линии восточных столбов основного объёма церкви. Они подтвердили выявленный ещё Д.В. Милеевым, но проигнорированный всеми последующими исследователями факт того, что этот ров был выкопан строителями церкви, но фундамент в него заложен не был. Таким образом, этот ров остался неиспользованным, что говорит об изменении замысла и плана зодчих уже в ходе строительства и свидетельствует о том, что стены, отделяющей алтарь и угловые восточные компартименты (пастофории) от пространства нефов, у Десятинной церкви не было¹².

⁹ Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева: отчёты и материалы (1938–1947 гг.). С. 74; он же. Древний Киев. Т. II. С. 36–49.

¹⁰ См., например, такие работы как: Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XI в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. С. 177; Раппопорт П.А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // Византийский временник. М., 1984. Т. 45. С. 187; он же. Зодчество Древней Руси. С. 17; он же. Древнерусская архитектура. С. 30; Вагнер Г.К. Искусство мыслить в камне. Опыт функциональной типологии памятников древнерусской архитектуры. М., 1990. С. 32; Иоаннисян О. Зодчество Давньої Русі від Десятинної церкви до монгольської навали (традиції, зв'язки, розвиток) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. Київ. 1996. С. 37–38.

¹¹ Воронин Н.Н. Зодчество Киевской Руси // История русского искусства. М., 1953. Т. I. С. 118; Брунов Н.И. Архитектура Киевской Руси // История русской архитектуры. М., 1956. С. 21, 27–29; Асеев Ю.С., Максимов П.Н. Каменное зодчество конца X — первой половины XI в. // Всеобщая история архитектуры: в 12 т. Архитектура Восточной Европы. Средние века. Л.-М., 1966. Т. 3. С. 534; Сопоцинский О.И., Василенко В.М. Искусство Древней Руси // История искусства народов СССР. М., 1973. Т. 2. С. 328; Тяжелов В., Сопоцинский О. Искусство Средних веков. Византия, Армения и Грузия, Болгария и Сербия, Древняя Русь, Украина и Белоруссия. М.-Dresden, 1975. С. 193; Воронин Н.Н., Раппопорт П.А. Архитектура // История русского искусства в 3-х томах. М., 1991. Т. I. С. 9–10; Колпакова Г. Искусство Древней Руси. Домонгольский период. СПб., 2007. С. 32; Комеч А.И. Архитектура конца X — середины XI века. С. 127.

¹² Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты исследований 2005–2007 гг.). С. 188–191; Иоаннисян О.М., Елшин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). С. 338–339.

В свою очередь, это означает, что у наоса церкви не было и сводов, которые могли бы опираться на эти стены и идти в направлении, перпендикулярном подкупольному пространству. При отсутствии стены, отделяющей наос от алтаря и пастофориев, своды боковых нефов могли идти только в направлении, параллельном направлению свода центрального нефа — иными словами, Десятинная церковь в том виде, в каком она была построена в 989–996 годах, представляла собой не крестово-купольный храм, а базилику, скорее всего, купольную, с пересекающим центральное подкупольное пространство трансептом, который следует воспринимать скорее как поперечный неф. По классификации купольных базилик, предложенной К. Конантом, Десятинную церковь следует рассматривать как купольную базилику с трансептом или «крестообразную купольную базилику» (термин К. Конанта)¹³.

Что же заставило создателей Десятинной церкви отказаться от первоначального замысла и перейти к строительству храма базиликального?

К концу X века, когда на Руси строится первый христианский храм, который должен был стать не просто княжеской (домовой) церковью Владимира Святославича, а первой общезначимой христианской святыней на Руси, византийская, особенно столичная константинопольская, архитектура уже полностью переходит к строительству храмов крестово-купольного типа, к тому же очень небольшого размера. Навык строительства храмов большого объёма в столице Византии уже утрачивается, однако он продолжает существовать на периферии империи — в Северной Греции, Македонии, Болгарии, Малой Азии, Крыму, — где такие храмы строятся не в крестово-купольной системе, а как базилики или купольные базилики¹⁴. Не исключено, что строители Десятинной церкви учли особые требования к созданию этого храма и по ходу строительства изменили первоначальный замысел. Такие ситуации в практике византийского строительства были не редки.

Результаты последних раскопок свидетельствуют о том, что Десятинная церковь задумывалась как крестово-купольный храм, но уже в процессе самого строительства замысел изменили, и она превратилась в базилику с

¹³ Conant K.J. A Brief Commentary on Early Mediaeval Church Architecture. Baltimore, 1942. Pl. XVII.

¹⁴ Корач В. Два типа кафедральных соборов XI в. в областях, культурно связанных с Византией // Средневековая Русь. М., 1976. С. 160–164.

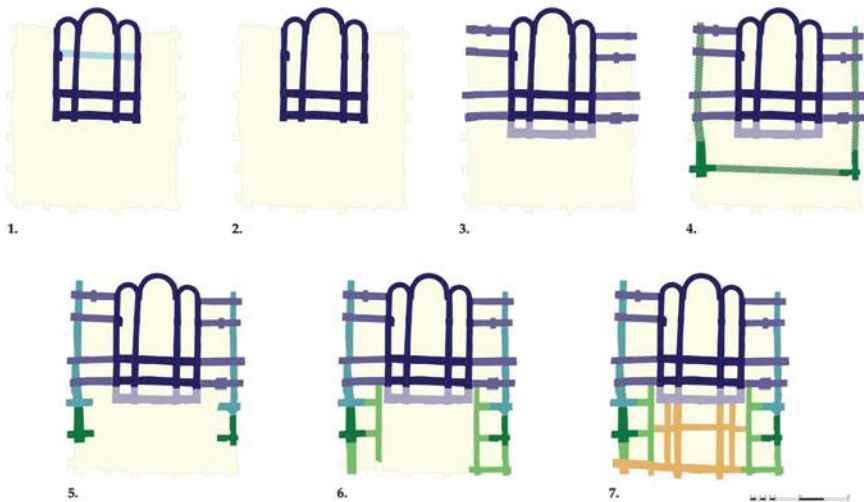

Рис 1. Схема последовательности закладки фундаментов в Десятинной церкви и изменения замыслов объёмно-пространственных решений в ходе строительства X в.

развитой инфраструктурой дополнительных объёмов: нартекса, экзонартекса, атриума, галерей¹⁵. Стоявшая перед строителями сложная задача создания грандиозного здания, практически невыполнимая в то время в формах крестово-купольного храма, была решена за счёт использования большого количества дополнительных компартиментов, соединённых в итоге в единое сооружение (Рис. 1).

Такой почерк построения архитектурной формы весьма близок византийской архитектуре X–XI веков, прежде всего в её провинциальном варианте. Наиболее близок принцип построения архитектурной формы Десятинной церкви памятникам I Болгарского царства (Плиска, Преслав, Охрид), которые возводились немногим ранее киевского храма. Буквальной аналогии здесь нет, да и быть не может — ведь в окончательном

¹⁵ Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2008 рр. С. 209; Ивакин Г.Ю., Иоаннисян О.М. Десятинная церковь в Киеве: «старый взгляд» в новом освещении (предварительные результаты исследований 2005–2007 гг.). С. 194; Иоаннисян О.М., Елшин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). С. 343–346; Ивакин Г.Ю. Иоаннисян О.М., Ёлшин Д.Д. Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 годах. С. 379–389.

Рис. 2. Десятинная церковь.
Плинфа со славянской надписью.

своём виде каждая из этих построек была индивидуальной и не копировала другую. Однако важно другое: практически все болгарские храмы этого времени строились как базилики, а не как крестово-купольные храмы, и вскоре (или даже ещё в процессе строительства) начинали обрывать развитой инфраструктурой нартексов, экзонартексов, атриумов, а иногда и галерей.

С болгарскими памятниками X–XI веков Десятинную церковь роднит и схожая система устройства фундаментов и, особенно, субструкций под ними (ср. с фундаментами мартырии под Большой базиликой в Плиске).

О возможном «болгарском следе» в истории строительства Десятинной церкви говорят и две плинфы X века, найденные в 2007 году в засыпке рва Старокиевского городища у северо-западного угла храма. На их постелистой стороне ещё перед обжигом были нанесены славянские надписи, состоящие из двух букв «Щ» и «И» (Рис. 2). По всей видимости, они представляют собой буквенное изображение числа, возможно, номера партии кирпича. Вряд ли среди первых русских строителей церкви были уже настолько образованные гончары-плинфodelы, которые бы оставили на плинфе подобную надпись. Скорее всего, такая надпись могла быть оставлена каким-то участвовавшим в строительстве мастером из Болгарии¹⁶.

Впрочем, всё сказанное не означает, что создателями Десятинной церкви были только болгарские мастера. Многие указывают на то, что среди них было и немало византийцев-греков. Свидетельством этого являются и греческие клейма на плинфе, и техника кладки со скрытым рядом, которую мы видим в найденных в ходе раскопок (как предшествующих, так и нынешних) блоках наземной кладки.

¹⁶ Иоаннисян О.М., Ивакин Г.Ю. О происхождении мастеров Десятинной церкви: Константинополь или Балканы. С. 513; Ивакин Г., Иоаннисян О. Строители на Десятинната църква в Киев. Балканската следа (по данни от разкопките през 2005–2009). С. 37–40; Иоаннисян О.М. О роли архитектуры Первого Болгарского царства в становлении древнерусского зодчества (конец X в.) // Труды Государственного Эрмитажа, т. LVII. Балканский сборник. СПб., 2011. С. 31–76.

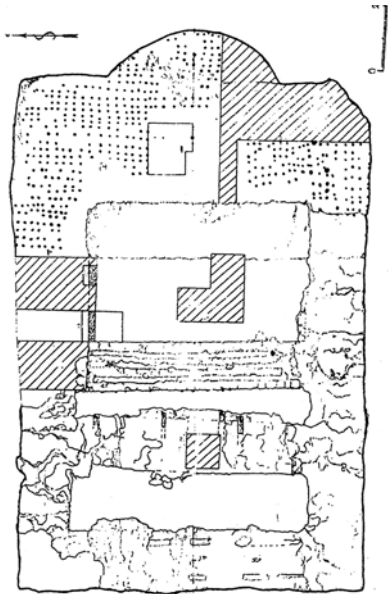

Рис. 3. Церковь Богородицы в Тмутаракани.
План (по Т.И. Макаровой).

Инициатива возобновления строительной деятельности на Руси принадлежит черниговскому князю Мстиславу Владимировичу. Первым построенным им храмом стала не дошедшая до нас небольшая церковь Богородицы, построенная им в самом юго-восточном городе Руси — Тмутаракани. Остатки этого храма были раскопаны в 1950-х годах Б.А. Рыбаковым, но опубликованы лишь спустя много лет Т.И. Макаровой (Рис. 3)¹⁷.

Этот храм, вне всякого сомнения, также возводился византийскими мастерами, поскольку своих в это время на Руси не было. Мастера, возводившие до этого Десятинную церковь и дворцы на киевском детинце, вряд ли до этого времени продолжали находиться в Киеве — скорее всего, после создания ансамбля Города

Владимира они вновь вернулись в Византию. Кроме того, учитывая политическую обстановку этого времени, при которой Мстислав находился в состоянии противоборства с Киевом, он смог получить оттуда мастеров, даже если они продолжали там оставаться. Трудно предположить, что Мстислав, подобно своему отцу, мог обратиться в Константинополь с просьбой о присылке ему мастеров-строителей, однако в этом у него и не было необходимости. Незадолго до того, как войти в состав Киевской Руси и стать владением старшего из сыновей Владимира — князя Мстислава, — Тмутаракань сама входила в состав одной из самых дальних причерноморских провинций Византии. Расположенная в непосредственной близости от кавказских сателлитов Византии — Алании и Абхазии, — Тмутаракань до вхождения в состав Руси была теснейшим образом связана с ними¹⁸.

¹⁷ Макарова Т.И. Церковь св. Богородицы в Тмутаракани // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2005. Вып. XI. С. 377–405.

¹⁸ Чхаидзе В.Н. Тмутаракань — владение Древнерусского государства в 80-е гг. X — 90-е гг. XI веков // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Исторические науки», 2010, № 1 (5). С. 20–37.

К тому моменту, как Тмутаракань стала одним из городов Киевской Руси, христианство уже было прочно укоренено в ней. Если даже в самой Тмутаракани ко времени начала строительной деятельности Мстислава и не было мастеров-строителей, то получить их из соседних Алании или Абхазии, по всей видимости, князю было не сложно. Таким образом, на Руси вновь появляются византийские мастера, но на сей раз не константинопольские и не балканские (греческие или болгарские), а мастера, скорее всего, связанные с архитектурными традициями ещё одной провинциальной школы византийского зодчества — малоазийской, которая как раз на рубеже X и XI веков переживает довольно бурный период расцвета и оказывает сильное воздействие на развитие архитектуры Абхазии и Великой Алании¹⁹, на территории которой до вхождения в состав Руси и находилась Тмутаракань.

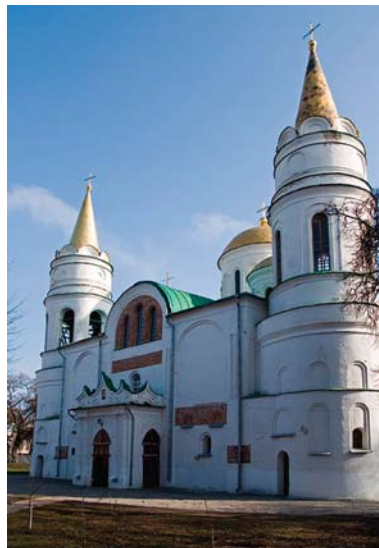

Рис. 4. Чернигов.
Спасо-Преображенский собор.
Общий вид.

Уже следующая постройка Мстислава, которую он спустя несколько лет стал возводить в своём главном стольном городе Чернигове, заставляет вновь задуматься о малоазийских корнях его строительной артели. В 30-х годах XI столетия Мстислав закладывает в Чернигове Спасский собор²⁰. Этот храм хорошо сохранился и является древнейшим из существующих

¹⁹ Перфильева Л.А. К вопросу о византийском влиянии на культовую архитектуру северо-западного Кавказа // Аланы: Западная Европа и Византия. Владикавказ, 1992. С. 180–201; Чачхалиа Д.К. Абхазская школа византийской архитектуры. Сухум, 2011.

²⁰ См. о нём: Макаренко М. Досліді над Чернигівським Спасом. Коротке звітлення // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. Харків, 1924. Кн. IV. С. 240–244; Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові // Чернігів і північне лівобережжя. Київ, 1928. С. 169–183; Логвин Г.Н. Спасский собор в Чернигове // История СССР. 1969. № 6. С. 42–52; Комеч А.И. Спасо-Преображенский собор в Чернигове // Древнерусское искусство. Зарубежные связи. М., 1975. С. 9–26; он же. Об особенностях пространственной структуры Спасо-Преображенского собора в Чернигове // От Царьграда до Белого моря. М., 2007. С. 161–182; Холостенко Н. В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. М., 1990. Вып. 3. С. 6–18.

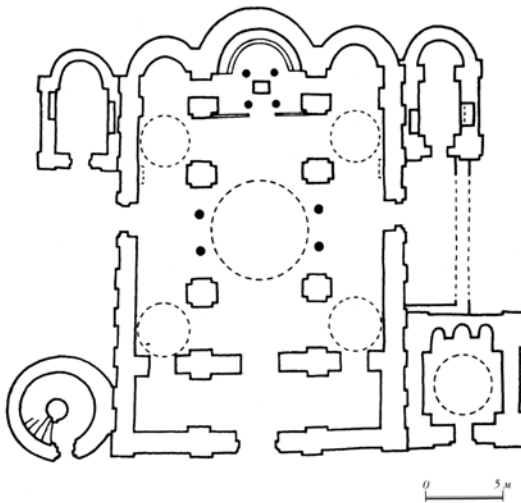

Рис. 5. Чернигов. Спасо-Преображенский собор. План.

ныне памятников русской архитектуры (Рис. 4). Однако его строительная история не столь проста, как это кажется на первый взгляд, а его архитектурные формы весьма противоречивы.

Причина этого кроется в самой истории строительства собора. Мстислав не успел завершить собор и возвёл его стены лишь на небольшую высоту. После смерти князя строительство было прервано и возобновилось лишь через несколько

лет. Причём при возобновлении строительства первоначальный замысел зодчего, по всей видимости, был изменён. Если в плане собора заложена структура купольной базилики (Рис. 5), то в итоге был возведён всё же не базиликальный, а крестово-купольный храм типа вписанного креста. Всё же некоторые черты базиликальности ему придают широко расставленные между подкупольными пилонами крещатой формы круглые колонны опор 2-го яруса, образующие в интерьере тройные аркады. Кстати, именно это обстоятельство заставляло исследователей видеть сходство между плановыми структурами основного ядра Десятинной церкви и Спасского собора, считая, правда, при этом, что и Десятинная церковь, и Спасский собор изначально задумывались и возводились как крестово-купольные храмы, ориентированные на промежуточный типологический вариант, воплощённый в памятниках византийских провинций в Малой Азии (Дере-Агзы) и Кавказа (храм в Мокви)²¹.

Наличие мощных фундаментных платформ под апсидами самого собора и небольшой капеллы, пристроенной к его северо-восточному углу,

²¹ Комеч А.И. Пятинефные церкви в византийской и древнерусской архитектуре // Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. М., 2005. С. 8–9; он же. Архитектура конца X — середины XI века. С. 126–127, 133, 135.

Рис. 6. Чернигов. Спасо-Преображенский собор. Фрагмент кладки стены в нижней части собора.

Рис. 7. Чанлыкилисе. Церковь. Фрагмент кладки.

совершенно аналогичных фундаментной платформе под апсидой тмураканской церкви, заставляет говорить о том, что мастера, строившие её, оказались и в составе черниговской артели Мстислава. О малоазийских или кавказских корнях мастеров Спасского собора заставляет говорить и привычка к преимущественному использованию постелистых блоков камня в нижних частях северной капеллы и самого собора (Рис. 6), заставляющая вспомнить кладку таких памятников, как Чанлыкилисе в Анатолии (Рис. 7), церкви в Лыхнах в Абхазии и, особенно, храмов Архызского городища в Карачаево-Черкесии²². В этих памятниках плинфа используется лишь в самых ответственных частях — арках, сводах или на интерьерной плоскости стен. С подобным почерком мы сталкиваемся и в нижних частях Спасского собора.

Толстый растворный шов между плинфяными рядами кладки Спасского собора, до сих пор воспринимавшийся исследователями как скрытый

²² Хрушкова Л.Г. Лыхны: средневековый дворцовый комплекс в Абхазии. М., 1998. С. 57–61; Ousterhout R. A Byzantine Settlement in Cappadocia // *Dumbarton Oaks Studies*. Washington: DC, 2005. Vol. 42. P. 15–76; Белецкий Д.В., Виноградов А.Ю. Нижний Архыз и Сенты — древнейшие храмы России. М., 2011.

ряд, как показали новые исследования, на самом деле таковым не является, а представляет собой равный по толщине кирпичу слой цемянки, заставляющий вспомнить кладку таких малоазийских памятников, как Чанлыкилисе и пристроек XI века к церкви Успения в Никее²³.

Рис. 8. Чернигов. Спасо-Преображенский собор. Фрагмент кладки и декорации фасада в верхних частях кладки.

В верхних частях Спасского собора характер кладки существенно меняется и заставляет вспомнить уже константинопольские памятники и Софийский собор в Киеве (Рис. 8). О тяготении к этим же традициям говорят и пластика, и декоративное решение плоскости стен в верхних частях собора.

Если несоответствие ритма ниш нижнего и верхних ярусов Спасского собора, как совершенно справедливо отмечал А.И. Комеч, само по себе не может служить доказательством изменения замысла строительства, так как именно такой же приём применён и в одном из малоазийских прототипов и северо-кавказских памятников, и Спасского собора, для которого храмы Алании и Абхазии, в свою очередь, сами служили прототипами — церкви Чанлыкилисе в Анатолии²⁴, — то изменение характера кладки и самой пластики стен на высоте выше всадника, стоящего на коне, то есть выше той отметки, до которой, согласно летописному сообщению, успели достроить собор к моменту смерти Мстислава (1036)²⁵, свидетельствует всё же о том, что собор могли достраивать уже другие мастера, прошедшие школу на строительстве Софийского собора в Киеве.

Таким образом, если Десятинная церковь, задуманная как крестово-купольный храм, в итоге была построена как купольная базилика, ориен-

²³ Оустерхаут Р. Византийские строители. С. 185–187.

²⁴ Ousterhout R. A Byzantine Settlement in Cappadocia. P. 15–76.

²⁵ Повесть временных лет. Изд. 2-е исправленное и дополненное. СПб., 1996. С. 66. Серия «Литературные памятники».

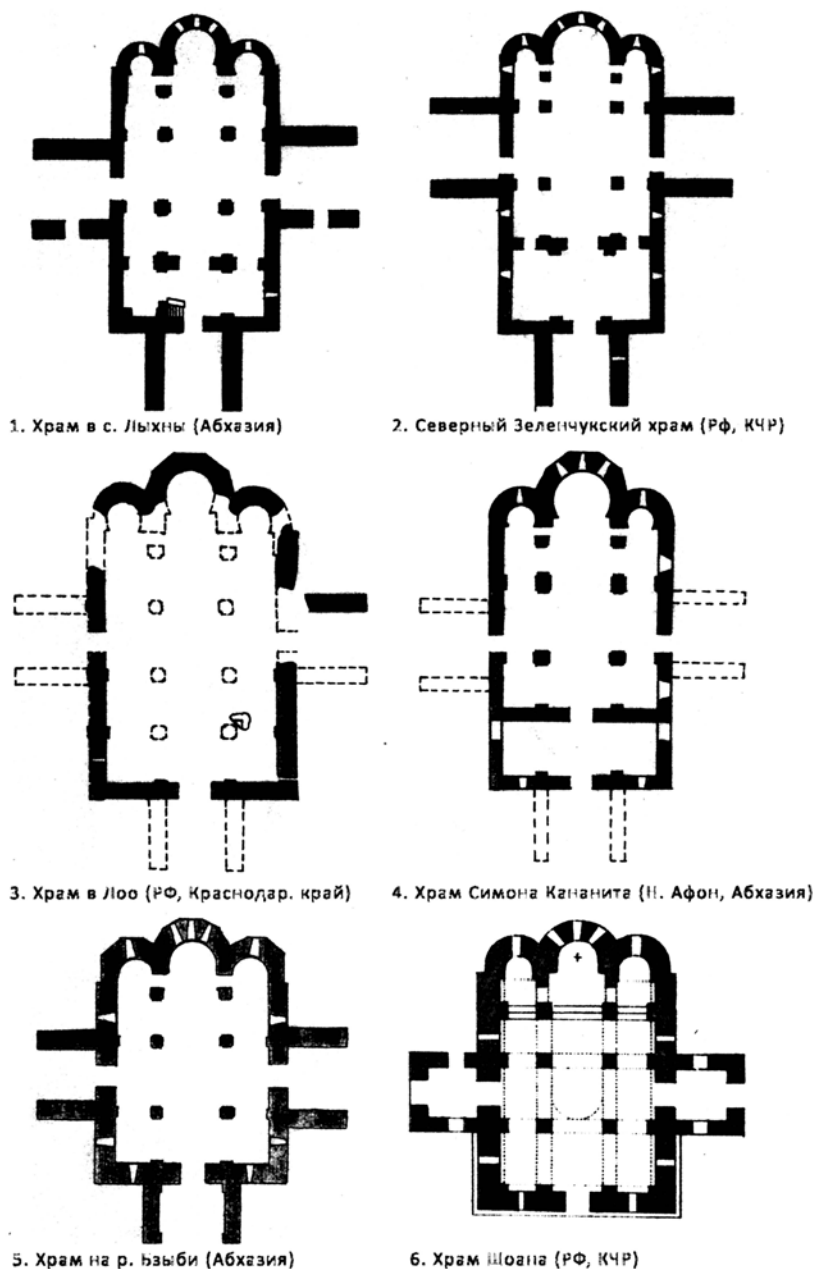

Рис. 9. Планы храмов IX-X вв. в Алании и Абхазии (по Д. Чачхалиа).

тированная на балканские (северно-греческие, македонские или болгарские) образцы, то Спасский собор в Чернигове, изначально задуманный мастерами Мстислава как купольная базилика, в итоге был возведён уже другими мастерами как крестово-купольный храм. При этом, если мастера Владимира Святославича, возводя Десятинную церковь как купольную базилику, ориентировались на балканские образцы, то мастера Мстислава, начиная строить Спасский собор в Чернигове, ориентировались на архитектуру Малой Азии или Северного Кавказа.

Однако, даже если изменений в решении объёмно-пространственной структуры Спасского собора и не произошло после возобновления строительства собора, то храмы Алании и Абхазии, из круга которых, по видимому, вышли мастера, начинавшие строить собор при Мстиславе, являясь храмами типа вписанного креста, в своей плановой структуре содержат то же противоречие с объёмно-пространственным решением — базиликально ориентированные, они, тем не менее, по своему пространственному решению всё же принадлежат к типологии вписанного креста (церковь Ахаш-ныха в с. Алахадзы, храм на реке Бзыбь, храм Симона Кананита в Новом Афоне, церковь в Лыхнах в Абхазии и аланские храмы — Северный Зеленчукский на городище Архыз и Шоанинский храм в Карачаево-Черкесии, а также церковь в Лоо в окрестностях Сочи) (Рис. 9).

Таким образом, исследования последних лет не только заставили по-иному взглянуть на устоявшиеся точки зрения на проблему происхождения древнерусского зодчества и историю первых шагов его развития, но и вернуться к некоторым уже высказывавшимся в начале XX столетия мнениям на эту тему. Прежде всего, это заставляет нас рассматривать Десятинную церковь не как отправную точку в истории непрерывного процесса развития древнерусского зодчества на протяжении последующих столетий, а как её своего рода предысторию, и вновь вернуться к оценке этого памятника, данную ещё в самом начале XX века Д.В. Айналовым, писавшим: «Десятинный храм до настоящего времени является скорее красивой легендой нашей художественной древности, чем историческим звеном в цепи других звеньев киевского искусства»²⁶.

Представляется уместным вернуться к точке зрения на Спасский собор в Чернигове, высказанной ещё Г.К. Лукомским, писавшим, что «по своему

²⁶ Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. Пг., 1917. С. 21.

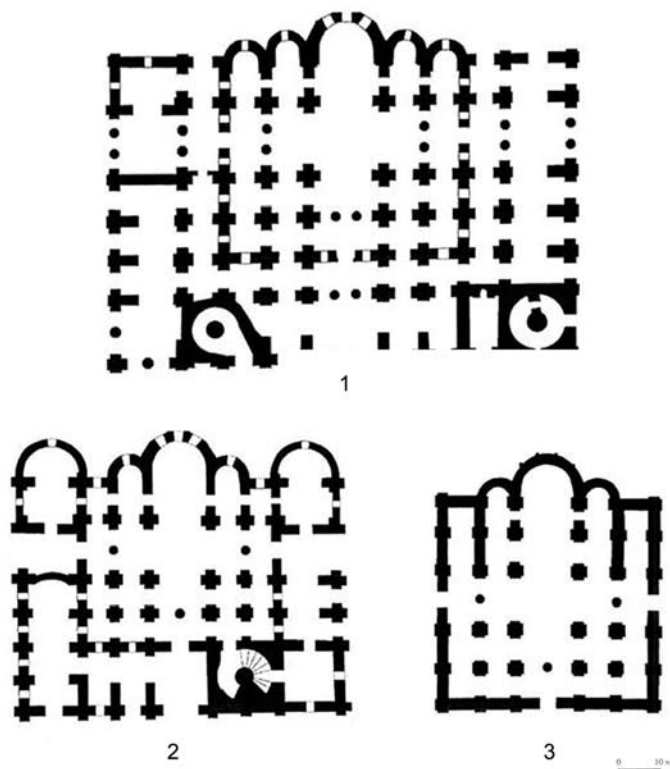

Рис. 10. Планы Софийских соборов:
1 — в Киеве, 2 — в Новгороде, 3 — в Полоцке.

плану і замыслу Чернігівський Спас нікоім образом не звязан з констанцінопольскім зодчеством, но мае бліжэйшыя аналогіі ў Абхазіі і на Кубані»²⁷.

Не ісклучэно, што прэкрэшчэнне строіцельства ў Чернігаве ў 1036 годзе звязана не толькі і даўжэ не столькі са смерцю яго асноватэля — Мстіслава Влэдзіміравіча, — а з тэм, што яго младшы брат, Яраслав Влэдзіміравіч, сасрэдачывшы тэпер ў сваіх руках верховную ўладу над усёй Руссю, воспользавался кончынай свогэ брата для таго, чотбы забрату з Чернігова мастэрэ, работавшых над возвэдэннем Спаса-Прэображэнскага сабора. Как раз ў гэту ўрэмю он начынае разворачыватэ ў Кіеве грандыозную строі-

²⁷ Лукомскі Г.К. О прісходжэнні форм дрэвнерусскага зодчства Чернігова. СПб., 1912. С. 12–16.

Рис. 11. Софийский собор в Киеве. Общий вид.

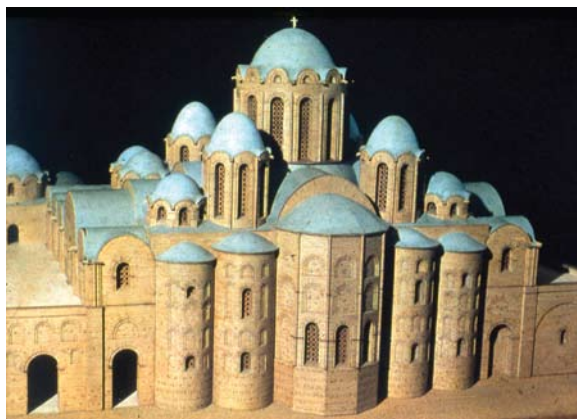

Рис. 12. Софийский собор в Киеве. Реконструкция.

тельную программу по созданию нового ансамбля столичного града, который, по его замыслу, хотя бы зрительно (а на самом деле и политически) должен был стать соперником Константинополя. Создание репрезентативного ансамбля, куда входили явно противопоставляемые Константинополю одноименные наиболее почитаемым царьградским святыням и городским ориентирам доминанты — Софийский собор, церковь Георгия, церковь Ирины, Золотые ворота — это воплощение идеологической задачи, которая со всей отчётливостью возникла только во времена княжения Ярослава Мудрого²⁸.

Если и Десятинная церковь, и Спасский собор в Чернигове на начальном этапе — это памятники, восходящие своими корнями к провинциальной византийской архитектуре, то Софийский собор (Рис. 10: 1, 11, 12) — явный продукт высокопрофессиональной и рафинированной столичной императорской культуры²⁹.

В архитектуре Софийского собора в Киеве налицо явное следование требованию заказа на создание сложной объёмно-пространственной

²⁸ Булкин Вал. А. К начальной истории древнерусского зодчества // Охраняется государством. Сборник материалов I Российской конференции. СПб., 1992. Ч. 1. С. 44–50.

²⁹ См.: Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 22–30; он же. Древнерусская архитектура. С. 33–38; он же. О деятельности византийских зодчих на Руси в XI в. // Памятники средневековой культуры. Открытия и версии. СПб., 1994. С. 199; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XI в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. С. 181–232

Рис. 13. Софийский собор в Новгороде. Общий вид.

структуры. Однако воплотить её мог только столичный, константинопольский, мастер, причём в качестве подведения своеобразного итога поиска архитектурной формы, учитывающего опыт создания храма как типа вписанного креста вообще, так и его сложного пятинефного варианта. Поэтому

неудивительно, что все попытки найти аналогии плановой и, особенно, объёмно-пространственной структуре Софийских соборов в Киеве, Новгороде и Полоцке до сих пор не могут увенчаться успехом. Киевский Софийский собор представляет собой явление совершенно уникальное во всей архитектуре Византийского мира³⁰. Не вызывает сомнения, что создатели этого здания, которое должно было стать главным собором всей древнерусской державы, ориентировались на образ Софийского собора в Константинополе. Однако возводя Софию Киевскую, строители пользовались арсеналом средств архитектуры не юстиниановской эпохи, когда был возведён главный собор Константинополя, а арсеналом современной им столичной архитектуры, основывавшейся на крестово-купольной, а не базиликально-купольной системе. В итоге была создана совершенно уникальная для византийской архитектуры объёмно-пространственная композиция. Архитектура Софийского собора демонстрирует нам сложившийся результат синтеза поисков новых выразительных форм крестово-купольной архитектуры, которая затем стала образцом для копирования в архитектуре Новгородского и Полоцкого Софийских соборов. За плечами создателей Софийского собора стояли опыт долгого использования крестово-купольной системы и блестящее умение экспе-

³⁰ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 26; он же. Древнерусская архитектура. С. 34; Виноградов А.Ю. Заметки о византийском прототипе древнерусских Софийских соборов // Труды Государственного Эрмитажа. Первые каменные храмы Древней Руси. СПб., 2012. Т. LXV. С. 225–231.

риментировать с архитектурной формой, свойственное мастерам столичной, константинопольской, архитектуры.

Следующий памятник, безусловно, принадлежащий к той же группе больших многонефных храмов, что и София Киевская — это Софийский собор в Новгороде (Рис. 10: 2, 13). Он имеет чёткую летописную датировку 1045–1050 гг. Ни у кого из исследователей не вызывает сомнения, что он был построен теми же мастерами, что и Киевская София, но как её упрощённый вариант³¹.

Новгородский собор явно копирует пространственную концепцию, заложенную в киевском соборе, но копирует не буквально. София Новгородская не только значительно меньше по объёму своего киевского предшественника, но и значительно проще и компактнее по своей объёмно-пространственной композиции. Прежде всего, это проявляется в уменьшении поясов внешних галерей, окружающих основное ядро собора. В Киеве их два, в Новгороде — всего один. Меньшие размеры собора определили и размер пролёта подкупольных аркад: если в Киеве они двухпролётные, то в Новгороде — однопролётные. В результате этого внутреннее пространство новгородского собора довольно легко воспринимается одним взглядом, тогда как пространство Софии Киевской рассчитано на восприятие с разных точек зрения по мере перемещения по интерьеру.³² В то же время, уменьшение пространства Софии Новгородской за счёт уменьшения её габаритов в длину и ширину компенсируется за счёт увеличения собора в высоту и значительного подъёма уровня его хор по сравнению с киевским собором, что придаёт его композиции в целом и композиции отдельных элементов интерьера невиданную до этого в византийской (а тем более — в древнерусской архитектуре) остроту высотных пропорций³³. На примере Софийского собора в Новгороде мы

³¹ См.: Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 30–32; он же. Древнерусская архитектура. С. 38; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XI в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. С. 236–237; Штендер Г.М. Зодчество Великого Новгорода XI–XIII вв. // Архитектурное наследие Великого Новгорода и Новгородской области. СПб., 2008. С. 561–567.

³² Блестящий анализ построения внутреннего пространства Софийских соборов в Киеве и Новгороде был сделан А.И. Комечем: Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XI в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. С. 183–196, 207–219, 221–224, 237–247, 250–252.

³³ Там же. С. 241, 245–246.

сталківаемся з далейшым развіццём ідэй кампазіцыйнага рэшэння многонэфнага храма, што дазваляе гаварыць о пачатку працэса самастойнага развіцця архітэктурнай традыцыі, для якой візантыйская (канстанцінопольская) традыцыя паслужыла толькі пераходным крокам. Нягледзячы на кроўнае генетычнае родства киеўскага і новгарадскага Софійскіх сабораў з канстанцінопольскай архітэктурай, яны ўжо значна адрозніваюцца ад характэрных для яе форм і кампазіцыйных рэшэнняў.

Нягледзячы на тое, што пачатковыя стваральнікі Кіеўскай Софіі без сумняў вызначаны ў новгарадскім саборы і не даюць падставы гаварыць, аб тым, што яго будавалі якія-небудзь іншы майстры, у тэхніцы кладкі Софіі Новгарадскай сустракаюцца адрозніжжы, якіх няма ў киеўскім саборы. Перашматком, гэта адносіцца да перавагі каменя над плінфой у будаванні яго сцен (Рис. 14). Іногды гэту асаблівасць Софійскага сабора ў Новгарадзе тлумачылі ўплывам на яго архітэктуру архітэктары рымскай і нават удзелам у яго будаванні якіх-небудзь заходніх майстроў³⁴. Аднак больш уважлівае вывучэнне сабора паказвае, што ніякіх рыс, якіх-небудзь звязваюць яго з заходнеўрапейскай рымскай архітэктурай ў Новгарадскай Софіі няма³⁵. Больш рэзонаўна прадстаўляецца іншая кропка гледжання, тлумачыць пры-

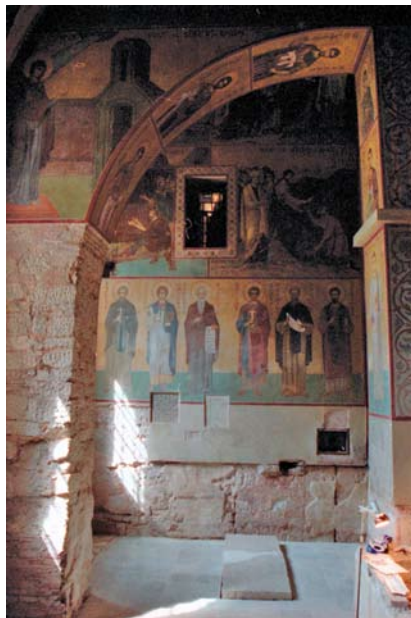

Рис. 14. Софійскі сабор у Новгарадзе. Кладка сцен.

³⁴ Капустіна А. К пытання аб архітэктурцы св. Софіі Новгарадскай // Запіскі аддзялення рускай і славянскай археалогіі Імператарскага рускага археалагічнага таварыства. Пг., 1918. Т. XII. С. 107–115; Максімов П.Н. Зарубежныя сувязі ў архітэктурцы Новгарада і Пскова XI — пачатку XVI стагоддзя // Архітэктурнае наследства. М., 1960. Вып. 12. С. 23–26; Лазарев В.Н. Искусство средневековой Руси и Запад // Лазарев В.Н. Византизм і стараўскае мастацтва. М., 1978. С. 231.

³⁵ Іоаннісян О.М. К пытання аб элементах рымскай архітэктурцы Софійскага сабора ў Новгарадзе // Пытанні айчыннага і замежнага мастацтва. СПб., 2002. Вып. 6: Искусство Древней Руси и его исследователи. С. 88–113.

обладание камня над плинфой в кладке новгородского собора. Наиболее развёрнуто она выражена П.А. Раппопортом, объяснившим необычную особенность кладки новгородского собора, исходя из чисто прагматических задач его создателей. «По-видимому, — пишет исследователь, — в Новгороде на первых порах было нелегко наладить массовое производство плинфы, поэтому опытные мастера при строительстве широко применяли местную постелистую известняковую плиту, затирая поверхности стен известковым раствором. Кирпич же они употребляли очень экономно, в основном для кладки сводов и арок. В результате характер поверхности стен новгородской Софии существенно отличается от фактуры стен киевской Софии»³⁶. Г.М. Штендер называет и ещё одну причину использования кирпича помимо основной кладки из камня — его применяли в кладке наиболее значимых с сакральной точки зрения частях храма — апсидах, барабанах и куполах, что давало возможность максимального использования декоративных возможностей плинфяной кладки³⁷. Волховская плита, месторождения которой можно было найти в большом количестве в ближайших окрестностях Новгорода, имеет одну особенность — при обработке ей невозможно придать правильные регулярные очертания, но, в то же время, она настолько легко выламывается из карьеров, что её можно добывать там очень крупными блоками, что в ходе возведения здания даёт возможность довольно быстрой кладки больших участков стен. Поэтому использование большого количества этого камня в кладке стен приводило к их неровности и массивности.

Несмотря на необычность для константинопольской архитектуры и киевского зодчества использования крупных необработанных блоков камня, сам принцип использования камня носит чисто византийский характер — несмотря на то, что стены тщательно затирались цемяночным раствором, чтобы скрыть неровности кладки, мастера чётко подрезали раствор по границе блоков, оконтуривая их. Такое отношению к камню мы можем увидеть в памятниках именно византийской архитектуры, там, где строительство велось в основном из камня и, прежде всего, в Малой Азии, а также генетически связанных с малоазийской традицией архитектурных школах Абхазии и Алании. Однако, как мы уже видели, именно такой по-

³⁶ Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура. С. 38.

³⁷ Штендер Г.М. К вопросу о декоративных особенностях строительной техники Новгородской Софии // Культура средневековой Руси. Л., 1974. С. 202–212.

Рис. 15. Софийский собор в Полоцке.
Реконструкция.

черк использования камня характерен и для нижних частей Спасо-Преображенского собора, возведённых ещё до 1036 года, то есть до того времени, когда в строительстве собора произошёл перерыв, связанный со смертью князя Мстислава Владимировича. О том, что в его распоряжении оказались не константинопольские, а малоазийские или алано-абхазские строители, мы уже имели возможность сказать выше.

В кладке Софийского собора в Новгороде отчётливо прослеживается привычка к работе с камнем. Скорее всего, в составе строителей Софийского собора в Новгороде наряду с киевскими мастерами, явно имеющими константинопольские корни, оказались и мастера, привычные к работе с камнем. Именно эти мастера и обратили внимание на особенности волховского плитняка и активно использовали его при строительстве собора. Таким образом, истоки необычной для Киева и Константинополя кладки Софийского собора в Новгороде следует искать отнюдь не на романском западе, а в архитектуре Малой Азии, Кавказа и в Чернигове. Именно черниговские мастера, уведённые после 1036 года Ярославом Мудрым в Киев, вместе с киевскими «мастерами от грек» в 1045 году и оказались в Новгороде. Однако пришли они туда не непосредственно из Чернигова, а из Киева, куда они, по-видимому, были уведены Ярославом Мудрым после смерти Мстислава. В Киеве они растворились в большой артели Ярослава, ведшего во второй четверти XI века беспрецедентное по своим масштабам строительство грандиозных пятинефных храмов (церковь Ирины, церковь на митрополичьей усадьбе, церковь Георгия), а также крепостных сооружений, в состав которых входили и Золотые ворота с надвратной церковью.

Завершает этот этап сложения древнерусского зодчества третий Софийский собор Древней Руси — Полоцкая София (Рис. 10: 3; 15). Точная

дата постройки Софийского собора в Полоцке не известна. До сих пор разброс его датировок колебался в пределах середины XI века или 1060-х годов³⁸. Практически все исследователи, обращая внимание на почти полную идентичность планов Полоцкой Софии и основного ядра новгородского собора, исходили из того, что создатели собора в Полоцке копировали уже созданную к этому времени Новгородскую Софию. Черты схожести полоцкого собора с Киевской Софией также отмечаются практически всеми исследователями. Всё это давало основание говорить о том, что все три Софийских собора на Руси представляют собой единую группу памятников XI века, связанных между собой не только стилистически, но и генетически. Так, А.И. Комеч считал возможным говорить об «особом художественном историко-культурном явлении — Софийских соборах середины XI в.»³⁹, а Вал. А. Булкин оперирует понятием «Софийная программа в архитектуре Руси XI в.»⁴⁰. Практически все исследователи, писавшие о Полоцкой Софии, не сомневались в том, что в основе группы мастеров, создавших и киевский, и новгородский, и полоцкий соборы, лежала одна и та же киевская артель, начавшая свою деятельность созданием Софийского собора в Киеве. Правда, С.В. Тарасов и Л.В. Алексеев допускали, что к этой группе мастеров подключились какие-то вновь призванные в Полоцк мастера из Византии (Л.В. Алексеев⁴¹) или Болгарии (С.В. Тарасов⁴²). Несмотря на то, что в Полоцкой Софии явно присутствуют как следы, роднящие его с киевским собором (техника кладки *opus mixtum* со скры-

³⁸ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. С. 30; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XI в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. С. 258; Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси. М., 2006. Кн. 2. С. 90; Тарасов С.В. Новый взгляд на историю полоцкого Софийского собора // Труды Государственного Эрмитажа. СПб., 2009. Т. XLVI: Архитектура и археология Древней Руси. С. 33–34; Булкин Вал. А. Софийский собор и полоцкое зодчество домонгольского периода // В.А. Булкин. О древнерусской архитектуре. СПб., 2012. С. 15; он же. К обоснованию датировки Софийского собора в Полоцке // Там же. С. 55–56.

³⁹ Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XI в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. С. 257.

⁴⁰ Булкин Вал. А. К начальной истории древнерусского зодчества. С. 44–50; он же. Заметки о Софийной теме в архитектуре конца X — середины XI в. // Труды Государственного Эрмитажа. СПб., 2012. Т. LXV: Первые каменные храмы Руси. С. 218–224.

⁴¹ Алексеев Л.В. Указ. соч. С. 76.

⁴² Тарасов С.В. Указ. соч. С. 35–39.

Рис. 16. Софійський собор
в Полоцке. Кладка opus mixtum.

Рис. 17. Софійський собор
в Полоцке. Фрагмент фасада.

тым рядом, форма ниш и окон на фасадах) (Рис. 16–17), так и черты, явно связанные со знакомством его строителей с новгородским собором (плановое решение наоса и почти полное совпадение габаритных размеров планов), строительно-технические особенности полоцкого собора имеют одну особенность, не находящую себе аналогий ни в одном из памятников Древней Руси первой половины — середины XI века — это форма и сам характер формовки использованной в его строительстве плинфы, а также наличие знаков на её торцовых сторонах (Рис. 18)⁴³. Подобные черты стойко укореняются в древнерусском строительстве лишь во второй половине XI века в строительстве Чернигова времени Владимира Мономаха⁴⁴, однако впервые проявляются в строительно-технических особен-

⁴³ Торшин Е.Н. О строительных материалах Софийского собора в Полоцке и проблеме датировки памятника // Труды Государственного Эрмитажа. СПб., 2012. Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. С. 337–352.

⁴⁴ Иоаннисян О.М. К вопросу о происхождении черниговской плинфы конца XI — XII веков и равнослойной техники кладки на Руси // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. СПб., 2003. С. 20–34; он же. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века // Ruthenica. Київ. Т. VI. С. 134–188; он же. О происхождении черниговской школы зодчества // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів, 2007. С. 236–252.

ностях южной капеллы Спасо-Преображенского собора в Чернигове, пристроенной к нему, по всей видимости, в 1070-х годах⁴⁵. Е.Н. Торшин обратил внимание ещё на одно обстоятельство, не отмеченное до сих пор другими

Рис. 18. Плинфа из кладки Софийского собора в Полоцке.

исследователями: как в архитектуре, так и в строительно-технических особенностях Полоцкой Софии присутствуют черты, не находящие себе аналогий в киевском зодчестве первой половины и середины XI века, но характерные для памятников Киева, Вышгорода и Переяслава, возведённых уже во второй половине XI века, в 1070–1080-х годах (Михайловский собор Выдубицкого монастыря в Киеве, Успенский собор Киево-Печерского монастыря, церковь Бориса и Глеба в Вышгороде, Михайловский собор в Переяславле)⁴⁶. Таким образом, время возникновения Полоцкой Софии может быть отодвинуто с середины XI века на вторую половину этого столетия — в 70–80-е годы. Если связывать появление Софийского собора в Полоцке со строительной инициативой князя Всеслава, как это делают практически все его исследователи, то совершенно не обязательно относить создание собора к первой половине его княжения, то есть к середине XI века или 1060 годам. Е.Н. Торшин убедительно показал, что наиболее благоприятное время для строительства Всеслава в Полоцке приходится как раз на вторую половину 1070-х годов, то есть уже на то время, когда и в Киеве, и в Чернигове появляются те особенности, которые проявляются и в Софийском соборе в Полоцке, но не характерны для памятников более раннего времени (сдвиг подкупольного квадрата в центр наоса, особый характер формовки плинфы)⁴⁷. Черты же, роднящие полоцкий собор с киевским и, особенно, новгородским Софийскими соборами, в таком случае естественно будут объясняться стремлением Всеслава сознатель-

⁴⁵ См. статью Е.Н. Торшина в этом же сборнике.

⁴⁶ Торшин Е.Н. О строительных материалах Софийского собора в Полоцке и проблеме датировки памятника. С. 346–347.

⁴⁷ Там же. С. 341–343, 346–347, а также статья этого автора в настоящем сборнике.

но скопировать особенности этих двух соборов, игравших особую роль в политической и церковной идеологии Руси XI века. Поэтому следует согласиться с Е.Н. Торшиным, пришедшим к выводу о том, что «заказчик кафедрального собора в Полоцке мог ориентироваться на пример кафедральных Софийских соборов в Киеве и Новгороде»⁴⁸, а его строители «могли, согласно указанию заказчика, скопировать собор с киевского или новгородского прототипа»⁴⁹.

Таким образом, Софийский собор в Полоцке завершает собой тот круг исканий в разработке форм национальной древнерусской архитектуры на этапе её сложения, который был начат в Десятинной церкви, продолжен в Тмутаракани и Спасо-Преображенском соборе в Чернигове и начал кристаллизоваться в Софийских соборах в Киеве и Новгороде. Во многом София Полоцкая повторяет особенности, заложенные в предыдущих памятниках (особенно в Софии Киевской и Софии Новгородской), но, в то же время, содержит в себе и особенности, связанные уже со следующим периодом развития начального этапа истории зодчества Древней Руси, приходящимся уже на вторую половину XI столетия и проявившимся в таких памятниках, как южная капелла черниговского собора, Михайловский собор Выдубицкого монастыря в Киеве, Борисоглебский собор в Вышгороде, Михайловский собор в Переяславле.

⁴⁸ Торшин Е.Н. О строительных материалах Софийского собора в Полоцке и проблеме датировки памятника. С. 345.

⁴⁹ Там же.

Музеефикация архитектурно-археологических памятников в Киевском регионе

На современном этапе развития музейной сети в Украине можно выделить отдельную профильную группу музеев-заповедников, созданных на основе недвижимых памятников культурного и/или природного наследия.

Среди памятников культурного наследия исключительный интерес по своему эмоциональному воздействию на посетителей оказывают остатки архитектурно-археологических памятников эпох палеолита — средневековья, что предполагает их демонстрацию *in situ*. Это, в свою очередь, определяет разработку концепций музеефикации комплексов и отдельных объектов, способствующих их долговременному сохранению и экспонированию. Под музеефикацией архитектурно-археологических памятников понимаем технологический процесс, включающий следующие этапы:

1. Археологические раскопки.
2. Архитектурные натурные исследования.
3. Инженерно-геологические исследования.
4. Консервационные работы.
5. Реставрация и реконструкция (как исключение) открытых построек.
6. Инженерное благоустройство территории.
7. Создание экспозиции, включающей недвижимые и движимые памятники.

В некоторых случаях также важным подготовительным этапом являются архивные и библиографические изыскания, предваряющие собственно полевые исследования того или иного памятника, предусматриваемого в дальнейшем экспонировать *in situ*.

При музеефикации памятников необходимо сохранить не только их внешний вид, а и материал, из которого они построены. Консервация архитектурно-археологических памятников должна обеспечить сохранение их в том виде, в каком они дошли до нашего времени или были раскопаны и исследованы археологами, палеонтологами, геологами, па-

леогеографами, архитекторами. Участие палеонтологов, геологов и палеогеографов особенно важно при изучении памятников палеолитического времени.

Необходимо отметить, что в музеологии и памятниковедении встречается довольно широкое употребление термина «музеефикация» по отношению не только к недвижимому культурному наследию, а и к движимым памятникам — музейным предметам. Наиболее полно понятие «музеефикация» рассмотрено российским музееведом М.Е. Каулен [12]. Однако исследовательница отождествляет собственно «музеефикацию» и «приспособление» относительно памятников архитектуры.

В современной архитектурно-реставрационной практике музейного использования исторических построек существуют следующие направления: преобразование памятника архитектуры в своеобразный экспонат, что и есть, собственно, его «музеефикацией»; включение памятника в функциональную структуру современного города путём его нового использования с музейной целью [19].

На примере архитектурно-археологических памятников Киевской области проанализируем современное состояние их экспонирования *in situ*. Совместно с археологом Е.Н. Титовой нами уже рассматривались методические подходы к сохранению и демонстрации объектов древнерусского времени на примере памятников, открытых в г. Киеве [24]. Поэтому в данной работе мы касаемся только памятников, расположенных за пределами этого города.

В Национальном музее народной архитектуры и быта Украины (создан в 1969 г., открыт в 1976 г.) в с. Пирогово недалеко от Киева архитектор В.И. Останин и историк-музеевед В.Г. Шмелёв в 1980-х гг. предложили концепцию создания экспозиции «Древнерусское зодчество». Авторы подготовили тематику будущей экспозиции, методы экспонирования памятников и их количественного состава, методы консервации деревянных архитектурно-археологических памятников (срубы древнерусского времени, открытые на Подоле в Киеве) документацию по созданию натурных реконструкций, основанных на археологических источниках, и экспозиционных павильонов [18; 27]. В структуре этого музея в 2003 г. предусмотрен музейно-заповедный комплекс «Древняя Украина», генплан которого разработан архитектором С.В. Верговским [1]. В таком комплексе планируется натурная демонстрация реконструированных

объектов. Основываясь на генплане и внося в него соответствующие коррективы, мы предложили научную концепцию Археологического комплекса «Древнейшая архитектура Украины» с демонстрацией типичных образцов — гипотетических реконструкций хозяйственно-бытовых комплексов (далее — ХБК) каменного века и эпох энеолита — бронзы, исследованных в разных регионах. При создании таких интерьерных тематико-экспозиционных комплексов, по возможности, необходимо учитывать принадлежность воссозданных памятников к выделенным исследователями определённых археологических культур, хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических (этнокультурных) областей [13].

Под руководством археолога И.А. Готуна (Институт археологии НАН Украины — далее ИА НАНУ) в Киево-Святошинском районе (с. Ходосовка) в 2003 г. разработана концепция создания Ходосовского археологического комплекса с соответствующей охраняемой археологической территорией, включающей памятники позднего мезолита — средневековья. Кроме музеефикации, предусмотрено создание «экспериментального поселения» — «археодрома» — с натурными реконструкциями ХБК. С 2005 г. проводится экспериментальное моделирование по воссозданию образа жизни, характерного для сляяно-русского времени. При этом используются этнографические параллели по традиционному укладу населения Украинского Полесья XIX–XX вв. Уже сооружено жилище ранних славян — макет (реконструкция) в натуральную величину; ведутся работы по воссозданию усадьбы эпохи Киевской Руси, хозяйственных построек, проводятся эксперименты по исследованию древних ремёсел и промыслов (деревообработка, гончарство, металлообработка, пчеловодство и т.д.). Конечной целью является создание для широкого круга посетителей постоянной экспозиции под открытым небом «Славяно-русское село» [4].

В 1970-х гг. доктором исторических наук, проф. Г.Г. Мезенцевой (1923–1997) было предложено создание экспозиции *in situ* на месте раскопок архитектурно-археологических памятников X–XIII вв. Белгорода Киевского (теперь с. Белгородка Киево-Святошинского р-на). Планировалась консервация руин собора Св. Апостолов (1197 г.). Археологом Е.Н. Линёвой в 1980-х гг. разработана концепция музеефикации раскрытых объектов в структуре планируемого заповедника «Древний Белгород» (генплан 1984 г.). К сожалению, до сегодняшнего дня этот проект не осуществлён. Один из открытых горнов (X в.) в 1970-х гг. был взят монолитом и пере-

везён в Музей народной архитектуры и быта Средней Надднепрянщины (г. Переяслав-Хмельницкий). Объект экспонируется в стеклянном павильоне, в котором представлены копии горшков, выполненных с оригиналов X в. [15].

Археолог В.Н. Малеев предложил концепцию создания музейного комплекса под открытым небом древнерусского Василева (ныне г. Васильков). Городище летописного Василева с 1970 г. является памятником местного значения. Исследователь предложил провести охранные мероприятия по сохранению участков оборонных укреплений конца X — начала XI вв., а также сделать в натуральную величину реконструкции некоторых из них. Однако в полной мере эта концепция также не осуществлена [16].

Определённый опыт по сохранению средневековых памятников *in situ* накоплен в Национальном историко-этнографическом заповеднике «Переяслав» (Указ Президента Украины от 1 июня 1999 г.). До этого времени он имел название Государственный историко-культурный заповедник в Переяслав-Хмельницком и был создан Постановлением Кабинета Министров УССР от 13 марта 1979 г. В 2009 г. утверждён статус памятника Национального значения «Летописный город Переяслав — столица Переяславского княжества» (IX–XIII вв.), а с 2011 г. разрабатывается новый план организации территории заповедника [11; 22].

По состоянию на 2012 г. в заповедник входят 24 музея. Интенсивно музейное дело стало развиваться в городе с 1950-х гг., когда местный краеведческий музей (открыт в 1954 г. как исторический) возглавил археолог и музеевед, Герой Украины, заслуженный работник культуры Украины М.И. Сикорский (1923–2011). Он является автором тематико-экспозиционных планов археологического музея (открыт в 1960 г.), Музея народной архитектуры и быта (открыт в 1964 г.), Музея истории архитектуры Переяслав-Хмельницкого времён Киевской Руси (открыт в 1982 г.).

Древнерусский Переяслав состоит из детинца площадью 10 га и посада площадью 80 га. Раскопками профессора М.К. Каргера в 1953 г. в северной части посада исследована одноапсидная двухстолбовая Спаская церковь — усыпальница второй половины XI в. Археолог А.В. Колыбенко на основе новых исследований Д.Д. Елшина относит постройку к рубежу XI–XII вв. [14]. Над руинами храма в 1957 г. (по М.И. Сикорскому и Г.Н. Бузян; 1959 г. — по В.Н. Ткаченко) сооружён павильон, в котором

Рис. 1. Павильон над остатками Спасской церкви XI в.
в г. Переяслав-Хмельницком. Фото 2012 г.

с 1960 г. размещена экспозиция Археологического музея (рис. 1). Павильон оформлен витражами: «Князь Олег принимает дань от византийских купцов», «Владимир Мономах», «Летописец» и др. Сейчас в павильоне среди музейных предметов демонстрируются артефакты позднего палеолита, бронзы античного и скифского времени, ранних славян, раннего и позднего средневековья, которые не происходят с открытой церкви. Экспозицию дополняют диорама, макеты, карты, реконструкции.

Главным объектом музейного показа в павильоне выступают открытые остатки Спасской церкви *in situ*. Поэтому целесообразным является построение экспозиции по комплексно-тематическому принципу, а материалы, не имеющие отношения к истории этого памятника и его исследованию, нужно экспонировать в другом музейном помещении. Также необходимо провести капитальный ремонт павильона и работы по благоустройству прилегающей территории. Периодически необходимо проводить консервационные работы по укреплению древней кладки.

В 1964 г. в окрестностях города на Татарской горе открыт первый в Украине музей-скансен — Музей народной архитектуры и быта (теперь имеет название Музей народной архитектуры и быта Средней Надднепрянщины). Согласно данным архитектора В.В. Вечерского, площадь музея в 1990-х гг. составляла 30 га. По уточнённым данным на 2012 г. эта площадь определена в

Рис. 2. Реконструкция полуземлянки XI в. в Музее народной архитектуры и быта Средней Надднепрянщины в г. Переяслав-Хмельницком. Фото 2012 г.

25,0 га [20; 21]. До 2000-х гг. структура музея была следующей: археологический отдел; отдел сельских промыслов; коллекция украинских ветряков; Надднепрянское село. Сейчас музей имеет следующие отделы: материальная и духовная культура древнейших времён; украинское село второй половины XIX — начала XX вв.: Средняя Надднепрянщина; сельские промыслы и ремёсла; коллекция ветряков.

В создании музея, кроме М.И. Сикорского, деятельное участие приняли архитекторы Г. Борисевич и З.С. Гудченко, гидромелиоратор, краевед Е.Ф. Ищенко, этнограф М.И. Жам, историк М. Палагута, археолог Р.А. Юра и др. [10; 5; 6; 7; 25].

Среди архитектурно-археологических объектов, экспонируемых в музее, посетителей всегда привлекает реконструкция ХБК № 3 с Добраничевского позднелитического поселения (Яготинский р-н), выполненная в 1969 г. археологами доктором исторических наук, проф. И.Г. Шовкоплясом (1923–1997), доктором исторических наук, проф. М.И. Гладких, М.И. Сикорским. Отметим, что ХБК № 4 демонстрируется *in situ* и открыт для посетителей в 1977 г. в Археологическом музее «Добраничевская стоянка» (научная концепция И.Г. Шовкопляса).

Представлены также реконструированные жилища ранних славян и эпохи Киевской Руси. В частности, это постройка с поселения черняховской археологической культуры (II–IV вв.), обнаруженная на территории музея в 1966 г. Реконструкция выполнена в 1971 г. Жилищную архитектуру Киевской Руси характеризуют следующие реконструкции: постройка XI в. из с. Сосонка Переяслав-Хмельницкого р-на, полуземлянка № 2 (XI–XII вв.), исследованная Р.А. Юрой в 1965 г. по ул. Богдана Хмельницкого, 10 в городе (рис. 2); два срубных ХБК с реконструированными жилищами X в., найденные в Киеве на Подоле (в интерьерах экспонируются оригинальные вещи XI–XIII вв.); а также

Рис. 3. Павильон над остатками Михайловского собора XI в. в г. Переяслав-Хмельницком. Фото 2012 г.

жилище XIV в., обнаруженное в Киеве рядом с Кловским монастырём. В отдельном павильоне демонстрируются остатки срубов X в., найденных в 1970-х гг. в Киеве на Подоле [23].

С целью создания экспозиции *in situ* в 1974 г. под руководством М.И. Сикорского были продолжены исследования фундаментов Михайловского собора, сооружённого митрополитом Ефремом в 1089 г. Над руинами храма воздвигнут собор XVII–XVIII вв. с тем же названием. В следующем году археологом-архитектором В.А. Харламовым и архитектором, доктором архитектуры, проф. Ю.С. Асеевым разработан проект музеефикации фундаментов собора Св. Архистратига Михаила.

После проведения консервационных работ в 1979 г. (по Л.Н. Набок; 1980–1981 гг. по В.Н. Ткаченко) был сооружён павильон над остатками фундаментов северо-западной части храма (рис. 3), в котором размещена экспозиция, раскрывающая особенности переяславской архитектурной школы времён Киевской Руси. Павильон выполнен по проекту М.И. Сикорского и реставратора Ф. Дарфила [17; 25]. Экспозиция сопровождается чертежами, макетами, реконструкциями и произведениями изобразительного искусства современных художников. В связи с тем, что ныне храм передан религиозной общине, доступ к экспозиции практически не доступен. Наши наблюдения 6 июля 2012 г. состояния экспозиции *in situ* показывают, что необходимо проведение гидроизоляционных работ, способствующих предотвращению накопления влаги в кладке, а также просачиванию воды. Фундаменты также требуют проведения укрепительных работ.

Тут отметим как положительный опыт музеефикации фундаментов древнерусского времени Софийского собора в Полоцке. Здесь так же, как и в Михайловском соборе Переяслав-Хмельницкого, создан в 1987 г. Музей истории архитектуры [9].

В 1990-х гг. В.А. Харламов предложил музеефикацию памятников — комплекса переяславского Епископского двора — и создание на этой территории Музея под открытым небом эпохи Киевской Руси с демонстрацией макетов-реконструкций в натуральную величину и в определённом масштабе, характеризующих основные этапы развития переяславской архитектурной школы X — начала XIII вв. [26]. К сожалению, концепция учёного на практике не получила своего воплощения.

Рис. 4. Павильон над фрагментами кладки XI в. церкви Св. Бориса и Глеба в Вышгородском государственном историко-культурном заповеднике (г. Вышгород). Фото 2011 г.

Определённая работа по музеефикации памятников древнерусского времени осуществляется и в Государственном историко-культурном заповеднике в г. Вышгороде (создан Указом Президента Украины № 379/94 от 6 июля в 1994 г. и Постановлением Кабинета Министров Украины № 642 от 19 сентября 1994 г. «Об историко-культурном заповеднике в городе Вышгороде Киевской области»). Под руководством архитектора Е.Е. Водзинского разработана научно-проектная документация «Исторический ареал города Вышгорода Киевской области» [2].

В состав заповедника входят древнерусское городище (площадь дитинца в середине XII в. составляла 9 га, а другая часть территории — 80 га), храм Св. Бориса и Глеба (1076–1112 гг.) и краеведческий музей (с 2007 г. преобразован в исторический).

Остатки храма исследовал в 1952 г. М.К. Каргер. На месте разрушенной культовой постройки в 1861–1863 гг. архитектор К. Тон воздвиг храм с тем же названием.

В 1995 г. возле церкви под руководством археолога Р.С. Орлова (ИА НАНУ) были обнаружены несколько блоков кладки стен XI в. Два из них оставлены *in situ*. В течение 2001–2002 гг. Государственная научно-техническая лаборатория консервации и реставрации памятников (НТЛ «Конрест») провела консервацию одного из блоков XI в. Над ним сооружён стеклянный колпак (рис. 4).

Рис. 5. Павильон над гончарным горном XI в. в Вышгородском государственном историко-культурном заповеднике (г. Вышгород). Фото 2011 г.

Рис. 6. Общий вид горна в этом павильоне. Фото 2011 г.

Под руководством Р.С. Орлова в 1990–2004 гг. также изучались горны XI–XII вв. по ул. Межигорского Спаса, 11. В 2004 г. на этой улице И.А. Готуном и А.В. Петраускасом был изучен горн (объект № 1) XI в. В следующем году была проведена его консервация химическим раствором, а в 2006 г. сооружён над ним деревянный павильон (рис. 5–6). Создан «Гончарный центр» как составная часть заповедника. Экспозиция центра делится на три типа: *in situ* (в павильоне демонстрируется горн), стационарную — историко-этнографической направленности — в другом помещении (отдельный тематический раздел посвящён археологическим исследованиям древнего Вышгорода) и эксперимен-

тальную (посетители могут принять участие в изготовлении посуды под руководством гончара) [8; 3]. Следовало бы сделать натурную реконструкцию жилища древних гончаров.

С 2009 г. функционирует частный туристический комплекс «Парк — Киевская Русь» в с. Копачив Обуховского р-на. Комплекс не является в традиционном понимании музеем. Здесь представлены макеты реконструкции «Города Владимира» в масштабе 1:1. На территории парка проводятся фестивали, театрализованные представления и т.д. С деятельностью комплекса можно ознакомиться на сайте: <http://www.parkkyivrus.com>.

Обзор современного состояния демонстрации памятников *in situ* в Киевской области показывает, что возведение защитных построек (навесов, павильонов) над раскрытыми архитектурно-археологическими памятниками ещё не обеспечивает полную их сохранность. Необходимо проведение консервационных мероприятий, являющихся составной частью музеефикации памятников. Применение на таких памятниках разных методов консервации зависит от вида объекта, его сохранности, а также от избранного типа экспозиции:

1. Открытая экспозиция. Предусматривает экспонирование строительных остатков и объекта *in situ* (музеефицированный культурный слой по всей площади распространения находок). Памятник должен выступать как целостный объект музейного показа под открытым небом.

2. Фрагментарная открытая экспозиция. Предусматривает создание экспозиции *in situ* на отдельных участках раскопов под открытым небом (культурный слой лишь частично музеефицируется). Памятник, таким образом, выступает в виде «фрагментов» объекта музейного показа.

3. Полуоткрытая (комбинированная) экспозиция. Предусматривает создание экспозиции как *in situ* под открытым небом, так и под навесами и в павильонах.

4. Закрытая экспозиция. Предусматривает экспонирование культурного слоя в павильонном режиме как под открытым небом, так и под землёй.

5. Невозможность консервации как всего культурного слоя, так и отдельных участков на памятнике большого научного значения. Границы распространения культурного слоя необходимо объявлять заповедной территорией.

В музеефицированных архитектурно-археологических памятниках недопустима организация разнопрофильных экспозиций, ведь такие памятники являются самостоятельными объектами показа. Как вспомогательную документацию можно размещать тематическую экспозицию, раскрывающую историю исследования того или иного объекта. При создании архитектурно-археологических заповедников («археопарков») целесообразно создание экспозиции монографического типа в специальном помещении, которое как бы служит вступлением в «археопарк». Размещать его нужно за границами музеефицированной территории памятников. Для сохранения открытых строительных остатков нужно разрабатывать конструкции павильонов разного типа. Необходимо систематически осуществлять геоэкологический мониторинг за состоянием сохранности памятников.

Список литературы

1. *Верговський, С.* До пропозицій створення Національного музейно-заповідного комплексу «Давня Україна» / Сергій Верговський // Матеріали до української етнології. — Київ, 2004. — Вип. 4 (7). — С. 26–31.
2. *Водзинський, Є.* Ландшат давнього Вишгорода як цілісне природне і культурне утворення / Євген Водзинський // Відлуння віків. — 2009. — № 1 (11). — С. 19–25.
3. *Готун, І.* Дослідження ремісничого осередку на посаді давньоруського Вишгорода / І. Готун, М. Квітницький, О. Коваль, А. Петраускас // Старожитності Вишгородщини: збірка тез доповідей і повідомлень 13-ої науково-практичної конф., присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 24–25 травня 2007 р., м. Вишгород. — Вишгород: Вишгородський історико-культурний заповідник, 2008. — С. 31–42.
4. *Готун, І.А.* Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології / І.А. Готун, О.М. Казимір, О.А. Коваль, А.В. Петраускас, А.О. Петраускене. // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: збірка наукових праць. / за заг. ред. О.П. Моця — Київ: Вид-во Ліра-К. — М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. — С. 29–92. (224 с.: ил.)
5. *Гудченко, З.С.* Архитектурно-планировочные проблемы создания музеев на открытом воздухе в Украинской ССР: автореф. дис. ...канд. арх.: 18.840 / З.С. Гудченко; Харьковский инженерно-строительный ин-т. — Харьков, 1971. — 24 с.
6. *Гудченко, З.С.* Создание музеев на открытом воздухе в УССР / З.С. Гудченко // Архитектурное творчество СССР: проблемы, суждения, информация. — М.: Стройиздат, 1979. — Вып. 6. — С. 25–29.
7. *Гудченко, З.С.* Музеї народної архітектури України / З.С. Гудченко. — Київ: Будівельник, 1981. — 118 с.
8. *Дегтяр, Т.* Вишгород. Минуле і сучасне / Тетяна Дегтяр, Руслан Орлов. — Київ: Рада, 2005. — 296 с.
9. *Джумантаева, Т.А.* К вопросу о музеефикации уникальной исторической территории города Полоцка (памятники археологии и древнерусской архитектуры) / Т.А. Джумантаева // Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 46: Архитектура и археология Древней Руси: материалы научной конференции, посв. 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903–1976) / Государственный Эрмитаж. — СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2009. — С. 65–71. (422 с.: ил.)

10. Жам, О.М. Життя, присвячене збереженню та популяризації історико-культурної спадщини / О.М. Жам // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень / голова редколегії Ключко В.І. — Київ: Фенікс, 2012. — Вип. 7. — С. 115–149. (608 с.: іл.)

11. Закружецька, А.Ю. Інвентаризація па'яток археології міста Переяслав-Хмельницький / А.Ю. Закружецька // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень / голова редколегії Ключко В.І. — Київ: Фенікс, 2012. — Вип. 7. — С. 165–176. (608 с.: іл.)

12. Каулен, М.Е. Музеи-храмы и музеи-монастыри России: каталог-справочник / М.Е. Каулен — М.: Рипол классик, 2005. — 766, [1] с., [4] л. цв. ил.

13. Кепин, Д.В. Концептуальные подходы к созданию археологического комплекса в Музее народной архитектуры и быта НАН Украины / Д.В. Кепин // Питанні мистецтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі / Ін-т мистецтвазнаўства, этналогіі і фольклору імя К. Крапівы НАН Беларусі; навук. рэд. А.І. Лакотка. — Мінск: Права і эканоміка, 2007. — Вип. 3: у 2 ч. — Ч. 2. — С. 358–362.

14. Колибенко, О. Давньоруські храми Переяслава / Олександр Колибенко // Болховітіновський щорічник 2011 / відп. ред. К. Крайній. — Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2012. — С. 56–67. (360 с.: іл.)

15. Ліньова, Є.А. До питання про створення заповідника «Древній Білгород» / Є.А. Ліньова // IV Республіканська наукова конф. з історичного краєзнавства: тези доповідей і повідомлень / голова Ю.Ю. Кондуфор. — Київ: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 1989. — С. 518–519.

16. Малєєв, Ю. Васильєв Київський — фортеця на р. Стугна / Ю. Малєєв // Проблеми охорони та відновлення фортифікаційних споруд Київської землі. Матеріали міжнародної науково-практичної конф. / ред. кол. С. І. Климовський [та ін.] — К.: Стило, 2005. — С. 88–101. (150 с.: іл.)

17. Набок, Л.М. Святиня Переяслава — Михайлівська церква. Від єпископського подвір'я до музейного комплексу / Л.М. Набок // Могилянські читання 2006: збірка наукових праць: у 2 ч. / відп. ред. В.М. Колпакова [та ін.]. — Київ: Фенікс, 2007. — Ч. 2: Доля музейних зібрань. — С. 268–276. (380 с.: іл.)

18. Останін, В.І. Принципи формування експозиції «Давньоруське зодчество» в Музеї народної архітектури та побуту Української РСР /

В.І. Останін // Музеї народної архітектури та побуту, принципи створення, проблеми розвитку в світлі Постанови ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв»: Тези доповідей наук. конф., Київ, 6–7 вересня 1984 р. — Київ, 1984. — С. 57–60.

19. *Прибега, Л.В.* Кам'яне зодчество України. Охорона та реставрація / Л.В. Прибега — К.: Будівельник, 1993. — 72 с.

20. [Сікорський, М.І.] Праця і хист минувшини / [М.І. Сікорський] // Пам'ятники України. — 1978. — № 1. — С. 55–57.

21. *Сікорський, М.І.* Переяславські музеї просто неба / М.І. Сікорський, Д.К. Шимченко. — Переяслав-Хмельницький, 2000. — 52 с.

22. *Титова, О.М.* Музеї просто неба на Київщині / О.М. Титова, Д.В. Кепін // Відпочивайте в селах Київщини. Путівник-довідник. Присвячується до 110-ї річниці відкриття трипільської культури на Київщині: зб. ст. / Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні; Управління з питань фізкультури і спорту та Управління культури Київської обласної державної адміністрації; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК; Об'єднання громадян «Товариство Коло-Ра»; [упорядник О.В. Трачук]. — Київ, 2003. — С. 145–155.

23. *Титова, О.М.* Експонування найдавніших архітектурних пам'яток Середньої Наддніпрянщини / О.М. Титова, Д.В. Кепін // *Pereyaslavica*. Наукові записки Нац. історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. / ред. кол. М.І. Сікорський (голова), В.М. Ткаченко (упорядник, відп. за випуск) [та ін.]; Нац. історико-етнографічний заповідник «Переяслав»; Переяславський нац. педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди; редкол. Сікорський М.І. [та ін.]. — Київ, 2008. — Вип. 20 (4). — С. 288–293. (360 с.: іл.)

24. *Титова, Е.Н.* Проблемы сохранения археологического наследия Украины в урбанистической среде / Е.Н. Титова, Д.В. Кепин // *Наследие в эпоху социокультурных трансформаций: [материалы межд. конф.]* / ред. коллегия Э.А. Шулепова (председатель) [и др.]; Российский ин-т культурологии Российской академии наук и Министерства культуры Российской Федерации. — М.: [Академический Проект; Альма Матер], 2010. — С. 271–275.

25. *Ткаченко, В.М.* НІЕЗ «Переяслав»: від історичного музею до національного заповідника / В.М. Ткаченко // *Могилянські читання 2006: збірка наукових праць: у 2 ч.* / відп. ред. В.М. Колпакова [та ін.]. — Київ: Фенік, 2007. — Ч. 2: Доля музейних зібрань. — С. 308–318. (380 с.: іл.)

26. Харламов, В. До питання про створення музею Київської Русі у Переяславі / В. Харламов // Тези Всеукраїнської наукової конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». 28–30 вересня 1994 року. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 31–32.

27. Шмелев, В.Г. Музеи под открытым небом: очерки истории возникновения и развития / Шмелев В.Г. — Київ: Наук. думка, 1983. — 120 с.

Параўнаўчы аналіз некаторых катэгорый матэрыяльнай культуры з Полацка і Лучна

Археалагічны комплекс Лучна-1 з'яўляецца найбольш даследаваным комплексам, які знаходзіцца на найменшай адлегласці ад Полацка — за 12 км, побач з в. Лучна. Комплекс вывучаўся з 1998 па 2005 і з 2010 па 2011 г. За гэты перыяд было назапашана шмат матэрыялаў адносна матэрыяльнай культуры помніка. Асобныя аспекты знайшлі адлюстраванне ў шэрагу артыкулаў аўтара [10; 11; 12; 13; 14]. Але ў агульным плане агляд матэрыяльнай культуры комплексу не праводзіўся. Безумоўна, г. Полацк даследаваўся за апошні перыяд вельмі актыўна, з'явіўся шэраг публікацый па матэрыяльнай культуры горада. Таму паўстала неабходнасць правесці параўнаўчы аналіз некаторых катэгорый матэрыяльнай культуры двух помнікаў. Не магчыма прааналізаваць кожную рэч, таму асноўныя акцэнт у прапанавым даследзе будзе пастаўлены на прысутнасці ці адсутнасці асобных рэчаў, з якімі звязаны пэўныя працэсы.

У адрозненне ад Полацка, які меў пасадскую структуру, на помніку Лучна-1 вылучаюцца 4 асноўныя комплексы, якія храналагічна змянялі адзін аднаго: комплекс паселішча і феадальнай сядзібы XI — 1-й паловы XIII стст., грунтовы могільнік (II) XIII ст., феадальная сядзіба XIV — 1-й паловы XVI стст., грунтовы могільнік (I) 2-й паловы XVI ст. Звернемся да параўнаўчай характарыстыкі матэрыяльнай культуры г. Полацка і Лучна-1 у межах XI — 1-й паловы XIII стст.

Да характэрных рысаў матэрыяльнай культуры Полацка і Лучна-1 у перыяд XI–XIII стст. адносяцца сукупна такія катэгорыі вырабаў, як побытавая кераміка, скабяныя вырабы, нажы, ключы, замкі, амфары. Апошнія тры з указаных вышэй катэгорый набліжаюць матэрыяльную культуру Лучна-1 да матэрыяльнай культуры горада.

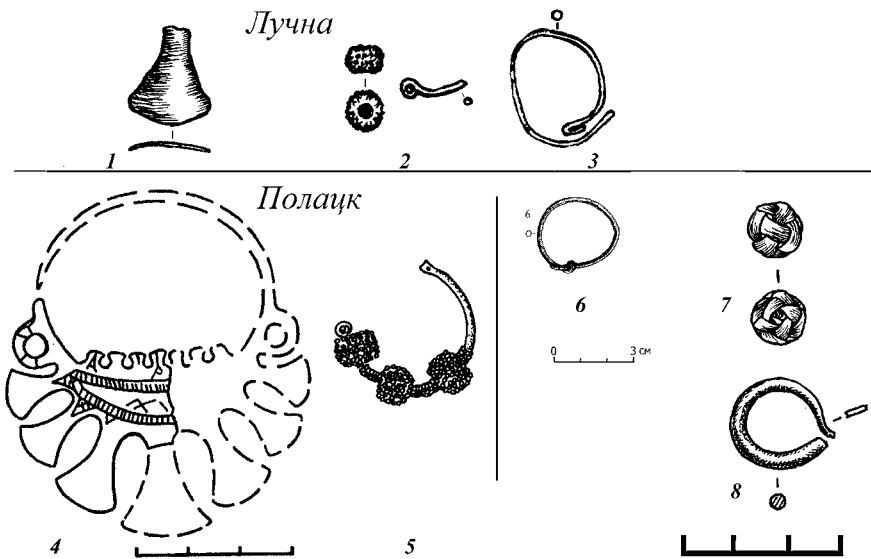
Як указвалася вышэй, вырабы з жалеза вельмі блізкія паміж сабой на помніках. Таму рыштунак вершніка і каня ў Полацку тыповы для гэтага перыяду і прадстаўлены фрагментамі цугляў, шпор, страмёнаў, ледаходных лыпоў [15, с. 93, мал. 13; 24, с. 60, 62, рис. 31: 13, 14, 23]. На помніку Лучна-1 да гэтага перыяду адносяцца 2 шпоры і фрагменты

страмёнаў, дзвюх псалій і ледаходных шыпы [10, с. 262–263]. У гэтым плане цікава заўважыць амаль поўную адсутнасць псалій у Полацку, калі ўлічыць колькасць прадстаўнікоў феадальнага саслоўя, якая пражывала ў горадзе.

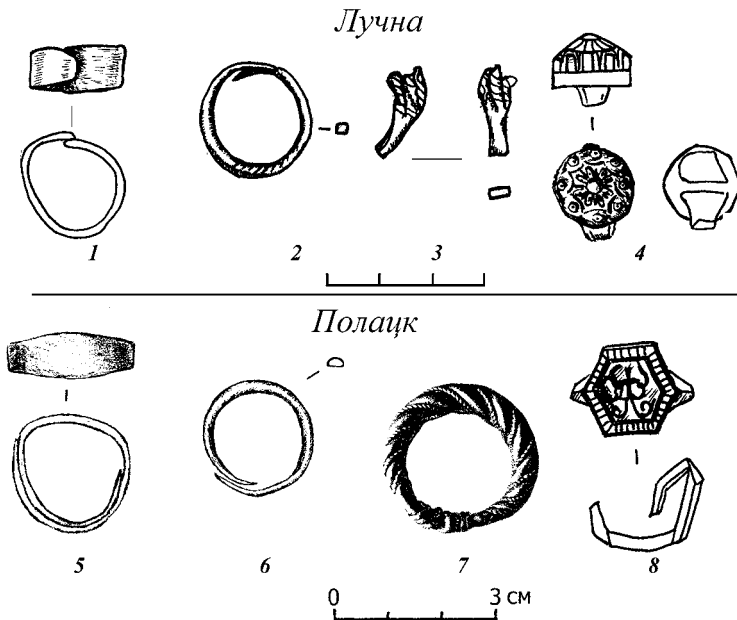
Зброя з помніка Лучна-1 значна саступае па колькасці фрагментаў Полацку, і гэта зразумела. Для ранняга перыяду, XI–XIII стст., тут у пласце зафіксаваны наканечнікі стрэл, уток дзіды, фрагменты ніжніх частак баявых сякер [10, с. 61–62]. Для Полацка гэта катэгорыя рэчаў, акрамя вышэй указаных, мае больш разнастайны характар, уключаючы вядомы меч тыпу V і часткі похваў мячоў [21, с. 103, мал. 6:1; с. 131, мал. 34:2; с. 134, мал. 37: 1, 2]. Тое ж магчыма казаць і аб засцерагальным узбраенні, якое на помніку Лучна-1 прадстаўлена толькі фрагментамі кольцаў ад кальчугі і фігурнай круглай накладкай. У Полацку, акрамя кольцаў да кальчугі, выяўлены цэлы камплект (44 адзінкі) жалезных пласцін наборнага даспеха [8, с. 47, мал. 17–19].

Пры параўнанні матэрыяльнай культуры двух помнікаў у межах XI — 1-й паловы XIII стст. большая варыятыўнасць тыпаў знаходак выразна прасочваецца адносна вырабаў з каляровых металаў. Гэта варыятыўнасць сведчыць на карысць таго, што і ў адносінах да Полацка, і ў адносінах да Лучна-1 магчыма казаць аб выпадковасці выбаркі з генеральнай сукупнасці артэфактаў. З улікам таго, што пласт XI–XIII стст. на помніку Лучна-1 вывучаны не поўнасцю, па выпадковасці выбаркі з генеральнай сукупнасці помнік Лучна-1 набліжаны да Полацка, дзе таксама даследаваны толькі асобныя часткі горада. Безумоўна, Полацк — горад, які ажыццяўляў значную гандлёвую дзейнасць і ў якім пражывала шматэтнічнае насельніцтва, — вызначаўся вялікай колькасцю кантактаў і «асяданнем» у яго культурным пласце цікавых артэфактаў. Звернемся да аналізу асобных катэгорый рэчаў. І на помніку Лучна-1, і ў Полацку даволі шмат фібул, бразготак, пласцінкавых бранзалетаў, частка з якіх арнаментавана «воўчым зубам» ці адносіцца да звярынагаловых [23, мал. 55: 8–10]. Таму гэтыя рэчы мы пакідаем па-за межамі нашага аналізу.

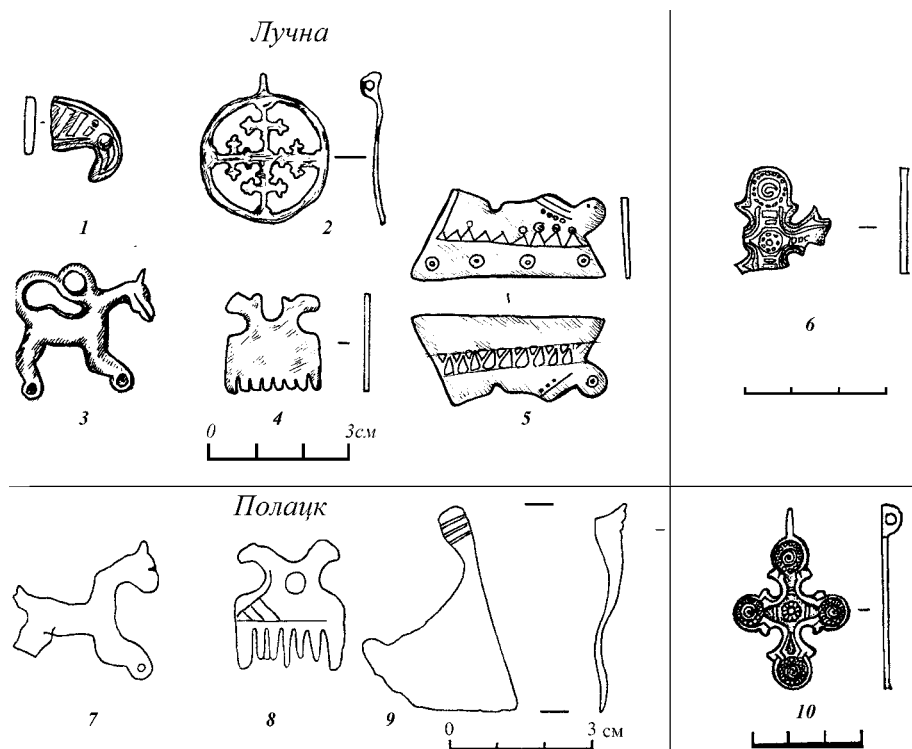
Відавочна меншая варыятыўнасць сярод вырабаў з каляровых металаў адносіцца да скроневых кольцаў. Адзначаецца ідэнтычнасць для Лучна-1 і Полацка паміж тыпамі скроневых кольцаў крывіцкага, дрыгавіцкага і вяціцкага тыпаў (мал. 1: 4–6). У Полацку два фрагменты апошняга з указа-

Мал. 1. Фрагменты скроневых кольцаў з Лучна-1 і Полацка.

Мал. 2. Некаторыя тыпы пярсцёнкаў з Лучна-1 і Полацка:
1-2, 5, 6 — бронзавы сплаў; 3-4 — белы метал; 7 — золата;
8 — свінцова-алавяністы сплаў.

Мал. 3. Некаторыя тыпы прывесак (1–5, 7–9) і крыжыкаў-цельнікаў (6, 10).
7–9 — па Магалінскаму І.У. [20].

ных тыпаў былі выяўлены ў пласце 30-х гг. XIII ст. і звязваліся Г.В. Штыхавым з пражываннем тут выхадцаў з вяціцкіх абласцей [24, с. 66, рис. 34: 12]. На помніку Лучна-1 фрагмент падобнага скроневага кольца знойдзены па-за межамі закрытага комплексу (мал. 1: 1). Тут таксама адсутнічаюць некалькі тыпаў кольцаў, выяўленых у Полацку (мал. 1: 7–8).

З шэрагу пярсцёнкаў істотная варыятыўнасць тыпаў адзначаецца не сярод упрыгожанняў простых формаў (дротавыя, пласцінковыя, мал. 2: 1, 2, 5, 6), а сярод вітых і шчытковых пярсцёнкаў. На помніку Лучна-1 падобнымі знаходкамі з'яўляюцца два часткова захаваныя пярсцёнкі з белага металу, адзін з якіх — з выступаючым шчытком (мал. 2: 4), другі — віты (мал. 2: 3). У Полацку выяўлены віты пярсцёнак (мал. 2: 7) і шчытковы пярсцёнак з выявай праквітнёўшага крыжа (мал. 2: 8) [15, мал. 5: 5]. У Лучна-1 і ў Полацку адзначаецца наяўнасць пляцёных пярсцёнкаў [7, мал. 3: 2].

Пэўная ідэнтычнасць у матэрыяльнай культуры Полацка і Лучна-1 назіраецца на прыкладзе прывесак. На абодвух помніках выяўлены прывескі-конікі (мал. 3: 3–7), крыжападобныя прывескі (мал. 3: 2), лунніцы (мал. 3: 1), прывескі-грабянькі (мал. 3: 4, 8) [12, мал. 2: 6; 20, 2012, с. 290–294, мал. 1: 6–12].

Маркерамі дружнай культуры з’яўляюцца прывескі ў выглядзе сякера. Яны выяўлены і ў Полацку, і ў Лучна-1 (мал. 3: 5, 9) [20, 2012, с. 294–295, мал. 1: 1–5]. Да шэрагу прадметаў, звязаных з дружнай культурай, адносяцца трапецыяпадобныя прывескі [22, 1981, с. 36]. Адна з іх, зробленая з бронзы, была знойдзена ў Лучна-1 у 2011 г.; яна з’яўляецца перайманнем большасці мастацкіх вырабаў гэтага шэрагу, вядомых з Беларусі. У 2012 г. на Запалоцкім пасадзе Полацка падчас раскопак Д. Дука ўпершыню на тэрыторыі Полацка была выяўлена падобная прывеска з выявай трызубца, больш мастацкая паводле выканання¹.

Дробная царкоўная пластыка XI–XIII стст. з Полацка і Лучна-1 вызначаецца істотнай варыяцыйнасцю. На помніку Лучна-1 выяўлены значны працэнт крыжыкаў-цельнікаў гэтага перыяду не толькі са сплаваў на аснове бронзы, але таксама з белага металу. Крыжыкаў гэтага перыяду, зробленых з белага металу, у Полацку не вядома. Крыжыкі-цельнікі з жоўтай эмаллю характэрны і для Лучна-1, і для Полацка. У Полацку і ў Лучна-1 былі выяўлены фрагменты аднолькавых рэдкіх крыжыкаў-цельнікаў з чатырма паўакружнасцямі (мал. 3: 6, 10). Па М.В. Сядовай, яны датуюцца апошняй чвэрцю XI — першай чвэрцю XII ст. і сустракаюцца нават у Польшчы і Латвіі [22, с. 50, рис. 16:7]. Разам з тым, па колькасці крыжоў-энкалпіёнаў Полацк значна пераважае. У Лучна-1 выяўлены толькі адзін крыж-энкалпіён XII ст. і дэталі яшчэ аднаго крыжа. Колькасць вырабаў гэтай катэгорыі, безумоўна, была выклікана канцэнтрацыяй прывілеяванага саслоўя ў Полацку, што прасочваецца не толькі на гарадзішчы, але і на пасадскай тэрыторыі горада.

Але і для Полацка штучнасць выбаркі царкоўнай пластыкі відавочная, знаходкі не акрэсліваюць усяго спектра прадукцыі. Так, у Запалоцці была выяўлена іконка-прывеска з выявай святога Георгія, зробленая на аснове бронзавага сплаву, якая сведчыла аб адліўцы ў глінянай форме [17, с. 93, мал. 9: 1]. Такая ж па тэхналогіі вырабу іконка-прывеска, але з выявай Божай Маці Аранты, паходзіць з Лучна-1.

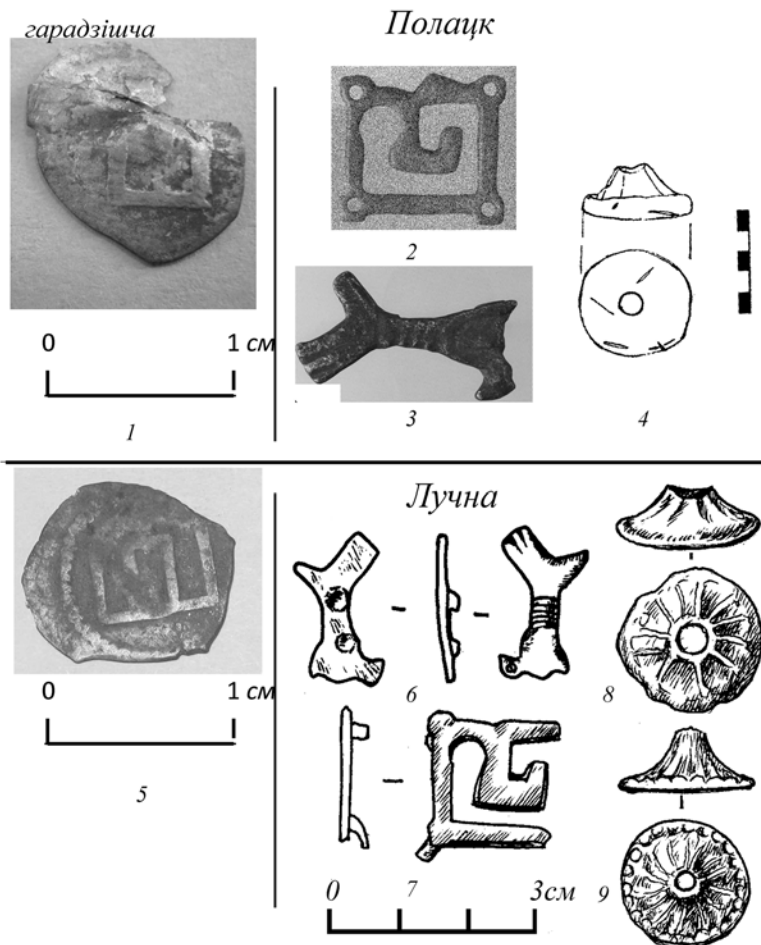
¹ Паводле паведамлення Д. Дука на канферэнцыі “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі”, 2012 г.

Для перыяду XI–XII стст. на помніку Лучна-1 не характэрна наяўнасць скарбаў і амаль поўнасцю адсутнічаюць манеты (зафіксавана толькі некалькі фрагментаў дзірхамаў), што ўскосна ўказвае на позні, бліжэй да XI ст., пачатак актыўнай жыццядзейнасці. Полацк, з больш значнай храналогіяй і развітымі гандлёвымі функцыямі, мае некалькі скарбаў гэтага перыяду, залатыя рэчы і дзірхамы, якія датуюцца 795/796–803 — 831/832 гг. [16, с. 52–53, мал. 4: 1–3; 25, с. 377–378]. Істотна паніжае сацыяльны статус Лучна-1, у параўнанні з Полацкам, і адсутнасць у культурным пласце помніка віслых актавых пячатак, што ўскосна дазваляе казаць аб тым, што Лучна-1 не з’яўлялася адной з княжацкіх заградавых рэзідэнцый. У Полацку падобных вырабаў шмат [24, рис. 60: 1–3; 2, с. 85]. Няма на Лучна-1 і такога адметнага сімвала гарадской культуры, як капавушкі. Разам з тым, свінцовыя таварныя пломбы і шкляныя бранзалеты прысутнічаюць у культурным пласце абодвух помнікаў [7, мал. 3: 1; 15, мал. 9: 1; 18, мал. 3: 5].

У выніку таго, што жыццядзейнасць на помніку Лучна-1 перапыняецца ў XIII–XIV стст., меркаваць аб дробнай царкоўнай пластыцы ў гэты перыяд магчыма толькі па знаходках з Полацка. Да гэтага перыяду адносіцца знаходка змеевіка з выявай Фёдара-воіна, што датуецца XIV ст., прывескі-іконкі авальнай і аркападобнай формы з выявамі святых, адна з іх — з выявай вялікамучаніка Мікіты, які б’е д’ябла [1, с. 49].

Перыяд XIV — 1-й паловы XV стст. лічыцца складаным, бо ў археалагічных напластаваннях Полацка амаль не прасочваецца. Разам з тым, вылучаецца некалькі тыпаў керамікі, якая бытвала ў гэты перыяд у Полацку [5, с. 102]. На помніку Лучна-1 прасочваецца шэраг венцаў керамічных начынняў XV ст., аналагічных полацкім, бо ў гэты час жыццядзейнасць на помніку атрымлівае новы імпульс, пачынаецца будаўніцтва новай феадальнай сядзібы (II). Храналогія жалезных вырабаў гэтага перыяду для Полацка і Лучна-1 мае свае складанасці. Разам з тым, асобныя вырабы з каляровых металаў маюць храналагічную дэфініцыю. Сярод падобных артэфактаў згадаем дэнарыі Вітаўта канца XIV — пачатку XV стст., выяўленыя і ў Полацку, і на тэрыторыі помніка Лучна-1 (мал. 4: 1, 5), а таксама віслую пскоўскую пячатку ўзору 1424–1425 гг. з Лучна-1.

Для перыяду канца XV — 1-й паловы XVI стст. для Лучна-1 і Полацка назіраецца ідэнтычнасць асноўных катэгорый матэрыяльнай культуры: керамічных гаршкоў, аконнага шкла, вырабаў з жалеза — што з’яўляецца лагічным. Гэта датычыцца і замкоў тыпу «Е», і нажоў з тронкавымі

Мал. 4. Дэнарыі Вітаўта (1, 5) і дэталі адзення і торбаў (2–4, 6–9):
2–3 — па Лугінай Н.Г. [1]; 4 — па Дуку Д.У. [6].

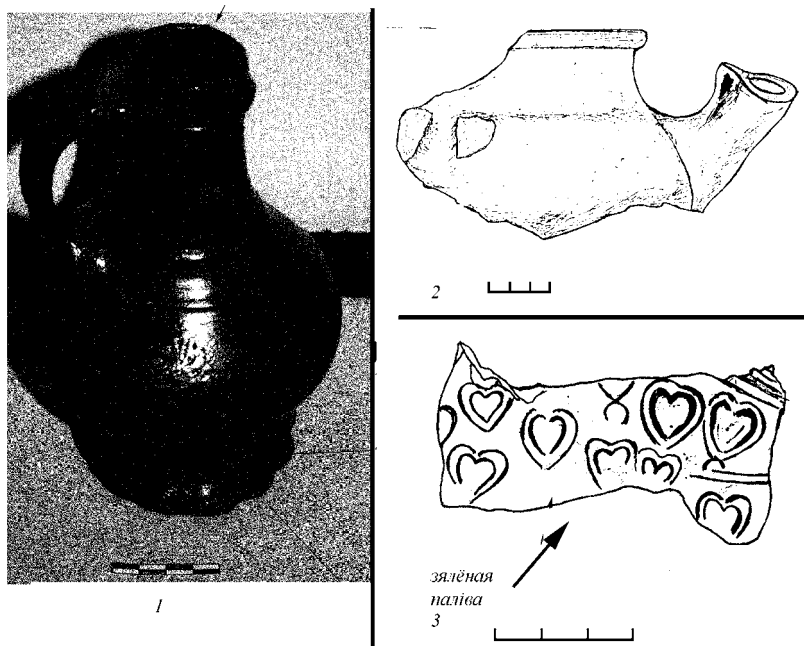
накладкамі. Блізкія рысы прасочваюцца і адносна гарнітуры на торбы (мал. 4: 2, 3, 6, 7). Вялікая колькасць кніжных зашпільек і свінцовых гузікаў характэрна і для Лучна-1, і для Полацка (мал. 4: 4, 8, 9) [6, мал. 15:3, 7; 18, мал. 3: 1]. Разам з тым, набор вершніка і каня гэтага часу ў Полацку больш чым сціплы [5, с. 164–165, мал. 66]. У Лучна-1 да гэтага часу належыць два тыпы шпор і адно ўнікальнае стрэмя, якое па класіфікацыі страмёнаў з польскіх зямель, выкананай Вітольдам Свентаслаўскім, адносіцца да тыпу VI, варыянту А [14, с. 57–58].

Адносна ўзбраення XV–XVI стст. назіраецца наступная тэндэнцыя. І ў Лучна-1, і ў Полацку выяўлены свінцовыя кулі, але ядры ў Лучна-1 поўнаасцю адсутнічаюць. Разам з тым, для Лучна-1 гэтага перыяду ўнікальнымі з’яўляюцца некаторыя тыпы ўзбраення: кісцень, баявы нож, накладка на шчыт [10, с. 261–262, мал. 1]. У Полацку тыпы ўзбраення зусім іншыя: меч, тры рыцарскія сякеры, шпага, нож [5, с. 167]. Не выяўлены ў Лучна-1, у адрозненне ад Полацка, і такія прылады, як кулялейкі [17, мал. 6: 16]. Зусім адсутнічаюць у Лучна-1 абутковыя падкоўкі і відэльцы. Ранняя храналогія бытавання падковак у Полацку вызначаецца канцом XV — XVI стст. [19, с. 54]. На помніку Лучна-1 іх «асяданне ў культурным пласце» яшчэ не адбылося, бо жыццядзейнасць на помніку Лучна-1 не выйшла за межы 1-й паловы XVI ст.

Адносна перыяду XV — 1-й паловы XVI стст. варыятыўнасць сярод царкоўнай пластыкі на помніках павялічваецца. На помніку Лучна-1 неабходна адзначыць крыжык-цельнік, арнаментаваны чатырохрамённай пляцёнкай, датаваны XV ст., які мае аналогіі ў Прыбалтыцы [18, мал. 3: 7; 22, с. 55, рис. 16: 21]. Да гэтага ж перыяду адносіцца і крыж-цельнік з роўнымі канцамі, з пашыранымі акруглымі завяршэннямі перакладзін з Полацка [1, с. 24, № 23]. Акрэслены час адзначаецца для Полацка пачаткам актыўнага бытавання крыжыкаў-цельнікаў так званага «старыцкага тыпу». Яны вызначаюцца формай, сюжэтам і прысутнасцю літар і надпісаў [5, с. 177, мал. 70: 16; 1, с. 26–33]. Паводле стылю і дэталей кампазіцыі, з помніка Лучна-1 паходзіць толькі дзве ідэнтычныя знаходкі (адна са знаходак — 2010 г.) [11, с. 46].

У адрозненне ад Полацка, у культурным пласце помніка Лучна-1 зафіксаваны тры фрагменты крыжоў-энкаліпіёнаў канца XV — 1-й паловы XVI стст. Першая са знаходак, якая паходзіць з ямы, датаванай 1-й паловай XVI ст., уяўляе сабой прэцэдную створку крыжа-энкаліпіёна. Яшчэ два экзэмпляры гэтага часу вызначаюцца свінцова-алавяністым сплавам.

Вельмі блізка па аналогіях да посуду Лучна-1 набор керамічнага посуду з Полацка з пабудовы 1-й паловы XVI ст. У гэтай пабудове разам з простым керамічным посудам быў выяўлены і посуд з зялёнай палівай (фрагменты флягі). Арнаментация падобных фрагментаў поўнаасцю аналагічная фрагментам з Лучна-1; асабліва цікавым падаецца штамп «сэрца з завітком» (мал. 5: 3) [3, с. 96, мал. 5: 17]. Безумоўна, посуд з зялёнай палівай у гэты пе-

Мал. 5. Асобныя тыпы керамічнага посуду з Лучна-1.

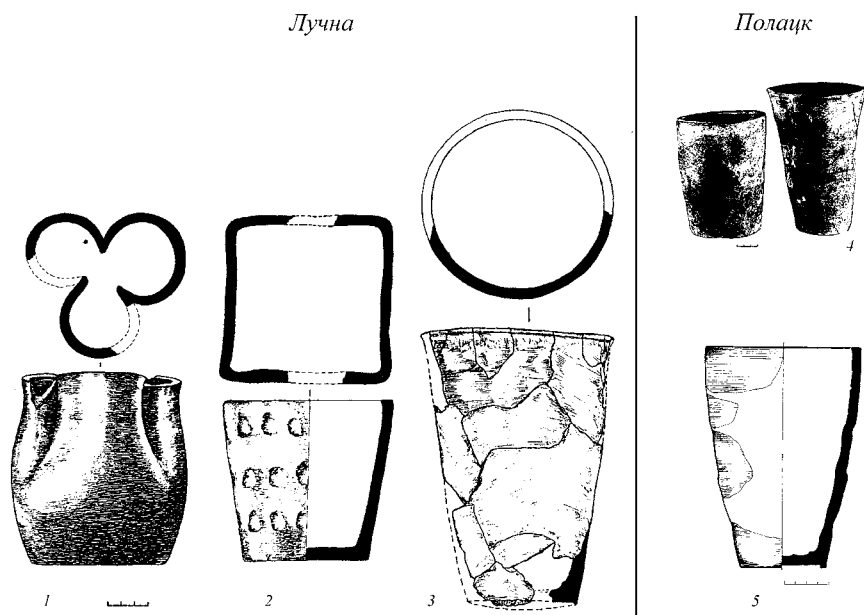
ряд з'яўляецца імпартам. Разам з тым, ёсць артэфакты, якіх мы ў Полацку ў гэты перыяд не фіксуем, напрыклад, раннія формы рукамыяў (мал. 5: 2). Адной з асаблівасцяў асартыменту керамічнага посуду з Полацка ў гэты перыяд з'яўляецца тое, што ў пласце не выяўлены самы ранні «каменны тавар» [5, с. 142]. У гэтым плане Лучна-1 дазваляе скласці ўяўленне аб гэтай катэгорыі посуду. Тут быў знойдзены паўнапрофільны глечык і фрагменты блізкія да яго (мал. 5: 1) [12, мал. 3: 1]. З помніка паходзіць цэлая серыя фрагментаў імпартнага чорна- і шэраглянцаванага, жоўтага посуду. Такая захаванасць фрагментаў у пласце Лучна-1 тлумачыцца перш за ўсё тым, што пасля знікнення помніка ў 1-й палове XVI ст. перабудовы на помніку не ажыццяўляліся.

І цікавы момант высвятляецца адносна будаўнічай керамікі. Як гэта не дзіўна, але ў адносінах да цэгла XVI ст. у Полацку існуе пытанне, крытэрыі для яе класіфікацыі не распрацаваны па прычыне адсутнасці пабудов, якія дакладна датуюцца гэтым часам [5, с. 96]. Для XV ст. дзякуючы доследам Д. Дука печы XV ст. у Запалоцці былі атрыманы памеры цэгла гэтага часу

ў фрагментарным стане: 22х?х? см; 12х?х? см; 10х?х? см; 9,7х?х4,5 см; 8х?х4–4,5 см і асобныя фрагменты таўшчынёй 3, 3,5–3,7, 4 см [4, с. 105]. У Лучна-1 у пабудовах канца XV — 1-й паловы XVI стст. фіксуецца шэраг цаглін некалькіх тыпаў і фарматаў, якія паходзяць з печаў драўляных пабудоў. Вялікапамерная цэгла звычайна мела наступныя памеры: шырыню 12–14 см і таўшчыню ад 6,5 да 8 см. У выніку раскопак удалося выявіць некалькі паўнапрофільных экзэмпляраў цэглы памерамі 6,5–7х14х26 і 8х11,5х23,5 см. Сярэднепамерная цэгла, таўшчынёй 5–6 см, якую магчыма разглядаць як пячную, таксама прысутнічала на помніку у рэдкіх выпадках у паўнапрофільным складзе. Цэлы экзэмпляр цагліны ўдалося выявіць у развале печы. Таўшчыня гэтай цэглы вагаецца ад 5 да 6 см. Адна з падобных цаглін мела памеры 25х12х5,8 см, іншая — 5х16,5х18,2 см. Нестандартнымі памерамі валодаў і ўзор цэглы з ямы № 141: 22х17х5 см. Цэгла-пальчатка на помніку прысутнічае ў выглядзе фрагментаў таўшчынёй 5,5 см. У Полацку фрагменты цэглы-пальчаткі таксама фіксуюцца ў слоі 1-й паловы XVI ст. з памерамі: ?х16х7,5 см [5, с. 91].

Пліткі для падлогі XVI ст. выяўлены і ў Полацку, і ў Лучна-1. У Лучна-1 гэтыя пліткі выкарыстоўваліся для афармлення прыпечкавай прасторы, у той час як у Полацку пры дапамозе іх у некаторых будынках рабілі падлогі. На помніку Лучна-1 прыпечкавая прастора адной з печаў была аформлена пліткамі з злёнай палівай, якія мелі пэўную варыятыўнасць эталоннай таўшчыні ў межах ад 2,2–3,3 да 3,2–3,5 см. Вывучэнне дадзеных плітак паказала, што нават у межах аднаго экзэмпляра ваганні таўшчыні маюць даволі істотную варыятыўнасць, якая часам перавышае 0,5 см. Ваганні таўшчыні плітак ад прыпечкавай прасторы ў пабудове 1-й паловы XVI ст. былі больш істотнымі, гэтыя пліткі вызначаліся памерамі: 3х15х?, 3,5х13х?; 4х13х? см [3, с. 98].

Асаблівасцю бытавання будаўнічай керамікі ў Лучна-1 з'яўляецца поўная адсутнасць дахоўкі і каробчатай кафлі. Кафля ў Лучна-1 прадстаўлена толькі гаршковымі экзэмплярамі (мал. 6). Сярод усёй кафлі вызначаецца некалькі варыянтаў па спосабе афармлення вусця кафлі: варыянт А — з круглым вусцем; варыянт Б — з прамакутным вусцем; варыянт В — з квадратычным вусцем; варыянт Г — з тэтрафалійным вусцем [13, мал. 2: 2]. Акрамя Запалоцця, багатая калекцыя гаршковай кафлі паходзіць з тэрыторыі Верхняга замка, з былой печы «княжацкага церама» [9, с. 94, рис. 3]. Некаторыя з памераў выяўленай кафлі блізкія да лучанскай (мал. 6:

Мал. 6. Некаторыя тыпы кафлі з помнікаў Лучна-1 і Полацка:
4 — па Зайцу Ю.А. [9]; 5 — па Дуку Д.У. [4].

4). Тое ж магчыма казаць і аб кафлі ў Запалоцці, якая храналагічна блізкая да кафлі з Лучна-1. У выніку гэта дазволіла Д. Дуку карыстацца ўзорамі кафлі з Лучна-1 для рэканструкцыі кафлі з Запалоцця (мал. 6: 5). Разам з тым, калі для Лучна-1 не ўласціва каробчатая кафля, то ў Полацку не выўялена тэтрафалійная кафля (мал. 6: 1).

Безумоўна, праведзены аналіз носіць кропкавы характар і сведчыць аб наступным. Нягледзячы на тое, што помнікі Полацк і Лучна-1 знаходзяцца побач і павінны былі мець вельмі блізкую матэрыяльную культуру, існуе пэўная варыяцыйнасць сярод артэфактаў матэрыяльнай культуры. Найбольш блізкія паміж сабой тыпы керамічнага посуду. У адносінах да вырабаў з чорнага металу і каляровых металаў фрагментарнасць выбаркі мае высокі ўзровень. У гэтай сувязі звяртае на сябе ўвагу малая прысутнасць рыштунку верхніка і каня з Полацка ў параўнанні з Лучна-1, калі ўлічыць памеры помнікаў. Важная рыса, якая істотна адрознівае характар помніка Лучна-1 ад Полацка, заключаецца ў тым, што горад з'яўляўся цэнтрам рамяства, у той час як на помніку Лучна-1 фіксуюцца толькі асобныя

інструменты рамесніка і аб шырокай дзейнасці не можа ісці і гаворкі.

Безумоўна, перапыненне жыццядзейнасці на помніку Лучна-1 у 1-й палове XVI ст. і знаходжанне шэрагу рэчаў «in situ» у пабудовах 1-й паловы XVI ст. мае важнае значэнне пры атрыбутацыі некаторых артэфактаў з Полацка, асабліва гэта датычыцца архітэктурна-дэкаратыўнай і будаўнічай керамікі, вырабаў з чорнага і каляровага металаў.

Вопытвыдання каталога з асабістай калекцыі С.Л. Міхейкі ставіць пытанне аб болей шырокім увядзенні ў навуковы зварот прыватных археалагічных калекцый, якія папаўняліся знаходкамі выключна з тэрыторыі Полацка, асабліва рэчышчаў Заходняй Дзвіны, Палаты, Бяльчанкі. Гэта дазволіць скласці больш поўнае ўяўленне аб матэрыяльнай культуры горада, агульная гістарычная плошча якога даследавана ў нязначных памерах.

Спіс літаратуры

1. Археалагічныя знаходкі з асабістай калекцыі С.Л. Міхейкі: каталог / укл. Н.Г. Лугіна. — Віцебск: УУП «Віцебская абласная друкарня, 2010.
2. Археологическое наследие Беларуси / Нац. Акад. наук Беларуси; сост., авт. вступ. ст. О.Н. Левко. — Минск: Беларус. навука, 2012.
3. Дук, Д.У. Археалагічны комплекс «Пабудова першай паловы XVI ст.» / Д.У. Дук // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. — Полацк: НПГКМЗ, 2003. — С. 88–106.
4. Дук, Д.У. Археалагічная разведка на Запалоцкім пасадзе Полацка ў 2003 г. / Д.У. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2006. — № 11. — С. 104–113.
5. Дук, Д.У. Полацк XVI–XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада. — Наваполацк: ПДУ, 2007.
6. Дук, Д.У. Выратавальныя археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Вялікага пасада Полацка ў 2005 г. / Д.У. Дук // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А: гуманитарные науки. — 2007. — № 1. — С. 2–15.
7. Дук, Д.У. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах / Д.У. Дук // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Мінск, 2009. — Vol. V. — С. 19–28.

8. *Дук, Д.У.* Археалагічныя раскопкі на старажытным Полацкім гарадзішчы ў 2009 г. / Д.У. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2011. — № 21. — С 30–60.

9. *Заяц, Ю.А.* О постройке с изразцовыми печами возле княжеского терема в Полоцке / Ю.А. Заяц // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 1997. — № 12. — С. 92–102.

10. *Клімаў, М.В.* Зброя, ваенны рыштунак вершніка і каня з помніка Лучна-1 (па матэрыялах археалагічных раскопак 1999–2000 гг.) / М.В. Клімаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2001. — № 3. — С. 261–264.

11. *Клімаў, М.В.* Прадметы хрысціянскага культу з помніка Лучна-1 / М.В. Клімаў // Асветніцтва і гуманістычныя каштоўнасці Беларусі ў рэтра-спектыве часу. — Мат-лы міжнароднай навуковай канф. 30–31 мая 2002 г., г. Наваполацк, Мінск: Дэполіс, 2002. — С. 44–47.

12. *Клімаў, М. В.* Лучна-1: Стратыграфія і храналогія феадальнай сядзібы / М.В. Клімаў // Матэрыялы IV Міжнароднай канферэнцыі. — Полацк: Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік, 2003. — С. 150–159.

13. *Клімаў, М.В.* Матэрыялы да рэканструкцыі печаў з посудпадобнай кафляй / М.В. Клімаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2003. — № 7. — С. 148–154.

14. *Клімаў, М.В.* Унікальная знаходка познесярэднявечага стрэмені на тэрыторыі Беларусі / М.В. Клімаў, Ю.М. Бохан // Беларускі гістарычны часопіс. — Мінск, 2004. — № 5. — С. 56–58.

15. *Клімаў, М.В.* Новыя даныя аб Запалоцкім пасадзе ў Полацку (па выніках раскопак ў 2008 г.) / М.В. Клімаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі — 2011. — № 21. — С. 74–98.

16. *Клімаў, М.* Новыя знаходкі арабскіх дзірхамаў на Полацкім гарадзішчы / М. Клімаў, В. Куляшоў // *Studia Numismatica Albaruthenica*. — Мінск: Медысонт, 2011. — Vol. I. — С. 49–60.

17. *Клімаў, М.В.* Асобныя аспекты развіцця паўночнай часткі Вялікага пасада г. Полацка (па выніках археалагічных даследаванняў 2009 г. на вул. Ф. Скарыны) / М.В. Клімаў // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зб-к навук. прац міжнар. навук.-практ. канф., Полацк, 21–23 красавіка 2011 г.: у 2 ч. / Полацкі дзярж. ун-т; пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. — Наваполацк: ПДУ, 2011. — Ч. 1. — С. 55–63.

18. *Клімаў, М.В.* Асноўныя вынікі археалагічных раскопак на помніку Лучна-1 у 2010 г. / М.В. Клімаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2012. — № 23. — С. 324–332.

19. *Магалінскі, І.У.* Абутковыя падкоўкі XV–XVIII стагоддзяў (па матэрыялах археалагічных даследаванняў у горадзе Полацку ў 2000–2008 гады) / І.У. Магалінскі // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку: зб. навук. прац рэспубліканскага навукова-практычнага семінара, 20–21 лістапада 2008 г. — Наваполацк: ПДУ, 2009. — С. 50–55.

20. *Магалінскі, І.У.* Прывескі-амулеты з тэрыторыі Полацка (X–XIII вв.) / І.У. Магалінскі // Віцебскія старажытнасці: мат-лы навук. канф., прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння Л.В. Аляксеева, Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г. — Мінск: Медисонт, 2012. — С. 287–298.

21. *Плавінскі, М.А.* Нарысы гісторыі клінковай зброі X–XIII стагоддзяў на Беларусі / М.А. Плавінскі. — Мінск: І.П. Логвінаў, 2009.

22. *Седова, М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М.В. Седова. — М.: Наука, 1981.

23. *Тарасаў, С.В.* Полацк IX–XVII стст.: гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. — Мінск: Беларуская навука, 1998.

24. *Штыхов, Г.В.* Древний Полоцк / Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1975.

25. *Штыхов, Г.В.* Торговые пути и связи Полоцкой земли IX–XIII вв. / Г.В. Штыхов, Ш.И. Бектинеев // Полоцк. — Минск: Беларус. навука, 2012. — С. 373–379.

Фальшывыя асігнацыі і крэдытныя білеты ў грашовым абарачэнні на тэрыторыі Полацка XIX ст.

Фонд канцылярыі генерал-губернатара віцебскага, магілёўскага і смаленскага (ф. 1297) і фонд канцылярыі віцебскага грамадзянскага губернатара (ф. 1430) Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі захоўваюць велізарны аб'ём матэрыялаў па самым разнастайным аспектам жыцця беларускага насельніцтва ў XIX — пачатку XX ст.

Пэўная колькасць спраў з гэтых фондаў датычыць і праблематыкі гісторыі грашовага абарачэння. Першыя дзесяцігоддзі XIX ст. — гэта час, калі адбываўся працэс паступовага пераўтварэння і ўваходжання мясцовай грашовай гаспадаркі ў рэчышча агульнарасійскага рынку.

Лагічна ўявіць, што ў гэты перыяд у сувязі з адпаведнымі зменамі ў складзе грашовага фонду перад мясцовымі фальшываманетчыкамі паўсталі новыя задачы, звязаныя з поўным пераарыентаваннем іх дзейнасці на расійскія манеты і папяровыя грошы.

Разглядаемыя матэрыялы сведчаць аб самых розных баках далейшага развіцця гісторыі фальшэрства грошай на тэрыторыі Беларусі.

Дакументы фонду канцылярыі віцебскага грамадзянскага губернатара адзначаюць, напрыклад, факты выкарыстання насельніцтвам Полацка фальшывых асігнацый розных наміналаў. Так, 5.06.1813 г. у губернатарскай канцылярыі зарэгістравана паведамленне з праўлення дзяржаўнага заёмнага банка аб выяўленні сярод паступіўшых грашовых сум «сомнительной» 100-рублёвай асігнацыі, дастаўленай «чрез Полоцкую городскую почтовую контору от надворной советницы Франтишки Беликовичевой и детей ея» [3, арк. 1а; 4, арк. 3]. Далейшая экспертыза, праведзеная праўленнем дзяржаўнага асігнацыйнага банка, пацвердзіла яе фальшывасць.

Яшчэ адна справа звязана з выяўленнем у абарачэнні фальшывага 50-рублёвага крэдытнага білета. 4.08.1849 г. віцебскія месцічы Сандар Песачынскі і Абрам Элькінд накіравалі генерал-губернатару заяву аб тым, што займаючыся конскім гандлем на кірмашы ў Бешанковічах, правялі абменную аперацыю з памешчыкам Адамам Мішуном з Полацка. За свайго каня яны атрымалі ад Мішуна «2 лошади, с придачею наличных денег

сто десяти рублей серебром; в числе которых... два двадцати пятных, три по 3 руб. серебром и один в один руб. серебром же». Далее месцічы апісваюць наступную сітуацыю: пры тым, што Мішун «имел у себя в бумажнике своём всю сумму для уплаты нам», ён «велел супруге своей дать нам из другой комнаты ещё билет в 50-ти руб. сереб.[ром], ...для уплаты». Гэты білет, пішуць месцічы, «мы хотели разменять там же в Бешенковичах на мелкие деньги у витебского мещанина еврея меняйлщика Хаима Борухова сына Кисина; при чём находился витебский купеческий сын... Эвель-Меер Войтинский, который как только увидел с далека означенный билет, сказал есть фальшивый» [1, арк. 3 — 3 ад.].

Пацярпелыя «испуганными побежали к нему Мишуну, рассказав ему таковое происшествие, требовали от него другую монету вместо такового билета, но он, не взирая ни на что, с дерзостью и азартом выгнал нас; в каковом крайне критическом нашем обстоятельстве, мы должны были отправиться тотчас там же в Бешенковичах к г. адъютанту жандармского полковника и предъявить ему оный билет...». Пасля правядзення ў Мішуна безвыніковага вобыску, яму прапанавалі разлічыцца з месцічамі іншымі грашыма, але памешчык адмовіўся. Пацярпелыя пішуць, што «исправник... по человеколюбию своему, советовал нам отправиться к нему г. Мишуну в г. Полоцк, ...что там, может быть, он удовлетворит насчёт замены одного билета следуемыми деньгами; но хотя мы к нему туда отправились и просили у него таковые деньги, на что он отозвался... что... действительно удовлетворил бы нас прописанными деньгами в то время, когда о том никому из начальства неизвестно было, а как дошло уже до сведения начальства, то на таковое удовлетворение нас другими деньгами, он согласиться никак не может» [1, арк. 3 ад.].

У заключэнні Песачынскі і Элькінд звяртаюць увагу генерал-губернатора на тое, што «будучи в бедном состоянии, производя торговлю чужими деньгами, состоим крайне обиженными в таковом предмете, страдаем, ...не имеем даже и одну свободную минуту от наших кредиторов». Завяршаецца іх заява зваротам — «Сиятельнейший князь! Обратите благосклонный взор на нашу бедность, яко истинный покровитель бедных и защитник невинно угнетённых...» [1, арк. 3 ад. — 4]. 5.12.1849 г. генерал-губернатар віцебскі, магілёўскі і смаленскі атрымаў ад віцебскага грамадзянскага губернатара паведамленне аб сканчэнні справы аб фальшывым 50-рублёвым білеце і перадачы матэрыялаў следства ў лепельскі павятовы суд.

Ускосна звязана с фальшэрствам манет і наступная справа. 16.02.1854 г. з канцылярыі віцебскага грамадзянскага губернатара да старшага чыноўніка па асобых даручэннях Бялова паступае распараджэнне аб правядзенні даследавання па вельмі далікатным пытанні. Праблема заключалася ў тым, што з паступіўшай 10.02.1854 г. у губернскую канцылярыю з віцебскай крымінальнай палаты справы «о фальшивом 10-рублёвым кредитном билете, представленном в полоцкое уездное казначейство», гэты білет, «пришитый к делу между 5 и 7-м листами», быў «неизвестно кем вырван» [5, арк. 1 — 1 ад.].

Бялоў высвятляе, што фальшывы крэдытны білет прапаў менавіта ў суботу, 13 лютага, калі дзяжурным па канцылярыі быў пісец Табароўскі, які і трапіў адразу пад падазрэнне. У яго кватэры быў праведзены вобыск, «самого Тоборовского в доме не нашли, а жена его отозвалась, что он выехал из Витебска на время по каким-то делам... всё имущество его заключается в нательном платье, которое всё надето им на дорогу, да в нескольких стульях и столе, в котором по осмотру ничего не оказалось» [5, арк. 11].

У выніку было вырашана падрабязна апытаць іншых служачых канцылярыі. Адказы іх складаюць каларытную карціну штодзённай унутранай працы ў канцылярыі. Для прыкладу можна прывесці наступную вытрымку: «для похищения какой-либо бумаги, билета и даже дела довольно одной секунды, тогда как при канцелярских занятиях часто случается, что начав одно дело, вдруг нужно отлучиться: то в регистратуру, то в архив за справками, то к начальнику, то к другому чиновнику для личных объяснений... а между тем злодей под предлогом, что ищет: пера, иголки, ножика и т.п. может легко воспользоваться сим случаем...». Канцылярысты таксама падкрэслівалі, што на білеце стаяла кляймо «фальшивый» [5, арк. 14 — 14 ад.].

Фінал гэтай гісторыі быў вельмі просты: 25.02.1854 г. з канцылярыі віцебскага губернатара паступіла паведамленне, што «фальшивый билет № 1571385 в 10 руб. серебром ... отыскан в деле б стола и передан... чиновнику Олешкевичу для приобщения к делу, из которого он был утрачен» [5, арк. 23 — 23 ад.].

Шматлікі фактычны матэрыял разглядаемых фондаў закранае і шырокую праблематыку гарадскога жыцця Полацка сярэзіны XIX ст. Прыкладам можа служыць даволі арыгінальны дакумент, які ўскосна звязаны з польскім нацыянальна-вызваленчым рухам гэтага перыяду.

31.03.1854 г. датуецца паведамленне з III аддзялення імператарскай канцылярыі, у якім пішацца, што «в Риге получено из Литвы частное, на немецком языке письмо, в котором, между прочим, находится следующее известие: «говорят, что в Варшаве, Ковно и Полоцке продаются по дешёвой цене красные шёлковые носовые платки, кои при стирке совершенно линяют, и на них делаются тогда видными следующие слова: поляки, будьте покойны, час вашего освобождения настал» [2, арк. 1].

Дакумент заключаўся просьбай правесці ў Полацку адпаведную праверку. У адказе ад 8.04.1854 г. генерал-губернатар адзначыў, што ў горадзе на самой справе раней адбыўся распродаж азначаных насовак, але ў разглядаемы час іх ужо няма [2, арк. 11].

Губернскія ўлады суседніх рэгіёнаў імкнуліся праводзіць сумесныя аперацыі па выяўленні сеткі фальшывамапетчыкаў і, як правіла, у ходзе такіх дзеянняў атрымліваліся станоўчыя вынікі.

8.03.1859 г. віленскі ваенны губернатар накіроўвае віцебскаму губернатару паведамленне аб тым, што «учитель ковенского казённого еврейского училища... Берель Шульдинер объявил, что при денежных расчётах за покупку из содержимого им в Ковно книжного магазина некоторых товаров родственниками его жены... они сознались ему... в участии своём по противозаконному промыслу фальшивыми кредитными билетами, фабрика коих... находится за Витебском. Это... подтвердил впоследствии и... Векслер, проживающий в Краславе, который по собственному объяснению принял на себя обязанности маклера... изъявил даже готовность свести учителя Шульдинера на место самой подделки кредитных билетов, если бы он пожелал купить таковые для выпуска в обращение» [6, арк. 6 — 6 ад.]. Віленскі ваенны губернатар прапаноўвае правесці сумесную аперацыю па выяўленні фальшывамапетчыкаў і для гэтага, піша ён, «необходимо было бы войти предварительно доверенному чиновнику в личное с учителем Шульдинером совещание о более удобных способах к обнаружению на деле сего предступления» і просіць камандзіраваць у г. Коўна для знаёмства з настаўнікам спецыяльнага чыноўніка, каб потым разам накіраваць іх у Віцебскую губерню [6, арк. 7].

У далейшым у канцылярыю віцебскага губернатара працягвае паступаць інфармацыя аб дзейнасці фальшывамапетчыкаў рэгіёна.

24.03.1859 г. прыходзяць звесткі аб тым, што ў Курляндскай губерні выяўлены 50-рублёвыя купюры, якія падрабляюцца ў маёнтку памешчы-

ка барона Грушэўскага, «принимающего в деле этом личное участие, в доказательство чего предъявлен был Шульдинером один таковой билет, отделанный с одной только стороны, с пояснением, что вскоре будет отделана и другая сторона оногo и что таковых билетов приготавливается на 500 т. рублей» [6, арк. 12 ад.].

15.05.1859 г. віцебскі губернатар перадае гарадской і земскім паліцыям інфармацыю аб тым, што «в Могилёвской, Курляндской и Ковенской губерниях открыты фабрики для подделки фальшивых кредитных билетов», і ў сувязі з гэтым было загадана «строго и секретно следить за появлением в обороте означенных билетов» [6, арк. 22].

18.07.1859 г. віцебскаму губернатару паступаюць звесткі аб тым, што «начальник Ковенской губернии представил в экспедицию кредитных билетов четыре фальшивых кредитных билета в 50 руб. сер. и один из сих билетов под № 257615... препровождён был к начальнику Курляндской губернии для сличения с инструментами и досками открытой там фабрики для подделки фальшивых кредитных билетов. ...означенный фальшивый 50 р. билет не имеет сходства с открытою там бронзовою доскою, ...что, по всей вероятности, существует ещё другая фабрика в Витебской или Ковенской губерниях» [6, арк. 38 — 38 ад.].

6.10.1859 г. віцебскі губернатар атрымлівае рапарт ад чыноўніка па асобых даручэннях Дамантовіча, які паведамляе, што «учитель... Шульдинер объявил мне, что он имел разговор со здешним евреем Акерманом, который рассказал ему, что трёхрублёвые фальшивые билеты подделываются за Полоцком в имении какого-то помещика, а пускает их в обращение, живущий в том имении... корчмарь, но выпуск этих билетов производится с большой осторожностью. В самом же городе Витебске Акерман обязался Шульдинеру купить за 5 % фальшивых билетов, подделанных в Могилёвской губернии» [6, арк. 53 — 53 ад.].

У данясенні Шульдзінера чыноўніку па асобых даручэннях Дамантовічу пішацца аб тым, што памешчык Храпавіцкі, які вырабляў «трёхрублёвые билеты... недавно получил краску от своего брата генерала с С.-Петербурга на подделку и десяти руб. ...сам помещик не распространяет этих билетов, а передаёт их живущему возле Мызы еврею корчмарю, который и продает их желающим». Шульдзінер дамаўляецца з Акерманам аб закупцы значнай партыі падробак і паведамляе, што «на фабрике в Лепельском уезде теперь все билеты проданы и корчмарю в задаток дано пятьсот

руб. сереб. разными лицами с тем, что все подделанные до 15-го сего месяца будут принадлежать им». У сувязі з гэтым Акерман прапаноўвае Шульдзінеру «отправиться с ним в г. Витебск, где он доставит... хоть пять тысяч рублей фальшивых билетов, подделанных в Могилёвской губернии». Агент Шульдзінер дадае, што яму неабходна «для покупки в Витебске фальшивых билетов... кроме прогонов... иметь для показа, по крайней мере, пятьсот руб. сереб.» [6, арк. 59–60].

Прыбыўшы ў Віцебск, яны даведаліся, што партыя фальшывых білетаў ужо прададзена і неабходна ехаць у Оршу, дзе можна набыць «десяти, двадцатипяти и пятидесяти рублёвые билеты, которые там и подделываются» [6, арк. 61 — 61 ад.].

Шульдзінер прыводзіць цікавую інфармацыю аб тым, што прадаўцы фальсіфікатаў, калі «везут фальшивые билеты, то или держат их в руках, чтобы в случае опасности сейчас бросить, или же заделывают в переплёт молитвенника» [6, арк. 62].

У абагульняючым рапарце чыноўніка па асобых даручэннях Дамантовіча ў віцебскае губернскае праўленне зроблена яго ўласная выснова аб тым, што «по нравственному убеждению нельзя исключать, что главные виновники в распространении фальшивых билетов единственно евреи, ибо между ними трудно найти такого, который бы, получивши фальшивый билет, хотя бы случайно, уничтожил его или представил начальству, но непременно каждый из них употребит все усилия передать его кому-либо и в особенности безграмотным поселянам» [6, арк. 67].

Яшчэ адна справа звязана з выяўленнем магчымага вытворцы падрыхтованых грошай. 17.11.1864 г. віцебскаму губернатару паступае рапарт ад мясцовага паліцмайстра аб тым, што «проживающий в Витебске по паспорту полоцкий мещанин Вульф Черницкий занимается сочинением евреям клязуных прошений... Також... Черницкий занимался факторством в торговле фальшивыми кредитными билетами». У сувязі з гэтым паліцмайстар просіць «распоряжения о высылке... Черницкого из Витебска в г. Полоцк» [6, арк. 1]. У выніку Чарніцкі быў арыштаваны, але потым пад падпіску аб нявыяздзе быў вызвалены. Парушаючы закон, без дазволу паліцыі і пашпарта, Чарніцкі самастойна ад'язджае ў Полацк. 30.01.1865 г. ён піша прашэнне, у якім, указваючы на памылковасць усіх абвінавачванняў, падкрэслівае, што «со дня рождения моего имею постоянное жительство в городе Витебске с семейством» [6, арк. 11]. 24.03.1865 г. ваенны

начальнік Полацкага павета дакладае віцебскаму губернатару, што «мещанин... Черницкий согласно требования комиссии, учреждённой в городе Витебске для расследования торговли фальшивых кредитных билетов... отправлен этапным порядком в комиссию» [6, арк. 23].

Вывучэнне матэрыялаў разглядаемых архіўных фондаў дазваляе зрабіць высновы аб існаванні на тэрыторыі Беларусі значнай сеткі фальшываманетчыкаў, якія выпускалі як манетную, так і папяровую прадукцыю, прычым падрабляліся грашовыя купюры самых розных наміналаў. У шэрагу беларускіх гарадоў і мястэчак існавалі так званыя «фабрыкі» па выпуску фальсіфікатаў папяровых грошай. Дзейнасць па вырабленні паддробных расійскіх грошай разгортвалася не толькі на тэрыторыі Беларусі, але і ў замежжы.

Вельмі значным з'яўляецца і тое, што разгляд дзейнасці фальшываманетчыкаў цесна звязаны з рознымі бакамі штодзённага жыцця вясковага і гарадскога насельніцтва Беларусі, што надае гісторыі фальшэрства грошай асаблівы каларыт.

Крыніцы

1. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). — Ф. 1297. Канцылярыя генерал-губернатара Віцебскага, Магілёўскага і Смаленскага. — Воп. 1. — Спр. 20301. Дело по прошению витебских мещан... 1.12.1849 — 20.01.1850. — 7 арк.

2. НГАБ. — Ф. 1297. Канцылярыя генерал-губернатара Віцебскага, Магілёўскага і Смаленскага. — Воп. 2. — Спр. 99. Дело по отношению генерал-адъютанта графа Орлова о носовых платках с возмутительными предупреждениями поляков. 3.04.1834 — 1.03.1855. — 21 арк.

3. НГАБ. — Ф. 1430. Канцылярыя Віцебскага грамадзянскага губернатара. — Воп. 1. — Спр. 29. Дело о взыскании денег... 29.03.1813 — 16.06.1813. — 8 арк.

4. НГАБ. — Ф. 1430. Канцылярыя Віцебскага грамадзянскага губернатара. — Воп. 1. — Спр. 59. Дело о взыскании денег... 6.05.1814 — 29.01.1825. — 52 арк.

5. НГАБ. — Ф. 1430. Канцылярыя Віцебскага грамадзянскага губернатара. — Воп. 1. — Спр. 26933. О пропавшем из канцелярии начальника губернии фальшивом кредитном билете в 10 руб. серебром. 16.02.1854 — 1.03.1854. — 24 арк.

6. НГАБ. — Ф. 1430. Канцылярыя Віцебскага грамадзянскага губернатара. — Воп. 1. — Спр. 31442. Дело по донесению витебского полицмейстера... 17.11.1864 — 1865. — 25 арк.

7. НГАБ. — Ф. 1430. Канцылярыя Віцебскага грамадзянскага губернатара. — Воп. 1. — Спр. 54236. — Дело по отношению Виленского генерал-губернатора о евреях..., которые... подозреваются в промысле фальшивых денег. 1859–1860. — 105 арк.

Кравчук Е.М., Гавриленко Н.В.

Исследование строительных материалов Спасо-Преображенской церкви XII века в г. Полоцке

Церковь Спасо-Ефрасиньевского монастыря, построенная между 1128 и 1156 годами зодчим Иоанном, является уникальным памятником истории и культуры Полоцкой земли и всемирного культурного наследия в целом.

Возможность исследования этого уникального памятника архитектуры привлекает специалистов из различных областей науки — историков, археологов, искусствоведов, художников, реставраторов, архитекторов, химиков и др. — с целью сохранения памятника в его первоизданном виде.

Важным для этих целей является изучение свойств строительных материалов церкви с помощью различных методов исследования.

Специалистами отдела физико-химических исследований ОАО «Проектреставрация» в 2012 году были взяты образцы материалов с фасадов памятника и изучены их состав и свойства.

Цель исследований — сравнительный физико-химический анализ образцов строительных материалов: глины, кирпича, кладочных растворов, штукатурных растворов.

Методом оптической микроскопии была изучена структура образцов глины, кирпича и растворов. Изображения, представленные в докладе, получены с реальной поверхности при увеличении в 35 крат. Для этих целей использовались микроскопический комплекс «Leica» (ФРГ) и микроскопический комплекс «Альтами» (РФ).

Методами рентгеновской спектроскопии выявлен основной качественный фазовый и количественный элементарный состав керамических образцов. Рентгенофазовый анализ осуществлялся на дифрактометре «ДРОН-3». Рентгенофлуоресцентный анализ выполнен на портативном спектрометре «Niton XL2 GOLDD» (США).

Для определения состава и соотношения основных компонентов строительных растворов использовался весовой метод анализа (химический анализ).

Для определения гранулометрического состава наполнителя растворов использовался ситовой гранулометрический анализ. Разделение материа-

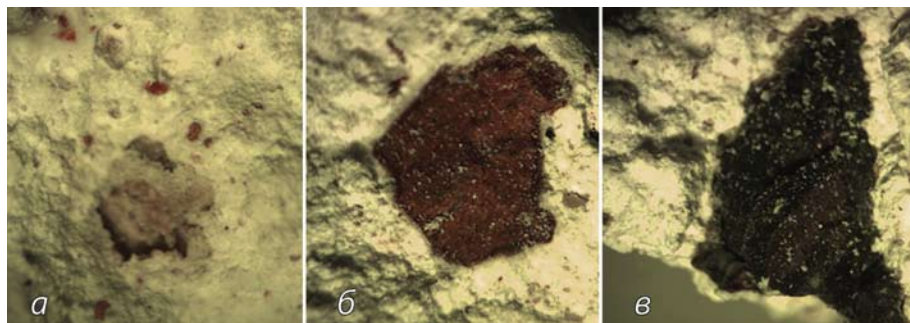

Рис.1. Структура кладочного раствора обр. № 1 при кратности увеличения 35×:
а — мелкие (менее 0,25 мм) цемяночные включения в массе известкового вяжущего; б — включения цемянки (~5 мм) в массе известкового вяжущего; в — включение пережжённой цемянки в массе известкового вяжущего.

ла на гранулометрические фракции осуществлялось при помощи стандартного набора сит с последующим взвешиванием выделенных фракций.

Определение водопоглощения, плотности и отрытой пористости керамических изделий проводили по ГОСТ 7025–91 «Кирпич и камни керамические и силикатные». Данные свойства изучались на кафедре технологии стекла и керамики Белорусского государственного технологического университета под руководством профессора И.А. Левицкого. На кафедре также был выполнен рентгенофазовый анализ.

Для исследования были отобраны образцы плинфы, кирпича, кладочного раствора, штукатурки с различных участков фасадов здания. Отбор образцов и постановка задачи исследования производился с участием художника-реставратора В.В. Ракицкого.

Первая партия образцов была отобрана с западного кокошника 2-го яруса и представлена кладочным раствором (№ 1), плинфой (№ 2), обмазкой (№ 3). Ниже приведено краткое описание исследуемых образцов.

Кладочный раствор № 1 (рис. 1) розовато-белого цвета известково-цемяночного состава. Известковая вяжущая масса является преобладающей в составе раствора. Соотношение вяжущего и наполнителя составляет 2:1. В качестве основного наполнителя использованы пористые материалы, дающие лёгкие композиции: цемянка, белокаменная крошка. Цемянка жёлто-коричневого и терракотового цвета является основным наполнителем. Гранулометрический состав представлен зёрнами со средним размером 5–10 мм и составляет 90 % всего цемяночного наполнителя раствора;

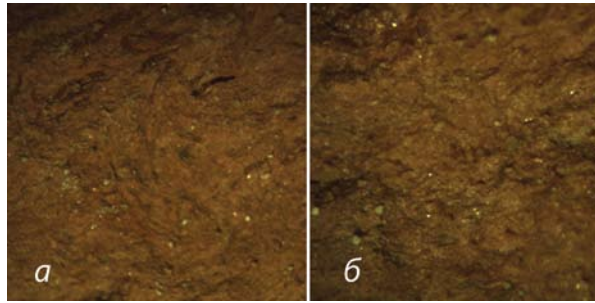

Рис. 2. Структура плинфы образца № 2 при кратности увеличения 35× (а) и 65× (б).

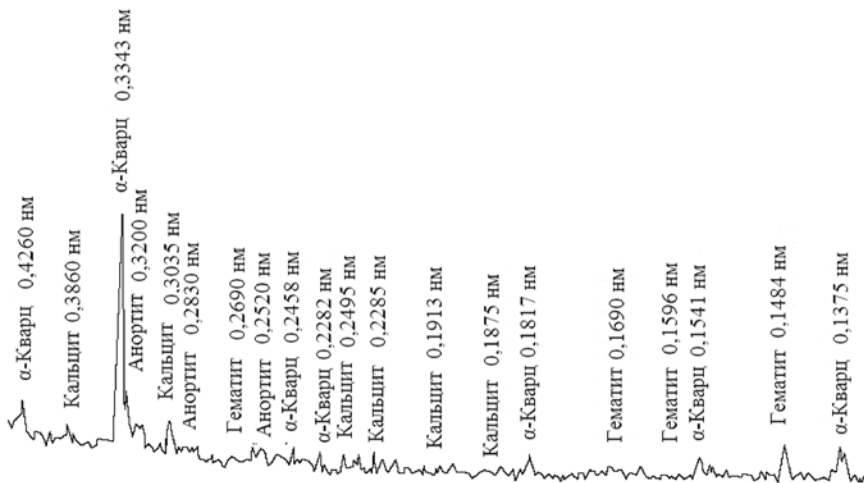

Рис. 3. Рентгенограмма плинфы образца № 2.

характерны единичные включения (15–25 мм), а также чёрные включения пережжённой цемянки (7–15 мм). Наряду с крупными включениями присутствует мелкотёртая, т.н. цемяночная мука с размером частиц 0,25–0,1 мм и менее. Мелкие фракции цемянки повышают гидравлическую активность известковых растворов. Крупные фракции дроблёного кирпича уменьшают усадку при твердении и дают затвердевшему раствору большую стойкость от растрескивания. Состав также включает армирующие наполнители — растительные волокна размером 4–10 мм, такие, как рубленые пенька, костра, солома. В нерастворимом осадке образца присутствуют кварцевые песчинки, представляющие естественную примесь.

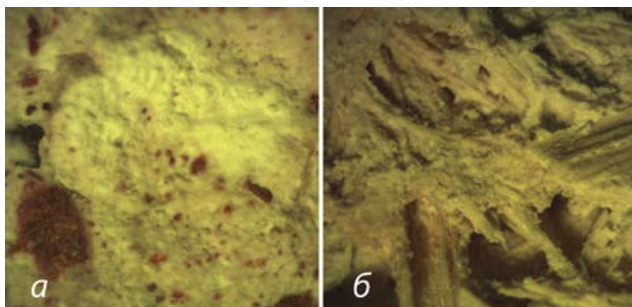

Рис. 4. Структура раствора обр. № 3 при кратности увеличения 35х:
а — включения полифракционной цемента в массе раствора;
б — включения фибрового наполнителя в массе раствора.

Плинфа № 2. Структура образца плинфы плотная, однородная, излом — раковистый (рис. 2). Состоит из глины без введения добавок в состав масс. На боковой поверхности имеются выступы — натёки керамического теста на формовочную рамку, что может говорить о способе формования в разборной рамке. Фазовый состав представлен анортитом, кварцем, гематитом и кальцитом, который, очевидно, попал в массу из раствора кладки (рис. 3). Водопоглощение образца составляет 16 %, кажущаяся плотность — 1822 кг/м³, открытая пористость — 29 %.

Обмазка № 3. (рис. 4). Образец довольно твёрдый, плотный, неоднородный. Раствор бежево-розового цвета, известково-цемяночного состава с добавкой карбонатов. Соотношение вяжущего и наполнителя — 2,4:1. Наполнитель — цемянка, преимущественно крупнофракционная (2,5–5 мм). В небольшом количестве использовался карбонатный наполнитель для упрочения известкового вяжущего, в основном представлен в виде мелкой крошки. Раствор характеризуется обилием фибрового наполнителя, способствующего увеличению трещиностойкости строительного раствора. Количество фибрового наполнителя значительно больше, чем в кладочном растворе.

Следующая партия образцов была отобрана с зондажей фасадов восточной стороны и южного портала.

Для сравнительного анализа были отобраны образцы плинфы, кладочного раствора с зондажа кладки восточной стороны. Образцы № 5п* и № 5р** взяты из кладки под южным окном, образцы № 6п и № 6р отобраны из кладки справа от южного окна (см. фотосхему — рис. 5).

Рис. 5. Фотосхема отбора образцов.
Восточная сторона.

Рентгенофазовый анализ показал, что основными кристаллическими фазами образцов плинфы являются кварц, гематит, анортит. Рентгенофлюоресцентный анализ позволил выявить процентное содержание основных химических элементов в образцах керамики. Обращает внимание процентное содержание серы (0,8 %) и кальция (6,16 %) в обр. № 6, которое более чем в 10 раз больше, чем в обр. № 5 (0,072 % и 0,54 % соответственно).

Структура образцов, исследованная при различной кратности увеличения, показала различие, что видно из приведённых микрофотографий (рис. 6). Для образца № 6п характерно

неравномерное перемешивание глинистого компонента и наличие прослоек спечённой глины. Плинфа образца № 5п имеет однородную плотную структуру с раковистым изломом.

Более показательными являются различия в физических характеристиках образцов плинфы. Из таблицы 1 видно, что образец № 5п имеет более высокую плотность и низкие показатели водопоглощения и открытой пористости, что обеспечивает изделию высокие эксплуатационные характеристики.

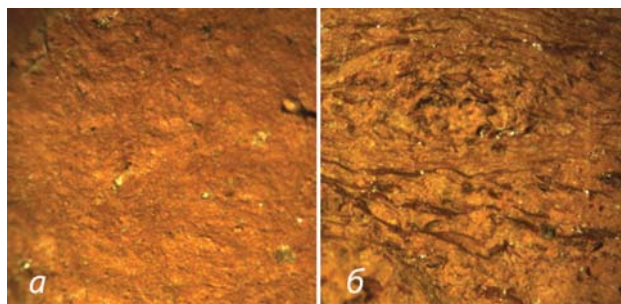

Рис. 6. Сравнительная структура образцов плинфы
при кратности увеличения 35×:
а — обр. № 5; б — обр. № 6.

Таблица 1. Сравнительные характеристики образцов плинфы № 5п и № 6п.

Свойства \ Образец	№ 5п	№ 6п
Водопоглощение, %	8	12
Кажущаяся плотность, кг/м ³	2125	1909
Открытая пористость, %	17	23
Элементный состав, %		
Si	32,3	25,3
Fe	6,48	6,13
Al	2,64	1,67
S	0,072	0,8
Ca	0,54	6,16
K	2,55	2,23
Cl	0,343	0,075

Из приведённых данных видно, что образцы плинфы отличаются не только по физико-химическим параметрам, но и имеют различие в структуре, что, вероятно, связано с различием в технологии изготовления и (или) другим временным периодом. Подтверждение того, что кладка в указанных точках отбора выполнена с использованием различных технологий, в большей степени подтверждает физико-химический анализ кладочных растворов.

Кладочный раствор в месте отбора образца № 5 светло-серого цвета бежевого оттенка значительно отличается от образца № 6п, т.к. относится к известково-песчаному составу. Соотношение вяжущего и наполнителя — 1:1,7. Наполнитель — полифракционный белый и розовый кварцевый песок, преимущественно мелкой и средней фракций с небольшой примесью мелкого гравия и цемьянки. Зёрна песка среднеокатанные, поверхность с небольшой шероховатостью. Установлены добавки мелко-дисперсного древесного угля. Образец раствора рассыпчатый, пористый, не обладает высокой прочностью.

Кладочный раствор в месте отбора образца № 6 розовато-бежевого цвета известково-цемяночного состава. Соотношение вяжущего и наполнителя ~2:1. В качестве наполнителя использовалась полифракционная цемянка, зёрна которой размером 1–5 мм составляют 70 % от общего объёма наполнителя. В оставшейся средне- и мелкофракционной доле наполнителя, кроме цемянки, присутствуют кварцевый песок и включения карбонатной породы. Раствор содержит много комочков неразмешанной извести (1,5–5 мм), отдельные включения — до 8 мм.

Таблица 2. Сравнительные характеристики образцов кладочных растворов № 5р и № 6р.

Свойства \ Образец	№ 5р	№ 6р
Состав	известково-песчаный	известково-цемяночный
Соотношение вяжущее:наполнитель	1:1,5–1:2 (1:1,7)	2:1
Наполнитель	песок, примеси цемянки	цемянка, примеси песка
Гранулометрический состав наполнителя	0,1–0,5 мм	1–5 мм (более 70 %)
Прочность	низкая	удовлетворительная
Примеси	древесный уголь	карбонатные включения в различных структурных формах

Таким образом, результаты исследования позволяют полагать, что кладка в месте отбора образца № 5 (под сливом, южное окно) была выполнена с использованием материалов, отличных от описанных в образце № 6. Возможно, оконный проём частично закладывался и первоначально имел другие размеры.

Штукатурные растворы (обмазка) представлены в работе только двумя образцами и являются предметом изучения следующего этапа исследований. Исследованные образцы, отобранные из западного кокошника (образец № 3) и зондажа восточной стороны (образец № 4), имеют сходства как по составу, так и по структуре (см. таблицу 5).

Подобным образом проводилось сравнительное исследование остальных образцов кладки и штукатурки. Данные приведены в таблицах 3 и 4.

Таблица 3. Физико-химические характеристики образцов плинфы и кирпича.

Образец \ Свойства	Водопоглощение, %	Кажущаяся плотность, кг/м ³	Открытая пористость, %
№ 2. Западный кокошник 2-го яруса. Плинфа.	16	1822	29
№ 3 (частично деструктирован). Фасад. Южный портал. Плинфа.	11	1924	22
№ 5. Фасад. Восточная сторона, южное окно (под сливом окна). Плинфа.	8	2125	17
№ 6. Фасад. Восточная сторона, южное окно (слева от окна). Плинфа.	12	1909	23
№ 7. Фасад. Южный портал (закладка справа от двери). Кирпич.	10	1938	20
№ 8. Фасад. Южный портал. Закладка (слева от двери). Кирпич.	Образец подвержен деструкции		
№ 9. Фасад. Южный портал. Закладка (возле двери). Кирпич	16	1815	29
№ 10. Фасад. Южный портал (зондаж под 2-м окном). Закладка. Кирпич.	14	1913	26
№ 11. Фасад. Южный портал (угол пилястры, зондаж). Закладка. Кирпич.	17	1800	30

Плотность и пористость в значительной степени определяют такие свойства материалов, как водопоглощение, водопроницаемость, морозостойкость, прочность, теплопроводность и др. Водопоглощение — способность материала впитывать воду и удерживать её. Насыщение материалов водой отрицательно влияет на их основные свойства: увеличивает среднюю плотность и теплопроводность, понижает прочность. Таким об-

разом, высокие показатели водопоглощения негативно сказываются на эксплуатационных характеристиках керамических изделий.

Открытая пористость также оказывает влияние на стойкость керамики. С увеличением открытой пористости увеличивается глубина пропитки пористой керамики жидкостью.

Рентгенофазовый анализ показал, что состав образцов керамических изделий представлен главным образом α -кварцем, гематитом и анортитом с примесью кальцитов.

Таблица 4. Сравнительные характеристики образцов кладочных и штукатурных растворов.

Образцы Свойства	№ 1, № 6	№ 3, № 4 (обмазка)	№ 5	№ 7, № 8, (№ 9)	№ 10, № 11
Состав	известково-цемяночный		известково-песчаный		цементно-известково-песчаный
Соотношение вяжущее:наполнитель	2:1	2,5:1	1:1,5–1:2	1:2	1:2–1:3
Наполнитель	цемянка, примеси песка	цемянка, примеси песка	песок, примеси цемянки	песок	песок
Гранулометрический состав основного наполнителя	2,5–10 мм, (15, 25 мм), 0,5–0,1 мм	0,5–3,5 мм, $\geq 0,1$ мм, (5, 7 мм)	0,1–0,5 мм	0,25–1 мм, 1–5 мм (№№ 7, 8), 0,1–0,25 мм (№ 9)	0,5–1 мм
Прочность	удовлетворительная	удовлетворительная	низкая	низкая	высокая
Примеси	карбонатные включения в различных формах, фибровый наполнитель	карбонатные включения, фибровый наполнитель	древесный уголь	фибровый материал, карбонатные включения, древесный уголь (№№ 8, 9)	

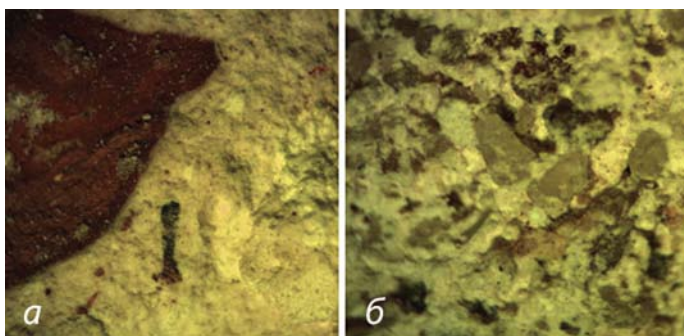

Рис. 7. Сравнение структуры кладочных растворов
обр. № 5 и № 6 при кратности увеличения 35х:
а — обр. № 6; б — обр. № 5.

В результате исследования кладочных растворов и обмазки можно разделить по составу все растворы на три группы: известково-цемяночные, известково-песчаные и цементно-известково-песчаные (ремонтные). Из таблицы 5 видно, что известково-цемяночные кладочные и штукатурные растворы относятся к чрезвычайно жирным (соотношение вяжущего и наполнителя — 2:1–2,5:1). В качестве основного наполнителя использовался дроблённый кирпич (цемянка) различных фракций. Как говорилось ранее, кирпичный наполнитель различного гранулометрического состава выполняет различные функции. Мелкая фракция цемянки придаёт известковому раствору гидравлические свойства, крупная — выполняет функцию армирования растворного шва. Следует отметить, что количество крупной фракции цемянки в исследованных кладочных растворах значительно больше, чем в штукатурных растворах (обмазке). Данное обстоятельство, видимо, не случайно, т.к. увеличение размеров (ширины) растворного шва в кладке со скрытым рядом требовало укрепления его путём увеличения размера наполнителя (цемянки). В свою очередь, количество фибрового материала в обмазке значительно больше, чем в растворах кладки. Добавки растительных волокон использовались для увеличения трещиностойкости растворов, при этом сохранялась их лёгкость.

Во второй группе растворов в качестве наполнителя использовался песок. Причём, в отличие от первой группы, количество наполнителя преобладает над вяжущим: соотношение известкового вяжущего и песчаного наполнителя — 1:1,5–1:2. Растворы данной группы характеризуются низкими прочностными свойствами. Внутри данной группы следует

Рис. 8. Причины разрушения строительных материалов:
 а — деструкция строительных материалов (размороженная плинфа);
 б — наслоение ремонтных штукатурных растворов.

выделить образец № 5 (восточная сторона, южное окно, под сливом), который отличается по свойствам от остальных образцов этой группы наличием примесей цемьянки в массе раствора, гранулометрическим составом наполнителя. Данный раствор, очевидно, относится к более раннему строительному периоду.

Третья группа растворов — цементно-известково-песчаного состава — появившихся в результате ремонтных работ, обладает высокими прочностными свойствами, но категорически не совместима с аутентичными материалами по физико-механическим свойствам. При натурном обследовании зондажей памятника в июле 2012 года установлены частично деструктированные фрагменты кладки (размороженные плинфа и кирпич, потерявшие прочность растворы). Развитию деструктивных процессов во многом способствует использование при реставрации материалов на основе цементного вяжущего (кладочные растворы, штукатурные растворы), которые присутствуют на памятнике (рис. 8).

Заключение

В результате проведённых исследований изучены свойства и структура строительных материалов. На основании полученных данных проведён сравнительный анализ изучаемых материалов, что позволяет говорить об их одновременном или одновременном использовании в строительстве.

Считаем необходимым продолжить исследование строительных материалов с целью получения статистически обоснованных результатов и разработки технологии, позволяющей сохранить уникальный памятник культуры.

Список литературы

1. *Чантурия, В.А.* Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии / В.А. Чантурия. — Минск: Полымя, 1986.
2. *Некрасов, А.П.* Укрепление разрушенного штукатурного грунта монументальной живописи / А.П. Некрасов, Л.П. Балыгина // Художественное наследие: хранение, исследование, реставрация: сб. статей. — М., 1981. — № 7 (37).
3. *Аракелян, Ф.Б.* Исследование розовой обмазки / Ф.Б. Аракелян, Ю.И. Гренберг // Художественное наследие: хранение, исследование, реставрация: сб. статей. — М., 1981. — № 7 (37).
4. *Медникова, Е.Ю.* Изучение древнесмоленских строительных растворов / Е.Ю. Медникова, П.А. Раппопорт, Н.Б. Селиванова. // Краткие сообщения Института археологии. — 1978. — Вып. 155. — С. 44.
5. *Липатов, А.А.* Византийские традиции в строительном производстве Древней Руси: строительные растворы, стены, фундаменты: дис. ...канд. ист. наук: 07.00.06 / А.А. Липатов — СПб., 2006. — 304 с.
6. *Торшин, Е.Н.* К вопросу о производстве плинфы в северо-восточной Руси / Е.Н. Торшин // РусАрх: электронная научная библиотека по истории древнерусской архитектуры [Электронный ресурс]. — 2006.—Режим доступа: <http://www.rusarch.ru/torshin1.htm>
7. Кирпич и камень керамические. Общие технические условия: ГОСТ 530–2007. — Введ. 01.03.2008. — М.: Межгос.науч.-техн. комиссия по стандартизации, техническому нормированию и сертификации в строительстве, 2007. — 39 с.
8. Кирпич и камни керамические и силикатные. Методы определения водопоглощения, плотности и контроля морозостойкости: ГОСТ 7025–91. — Введ. 12.02.91. — М.: Гос. Строительный комитет СССР, 1991. — 12 с.
9. *Гузман, И.Я.* Химическая технология керамики / И.Я. Гузман. — М.: ООО РИФ «Стройматериалы», 2003. — 496 с.
10. *Кравчук, Е.М.* Комплексные научные изыскания. Физико-химические исследования по объекту «Спасо-Преображенская церковь XII в г. Полоцке» / Е.М. Кравчук, Н.В. Гавриленко; ОАО «Проектреставрация». — Минск, 2012.
11. Исследование физико-химических характеристик образцов плинфы и кирпича Спасо-Преображенской церкви XII в. (г. Полоцк):

отчёт о НИР / БГТУ; рук. И.А. Левицкий, А.Н. Шиманская. — Минск, 2012.

12. *Комаров, В.С.* Получение глинистосиликатных адсорбентов / В.С. Комаров, С.В. Бессараб, Т.Ф. Кузнецова // Известия Нац. акад. наук Беларуси. Сер. хим. наук. — 2012. — № 3. — С. 40–43.

**Редкие и примечательные 'аббасидские дирхамы
последней трети IX и начала X в.
из Козьянковского клада**

Козьянковский клад куфических монет IX–X вв. — неисчерпаемый источник по истории монетного обращения в Восточной Европе эпохи викингов. Несмотря на внушительную библиографию работ, посвящённых ему (представительный перечень их см.: [1; 2]), многое ещё предстоит сделать в направлении анализа его общих и частных композиционных и типологических особенностей. Предлагаемая работа посвящена публикации отмеченных в составе Козьянковского клада редких и примечательных типов 'аббасидских серебряных монет — *дирхамов*, чеканенных в «смутный» период истории Халифата — в последней трети IX и начале X в. — и вызывающих поэтому особый и повышенный интерес в историко-нумизматическом и источниковедческом плане.

В моей базовой публикации о кладе [1, с. 266, 268; 2, с. 85–87] шла речь о семи предположительно неопубликованных типах 'аббасидских дирхамов («Нисабур, 269 г. х.», «ал-Маусил, 281 г. х.», «ал-Маусил, 285 г. х.», «Ра'с ал-'Айн, 288 г. х.», «Андараба, 290 г. х.», «Миср, 295 г. х.», «Васит, 298 г. х.»), однако по данным новейшего и весьма полного указателя типов исламских монет [4] из них по-настоящему до сих пор не известными и не опубликованными оказались лишь типы «Нисабур, 269 г. х.» (с именами халифа ал-Му'тамид 'ала-ллаха и его брата военачальника ал-Муваффака би-ллаха) и ошибочно не отмеченный мною среди уникальных тип «Васит, 280 г. х.» (с именем халифа ал-Му'тадид би-ллаха). Тем не менее, не только указанные выше, но и некоторые другие типы 'аббасидских серебряных монет из Козьянковского клада являются редкими и примечательными, а потому заслуживают отдельного рассмотрения.

Прежде чем обратиться к их описанию, необходимо остановиться на тех элементах эпиграфического канона дирхамов Халифата эпохи средних и поздних 'Аббасидов, которые не являются диагностически значимыми, поскольку неизменны для всех регулярных монетных выпусков. Это внешняя круговая легенда на лицевой стороне монеты и единственная

круговая легенда на оборотной стороне. Их тексты представляют собою цитаты из Корана.

Во внешней круговой легенде лицевой стороны помещён текст «Аллаху принадлежит власть и раньше, и позже, а в тот день возрадутся верующие помощи от Аллаха» (Коран, сура 30, айаты 4–5, перевод акад. И. Ю. Крачковского):

لله الأمر من قبل ومن بعد ويومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله

В круговой легенде оборотной стороны помещён текст «Мухаммад — посланник Аллаха, пославшего его с руководством и религией истины, чтобы явить её превыше всякой религии, хотя бы и ненавистно было это многобожникам» (Коран, сура 61, аят 9, перевод акад. И. Ю. Крачковского):

محمد رسول الله أرسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون

Монеты

Ниже предлагается описание 23 экземпляров примечательных, редких и уникальных 'аббасидских дирхамов из Козьянковского клада поздней поры среднеаббасидского и начала позднеаббасидского периодов. Определения принадлежат В.Н. Рябцевичу, И.Г. Добровольскому и мне. В описание экземпляра и типа (здесь нет нужды разграничивать их специальным образом) входят инвентарный номер, выпускные данные (читаемые во внутренней круговой легенде лицевой стороны), метрические и весовые данные и тексты *легенд в поле лицевой и оборотной стороны*, содержащие обе части исламского символа веры («Нет бога, кроме Аллаха единого, нет Ему сотоварища. Мухаммад — посланник Аллаха») и имена халифов и их вассалов — держателей монетной привилегии. Стандартное определение монеты начинается указанием династии ('Аббасиды) и имени правителя (халиф, от имени которого бита монета), далее следуют место чеканки (название города или монетного двора, если последнее отличается от названия города, в котором этот монетный двор размещался) и год по мусульманскому лунному летоисчислению.

1. КП6-2824, инв. № 4813. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'таид 'ала-ллах, Сурра ман ра'а, 261 г. х. (874/875) [4, с. 679]. Диаметр 25,5 мм. Вес 3,19 г. На л. с. в поле в четвёртой строке: Джа'фар.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له
جعفر

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتمد على الله

2. КП6-2824, инв. № 4250. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'таид 'ала-ллах, Нисабур, 269 г. х. (882/883). Диаметр 24,1 мм. Вес 3,65 г. На л. с. в поле в четвёртой строке: ал-Муваффах би-ллах.

В своде Омера Дилера [*Ömer Diler*] этот тип не зафиксирован (до сих пор был известен только тип саффаридских дирхамов Нисабура 269 г. х.) [4, с. 1278]. По-видимому, уникальный экземпляр.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له
الموفق بالله

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتمد على الله

3. КП6-2824, инв. № 4910. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'таид 'ала-ллах, Шираз, 275 г. х. (888/889) [4, с. 783]. Диаметр 27,6 мм. Вес 2,54 г. На л. с. в поле в четвёртой и пятой строках: ан-Насир ли-дини-ллах ал-Муваффах би-ллах. На о. с. в поле в пятой строке: Ахмад, сын ал-Муваффах би-ллаха.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له
الناصر لدين الله
الموفق بالله

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول الله
المعتمد على الله
أحمد بن الموفق بالله

4. КП6-2824, инв. № 1241. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'таид 'ала-ллах, Мадинат ас-Салам, 275 г. х. (888/889) [4, с. 1136]. Диаметр 25,1 мм. Вес 2,73 г. На л. с. в поле в четвёртой и пятой строках: ан-Насир ли-дини-

ллах ал-Муваффах би-ллах. На о. с. в поле в пятой строке: Ахмад, сын ал-Муваффах би-ллаха.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له
الناصر لدين الله
الموفق بالله

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول الله
المعتمد على الله
أحمد بن الموفق بالله

5. КП6-2824, инв. № 1009. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'тадид би-ллах, Васит, 280 г. х. (893/894). Диаметр 25,8 мм. Вес 4,13 г. В своде Омера Дилера [Ö. Diler] тип не зафиксирован [4, с. 1290]. По-видимому, уникальный экземпляр.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

6. КП6-2824, инв. № 5417. 'Аббасиды, ал-Му'тадид би-ллах, ар-Рафика, 281 г. х. (894/895) [4, с. 604]. Диаметр 25,7 мм. Вес 2,68 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

7. КП6-2824, инв. № 2078. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'тадид би-ллах, ал-Маусил, 281 г. х. (894/895) [4, с. 1225]. Диаметр 26,0 мм. Вес 3,08 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

8. КП6-2824, инв. № 3483. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'тадид би-ллах, Васит, 281 г. х. (894/895) [4, с. 1290]. Диаметр 27,0 мм. Вес 2,74 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

9. КП6-2824, инв. № 1479. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'тадид би-ллах, ал-Маусил, 285 г. х. (898/899) [4, с. 1225]. Диаметр 24,5 мм. Вес 3,13 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

10. КП6-2824, инв. № 3964. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'тадид би-ллах, Насибин, 285 г. х. (898/899) [4, с.1264]. Диаметр 21,8 мм. Вес 2,73 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

111. КП6-2824, инв. № 4991. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'тадид би-ллах, ал-Басра, 286 г. х. (899/900) [4, с. 287]. Диаметр 24,2 мм. Вес 2,74 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

12. КП6-2824, инв. № 5055. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'таид би-ллах, Тифлис, 287 г. х. (900) [4, с. 397]. Диаметр 24,3 мм. Вес 2,72 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

13. КП6-2824, инв. № 2338. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'таид би-ллах, Тустар мин ал-Ахваз, 288 г. х. (900/901) [4, с. 391]. Диаметр 26,7 мм. Вес 2,57 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

14. КП6-2824, инв. № 3866. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Му'таид би-ллах, Ра'с ал-'Айн, 288 г. х. (900/901) [4, с. 601]. Диаметр 25,6 мм. Вес 3,11 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المعتضد بالله

15. КП6-2824, инв. № 4316. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Муктафи би-ллах, Сурра ман ра'а, 289 г. х. (901/902) [4, с. 680]. Диаметр 26,4 мм. Вес 3,16 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المكتفي بالله

16. КП6-2824, инв. № 5605. 'Аббасиды, имя правителя обрезано (ал-Му'тадид би-ллах или ал-Муктафи би-ллах), Васит, 289 г. х. (901/902) [4, с. 1290]. Фрагмент в 1/2 целой монеты. Диаметр 25,2 мм. Вес 1,56 г.

Л. с., легенда в поле

[لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له]

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
[.....]

17. КП6-2824, инв. № 615. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Муктафи би-ллах, Андараба, 290 г. х. (902/903). Диаметр 29,8 мм. Вес 2,79 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المكتفي بالله

18. КП6-2824, инв. № 4727. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Муктафи би-ллах, ал-Куфа, 290 г. х. (902/903) [4, с. 1036]. Диаметр 24,4 мм. Вес 2,94 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المكتفي بالله

19. КП6-2824, инв. № 2676. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Муктафи би-ллах, Миср, 295 г. х. (907/908) [4, с. 1177]. Диаметр 25,1 мм. Вес 2,73 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المكتفي بالله

20. КП6-2824, инв. № 1269. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Муктадир би-ллах, Васит, 298 г. х. (910/911) [4, с. 1291]. Диаметр 29,2 мм. Вес 3,19 г. На л. с. в поле в четвёртой и пятой строках: Абу-л-'Аббас, сын повелителя верующих.

Л. с., легенда в поле

لا إِلَهَ إِلَّا
الله وحده
لا شريك له
أبو العباس بن
أمير المؤمنين

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

21. КП6-2824, инв. № 3758. Дирхам. 'Аббасиды, ал-Муктадир би-ллах, ал-Куфа, 299 г. х. (911/912) [4, с. 1036]. Диаметр 26,8 мм. Вес 2,80 г. На л. с. в поле в четвёртой и пятой строках: Абу-л-'Аббас, сын повелителя верующих.

Л. с., легенда в поле

لا إِلَهَ إِلَّا
الله وحده
لا شريك له
أبو العباس بن
أمير المؤمنين

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

22. КП6-2824, инв. № 5291. 'Аббасиды, ал-Муктадир би-ллах, ал-Куфа, 300 г. х. (912/913) [4, с. 1036]. Диаметр 25,9 мм. Вес 2,84 г. На л. с. в поле в четвёртой и пятой строках: Абу-л-'Аббас, сын повелителя верующих.

Л. с., легенда в поле

لا إِلَهَ إِلَّا
الله وحده
لا شريك له
أبو العباس بن
أمير المؤمنين

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

23. КП6-2824, инв. № 5281. Дирхам. Монета чеканена разновременными штемпелями (так называемый «смешанный тип»): л. с. — старый штемпель с выпускными данными «Балх, 291 г. х.» (для этого года — 903/904 — обычны саманидские дирхамы [4, с. 304]), о. с. — новый штемпель без упоминания саманидского правителя, но с упоминанием халифа ал-Муктадир би-ллаха (принял присягу в 295 г. х. / в 908 г.). Не ис-

ключено, что это «высококачественное» подражание. Диаметр 28,6 мм. Вес 2,60 г.

Л. с., легенда в поле

لا إله إلا
الله وحده
لا شريك له

О. с., легенда в поле

الله
محمد
رسول
الله
المقتدر بالله

Контекст

Из 23 рассмотренных типов монет первые четыре относятся к поздней поре (254–278 гг. х. / 867–892) среднеаббасидского периода, времени правления халифа ал-Му'таид 'ала-ллаха (870–892). Регулярная чеканка серебра в эти два с половиной десятилетия глубокого системного кризиса 'аббасидской государственности (но не культуры) на большинстве локальных монетных дворов центральных областей Халифата полностью прекратилась, на столичных же — заметно снизилась. Вместе с тем, она не прекращалась и даже в некотором смысле развивалась в экономически обособившихся периферийных провинциях — в Закавказье и Средней Азии. В Козьянковском кладе, помимо описанных №№ 1–4, представлены следующие типы, чеканенные в эту пору (заметно представлены монеты Мавараннахара и, особенно, Закавказья):

Ирак и Иран: Мадина́т ас-Салам 25(7,9) г. х.; Сурра ман ра'а 255, 261 гг. х.; Фарис 274 г. х. (единичные экземпляры).

Закавказье: Арминийа (в том числе Арминийа и Барда'а) 267, 273, 276, 277 гг. х.; Барда'а 277 г. х. (большое количество экземпляров).

Мавараннахр (Средняя Азия): Самарканд 266, 270, 272 г. х.; аш-Шаш 260, 266, 268, 270 гг. х. (заметное количество экземпляров).

Остальные 19 экз. примечательных монет попадают в единый композиционный контекст со следующими монетами ранней поры позднеаббасидского периода:

Ирак и Иран: ал-Ахваз 285 г. х.; Мадина́т ас-Салам 280, 281, 282, 283, 285, 292, 293, 296, 297, 299 гг. х.

Мавараннахр (Средняя Азия): Самарканд 279 г. х.; аш-Шаш 279, 280, 281 гг. х. (большое количество экземпляров).

Закавказье: Арминийа 286, 287, 288 гг. х. (заметное количество экземпляров).

Следует иметь в виду, что 'аббасидские дирхамы, чеканенные в Самарканде и аш-Шаше в 279–281 гг. х. (а также в Андараве и Балхе) не имеют никакого отношения к 'аббасидскому монетному производству, 'аббасидской экономике и 'аббасидской династии, кроме символического и типологического: эти монеты, несущие на себе только имя 'аббасидского халифа (ал-Му'тадид би-ллаха), в действительности чеканены саманидским правителем Исма'илом ибн Ахмадом, имя которого появляется на серебряных монетах Мавараннахра лишь с 280 г. х.; начало полностью независимой чеканки от его имени относится к 282 г. х. (895/896). Примерно то же самое можно сказать и о чеканке Закавказья времени укрепления местной династии Саджидов.

Итак, монетная продукция центральных и восточных областей Халифата представлена в составе Козьянковского клада лишь единичными монетами столицы («Города мира», Мадинат ас-Салам) и описанными выше монетами **Ирака** (ал-Куфа, ал-Басра, Васит, Сурра ман ра'а), **Ирана** (ал-Ахваз, Тустар мин ал-Ахваз) и **Верхней Месопотамии** (ар-Рафика, Ра'с ал-'Айн, ал-Маусил, Насибин).

Самый общий, но чрезвычайно важный вывод, который со всей непреложностью следует из рассмотрения композиционных признаков малочисленной фракции позднеаббасидских монет в составе Козьянковского клада (меньше 0,5 % от общей численности монет), заключается в том, что, судя по её «исчезающему» характеру, центральные области Халифата и его столица в конце IX — первых десятилетиях X в. полностью выпали из сферы торговой активности восточноевропейской *руси*. Хорошо известно, что именно в это время базовым направлением торговых связей с Востоком стал путь в Волжскую Булгарию (см. об этом, в частности: [3]). Козьянковский клад позволяет дополнительно подкрепить следующее *сильное* утверждение: в конце IX — начале X вв. путь в Среднее Поволжье становится для северо- и восточноевропейских купцов-*русов* даже не базовым, а *единственным*.

Спісок літаратуры

1. *Кулешов, Вяч. С.* Новые данные о композиции Козьянковского клада / Вяч. С. Кулешов // Полацкі музейны штогоднік: зборнік навуковых артыкулаў. 2010 / Укладальнікі Т.А. Джумантаева, А.У. Шумовіч, Т.Р. Смірнова. — Полацк: Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік, 2011. — С. 261–275.
2. *Кулешов, Вяч.* Новые данные о композиции Козьянковского клада / Вяч. Кулешов // *Studia Numismatica Albaruthenica. Vol. I* / Укладальнікі В.М. Сідаровіч, М.А. Плавінскі. — Мінск: Медысонт, 2011. — С. 79–93.
3. *Нунан, Т.С.* Торговля Волжской Булгарии с саманидской Средней Азией в X в. / Т.С. Нунан; [перевод с английского Г. А. Плужниковой] // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы: сборник статей памяти И.В. Дубова / под ред. А.Н. Кирпичникова, В.Н. Седых. — СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2004. — С. 256–313.
4. *Diler, Ö.* Islamic mints. İslâm darp yerleri / Ö. Diler. — İstanbul, 2009. — Vol. 1–3.

Роля Еўфрасінні Полацкай у дзяржаўнай палітыцы Полацкага княства

Асветніцкая дзейнасць Еўфрасінні Полацкай (1104–1173) мела вялікае значэнне ў культурным жыцці не толькі тагачаснага Полацкага княства, але і наступных эпох у жыцці дзяржавы. Пад апекай полацкай ігуменні і пры яе фактычным удзеле быў закладзены падмурак для развіцця мясцовых мастацкіх традыцый у галінах літаратуры і бібліятэчнай справы, архітэктуры, жывапісу і прыкладнога мастацтва. Будучы шматвектарнай, дзейнасць Еўфрасінні не абмяжоўвалася пазначанымі напрамкамі. Пазначаны намі факт абумовіў раскрыццё асобы прападобнай і вызначэнне яе ролі ў грамадска-палітычным жыцці Полацкага княства.

Еўфрасіння Полацкая (1104–1173) стала першай усходнеславянскай жанчынай, кананізаванай праваслаўнай царквой, і адзінай святой, прызнанай усімі хрысціянскімі канфесіямі. Так, полацкая княжна па ўласным жаданні і насуперак волі бацькоў абрала другі від жыццёвага шляху (акрамя замужжа). Адыход у манастыр азначаў парыванне сувязяў са знешнім светам, адрачэнне ад зямных клопатаў. Надзеўшы манаскі клубук, Еўфрасіння ў ідэале павінна была адысці ад усяго мірскага, каб дасягнуць духоўнай дасканаласці. Аднак парывання з мірскімі сувязямі не адбылося, у першую чаргу, па прычыне сацыяльнага паходжання Еўфрасінні.

Пачынаючы з дакастрычніцкай гістарыяграфіі, дзеянні прападобнай ігуменні разглядаліся выключна з пазіцыі кананічнага выкладання яе Жыцця ў храналагічнай паслядоўнасці. Першыя спробы аналізу агіяграфічнай крыніцы насілі вузкаканфесіянальны характар. Так, працы Д. Даўгялы [1], М. Дуброўскага [2], А. Сапунова [3, 4] абмяжоўваліся толькі фіксацыяй крыніцы без належнага аналізу агіяграфічных фактаў. У працы А. Тыртава [5] меліся спробы разгледзець факты біяграфіі Еўфрасінні, рэканструюваць яе шматгранныя сувязі з культурай старажытнарускага свету. Археалагічныя раскопкі, развіццё крыніцазнаўчай базы, поспехі ў тэорыі агіяграфіі на сённяшні дзень дапамагаюць больш дакладна вызначыць

напрамкі шматвектарнай дзейнасці Еўфрасінні, у тым ліку і ўдзел прападобнай у палітычным жыцці Полацкага княства.

Духоўны аўтарытэт Еўфрасінні быў вельмі вялікі ў Полацкім княстве не толькі па прычыне яе асветніцкай дзейнасці, але і яе высокага паходжання, згодна з тагачасным сярэднявечным статусам, з полацкага княжацкага роду нашчадкаў Рагвалода. Таму сцвярджанне аб тым, што дзейнасць прападобнай ігуменні, уключаючы пабудову і аздабленне храмаў, не была абмежавана перапісваннем кніг і ўладкаваннем манастырскай гаспадаркі, будзе бездакорным і карэктным.

Манастыр Св. Спаса размяшчаўся ў непасрэднай блізкасці ад горада, таму цалкам адмовіцца ад свецкага жыцця з яго мірскімі клопатамі ігумення Еўфрасінні не мела магчымасці. З другога боку, сам манастыр не быў закрытай установай, а ўяўляў сабой культурны, адукацыйна-асветніцкі і сацыяльны цэнтр і таму не быў цалкам ізаляваны ад сучаснага яму грамадства пры любых умовах. Заснаваны не пазней за 1128 год у мястэчку Сяльцо, Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр стаў не толькі выдатным узорам самабытнай архітэктурнай спадчыны Полацкай школы дойлідства, але і важным цэнтрам палітычных і культурна-рэлігійных працэсаў гарадскога жыцця.

Була полацкай ігуменні, адкапаная ў Ноўгарадзе ў 1977 годзе, так званая пячаць № 121а памерам 20 мм, па словах акадэміка В.Л. Яніна, старажытны помнік сфрагістыкі, які па сваім выкананні з'яўляецца беспрэцэдэнтным узорам мастацкай работы і захаванасці. На адным баку размешчана пагрудная выява Еўфрасінні, на другім, што не мае аналагаў, шматфігурная кампазіцыя Праабражэння. Фармальныя прыкметы былы паказваюць на другую чвэрць — першую палову XII стагоддзя. У дадзеныя храналагічныя рамкі бытавання былы акрэсліваецца жыццядзейнасць Еўфрасінні Полацкай.

У 1993–1995 гадах быў знойдзены фрагмент пячаткі аналагічнага выгляду. Пасля былі раскрыты яшчэ дзве былы прападобнай ігуменні, якія мелі некаторыя адрозненні ў сваім вырашэнні. Віслыя пячаткі Еўфрасінні набліжаны па сваіх памерах да дыяметраў пячатак князёў удзельных княстваў Русі эпохі XII стагоддзя [6, с. 17–19].

Була належала манахцы, і тое, што гэтая манашка была Еўфрасіння Полацкая, мае пад сабой шмат грунтоўных доказаў і не можа быць аспрэчана. Спрэчнай стала наступнае меркаванне даследчыка: ігумення Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра ў перыяд прыняцця схімы пэўны тэрмін мела паўнату свецкай улады. Перыяд 30–50-х гадоў XII стагоддзя ў жыцці По-

лацкага княства атрымаў назву «Полацкі матрыярхат» [7, с. 17–19]. Многія даследчыкі абвяргаюць гіпотэзу «полацкага матрыярхата ў XII стагоддзі». На думку Л.В. Аляксеева, пасля высылкі ў Візантыю ў Полацку заставалася некалькі другарадных князёў, што ўжо нельга назваць матрыярхатам. Акрамя таго, у перыяд з 1132 па 1144 год на Полацкім сталі сядзеў Васілька Святаславіч [8, с. 58–59]. Адзначым, што і сам аўтар гіпотэзы паставіў пад сумненне факт матрыярхату і лічыў, што колькасць знойдзенага матэрыялу садзейнічае пакуль пастаноўцы праблем і не больш таго. У любым выпадку нельга не пагадзіцца са сцвярджаннем акадэміка В.Л. Яніна аб выключным становішчы ўладальніцы ўласнай пячкі ў палітычнай гісторыі Полацкага княства [7, с. 18]. Бясспрэчна адно: першая ігумення Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра адыграла важную ролю не толькі ў жыцці манастыра, але і дзяржавы.

Так, пасля разгрому княства кіеўскім князем Ісціславам Уладзіміравічам засталіся толькі жанчыны, але і яны былі за манастырскімі мурамі. Прадстаўнікі полацкай дынастыі, у тым ліку і бацька Еўфрасінні Святаслаў Усяславіч, былі сасланы ў Візантыю за ганебную адмову ўдзельнічаць у ваеннай кааліцыі супраць полаўцаў. Адразу пазначым, што падзеі 1129 года сталі знакавымі для грамадска-палітычнага ладу Полацкага княства: тагачасныя перамены ўнеслі пэўныя карэктывы ў прынцыпы замяшчэння на княскім прастоле.

Вядома, ігумення манастыра займалася духоўным удасканаленнем, працягвала займацца асветніцкай дзейнасцю: чытала пропаведзі-настаўленні, выкладала ў заснаванай пры абіцелі школе. Аднак прыналежнасць манашкі да княскага роду накладвала на Еўфрасінню і іншыя турботы, звязаныя з дзяржаўнымі праблемамі. Па меркаванні расійскага гісторыка В.Б. Перхаўкі, Еўфрасіння нават за манастырскімі сценамі мусіла захаваць рычагі палітычнай улады, няхай і адводзіла першаступеннае месца падзвіжніцкай дзейнасці [9, с. 193]. Зразумела адно: асабістая пячатка сведчыць аб непасрэдным адміністрацыйным кіраванні праз заключэнне гаспадарчых пагадненняў, зацвярджэнне афіцыйных дакументаў і г.д.

Так, з 1129 года Еўфрасіння засталася бадай што адзінай прадстаўніцай полацкай дынастыі на радзіме, якая мела дачыненне да афармлення афіцыйных дакументаў. Нават пасля ўладкавання на прастоле нашчадка Усяслава, які прыходзіўся ігуменні родным братам, Еўфрасіння ўсё ж працягвала прымаць непасрэдны ўдзел у вырашэнні палітычных канфліктаў

паміж князямі. Думаецца, што са згоды Еўфрасінні ў 1132 годзе, пасля смерці Мсціслава Вялікага, горад скінуў кіеўскага стаўленніка Святаполка Мсціславіча і абвясціў сваім князем роднага брата ігуменні Васільку Святаславіча. Варта адзначыць, што пры падтрымцы прападобнай княжны Еўфрасінні адбылося замірэнне полацкага князя Васількі з кіеўскім уладаром Усеваладам Мсціславічам [8, с. 59].

Цяжка меркаваць, ці брала ўдзел Еўфрасіння ў вечавых сходах, але яе ўздзеянне на веча было вельмі значным. Князеўна мела вялікую вагу ў вырашэнні палітычных пытанняў. Як піша даследчык С.Л. Чаранін, «...менавіта княжацкае паходжанне дазваляла... манахіне праводзіць самастойную лінію дзейнасці, прычым уяўленне аб сваёй выключнасці ўваходзіла ў сістэму светапогляду Еўфрасінні: яна адчувала сябе «князеўнай царквы», не проста ігуменнай Спаскага манастыра, а ўсёй Полацкай зямлі» [10, с. 162].

Ігумення з'яўлялася носьбітам міратворчых ідэй, якія яна імкнулася пашырыць на палітычную дзейнасць княства, дзе наспявала міжусобная барацьба. Міратворчыя клопаты Еўфрасінні, што мелі на мэце патушыць міжусобныя спрэчкі Рагвалодавічаў, адлюстраваны ў царкоўных спевах, створаных у яе гонар у XII стагоддзі: «Князем сродником друг на друга дерзающе подъяти мечь возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем божим устрашающем...» [11, с. 125]. Еўфрасіння Полацкая лічылася справядлівым суддзёй у грамадскіх і маральных справах, была прыхільніцай міру ў сваім і суседніх княствах.

Аднак галоўнае пытанне, якое нас турбуе, — схіма. Сам факт прыняцця Вялікай схімы прадугледжвае паўторную змену імя. Адзначым, што асоба, якая прымае вялікі анельскі вобраз, атрымоўвае яшчэ аднаго заступніка- апекуна перад Богам. Вялікасхімнікі павінны жыць асобна ад браціі і акрамя няспыннай малітвы нічым больш не займацца. Вялікая схіма, «совершеннейшее отчуждение от мира для соединения с Богом», не прадугледжвае актыўны ўдзел манахі ў грамадска-палітычным жыцці ні пад якім выглядам. Больш таго, у старажытнасці манахі давалі дадатковы абет — пайсці ў затвор і духоўна памерці для астатняга вонкавага свету, застаўшыся сам-насам з Богам. Аднак манашка, якой трэба быць адрачонай ад мірскага жыцця і абыякавай да праяў знешняга свету, карысталася пячаткай і змацоўвала дакументы, што ў Ноўгарадзе, Кіеве і Смаленску было выключна мужчынскай прэрагатывай. Як адзначай а. Леў

Гарошка, «у новазаснаваным манастыры Еўфрасіння была і ігуменняю, і настаўніцаю, але перадусім была жывым прыкладам» [12, с. 62]. Цытуючы С.Л. Чараніна, Еўфрасіння «усведамляе сябе гаспадыняй у Полацку і права на гэта давала ёй княскае паходжанне» [10, с. 162]. Магчыма, Еўфрасіння магла прыняць схіму перад смерцю, аднак калі гэта і не было гістарычным фактам, традыцыя шанавання дазваляе адлюстравачь святога ў схіме. Тут варта правесці паралелі паміж прападобным Трыфанам Вяцкім (1546–1612) і полацкай ігуменняй. Як сцвярджае даследчыца культу прападобнага Трыфана І.А. Чурына, рабілася гэта з непасрэднай мэтай паглыбіць тэму манаскага подзвігу і аскезы [13, с. 123]. Пакуль пытанне прыняцця схімы святой застаецца адкрытым.

У дысертацыйным даследаванні «Княгини древней Руси X — первой половины XIII вв.: социальный статус и роль в государственной политике» [14] расійскі гісторык С.Г. Палякова, прааналізаваўшы комплекс гістарычных крыніц, вызначыла галоўныя крытэрыі, згодна з якімі жанчына княжацкага паходжання мела ўсе неабходныя правы для дзяржаўнага кіравання. Так, для непасрэднага ўдзелу ў адміністрацыйнай дзейнасці неабходна наяўнасць наступных умоў: *належащая адукация, маёмасная самостоятельность, высокий статус женщины-матри и активный удель в общественной деятельности*. Разгледзім ступень уключэння асобы Еўфрасінні Полацкай у свецкае жыццё княства згодна з прыведзенымі пунктамі.

Абапіраючыся на звесткі Жыція, Еўфрасіння атрымала якасную адукацыю, неабходную для прыняцця адэкватных рашэнняў: «вести же разшедшейся по всем градом о мудрости ея и о блазем учении ея и о телесной утвари... многия славныя князи на любление приведе ко отцу ея...» [15, с. 173].

Як падкрэслівае даследчыца С.Г. Палякова, княжны і княгіні, прыняўшыя манаскі пострыг, працягвалі і надалей захоўваць правы валодання і распадарвання рухомай і нерухомай маёмасцю. Так, у Жыціі Еўфрасінні Полацкай распавядаецца аб перадачы ў маёмасць Сяльца, што знаходзілася каля Полацка. Як вядома, полацкая княжна атрымала ад епіскапа Іліі ў дар мястэчка Сяльцо «идеже братья наша лежат преже нас бывшии епископы» [15, с. 174]. На вызначанай плошчы, падуладнай полацкім архірээям, размяшчаліся храм-пахавальня і драўляная Спаская царква. Акт перадачы загараднай рэзідэнцыі полацкіх епіскапаў, якая знаходзілася за 2 км ад полацкага дзядзінца, быў заключаны на належным дзяржаўным узроўні.

Еўфрасіння атрымала права валодаць вызначанай маёмасцю, і гэта адчувальна паўплывала на незалежную лінію яе далейшых паводзінаў: заснаванне двух манастырскіх комплексаў, набыццё іконы Эфескай Багародзіцы, замова славутага крыжа-рэлікварыя. Змешчаныя ў крыжы святыні былі прывезены падчас дыпламатычнага падарожжа ў Візантыю «служі» Еўфрасінні Полацкай Міхаіла, які, як лічыць даследчык жыццяпісу А.А. Мельнікаў, быў накіраваны самой ігуменняй з асабістай дыпламатычнай місіяй [16, с. 176].

Даследчыца ўзгадавае высокі статус жанчыны-маці, якая магла быць рэгентам пры малалетнім спадчынніку княскага стала ў выпадку смерці мужа. Што датычыцца ігуменні Еўфрасінні, то яе таксама можна параўнаць з маці: «Сие же и всегда учаще и безпрестани, яко мати чадолюбивая к детем своим любовь показующи» [15, с. 176]. Ёсць меркаванні, што прападобная колькі год была непасрэдным выхавацелем і рэгентам князя Васількі, якому пашчасціла пазбегнуць высылкі 1129 года дзякуючы манастырскім сценам.

Удзел полацкай ігуменні ў асветніцкай дзейнасці безумоўны. Беларускія даследчыкі В. Чамярыцкі і М. Ермаловіч меркавалі, што полацкая ігумення прычынілася да стварэння мясцовага летапісу, які знік падчас Лівонскай вайны (1558–1583), і з’яўлялася аўтарам двух манастырскіх статутаў [17, с. 139]. Той факт, што Еўфрасіння сама пісала літаратурныя творы, пакуль не абгрунтаваны і не мае бясспрэчных доказаў.

Заснаваннем манастыроў, школ, іканапісных і ювелірных майстэрняў Еўфрасіння вызначыла сябе збіральніцай талентаў і тым самым набыла вялікі аўтарытэт на палітычнай арэне княства. Культурна-асветніцкая дзейнасць полацкай княжны, прыняўшай манаскі чын, застаецца неацэннай. Высокаадукаваная ігумення, якая ведала кіраўніцтвам двух манастыроў, надала развіццю адукацыйнага працэсу моцны штуршок. М. Лаўроўскі для пацвярджэння сваёй думкі аб развіцці адукацыі ў Старажытнай Русі спасылаецца на некаторыя факты з жыцця Еўфрасінні. Так, ён трактуе эпізод аб стварэнні школы прападобнай княжной у Полацкай зямлі як яасна новы этап у «адукацыйнай дзейнасці на Русі» [18, с. 17–18]. Больш таго, аўтар акцэнтуюе ўвагу на тым, што вывучаць грамату было адным з абавязкаў інакінь. Еўфрасіння ўзгадваецца разам са славутай кіеўскай князёўнай Ганнай Усеваладаўнай, стваральніцай школы пры манастыры.

Трэба пагадзіцца са словамі расійскага даследчыка Л.В. Аляксеева, што Еўфрасіння не замыкалася ў манаскім кансерватызме. Да прыкладу,

наватарскія ідэі дойліда Іаана толькі заахвочваліся прападобнай. Як перадавая жанчына свайго часу, яна ўсведамляла, што інавацыйныя думкі яе сучаснікаў падкрэслівалі таксама і яе ўласныя ідэі і погляды. У манаграфіі «Палітычная і прававая думка Беларусі на мяжы еўрапейскіх цывілізацый (IX — пачатак XXI стст.)» даследчык І.У. Вішнеўская пазначыла перш за ўсё гуманістычную сутнасць палітычнага светапогляду полацкай асветніцы [19, с. 17–18].

Калі разглядаць асобу Еўфрасінні Полацкай у палітычным жыцці княства згодна з вышэй прапанаванымі крытэрыямі, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што полацкая княжна-ігумення праявіла сябе як высокаадукаваная жанчына свайго часу, якая валодала ўсімі якаснымі дадзенымі для вырашэння вострых пытанняў грамадска-палітычнага характару.

На першы погляд, манашка не магла мець права голасу на міжнародна-палітычнай арэне княства. Такія фактары, як высокае паходжанне і памеры пасагу, перададзенага ў манастыр, не павінны былі вызначаць яе ролю ў грамадска-палітычным жыцці. Аднак прымаючы да ўвагі высокае свецкае і духоўнае паходжанне (сан княжны і ігуменні быў сацыяльна значным), ініцыятыўнасць і роднасныя сувязі з княскім домам, члены якога былі і патэнцыяльнымі фундатарамі ў шматлікіх пачынаннях, можна сцвярджаць, што ўплыў Еўфрасінні на палітычны курс Полацкага княства відавочны.

Спіс літаратуры і крыніц

1. *Довгялло, Д.И.* Крест преподобной Ефросинии, княжны Полоцкой: (исторический эскиз) / Д.И. Довгялло. — Витебск: Губернская типография, 1895. — 25 с.
2. *Дубровский, М.* Житие преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой, с кратким описанием основанного ею в г. Полоцке женского монастыря и находящейся в нём святыни / Михаил Дубровский. — Полоцк: издание Полоцкого церковного братства во имя св. Николая и пр. Евфросинии, княжны Полоцкой, 1885. — 34 с.
3. *Сапунов, А.П.* Полоцкий Спасо-Ефросиньевский девичий монастырь / А.П. Сапунов. — Витебск, 1888. — 11 с.
4. *Сапунов, А.П.* Житие преп. Ефросинии, княжны Полоцкой / А.П. Сапунов. — Витебск, 1888. — 11 с.

5. *Тыртов, А.П.* Некоторые пояснения к описанию жития преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой / сост. А.П. Тыртов. — Витебск: Губ тип., 1893. — 25 с.

6. Полоцкое Радование: Свято-Евфросиниевские Торжества 1910 года / [редактор А.Г. Борисова-Горюнова; художник А.П. Маковцов]. — Полоцк: Свято-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке Полоцкой епархии Белорусской Православной Церкви, 2010. — 437 с.

7. *Янин, В.Л.* Полоцкий матриархат / В.Л. Янин // Знание — сила. — 1970. — № 2. — С. 17–19.

8. *Алексеев, Л.В.* Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн. / Л.В. Алексеев; Ин-т археологии РАН. — М.: Наука, 2006. — Кн. 2. — 2006. — 167 с.

9. *Перхавко, В.Б.* Князья и княгини Русской земли IX–XVI вв. / В.Б. Перхавко, Е.В. Пчелов, Ю.В. Сухарев. — М.: Русское слово, 2002. — 476 с.

10. *Чаранін, С.* Дзейнасць Еўфрасінні Полацкай і ўзаемаадносіны асветніцы з царкоўнымі ўладамі / С. Чаранін // 480 год беларускага кнігадрукавання: матэрыялы трэціх Скарынаўскіх чытанняў. — Мінск: Бел навука, 1998. — С. 162.

11. *Серегина, Н.С.* Песнопения русским святым / Н.С. Серегина // М-во культуры Рос. Федерации, Рос. АН, Рос. ин-т истории искусств. — СПб.: РИИИ, 1994. — С. 123 — 133.

12. *Гарошка, Л.* Св. Ефрасіння-Прадслава, ігумення манастыра св. Спаса ў Полацку, патронка Беларусі / Л. Гарошка. — Парыж: Выд. Беларус. рэлігійнай місіі, 1949. — 79 с.

13. *Чурина, И.О.* Культ православного просветителя финно-угорских племен преподобного Трифона Вятского как историко-культурный феномен: дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02 / И.О. Чурина. — Санкт-Петербург, 2008. — 351 л.

14. *Полякова, С.Г.* Княгини Древней Руси X — первой половины XIII вв.: социальный статус и роль в государственной политике: дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02 / С.Г. Полякова. — Брянск, 2006. — 294 л.

15. Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко. Вып. 4: [Повести религиозного содержания, древние поучения и послания, извлеченные из рукописей Николаем Костомаровым]. — 1862. — 221 с. Повесть о Евфросинии Полоцкой. С. 172–179.

16. *Мельников, А.А.* Преподобная Евфросиния Полоцкая / А.А. Мельников. — Минск: Четыре четверти, 1997. — 112 с.

17. *Варатнікова, А.А.* Гістарыяграфічныя звесткі пра Ефрасінню (Прад-славу) Полацкую. Помнікі культуры / А.А. Варатнікова // Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. — Мінск: Навука і тэхніка, 1985. — С. 139–142.

18. *Лавровский, Н.А.* О древнерусских училищах / Н.А. Лавровский. — Харьков: Унив. тип., 1854. — 189 с.

19. *Вишнеўская, І.У.* Палітычная і прававая думка Беларусі на мяжы еўрапейскіх цывілізацый (IX — пачатак XXI стст.) / І.У. Вішнеўская. — Мінск: Тэсей, 2008. — 295 с.

Латышонак А.Ю.

**Крыў, Велт і Латв — фіна-вугорскія назвы
днепра-дзвінскага Верху?
Да гісторыі старажытных найменаванняў Полаччыны**

Геаграфічны тэрмін «Верх» зацікавіў мяне падчас даследавання паходжання назвы «Белая Русь». Падчас гэтай працы я прыйшоў да высновы, што эпітэт «Белая» ў дадзенай назве адпавядае старажытнаму тэрміну «Верхняя» Русь¹. «Верхнюю і Ніжнюю» Русь адрознівалі ўжо самыя старажытныя рускія летапісцы. Гэтыя назвы выступаюць у «Аповесці мінулых гадоў» ды, асабліва, у Наўгародскім I летапісе². «Верхняя Русь» — гэта паўночны захад Усходняй Еўропы, у адрозненне ад «Ніжняй Русі», размешчанай у сярэднім цячэнні Дняпра з цэнтрам у Кіеве. «Верх», відавочна, вядомы быў яшчэ антычным географам; з ім звязаная антычная назва «Гіпербарэі», а таксама «Рыфейскія» або «Алаундскія» горы.

«Белай» Руссю сталі называць верхняе Падзвінне і Падняпроўе ў межах ВКЛ толькі пад канец XVI ст.³ У сярэднявечнай заходнееўрапейскай геаграфічнай літаратуры назва «Белая Русь» размяшчалася недзе на ўсходзе Еўропы, чаму спрыялі ўяўленні пра «Альбанію» і «альбанаў» ды тое (пачынаючы сама найменш з Каталонскай карты 1375 г.), што Волга, Дняпро і Дзвіна пачынаюцца з аднаго возера, якое часта называлі «Белым»⁴. У XVI ст. польскія вучоныя сталі называць «Белай Руссю» спярша ўсе рускія землі Вялікага Княства Літоўскага, а з цягам часу, як на захадзе набывалі для іх рэальны абрыс такія землі, як Валынь і Падляшша, назва засталася за самымі ўсходнімі рускімі землямі. Уплыў польскай літаратуры тлумачыць, чаму толькі жыхары ВКЛ, у адрозненне ад маскоўцаў, прынялі но-

¹ Łatuszonek O. Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej. Białystok, 2006. С. 109–112; Латышонак А. Нацыянальнасць — Беларус. Беласток — Вільня, 2009. С. 177–180, 340–344.

² Мельникова Е.А. Древняя Русь в исламских географических сочинениях, [w:] Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975. Москва, 1976. С. 147.

³ На мой погляд, канчаткова даказаў гэта ў сваёй фундаментальнай працы Алесь Белы. Глядзі: Белы А. Хроніка Белай Русі. Chronicon Russiae Albae. Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. Мінск, 2000.

⁴ Белы А., Хроніка. С. 25–40, 82–83.

вую назву. Каб растлумачыць, чаму толькі жыхары той часткі гістарычна-геаграфічнага рэгіёну ВКЛ з назвай «Русь», якая ляжала на «Вярху», прынялі за сваю назву «Белая Русь», трэба звярнуцца да сімвалічнага значэння белага колеру, які ў індаеўрапейскай іерархічнай сімволіцы колераў наогул азначае нешта найвышэйшае рангам⁵. Але ў кельцкіх мовах слова *alp*, *alb* азначае проста нешта, што выступае па-над узроўнем, высокае, што адначасова асацыюецца з белым колерам (відаць, ад снегу на вярхах гор або вапнякоў яснага колеру). Ёсць таксама думка, што слова *alp*, *alb* — дакельцкага паходжання і пасля прыняцця яго кельтамі пранікла ў грэцкую мову. Як там ні было, ад яго паходзяць назвы Альпійскіх гор, грэц-

⁵ Иванов В. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (к названию Белоруссии) // Імя таё Беларусі / Уклад Г. М. Сагановіч. Мінск, 1991. С. 121.

кая назва Брытаніі — Альбіён, самая даўняя кельцкая назва Шатландскага каралеўства — Alban (рымскае — Албанія), гор Альбіён у Далматыі, краіны Албанія на Балканскім паўвостраве і старажытнай краіны Албанія паміж Грузіяй і Каспійскім морам⁶. Мабыць, сярэднявечныя ўяўленні аб «Албаніі» недзе на ўсходзе Еўропы таксама звязаны з «Верхам». Так ці інакш, толькі закадзіраванае ў індаеўрапейскіх мовах значэнне белага колеру магло паспрыяць прыняццю заходнееўрапейскай літаратурнай назвы «Белая Русь» менавіта жыхарамі рускага «Верху» ў межах ВКЛ.

Уяўленне аб тым, які быў тэрытарыяльны абсяг «Верху» ў тыя часы, дае нам «Баркулабаўская хроніка», аўтар якой закончыў сваю працу на пачатку XVII ст.; назвы «Белая Русь» ён яшчэ не ведаў. Апісваючы падзеі 1601 г., калі снег выпаў так рана, што людзі не паспелі справіцца са жнівом, храніст пракаментываў гэта наступным чынам: «А тот гнев божий был и непогода, почавши от Менска до Полоцка и Витебску, до Орши, до Мстиславля, до Пропойска, до Рогачова, Могилева, Любошаны. Потом у Речицы, в Лоеве, в Киеве, аж на Воынь добрый врожай был. А так потом много множества людей убогих з голоду на Низ з жонами и детками и зь семею, што иж страшно было не толко видети, але трудно было и выписати, то есть з верху з волости Шкловское, з Друцка, з Дубровны, з Круглы, з Бобря, з Витебска, с-под Полоцка, с-под Минска и з инших многих украин»⁷. «Верх» вызначаюць такія гарады, як Шклоў, Друцк, Дуброўна, Кругла, Бобр, Віцебск, Полацк і Мінск. Баркулабава, таксама, безумоўна належыць да «Верху». Такім чынам, мяжа між «Вярхом» і «Нізом» пралягала крыху на поўнач ад лініі Крычаў — Прапойск на Сожы і, відаць, паміж Баркулабавам і Быхавам на Дняпры. У басейне Бярэзіны да «Верху» належаў Мінск; дзе пачынаўся на гэтай рацэ «Ніз», я ўстанавіць не здолеў.

«Верх», безумоўна, займаў намнога большую тэрыторыю, чымсьці вызначаная мною паводле «Баркулабаўскай хронікі». У шырокім значэнні — гэта тэрыторыя водападзелу, вялікая геаграфічная краіна, якая абыймае вярхоўі Дняпра, Дзвіны, Волгі, Акі (прыпомнім тут «Вярхоўскія княствы»), вытокі якіх ляжаць блізка адзін другога, але плывуць у іншых напрамках.

Устанаўленне сувязі назвы «Белая Русь» з назвай «Верх» не вычэрпвае праблемы, паколькі сама назва «Верх» відавочна мае сваю гісторыю. Яшчэ Тацішчаў спалучыў назву гістарычнага племя крывічоў з «Вярхом».

⁶ Lipoński W. Narodziny cywilizacji Wysp Brytyjskich. Poznań, 2001. С. 88, 385, 391.

⁷ ПСРЛ, т. 32. С. 187–188.

Паводле яго, Белая Русь «издревле по частям именована, яко Поле, Меря, Муром и Крев, или Верховье, потом все оное Белая Русь имяновано»⁸. На жаль, Тацішчаў ніяк не аргументуе сваю думку. Праўдападобна, узнікла яна пад уплывам апісання рассялення крывічоў у «Аповесці мінулых гадоў»: «сediaть на верхъ Волги, и на верхъ Двины и на верхъ Днепра...». Калі гэта так, дык крывічы — гэта назва, якая адносіцца да жыхароў «Верху», «вярхоўцаў». Тацішчаў лічыў, што крывічы былі сарматы, потым славяне, і аддаваў ім толькі Смаленскае княства. Тэрмін «сарматы» ў Тацішчава амаль усеабыдны і адносіцца практычна да ўсяго неславянскага насельніцтва ўсходняй Еўропы, у тым ліку меры, мардвы, яцвягаў і печанегаў⁹. Такім чынам, слова *крев* не мусіць быць сапраўды сармацкае. Па сённяшні дзень гэтая назва захавалася ў мове латышоў, якія славянаў называлі *Krievs*. Нельга пры тым лічыць, што продкі латышоў называлі *Krieva* тэрыторыі «на поўдзень і ўсход ад сучаснай Латвіі»¹⁰, бо перспектыва была іншая — з дзвінскага нізу ўверх, з Земгаліі (лат. *zems* — «нізкі», *gale* — «край») у *Крiэв*.

След падобнага слова знаходзім і ў славянскіх мовах, паколькі некаторыя даследчыкі выводзяць назву крывічоў з тапаграфіі, ад *krivici*, г. зн. «сушы, берагу»¹¹. Магчыма, варта разгледзець тут і такое беларускае слова, як *краж*, *кряг* — «горны ланцуг» — і шырока пашыранае рускае *креж*, *криж*, *кряж*, якое мае шмат значэнняў, але наогул азначае водападзел, узгорыстае ўзвышша, абрыў. Напрыклад, у гаворках Пскоўскай вобласці *креж* абазначае абрыў берага, *криж*, *кряж* — высокае места с абрывістым спускам, *кряж* — высокі бераг або сухое места, а ў Смаленскай *креж* — гэта «абрыў на дне возера», «яма». Вышэйпрыведзеныя значэнні гавораць аб супрацьпастаўленні ў адным тэрміне паняццяў *ніз* — *верх*¹².

Мае пошукі балцкага слова са значэннем «верх», якое напамінала б «крев», нічога не далі. Таму лічу, што мэтазгодна будзе шукаць назвы «Верх» глыбей, у фіна-вугорскіх мовах. Маём жа вельмі моцныя падставы, каб думаць, што тым культурам, якія звычайна лічацца балцкімі,

⁸ Татищев В.Н. История Российская, т. 1. М.-Л., 1962. С. 355.

⁹ Там жа. С. 356.

¹⁰ Санько С. Імёны Бацькаўшчыны. Крыўя. // *Druvis. Almanach Centru Etnakasmalogijj*, № 1. С. 10.

¹¹ Kosman M. *Historia Białorusi*. Ossolineum, 1979. С. 32.

¹² Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., 1984. С. 301–302, 304, 307.

папярэднічалі культуры, якія ўпэўнена можна звязваць з фіна-вугорскімі народамі. Наймалодшая з іх — культура ямкава-грэбеньчатай керамікі, якая заняла паўночна-ўсходнюю Беларусь у 3-м тысячагоддзі да н. э. Усё ж такі можна думаць, што і ранейшыя культуры т. зв. «ляснога неаліту»: на-рвенская, нёманская і верхнедняпроўская — належаць фіна-вуграм, хаця з улікам і іншых элементаў, напрыклад, у нёманскай і нарваўскай культурах адчуваецца ўплыў культуры Эртэбэле з заходняга басейну Балтыйскага мора. Варта таксама адзначыць, што паводле польскіх даследчыкаў культура ямкава-грэбеньчатай керамікі на злеме 4 і 3-га тысячагоддзяў да н. э. панавала і на пруска-яцвяжскай тэрыторыі. Таму мэтазгодным будзе шукаць назвы «Верх» у фіна-вугорскіх мовах.

Іван Ласкоў, які даказаў фіна-вугорскае паходжанне вялікага пласта беларускай гідранімікі, паказвае на яе выключную блізкасць з комі-пярмяцкай гідранімікай¹³. Ласкоў не дачакаўся навуковага прызнання, але ж існаванне фіна-вугорскага субстрату на верхнім Падзвінні проста немагчыма адмаўляць. І вось у комі-пярмяцкай мове, якую Ласкоў лічыў найбліжэйшай гэтаму фіна-вугорскаму этнасу, існуе слова «кыр» са значэннем «узвышша, гара», а таксама «абрыў, круты бераг». А «кыр йыв» — «вяршыня гары»¹⁴, ён жа «Верх»!

Магчыма пры тым, што прышлыя балты, пераймаючы назву «кыр йыв», асэнсавалі яе па свайму, адносячы да свайго слова *kriev* са значэннем «свенты». Усходнееўрапейскі водападзел, «Верх», меў выключнае значэнне ва ўяўленні жыхароў усходняй (ды не толькі) Еўропы аб яе геаграфіі, што магло перакладацца і на рэлігійнае значэнне¹⁵.

Што не менш цікава, апрача слова «кыр», існуюць яшчэ два фіна-вугорскія эквіваленты назвы «Верх», звязаныя з гэтай самай тэрыторыяй. Першы — гэта комі-зыранскае слова «велт» — «дах» На літаратурнай мове яно гучыць «вевт», але дыялектнае «велт» — форма першапачатковая¹⁶. На мой погляд, акрэсленне «дах» можна тут чытаць як «дах свету», што ізноў вяртае нас да пераноснага, звязанага з вераваннямі, значэння

¹³ Ласкоў І. Летапісная Літва. Свяцтва і лёс. Вyd. «Наша будучыня». Вільня, 2011.

¹⁴ Коми-пермяцко — русский словарь. http://komiperm.ru/komi_k. 15.06.2012.

¹⁵ Гл. Санько С. Імёны Бацькаўшчыны. С. 7–17.

¹⁶ Диалекты коми-зырянскаго языка. По книге: «Образцы коми-зырянской речи», ред. Д.А.Тимушев, АН СССР, Коми филиал. Сыктывкар, 1971. <http://foto11.com/komi/grammar/dialects.shtml>. 18.06.2012.

назвы «Верх». Пра тое, што міфічныя «волаты» (ды, магчыма, антычныя «овелтаі», «велті») звязаны якраз з верхнім Падзвіннем, гаварылася не аднойчы. Магчыма, што сюды можна далучыць таксама летапісную «дзяволтву».

І, нарэшце, «латв» (latv) — «верхавіна, вяршыня» на эстонскай мове¹⁷. Па-эстонску вярхоўе — ülemjooks, а вярхоўе ракі — jõe ülemjooks¹⁸. Тым не менш, на мой погляд, і яе можам аднесці да нашага «Верху». Ласкоў, спрабуючы растлумачыць антыномію Земгале-Латгале, дзе першая краіна палатышску «нізкая», а назвы другой ні з якой балцкай мовы як «высокую» не вывесці, аднёс гэтую антыномію да прыдуманай сабою прарадзімы латгальцаў і земгальцаў над Дунаем, сцвярджаючы, што «ў дачыненні да Латвіі казаць пра верх-ніз увогуле безсэнсоўна»¹⁹. Тым часам ён проста не разумей, што тут гаворка ідзе не пра высокую ці нізкую мясцовасць, але пра вярхоўі і нізоўі ракі. Пры тым, як даказвае Міхась Баўтовіч, прарадзімай племя «лотва» мог быць правабярэжны «Верх» дняпроўскі (з уключэннем вярхоўяў Пцічы і Бярэзіны). Толькі пазней, паводле яго, цэнтр рассялення «лотвы» перанёсся на тэрыторыю Полаччыны, на «Верх» дзвінскі, дзе яго межы вызначаюць тапонімы «латыголь»²⁰. Так ці інакш, нават калі не ўспрымаць тэорыю Баўтовіча, і сённяшнія латгальцы жывуць вышэй па рацэ Дзвіне ў адносінах да земгальцаў. Безумоўна таксама, што, як і на Дняпры, існавалі дзвінскія «Верх» і «Панізоўе». Апошні тэрмін скарыстоўвае Мацей Стрыйкоўскі, апісваючы сваё падарожжа ў ніз Дзвіны.

«Латв» — адно і тое, што «лотв», «летв» або «літв», паколькі галосныя «а», «о», «е» ды «і» вельмі лёгка чаргуюцца. Досыць успомніць тут беларускае слова «волат», якое на вельмі блізкай украінскай мове гучыць як «велетин». Такім чынам, «Летува» і «Літва» — тое ж самае, што «Лотва/Латва» (з індаеўрапейскім канчаткам «-а»), г. зн. «Верх». Відаць толькі, з часам балты і славяне сталі ўспрымаць канчатовое «-ва» як збіральны канчатак. Назва «Аўкштота» можа быць перакладам фіна-вугорскага арыгіналу на балцкую мову (літ. aukštas — «высокі»). Але характэрна пры тым, што як

¹⁷ Русско-эстонский и эстонско-русский словарь. Vene-eesti ja eesti-vene sõnastik. <http://slovar.vrukah.info/>; <http://vrukah.info/slovar/slovar.php>. 18.06.2012.

¹⁸ Там жа.

¹⁹ Ласкоў І. Летапісная Літва. С. 201.

²⁰ Гл. Баўтовіч М. Балтызмы ў беларускіх гаворках як адзнака этнічных працэсаў // Гісторыя і археалогія Полацкай зямлі (матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі, 21–23 красавіка 1997 г.). Полацк, 1998. С. 31–39.

народ (падобна латгальцам) існуе толькі «літва», а «Аўкштота» толькі назва краіны. Не выключана тады, што назву гэтую прыдумалі жамойты і адносілі да тэрыторыі між Жамойцю і Літвой. Падобна, латышы у наш час стварылі назву Augšzeme («Верхняя зямля») для абазначэння тэрыторыі даўніх селаў паміж Земгале і Латгале²¹.

Устаноўленая мною мяжа «Верху» на тэрыторыі сённяшняй Беларусі даволі дакладна адпавядае паўдзённай мяжы Полацкага і Смаленскага княстваў. Сягаючы яшчэ глыбей, у дагістарычныя часы, можна сцвердзіць, што паўдзённая мяжа «Верху» на тэрыторыі сённяшняй Беларусі адпавядае больш-менш паўдзённай мяжы археалагічнай культуры Банцараўшчына-Тушэмі, а яшчэ раней — паўдзённай мяжы культураў штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай. Магчыма пры тым, што назва «лотв»/«летв» звязана з першай з іх, а «крыў» — з другой.

Рэтранспектыўны метада даследавання гісторыі назвы «Белая Русь» дазваляе сцвердзіць, што гэтая назва мае глыбокія карані. Яна — завяршэнне доўгага працэсу перадавання аднаго і таго ж самага паняцця «вярхоўі рэк, верх» у розных мовах: Гіпербарэі, Албанія, Велт, Лотв, Крыў, Верх, а пасля прыняцця жыхарамі гэтай краіны назвы Русь — Верхняя Русь, Alba Russia, Белая Русь. Такім чынам, як волаты і крывічы, так латышы (латгальцы) і літоўцы дый, last but not least, беларусы — усе яны проста «вярхоўцы», жыхары «Верху».

²¹ Sēlija. <http://lv.wikipedia.org/wiki/S%C4%93lija>. 8.09.2012.

Номo nudus в Полоцком княжестве

(Запись выступления)

Материал, о котором я буду говорить, достаточно немногочисленный. Но он немногочисленный не только в Полоцке, но и в целом на Руси. И, тем не менее, наличие изображений, о которых буду говорить, — это одна из достаточно показательных для древнерусской культуры особенность. Надо сказать, что изображения обнажённого человеческого тела не только немногочисленны, но и локализуются, в общем, в небольшом списке пунктов и регионов. Я сейчас перечислю: это Киев, Новгород, Полоцк и Масковичи, Суздальские ворота из Рождественского собора. Пожалуй, что это и всё. Причём изображения двойки, как бы делятся чётко на две или даже на три группы. В Полоцкой земле как раз все эти две-три группы и представлены.

Рис. 1.

Ну, в первую очередь, в самом Полоцке, кроме Полоцка, это Масковичи. И кроме Масковичей, это только крупные города.

Начать следует с изображения Распятия из Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке (рис. 1). Здесь Христос, что встречается достаточно редко, изображён обнажённым, без повязки. Не только без одеяния, что, в основном, характерно для ранних изображений на крестах сирийского, как их обычно называют, типа энколпионов, хотя основная масса их происходит из Балкано-Дунайского региона, из Болгарии. Но есть и на Руси, а на территории Беларуси можно назвать, например, крестик из Новогрудка. Но здесь со-

Рис. 2.

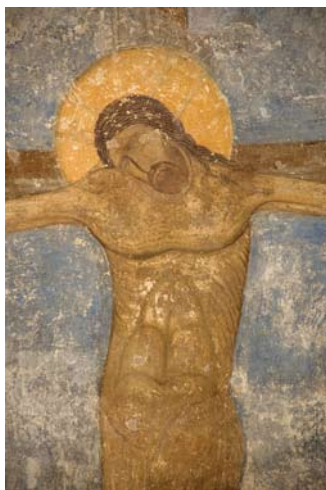

Рис. 3.

всем другое. Распятый Христос изображён обнажённым. Я не знаю, есть ли в литературе такое название, но очень удачно называет это В.Г. Пуцко «гладкий», то есть без первичных половых признаков, что преобладает вообще в христианской традиции, если речь идёт об обнажённом Христе. Хотя известны сцены Крещения и в Византии — в Византии средневизантийского периода и в ранних византийских памятниках. Здесь достаточно вспомнить Равенну, и не только арианский тип баптистерия, но и православный баптистериий в Равенне. Повязки здесь, насколько я понимаю, никогда и не было. Есть аналоги на Руси для этого изображения. Это Мирож во Пскове, где также есть изображение обнажённого распятого Христа (рис. 2, 3). Больше на Руси я таких Распятый не знаю. Там же есть изображение Крещения, где Христос точно так же изображён обнажённым, «гладким» (рис. 4). Характерно, что здесь была до-

Рис. 4.

Рис. 5.

статочно простая возможность прикрыть наготу изображением волн, как это часто делалось, но это подчёркнуто не было сделано. А такая возможность при изображении Крещения очень часто использовалась. Вот это аналог из Каппадокии, из церкви Чарыклы-Килисе (рис. 5). Это Распятие с изображением обнажённого Христа. Изображение более раннее, хотя там датировки есть разные: либо это последняя четверть XI, либо уже XII век. У нас такого рода росписи, насколько я себе представляю, XII века все. Вот, собственно, то, что мы имеем в фресковой живописи. В сценах Крещения обнажённый Христос, тоже не закрытый волнами, известен нам во вратах из Рождественского собора, это уже XII век. Это уже металл. И сцен Крещения достаточно много. Вот Распятая — сравнительно редкое явление.

Второй предмет — это полоцкая находка из раскопок Г.В. Штыхова (рис. 6). Из слоёв с дендрохронологическими датами с 1232 по 1236 год. То есть это ещё Полоцк до его вхождения в состав Великого Княжества Литовского. Небольшая фигурка, определённо женская, показана грудь, небольшая, причём не опускающаяся вниз, а девичья грудь. Сзади показан торс, так сказать, с характерными для женщин пропорциями (рис. 7).

Рис. 6.

Рис. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

Руки, ступни и голова не сохранились. Ну вот сбоку эта фигурка (рис. 8). И с другой стороны (рис. 9). Значит, что это такое? Примерно 12 см длиной резная деревянная объёмная фигурка с хорошо переданными пропорциями женского тела. Потом на этом остановлюсь чуть детальнее. Можно говорить о том, что некоторые элементы готики в этом изображении есть, хотя уверенности в этом тоже нет. Есть ещё аналогичные изображения: это кусок бересты из Новгорода, там и одно слово написано. Тоже XIII век, по-видимому (рис. 10). Тут два изображения. С правой стороны оно более чёткое, изображена обнажённая женщина (сохранилась только часть) с распущенными волосами. Ну, условно говоря, почти купальщица. Но это изображение на бересте пока не удаётся функционально определить. Ещё новгородские материалы: здесь фигурки людей, но они более грубые, без чётких признаков пола, ну, по крайней мере, без проработки

Рис. 10.

Рис. 11.

деталей (рис. 11). У второй справа фигурки выступ между ног — явно просто не дорезали дерево. Тоже новгородские материалы — на второй слева также видно, что это недорезанное дерево (рис. 12). Эти фигурки трактуют как куклы, детские игрушки. Самое вероятное, как мне представляется, что и полоцкая статуэтка — это детская игрушка, хотя её резко отличает от новгородских игрушек детальная проработка тела, более качественная резьба и интерес к подчёркиванию именно женского тела. Теперь вот эта фигура (рис. 6). Если мы посмотрим пропорции тела, ну и переведём

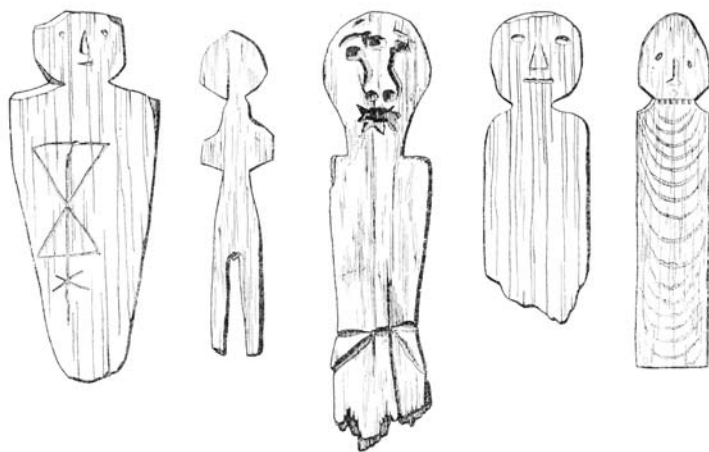

Рис. 12.

в современные принятые сейчас нормы, определение идеальной женской фигуры 60х90х99. Грудь чуть-чуть по меркам современным великовата, хотя она небольшая. Особенно узкая талия. О чём это говорит? Это XIII век. Дело в том, что, если мы посмотрим на изображения обнажённых женских тел более ранние, то талия, как правило, не бывает такой узкой, такой тонкой. Дело в том, что в XII веке произошло изменение вкуса. С приходом готического стиля нормой женской красоты становится узкая талия. До этого и пояса-то обычно носили не столько на талии, сколько на бёдрах. А это говорит о том, что полоцкая фигурка была сделана в соответствии с представлениями о женской красоте, которые получили распространение в последней четверти XII века. Надо сказать, что влияние этих же представлений и традиций подчёркивания талии фиксируется и на динамике бытования ювелирных украшений в Новгороде. Так что это не было только западноевропейским, это общеевропейское явление. И в самом деле, самым любопытным является то, что, с одной стороны, мы имеем такую качественную игрушку, если это игрушка. Есть западноевропейские изображения обнажённых тел. Как правило, это мужчины и, как правило, в молитвенной позе. Они могут быть вполне реалистичны, с показом гениталий, но это коленопреклонённая поза со сложенными руками, это молящиеся. Здесь ничего подобного, естественно, не было.

Ну и последнее, что мы увидим из Полоцкой земли, это известное граффити на кости с изображением обнажённой женщины с подчёркнутым показом гениталий из Масковичей (рис. 13). На изображении грудь только намечена, а лобковая зона, как видите, проработана детально, притом что изображение очень небрежное. Масковичи — это, по сути, военный лагерь на границе Полоцкой земли и, как показывает анализ остальных надписей, это изображение есть развлечение гарнизона, условно

Рис. 13.

Рис. 14.

говоря, мазня. Хотя, конечно, они не сидели запертые в казарме, как солдаты в советской армии или нынешней российской тоже, думаю, что и в белорусской тоже. Но изображать подобные картинки, видимо, желание у них было. Здесь можно провести некоторые параллели, как бы традиция этого имеется. На этих же граффити имеются скандинавские рунические надписи, так что круг аналогий уводит туда. Если мы посмотрим, что же у нас есть параллельное, функционально параллельное, это граффити из Золотых ворот в Киеве (рис. 14). Это прорез Золотых ворот, там, где стояла на посту охрана. Значит, что здесь изображено: вот лежит дама на спине, подняв вверх согнутые в коленях ноги, вот устроился молодой человек, работающий. Далее надпись — «Господи, помози». Хочу сразу обратить внимание, у дамы подчёркнуто мужское лицо: мощные надбровья и усы. Молодой человек совершенно с таким юношеским лицом. Уже другой рукой позже сделана надпись «Господи, помози». Нарисована змеюка в стиле «урнес», нарисован персонаж антропоморфный, вот голова с рогом, который на всё это смотрит. Это сделано второй рукой. Причём стиль «урнес» — последний скандинавский старинный стиль. Рогатой нечисти

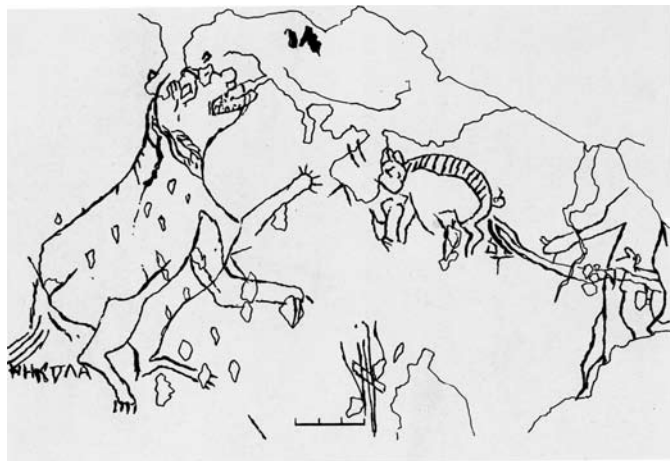

Рис. 15.

ют комментарии к непристойным картинкам граждане нередко и сейчас: они осуждают, но при этом ещё и матерно. Следующая картинка — тоже прорез Золотых ворот (рис. 15). А.Л. Высоцкий это интерпретировал как охоту на вепря, ну, охота в весьма переносном смысле, потому что есть персонаж, который якобы охотится на вепря, есть вепрь. Вообще, когда на вепря охотятся, обычно копьё втыкают сверху, здесь же почему-то охотник копьё втыкает сзади и снизу. И само копье странное, оно отходит от его тела ниже пояса, а рукой он почему-то до этого копья даже не дотрагивается, оно само по себе стоит. Я думаю, понятно, что это сцена скотоложства. Это вот так развлекались на посту. То, что это характерно для скандинавской традиции, мы знаем, ну, в качестве примера я показываю рунический камень из Сёдерманланда (рис. 16). Вот сценка, где прямо под крестом парочка, которая в той же позе занимается тем же самым. В целом,

восточнохристианская традиция практически не знает, это латинская традиция. Но это та часть прореза, которая была заложена в середине XIII века. И уже третьей рукой здесь сделан комментарий, ну в том же духе, в котором это дела-

Рис. 16.

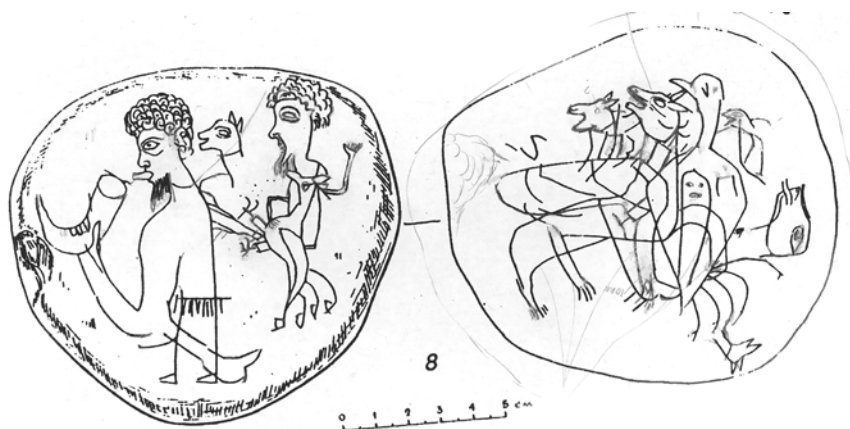

Рис. 17.

изображения обнажённого женского тела встречаются довольно часто. Вот ещё одна картинка, опять же объясняющая киевскую (рис. 17). Вначале нарисовали вот эту птичку: вот ноги, вот клюв, хохолок, затем её поставили на попу, сверху дорисовали мужскую голову с бородой, с короткой стрижкой, но дополнили её некой распашоночкой, которая толком ничего не закрывает, рукой она кокетливо опирается на отставленную часть тела, другая рука поднята вверх. Клюв и хохолок превратились фактически в грудь, шея птицы — в узкую талию. Что любопытно, у другого персонажа, рядом нарисованного, условно говоря, «алкоголика», ступни показаны горизонтально положенными треугольниками, а здесь (у птички) стоят вертикально, условно говоря, «копыта». То есть, по-видимому, и там, и тут мы имеем дело со сценами с изображениями демонов. В первом случае демона, соблазняющего юношу. То есть при всей фривольности, это, по сути, благочестиво. По крайней мере, то, что было нарисовано на Золотых воротах. Хотя потом другой человек это осудил. В Новгороде есть изображение, тоже связанное со скандинавскими традициями. Вот это лучник новгородский, обнажённый (рис. 18). А это рукоятка ножа: изо-

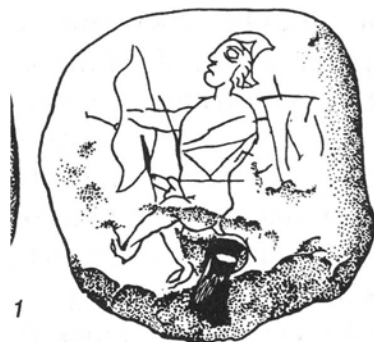

Рис. 18.

Рис. 19.

Рис. 20.

бражён сидящий персонаж, на нем сапоги, шапка, шейная гривна — больше ничего (рис. 19). Но он, так сказать, в спокойном состоянии сидит, и его половые органы здесь просто лежат. Изображения, собственно, этим фактически исчерпываются. Это всё, что есть на древнерусской территории, если не считать упоминавшиеся мною изображения на Золотых воротах из Рождественского собора. Там на одних воротах — изображение Христа, сцена Крещения, на других — два персонажа, обнажённые, возможно, Адам и Ева, нарисованные идущими как бы сбоку.

Вот ещё одна редкая ситуация. Это так называемые каменные половецкие бабы с изображением обнажённой женщины и обнажённой же девочки, грудного ребёнка (рис. 20). Это связано с тюркской традицией, где известны такие изображения, но, как видим, это совершенно функциональные фигуры.

В целом можно сказать, что на Руси очень мало изображений обнажённого человеческого тела и уж совсем мало фигур. В отличие от других регионов, хотя и не всех. Это Византия, граффити в Парфеноне (рис. 21). Изображён, судя по всему, дьяк с репидой, сверху облачение, снизу облачений нет. Это изображение на фресках в Каппа-

Рис. 21.

Рис. 22.

Рис. 23.

Рис. 24.

докии (рис. 22). Видно, что это избивание младенцев. Надо сказать, что, во-первых, дети изображены, так сказать, существенно старше, чем они должны были бы быть. Ну и художника не смущало показать обнажённого мальчика со всеми признаками его пола. Это Византийский ларец XI–XII вв., где на лобке чётко проработана растительность

(рис. 23). Изображение в «Страшном суде» (рис. 24). В целом в Византии не так много подобных изображений, но есть. Следующие изображения — это уже болгарская традиция, связанная, в первую очередь, с кочевым миром, хотя и впитавшая определённые традиции античных византийских изображений (рис. 25, 26). На Западе намного больше. Латинская традиция даёт огромное количество, причём, в первую очередь, латинская, не итальянская, а Франция, Испания, Англия, Ирландия. Ну вот дама изображена (рис. 27). Это сценки, это рельефы, часть оформления церкви (рис. 28–34). Это изображения гре-

Рис. 25.

184 0 1 3 6 cm

Рис. 26.

Рис. 27.

Рис. 29.

Рис. 30.

Рис. 28.

Рис. 31.

Рис. 32.

Рис. 33.

Рис. 34.

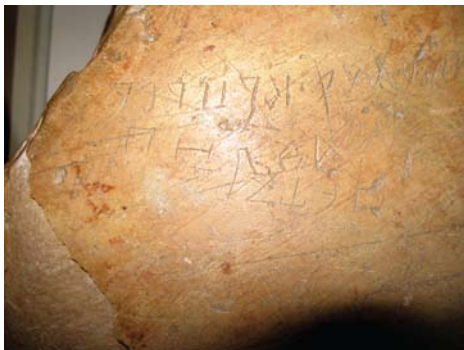

Рис. 22.

ха, они отчасти даже смаковали этот грех.

На Руси очень мало. Причём не только на Руси, и в Польше тоже самое. С чем это связано? Как мне представляется, это связано с тем, что сама изобразительная традиция была принесена на Русь, у славян не было своей изобразительной традиции. Практически все изображения древнерусского

периода, антропоморфные, да и зооморфные тоже — заимствованные, чужие, принесённые. И принесена изобразительная традиция была на Русь церковью и, соответственно, в очищенном, рафинированном виде, в отличие от Византии, где существовала античная традиция, и от Западной Европы, где была и кельтская, и германская традиции. У нас этого не было. Это не значит, что как когда-то было сказано, в Советском союзе секса нет. Всё было, что положено. Просто не было изобразительной традиции, была словесная. Впрочем, вот эта надпись на камне из Полоцкого Софийского собора, она, пожалуй, не может быть уверенным подтверждением. (рис. 34). Это, если говорить по полоцким материалам. Вот здесь читается «пиеда», это не «з», это «е». Совершенно уверенное «е». Причём это написано раньше, чем написан вот этот «Пётр». Хотя, в целом, это слово хорошо известно, оно известно и по берестяным грамотам новгородским, и по надписи на голоснике из Новгородской Софии. Да и летопись ругает язычников до крещения, говорит о том, что они ругались. Так что, ругаться ругались. И даже писали иногда. Хотя здесь придумать другого чтения, впрочем, невозможно. Этот вариант возможен. Но напрямую, надо сказать, здесь не читается.

«Полацкія лабірынты»: беларускі нацыянальны міф у фальклорнай перспектыве

Гісторыя заўсёды была, ёсць і, напэўна, будзе спрыяльнай і ўрадлівай глебай для нацыянальнай міфатворчасці. Бо гісторыя, у адрозненне ад футурыстычных прагнозаў, заўсёды апелюе да таго, што ўжо адбылося, а г.зн. ужо спраўджана быццём у часава-прасторавай сістэме яго каардынатаў. Пры гэтым для спажыўца міфа апошні не ёсць фантазіяй ці выдумкай, але шчырай праўдай, ісцінай, якая не падвяргаецца сумненням. Як адзначыў вядомы філосаф Аляксей Лосеў, «міф — вельмі неабходная.., трансцэндэнтна-неабходная катэгорыя мыслення і жыцця; і ў ім няма абсалютна нічога выпадковага, непатрэбнага, прыдуманнага ці фантастычнага. Гэта — праўдзівая і максімальна канкрэтная рэальнасць» [1, с. 24].

Пакідаючы ўбаку дыскусію пра палітычную і ідэалагічную прагматыку нацыянальнай гістарычнай міфалогіі, пазначым адзін прынцыповы момант. Нацыянальная міфатворчаць, як і «класічная» міфалогія архаічнай эпохі, заўсёды гаворыць менавіта пра першапрычыны і першападзеі, сутнасна важныя для сацыяльнага і культурнага станаўлення і самаўсведамлення не толькі племені, але і нацыі. Адсюль міфалагема «першага» з'яўляецца ключавой як у міфапаэтычнай карціне свету традыцыйнага грамадства, так і ў нацыянальнай гісторыі. Бо ў абодвух выпадках «першы сімвалічна азначае «пачатковы», «новы», «лепшы», «галоўны», «важны», «шчаслівы»...[2, с. 674].

Полацку, як першаму гораду Беларусі, было наканавана стаць пастаянным прадуцэнтам нацыянальных міфаў і сімвалаў, сутнасна звязаных з міфалагемай «першага»: першы горад і незалежная дзяржава, першая княская дынастыя і мясцовая святая, першы храм і ўніверсітэт (Акадэмія), і, урэшце, першадрукар Францыск Скарына. Пры гэтым зусім не важна, што першыя гарады Францыі былі заснаваныя яшчэ старажытнымі грэкамі і рымлянамі, а да канца XV ст. у Еўропе ўжо налічвалася каля 9 млн. друкаваных кніг [3, с. 40], бо гістарычны міф ці сімвал абслугоўваюць перш за ўсё іх спажыўцоў. «Для прыхільнікаў пэўнай рэлігійнай традыцыі міфы — гэта атрыманая імі ў спадчыну праўда. Фальшывымі могуць быць міфы

іншых народаў, але не свайго» [4, с. 353]. І калі ў беларускай гістарычнай традыцыі Францішак Скарына надзяляецца ўсімі якасцямі культурнага героя, ушанаванне якога на нацыянальным узроўні апрадмечана помнікамі, назвамі вуліц і дзяржаўнымі ўзнагародамі, то, напрыклад, у расійскай візіі гісторыі славыты палачанін — усяго толькі заезджы літвін, кнігі якога палілі на вогнішчы як ерэтычныя [5, с. 406].

Натуральным чынам нацыянальныя міфы найперш звяртаюцца да гістарычных часоў, інтэрпрэтаваных навуковымі і калянавуковымі рэфлексіямі інтэлектуалаў як «залатыя». Гэта, як правіла, эпоха найвышэйшага палітычнага, культурнага, эканамічнага росквіту старадаўняй дзяржавы (Полацкае княства XI–XII стст., Вялікае Княства Літоўскае XV–XVI стст.). Перамогі над знешнімі ворагамі, тэрытарыяльны рост, імклівае развіццё гарадской культуры, а таксама цэлая плеяда славытых дзеячаў (ад манархаў і гетманаў — да паэтаў і кнігавыдаўцоў) — не ёсць плёнам фантазіі, але цалкам верыфікуецца з дапамогай разнастайных гістарычных крыніц і фактаў. Усё гэта так, але праблема заключаецца ў іншым: падыход да маштабавання тых ці іншых гістарычных рэалій нават у гістарыяграфіі суседніх народаў супадае рэдка, а найчасцей — прынцыпова адрозніваецца. Паказальным тут будзе асвятленне месца і ролі Полацка ў часы ўсходнееўрапейскага сярэднявечча ў гістарычных традыцыях Беларусі, Літвы, Расіі ці Латвіі.

З другога боку, міфы пра «залатыя часы» маюць іншы ўзровень прачытання, калі эпоха дзяржаўнага росквіту і велічы ў праекцыі на далейшы гістарычны шлях супольнасці ўспрымаецца як час нерэалізаваных магчымасцяў і ўпушчаных шанцаў. Адсюль, асабліва калі гаворка вядзецца пра т.зв. «малыя народы», чый шлях дзяржаўнага і нацыянальнага будаўніцтва быў праблематычным і няпростым, міф пра «залатыя часы» становіцца інверсіяй міфа пра «страчаны вырай», згадкі пра які прысутнічаюць на старонках летапісаў, хронік ці апрадмечаны пэўнымі артэфактамі (збольшага, таксама страчанымі). Крыж Лазара Богшы, карона Вітаўта, бібліятэка Сафійскага сабора ў Полацку — гэта не проста зніклыя ў віхуры ліхалеццяў культурныя каштоўнасці, але ўвасабленні трагічных пераламаў нацыянальнай гісторыі. Шлях да іх не столькі літаральны, колькі ментальны, іх асэнсаванне — гэта вечны пошук свайго беларускага Грааля як сімвала прысутнасці нацыі ў свеце і яе неўміручасці.

Гаворачы прадметна па заяўленай тэме, спынімся толькі на адным з цэлага набору нацыянальных міфаў — легендзе пра полацкія лабі-

рынты, якая была таленавіта ўвасоблена ў культавым творы Вацлава Ластоўскага [6]. Нягледзячы на тое, што па 16 сюжэтных пазіцыях, як паказвае тэксталагічны аналіз А. Мікуса, «аповесць Вацлава Ластоўскага «Лабірынты» перагукаецца з выдадзеным на 50 гадоў раней раманам англійскага пісьменніка Эдварда Бульвера-Літана «Раса, што ўжо ідзе» [7, с. 217], хранатоп падзей, апісаных у творы, іх ідэйны, ядравы змест несумненна маюць сваімі вытокамі полацкую (шырэй — беларускую) гісторыка-культурную глебу. Прастора, дзе разгортваецца асноўная дзея аповесці, — гэта, па сутнасці, полацкія лёхі і падземныя хады, таямнічыя апаведы пра якія ўзбуджалі на пошукі не адно пакаленне юных палачан [8]. Што казаць, калі і аўтар гэтых радкоў разам з сябрамі спрабаваў адшукаць полацкія падземеллі яшчэ ў пачатку 1980-х гг.

Змястоўнае ж ядро аповесці — гэта зусім не лабірынты, але бібліятэка, якая там знаходзіцца. А. Мікус трапна адзначыў, што «лабірынтамі для Ластоўскага былі горы кніг, адчужаных тэкставых інфармацый, напісаных рознымі людзьмі і з рознымі, сваімі, мэтамі. Прадзерціся праз гэты тэкставы гушчар, выкапіць патрэбныя складнікі, каб скласці ў нейкі паслядоўны тэкст (які выглядае нібыта новым і арыгінальным — як *нацыянальны наратыў* для новай беларускай нацыі), — такой была характарыстыка поступу праз Лабірынты. Ягоныя Лабірынты — гэта Бібліятэка, і толькі гэта» [7, с. 235].

Аднак бібліятэка ў аповесці Ластоўскага — гэта не абстрактнае сховішча безлічых мудрых кніг, ідэнтыфікаваць якое немагчыма. Яна мае свой абсалютна дакладны прататып — бібліятэку полацкага Сафійскага сабора, на што мы знаходзім адназначнае ўказанне ў аўтара: «На момант спынілася размова, а пазней памалу перайшла на знамянітую полацкую бібліятэку, якой, здабываючы Полацк..., шукаў Іван Грозны і не знайшоў. Якую даручаў папа Грыгор XII Пасевіну знайсці і пераслаць у Рым. Усе аднагалосна ўтрымлівалі, што бібліятэка гэта была тады добра схавана і сягоння ёсць недзе ў падземных полацкіх лёхах» [6, с. 52]. Можна меркаваць, што ў гэтым пункце Вацлаў Ластоўскі ідзе на свядомую маніпуляцыю гістарычнымі фактамі, інтэрпрэтуючы іх згодна з нацыянальна-вызваленчым пафасам пачатку XX ст., паводле якога галоўнай прычынай знікнення культурных каштоўнасцяў і сімвалаў з'яўляецца «вораг з Усходу». Але Рэйнгольд Гейндэнштэйн, сакратар Стэфана Баторыя і аўтар вядомых «Запісак аб Лівонскай вайне», апісваючы вызваленне Полацка ў 1579 г., сведчыць зусім пра іншае: «Усё знойдзенае ў замку было аддадзена на

здабычу жаўнерам; аднак, іх надзеі зусім не былі задаволеныя. У вачах адукаваных людзей амаль не меншую каштоўнасць, чым уся астатняя здабыча, мела знайдзеная там бібліятэка. Акрамя летапісаў, у ёй было шмат сачыненняў грэцкіх айцоў царквы і паміж імі сачыненні Дзіянісія Арэапагіта пра нябесную і царкоўную іерархію; усе на славянскай мове» [9]. Даследаванне Рамана Матульскага, дырэктара Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, таксама паказвае, што сляды бібліятэкі полацкай Сафіі губляюцца ў Кракаве і Варшаве [10, с. 181].

Практычна немагчыма сабе ўявіць, што Вацлаў Ластоўскі, апантаны даследчык мінуўшчыны сваёй краіны, не быў знаёмы з «Запіскамі» Гейндэнштэйна, якія былі перакладзеныя і надрукаваныя яшчэ ў 1889 г. Верагодна, што гэтую гістарычную крыніцу аўтар «Лабірынтаў» выдатна ведаў. Справа ў іншым. Міф, у тым ліку і нацыянальны, заўсёды разгортваецца на «сваёй» зямлі, якая паўстае не проста пэўным фрагментам прасторы, але ёсць анталагічнай апорай быцця і цэнтрам светабудовы ўвогуле. Таму Вацлаў Ластоўскі нічога не гаворыць пра абрабаваную, звезеную ці знішчаную бібліятэку, але звяртаецца да міфалагемы «скарба» — каштоўнасцяў, схаваных продкамі ў крытычнай, небяспечнай сітуацыі, знайсці і скарыстацца з якіх належыць адно руплівым нашчадкам, а не чужынцам. Але небяспечная выправа ў полацкія лабірынты мае мэтай пошук не золата, а скарба куды большага — ведаў пра сябе саміх, сапраўднай і не скажонай суседзямі гісторыі, што і ёсць пачаткам кожнага народа і той сілай, якая жывіць яго ў дні сённяшнім. Адсюль, абсалютна недвухсэнсоўнае ўказанне ў аповесці на галоўную каштоўнасць схаванай бібліятэкі: «А найперш ёсць там... летапіс Полацкага княства, пісаная рукой св. Еўфрасініі, праўдзівы экзэмпляр «Повесці врэмных лет», бо дахаваўшыся да нашых дзён копіі пераблутаны і далёкі ад арыгінала...» [6, с. 52]. Спусціцца ў падзем'і мінуўшчыны, каб адшукаць сваю гісторыю — вось галоўны імператыў у творы Вацлава Ластоўскага. І ў гэтым сэнсе ён быў не першым. Надзвычай сімвалічна, па сутнасці анонсам да яшчэ не напісаных «Лабірынтаў», гучаць словы Усевалада Ігнатоўскага ў яго прадмове да 3-га выдання «Кароткіх нарысаў гісторыі Беларусі», што ўбачылі свет у 1921 г.: «Узяўшы ў рукі ясны ліхтарык, павінны мы крок за крокам абыйсці мінулае нашай Бацькаўшчыны. І ніводзін куточак нашага шматпакутнага жыцця ня можа і не павінен астацца бяз нашага стараннага агляду» [11, с. 23].

Полацк як месца ўхавання духоўнай скарбніцы народа таксама фігуруе ў аповесці невыпадкава, бо міфалагема «першага» ў часавым вымярэнні заўсёды змыкаецца з міфалагемай «цэнтра» ў вымярэнні прасторавым, утвараючы сакральны па сваёй сутнасці хранатоп. Сімвалічную функцыянальнасць гэтага хранатопа мы выразна бачым і ў дні сённяшнім: у навуковых штудыях, публіцыстыцы, паэтычных рэфлексіях («Ад Еўфрасінні, ад Скарыны, ад Полацка пачаўся свет» — Рыгор Барадулін) і нават у геаграфічнай сістэме каардынат, дзе Полацк ёсць Цэнтрам Еўропы. Аднак палітычныя рэаліі 1923 г., калі і былі напісаныя «Лабірынты», выяўляюць куды больш актуальны сімвалізм падарожжа ў глыбіні полацкай гісторыі. Праблема палягае ў тым, што колішняя крыўская сталіца, названая ў аповесці «наш сівагорбы Полацк», у той час была не больш чым занядабаным, правінцыйным гарадком РСФСР. Не заглыбляючыся ў нацыятворчыя ідэалогемы «Лабірынтаў», пазначым толькі адно: Вацлаў Ластоўскі не проста прапануе чытачу містычны экскурс у рамантычнае мінулае Бацькаўшчыны. Аўтар, ні словам не абмаўляючыся пра тагачасную дзяржаўна-адміністрацыйную прыналежнасць Полацка, настойліва і адназначна трактуе яго не толькі як эпіцэнтр беларускай гісторыі, але і як найважнейшую частку нацыянальнага арганізму ў цэлым, без якой далейшае развіццё нацыі мае сумніўныя перспектывы. Па сутнасці, і «Кароткія нарысы» Усевалада Ігнатоўскага, і «Лабірынты» Вацлава Ластоўскага з’явіліся тым ментальным «узбуйненнем» Беларусі, што папярэднічала і шмат у чым абумовіла тэрытарыяльнае ўзбуйненне краіны ў 1924 і 1926-м гадах.

Гаворачы пра сімвалізм 1-га горада ў навуковых і мастацкіх тэкстах, адзначым, што выключнае месца Полацка ў структуры беларускага культурнага ландшафту вызначаецца не толькі інтэлектуальнымі рэфлексіямі нацыянальнай інтэлегенцыі. Аналіз этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў паказвае, што Полацк у традыцыйнай карціне свету беларусаў Падзвіння (і не толькі) мае надзвычай высокі сяміятычны статус «святога горада», які ўвасабляе міфалагічны цэнтр свету і выступае ў якасці канала камунікацыі з сакральнай, боскай сферай. Але на гэтым фальклорныя паралелі з аповесцю Вацлава Ластоўскага далёка не вычэрпваюцца.

Як пазначыў А. Мікус, «Лабірынты» — тэкст шматслойны, але самы глыбокі і архетыповы пласт суадносіцца менавіта з міфапаэтычнай карцінай свету беларусаў, што выяўляецца ва ўгрунтаванасці твора «ў тутэйшым народным светапоглядзе, міфалогіі, якая мо’ і дала першасны

імпульс Ластоўскаму «самавуку» і атожылку з прыдзісенскіх Калеснікаў (а значыць — чалавеку, «ушытаму» ў традыцыйны вясковы космас). <...> І менавіта гэты слой па праўдзе можна ўбачыць як тое ядро, да якога вядзе закручаная спіраль «Лабірынтаў». Каб не згубіцца ў звабных лабірынтах бяздоннай мадэрновай і постмадэрновай блытаніны» [7, с. 238]. Зрэшты, указанне на фальклорныя прататыпы аповесці мы знаходзім уласна ў яе тэксце. Падземны чалавек, пераказваючы легендарную гісторыю народа, робіць кароткую, але прынцыпова важную заўвагу: «Калі мы прыгледземся да зместу нашых народных казак, то гэту гісторыю мы знойдзем там, перададзеную ў сімвалах» [6, с. 65]. Але, як высвятляецца, і сам сюжэт «Лабірынтаў» мае амаль дакладныя фальклорныя адпаведнікі.

У 2009 г. этнаграфічнай экспедыцыі Полацкага ўніверсітэта пашчасціла зафіксаваць у Экімані, даўнім полацкім прадмесці, унікальнае паданне, якое непасрэдна датычыцца тэмы нашага даследавання. Паданне было запісана ад тамтэйшай жыхаркі — Балтруковай Паліны Канстанцінаўны, 1923 г.н., якая, у сваю чаргу, пачула яго ад свёкра — Андрэя Міхайлавіча, карэннага жыхара Экімані, які нарадзіўся ў 1890-х гг. Такім чынам, азначанае паданне бытавала ў полацкай культурнай прасторы ўжо як мінімум на мяжы XIX–XX стст. Невялікі аб'ём і знакавасць фальклорнага тэксту дазваляюць прывесці яго цалкам: «Гаварыў дзед, свёкар мой расказваў, што када-то стараж старажаваў гэту цэркаў да вайны. І, гаворыць, прыйшлі ўдваіх у масках. Гэтаму глаза завязалі, старажу і дзе-та ў гэтай цэрквы, у Сафійскім саборы націснулі дзе-та кнопку і адкрылася дзвер. І ў падвал спусціліся і яго, гэтага стаража, узялі. Узялі, і гаворыць ён: «Госпадзі, што там творыцца — ёсць там і золата, і ўсё!» А яны толькі старынныя две кнігі ўзялі, а дзеду сказалі: «Вазьмі, што хочаш». І ён набраў сабе золата, і пастроіў дом, і так зажыў добра» [12, с. 289].

Нават на першы погляд здзіўляе амаль поўная ідэнтычнасць асноўнай сюжэтнай лініі ў прыведзеным паданні і «Лабірынтах» Вацлава Ластоўскага: падарожжа ў полацкае падзем'е, якое знаходзіцца ў нетрах Верхняга замка і схаванае ад старонніх людзей (але вядомае абраным), таемна адбываецца ўночы. Ідэнтычным стае і змесціва схаванага скарбу: золата і кнігі — у паданні, «не толькі культурныя, але і вялікія матэрыяльныя багацці» — у «Лабірынтах». У абодвух выпадках прыярытэтнае значэнне візіцёрамі надаецца менавіта кнігам — канцэнтраванаму ўвасабленню культуры і ведаў увогуле. Матэрыяльныя каштоўнасці — золата — дастаюцца чалавеку вы-

падковаму і неабазнанаму — вартаўніку, а ў аповесці Ластоўскага яны нават прадметна і дэтална не ўзгадваюцца. Падобны ўзровень супадзенняў дазваляе з вялікай доляй верагоднасці меркаваць, што фальклорная традыцыя Полацка актыўна была выкарыстана пры напісанні «Лабірынтаў». Аднак выразна акцэнтаваная міфалагема скарба, які адкрываецца толькі абраным і мае два антынімічныя ўзроўні выяўлення — матэрыяльны (золата) і духоўны (кніга / веды), — выводзіць нас па-за межы лакальнай полацкай традыцыі і апелюе да міфалагічнага архетыпу агульнаэтнічнага парадку, не ведаць які Вацлаў Ластоўскі проста не мог. Маецца на ўвазе легендарны сюжэт пра Папараць-кветку, шырока распаўсюджаны на ўсёй этнічнай тэрыторыі беларусаў.

Паводле фальклорнай традыцыі, Папараць-кветка цвіце ў межах года толькі аднойчы — у Купальскую ноч, калі межы паміж светамі робяцца празрыстымі. Але падарожжа галоўнага героя аповесці ў полацкія лабірынты таксама адбываецца менавіта ў часе летняга сонцавароту (21–22 чэрвеня), які астранамічна і вызначае Купалле. Гэты храналагічны маркер надзвычайных падзей Вацлаў Ластоўскі падкрэслівае ў тэксце асабліва. І ўсё ж прынцыповая тоеснасць фальклорнага і літаратурнага сюжэта заключаецца не ў супадзенні часавых каардынат, але ў тым сапраўдным змесце багацця, якое даюць чалавеку Папараць-кветка і полацкія лабірынты.

Купальская легенда, як і паданне пра скарбы, схаваныя пад Сафійскім саборам, мае два ўзроўні прачытання. Найбольш папулярная і, адначасова, найбольш павярхоўная версія ў якасці дара, які атрымлівае чалавек, што адшукаў дзівосную кветку, разглядае незлічоныя багацці матэрыяльнага кшталту: грошы, золата, каштоўнасці. Але аўтэнтычныя фальклорныя тэксты ўказваюць на дар абсалютна іншага кшталту — усеабдымныя і вычарпальныя веды пра свет. Чалавек пачынае разумець мову дрэваў, жывёлаў, птушак і дасягае абсалютна іншага самаадчування і стану свядомасці: «Калі ён дакрануўся рукой да папараці, то ўсе кветкі паападалі, а некалькі кветак яму папала ў лапці. У гэты час ён стаў адчуваць сябе свабодна, яму стала ўсё вельмі ясна...» [13, с. 215]. У варыянце легенды, зафіксаванай на Дзісеншчыне (радзіме Вацлава Ластоўскага), дар, які дае Папараць-кветка чалавеку, ахарактарызаваны ўніверсальным чынам: «У той жа момант стаў ён (работнік — У.Л.) усёведным» [13, с. 214]. Больш таго, усёведанне, атрыманае чалавекам у купальскую ноч, мае не толькі сінхроннае, але дыяхроннае вымярэнне: «Як одорвэ цвіт этое папоротэ, то вжэ будэ зна-

ты, шо робыця, будэ знаты, шо ўперод будэ. Шо было і шо будэ. Знохораваты будэ той чоловік» [14, с. 490]. Калі выкарыстоўваць тэрміналогію гуманітарыстыкі, то размова ідзе пра ідэальнага гісторыка, для якога мінуўшчына адкрывае ўсе свае таямніцы. Нагадаем, што менавіта за гэтым дарам — ведамі — і спускаецца ў полацкія лабірынты герой аповесці Вацлава Ластоўскага. У гэтых жа лабірынтах дзеля пошуку праўды пра сябе саміх, свой народ і краіну дагэтуль падарожнічаюць усе прысутныя на сённяшняй канферэнцыі.

Але, вызначыўшы генетычную повязь аповесці «Лабірынты» з архетыпамі беларускай міфапаэтычнай карціны свету, зробім прыныцыпова важную заўвагу. У той час, калі у фальклорнай традыцыі дар усёведання, які дае Папараць-кветка, заўсёды прызначаецца асобна ўзятаму чалавеку, то ў геніяльнай інтэрпрэтацыі Вацлава Ластоўскага невычарпальны скарб нашай гісторыі, схаваны ў полацкіх лабірынтах, належыць усёй нацыі і становіцца гарантам яе жыццяздольнасці не толькі ў дні сённяшнім, але і ў будучыні.

** Артыкул падрыхтаваны ў рамках працы на гранце БРФФД-РГНФ. «Фальклорныя наратывы беларуска-рускага памежжа ў кантэксце ўнутраных і знешніх сувязяў», дамова № Г11Р-002*

Спіс літаратуры

1. Лосев, А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. — М.: Политиздат, 1991. — 525 с.
2. Валенцова, М.М. Первый — последний / М.М. Валенцова, И.А. Седатова // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под общей ред. Н.И. Толстого. — Т. 3: К (Круг) — П (Перепёлка) — М.: Междунар. отношения, 2004. — С. 674–679.
3. Лаптева, М.П. Теория и методология истории: курс лекций / М.П. Лаптева; Перм. гос. ун-т. — Пермь, 2006. — 254 с.
4. Говард, М. Сучасная культурная антрапалогія / Майкл Говард. — Мінск: Тэхналогія, 1995. — 478 с.
5. Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. / БелСЭ; рэдкал. І.П. Шамякін і інш. — Мінск: БелСЭ, 1988. — 608 с.

6. Ластоўскі, В. Лабірынты / Вацлаў Ластоўскі // Выбраныя творы / уклад., прадмова і камент. Я. Янушкевіча. — Мінск: Беларускі кнігазбор, 1997. — С. 47–74.

7. Мікус, А. Ярамір быў жабай / А. Мікус // ARCHE. Полацк: падарожжа ў прасторы і часе. — 2011. — № 5. — С. 215–239.

8. Андреев, М. О поиске и посещении подземного хода под р. Западная Двина / М. Андреев // Полоцкий летописец. — 1992. — № 1. — С. 74–75; Арлоў, У. Таямніцы полацкай гісторыі / У. Арлоў. — Мінск: Полымя, 2000. — С. 198–204; Дэйніс, І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс. — Мінск: Медисонт, 2007. — С. 77–79.

9. Гейнденштейн, Р. Записки о московской войне (1578–1582) / Рейнгольд Гейнденштейн // Либрусек [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу. — <http://lib.rus.ec/b/194990/read>. — Дата доступу: 25.10.2012.

10. Матульскі, Р.С. Бібліятэкі беларускага сярэднявечча / Р.С. Матульскі // Полымя. — 2011. — № 1. — С. 180–184.

11. Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У.М. Ігнатоўскі / уступ. арт. А.П. Грыцкевіча; камент. і заўвагі Э.Н. Гнеўкі. — Мінск: Беларусь, 1991. — 190 с.

12. Лобач, У.А. Полацкі этнаграфічны зборнік / Уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. — Наваполацк: ПДУ, 2011. — Вып. 2: Народная проза беларусаў Падзвіння: у 2 ч. — Ч. 1. — 292 с.

13. Грынблат, М.Я. Легенды і паданні / склад. М.Я Грынблат і А.І. Гурскі; рэд. тома А.С. Фядосік. — 2-е выд., дап. і дапрац. — Мінск: Бел. навука, 2005. — 552 с.

14. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: у 6 т. / В.І. Басько і інш.; ідэі і агул. рэдагаванне Т.Б. Варфаламеевай. — Мінск: Выш. шк., 2009. — Т. 4: Брэсцкае Палессе: у 2 кн. — Кн. 2. — 863 с.

**Хімічны склад вырабаў з каляровых металаў
X–XVII стст. з Полацка
(суадносіны металургічных і тыпалагічных груп)**

Вялікае значэнне для даследавання асаблівасцяў каляровай металаапрацоўкі ў старажытнасці мае вывучэнне хімічнага складу металаў. Асноўным накірункам сучасных даследаванняў у галіне сярэдневяковай металургіі з’яўляецца вывучэнне металургічных груп. Пад гэтым тэрмінам разумеецца сукупнасць вырабаў, метал якіх легіраваны аднародным да-мешкам ці групай дамешкаў [1]. Кампаненты, якія ўтваралі сплавы, свядома ўводзіліся старажытнымі ювелірамі ў склад металу, што надавала яму новыя ўласцівасці. Легіруючы кампанент лічыцца штучным, калі яго канцэнтрацыя ў сплаве перавышае пэўную мяжу. Большасць даследчыкаў выкарыстоўвае ў сваіх работах умоўную велічыню 1 % у якасці мяжы штучнага легіравання [2; 3, с. 128]. Лічыцца, што пачынаючы з 1 % дамешкі да медзі волава, свінцу і цынку прыводзяць да заўважнага змянення ўласцівасцяў металу. Менавіта такая канцэнтрацыя легіруючых дамешкаў будзе выкарыстоўвацца намі для падзелу металаў на «чыстыя» і сплавы.

Для ўстанаўлення тыпаў сплаваў (металургічных груп), да якіх адносяцца полацкія артэфакты, мы выкарыстоўваем тыпалагічную схему, прапанаваную Я. Рыдэрэрам і дапрацаваную расійскімі даследчыкамі Н.В. Еніосавай, Р.А. Мітаянам і Т.Г. Сарачавай [3, с. 128, 131]. Вывучэнне хімічнага складу 149 прадметаў з каляровых металаў X–XVII стст. з Полацка праводзілася ў Ленінградскім аддзяленні Інстытута археалогіі АН СССР (19 проб) пад кіраўніцтвам Д.В. Наумава і Інстытуце фізікі імя Б.І. Сцяпанавы НАН Беларусі пад кіраўніцтвам С.М. Райкова (130 проб). У выніку было ўстаноўлена, што для полацкай ювелірнай вытворчасці характэрна выкарыстанне медна-цынковых (26,84 % выбаркі) і бронзавых (28,86 % выбаркі) сплаваў. Латуні вызначаюцца высокай канцэнтрацыяй цынку (да 25,71 %), што з’яўляецца сведчаннем доступу рамеснікаў да крыніц чыстага металу. Сярод бронзавых сплаваў пераважаюць нізкаалавыя бронзы. Шматкампанентныя сплавы (22,15 % выбаркі) — вынік выкарыстання рамеснікамі металічнага лому і іншай рознахарактарнай сыравіны. Ступень распаўсюджвання ў ювелірнай вытворчасці

легкаплаўкіх сплаваў (12,1 % выбаркі) складана ацаніць у сувязі з дрэннай захаванасцю гэтых металаў.

Паводле сферы выкарыстання вылучаюцца наступныя катэгорыі вырабаў з каляровых металаў з Полацка: сыравінны метал, гаспадарчыя і бытавыя прадметы, прадметы хрысціянскага культу, прадметы ўзбраення, упрыгажэнні і дэталі адзення, прадметы пісьменства. У дадзенай рабоце спынімся на характарыстыцы сплаваў, якія выкарыстоўваліся рамеснікамі для вытворчасці розных катэгорый артэфактаў.

Сыравінны метал (24 пробы). Сыравінны метал у калекцыі прадстаўлены зліткамі (10 экз.); кроплямі і аплаўкамі металу (43 экз.); фрагментамі і маткамі дроту (44 экз.); абрэзкамі, пласцінамі і нарыхтоўкамі (43 экз.). Хімічны склад металу даследаваўся для 24 прадметаў. «Чыстая» медзь і легкаплаўкія сплавы у выбарцы прадстаўлены ў невялікім аб'ёме (па 3 экз.). Найбольш распаўсюджанай сыравінай у полацкіх ювеліраў з'яўлялася латунь (дзвухкампанентная і свінцовая) (12 экз.). Дадазеныя сплавы атрымалі шырокае распаўсюджванне на тэрыторыі Паўночна-Заходняй Русі, дзе іх агульны аб'ём складае больш за 70 % [3, с. 133]. Дзвухкампанентныя латуні шырока прадстаўлены ў матэрыялах, якія былі выяўлены падчас раскопак ювелірнай майстэрні XVII ст. Свінцовыя латуні былі пашыраны ў X–XIII стст. Адметнасцю некаторых прадметаў са свінцовай латуні з раскопак 2005 г. на Вялікім пасадзе з'яўляюцца невялікія ўключэнні серабра (каля 1 %). Сярод полацкіх матэрыялаў шматкампанентныя сплавы прадстаўлены артэфактамі X–XVII стст. (5 экз.). Вырабы са шматкампанентнай бронзы ўяўляюць сабой зліткі, якія датуюцца X–XIII стст. Прадметы былі знойдзены падчас раскопак на селішчы і Запалоцкім пасадзе. Шматкампанентная латунь прадстаўлена фрагментамі дроту і металічным аплаўкам. Гэтыя вырабы мелі дачыненне да вытворчых ювелірных комплексаў XI–XIII і XVII стст.

Гаспадарчыя і бытавыя прадметы (16 проб). Асноўнай сыравінай для вытворчасці інструментаў і прылад працы з'яўлялася свінцовая латунь (іголка XIII–XIV стст., кавадла XI–XII стст., рыбалоўны кручок XVII ст., шыракагубы арнаментаваны пінцэт X–XI стст.). Адзінкавымі экзэмплярамі ў выбарцы прадстаўлены прадметы з «чыстай» медзі (заціскны пінцэт XI–XIII стст.), алавянай латуні (рыбалоўны кручок XVII ст.), алавянай бронзы (кавадла XII–XIII стст.) і шматкампанентнай латуні (вагі X–XI стст.). Латунныя вырабы вызначаюцца сярэдняй і высокай канцэнтрацыяй цынку, якая дасягае 25,71 % (шыракагубы арнаментаваны пінцэт X–XI стст.). Фрагмент

ювелірных вагаў з раскопак на Ніжнім замку ўтрымлівае ў сваім складзе 9,84 % латуні. Вытворчасць вагаў з мідна-цынковых сплаваў з'яўляецца характэрнай рысай каляровай металаапрацоўкі X–XI стст. на тэрыторыі Паўночна-Заходняй Русі [4, с. 43].

Фрагменты металічнага посуду XII–XIII стст. зроблены з «чыстай» медзі (3 экз.), алавяна-свінцовай бронзы (2 экз.), свінцовай бронзы (1 экз.) з нізкай канцэнтрацыяй Pb (1,5 %) і шматкампанентнай латуні з утрыманнем 5,79 % цынку (міска XI–XIII стст.). Хімічны склад металічнага посуду даследаваўся для многіх рэгіёнаў. Асноўнай сыравінай для вытворчасці металічнага начыння X–XIV стст. з'яўляецца «чыстая» медзь [4, с. 44]. Таксама быў даследаваны хімічны склад замка сумкі-каліты XV–XVI стст. (шматкампанентная бронза; Sn=5,94 %, Pb=7,94 %, Zn=1,08 %), фрагмента падсвечніка XIII–XIV стст. (свінцовая латунь; Zn=8,93 %) і ажурнай накладкі на драўляную чашу з выявай грыфона XI–XIII стст. (алавяна-свінцовая бронза з канцэнтрацыяй волава 7,75 %).

Прадметы хрысціянскага культу (21 проба). Сыравінай для вырабу крыжоў-цельнікаў з'яўлялася алавяна-свінцовая бронза (8 экз.), свінцовая латунь (2 экз.) і шматкампанентная бронза (3 экз.). Адзін прадмет зроблены з двухкампанентнага нізкапробнага серабра. Алавяна-свінцовыя бронзы прадстаўлены сплавамі з нізкімі канцэнтрацыямі волава. У крыжоў, знойдзеных на тэрыторыі Полацка, утрыманне волава вагаецца ў сярэднім у межах 4 % (максімум 5,1 %). З алавяна-свінцовай бронзы зроблены крыжы з шарыкамі на канцах, з крынападобным завяршэннем перакладзін, з трыма шарыкамі на канцах, у сяродкрыжжы якіх таксама шарыкі, крыжы з квадратам у сяродкрыжжы і шарападобным завяршэннем перакладзін, а таксама галгофскі прамаканечны крыжык з лапатачкай унізе. Са свінцовай латуні зроблены два полацкія крыжыкі: галгофскі дзідападобны XVII–XVIII стст., а таксама крыжападобная падвеска з перакладчастымі канцамі і цыркульным салярным арнамантам XII ст. Шматкампанентная бронза з'яўлялася матэрыялам для вытворчасці трох крыжыкаў: з грубай выявай Распяцця X–XI стст., галгофскага прамаканечнага з дугамі ў сяродкрыжжы XVII ст. і галгофскага прамаканечнага з лапатачкай унізе. Аналіз хімічнага складу і марфалагічных асаблівасцяў полацкіх крыжоў-цельнікаў дазваляе сцвярджаць, што асноўная іх колькасць паходзіць з тэрыторыі Паўночна-Заходняй Русі. Гэта не выключае магчымасці вырабу іх часткі ў самім горадзе мясцовымі ювелірамі. Між тым, пэўная колькасць крыжоў ад-

носіцца да імпортных рэчаў. Гэта ў першую чаргу датычыцца прадметаў са шматкампанентнай бронзы (крыжы з грубай выявай Распяцця, крыжы з эмалямі і інш.).

Крыжы-рэлікварыі з Полацка зроблены са свінцовай бронзы (1 экз.), алавяна-свінцовай бронзы (2 экз.) і шматкампанентнай латуні (1 экз.). Створка энкаліпіёна XII–XIII стст. з выявай князя Глеба зроблена са свінцовай бронзы з нізкім утрыманнем свінцу (1,78 %). Матэрыялам для вырабу двух энкаліпіёнаў XII–XIII стст. (гравіраваны і рэльефна-гравіраваны) служыла алавяна-свінцовая бронза з сярэдняй канцэнтрацыяй волава (не больш за 7,79 %). Адзіным экзэмплярам прадстаўлены рэлікварый са шматкампанентнай латуні. Утрыманне цынку ў вырабе — 5,48 %. Усе сплавы, якія выкарыстоўваліся для вытворчасці энкаліпіёнаў з Полацка, адрозніваюцца добрымі ліцэйнымі якасцямі, асабліва алавяна-свінцовая бронза з канцэнтрацыяй волава звыш 6 %. Наяўнасць свінцу ў сплавах забяспечвае шчыльнасць адлівак. Выкарыстанне для вырабу крыжоў-рэлікварыяў свінцовай і алавяна-свінцовай бронзы ў цэлым характэрна для тэрыторыі Паўночна-Заходняй Русі. Так, у выніку даследавання 13-ці энкаліпіёнаў са збору Дзяржаўнага гістарычнага музея ў Маскве было ўстаноўлена, што 9 прадметаў зроблены з алавяна-свінцовай бронзы з утрыманнем волава ад 3,62 да 25,69 % [5].

Богаслужэбныя прадметы (ківотны крыж, ручка кадзіла, дэталі хораса) складаюцца з алавяна-свінцовай бронзы з нізкай (ад 3,86 %) і сярэдняй (да 7,8 %) канцэнтрацыяй волава. З гэтага ж сплаву адліты богаслужэбныя прадметы з Ваўкавыска (хорасы, лампадкі), а таксама асобныя наўгародскія артэфакты [4, с. 44; 6, с. 40].

Прадметы ўзбраення (3 пробы). У ходзе вывучэння хімічнага складу вырабаў з каляровых металаў былі даследаваны тры прадметы, якія адносяцца да катэгорыі прадметаў узбраення. Страла XI–XIII стст. зроблена з алавяна-свінцовай бронзы з утрыманнем Sn=6,14 %, а Pb=5,84 %. Наканечнік похваў мяча зроблены са свінцовай бронзы, якая ўтрымлівае 4,43 % свінцу. Сыравінай для вытворчасці кісцяня XI–XIII стст. з’яўляецца сплаў свінцу з волавам (канцэнтрацыя волава не перавышае 2,08 %).

Упрыгажэнні і дэталі адзення (75 проб). Найбольшая колькасць аналізаў хімічнага складу металаў была зроблена для упрыгажэнняў і дэталей адзення. Нагрудныя ўпрыгажэнні ў выбарцы прадстаўлены падвескамі, бразготкамі, шпількай і падковападобнымі фібуламі. Асноў-

нымі матэрыяламі для вытворчасці падвесак з'яўлялася «чыстае» волава (1 экз.), сплаў волава са свінцом (1 экз.), алавяна-свінцовая бронза (1 экз.), шматкампанентная латунь (1 экз.), сплаў на аснове медзі з павялічаным утрыманнем серабра (1 экз.). Манетападобныя падвескі XII–XIII стст. зроблены з легкаплаўкіх сплаваў і бронзы. Выраб са шматкампанентнай латуні прадстаўлены умбонападобнай падвескай. Утрыманне цынку ў прадмеце — 10,33 %. Выкарыстанне для вытворчасці манетападобных падвесак легкаплаўкіх сплаваў і алавянай бронзы з вялікім утрыманнем волава (11 %) тлумачыцца спробай імітацыі колеру і фізічных уласцівасцяў дарагіх сярэбраных упрыгажэнняў. Высокая канцэнтрацыя цынку ў метале умбонападобнай падвескі, характэрнай для старажытнасцяў латгалаў, можа з'яўляцца сведчаннем прыбалтыйскага паходжання рэчы [7, Tab. 42: 22; 8]. Падвескі-бразготкі X–XIII стст. з Полацка зроблены з «чыстай» медзі (1 экз.), алавяна-свінцовай (4 экз.) і шматкампанентнай бронзы (1 экз.). Падобныя сплавы выкарыстоўваліся для вытворчасці бразготак у Ноўгарадзе, Пскове і інш. [4, с. 35; 9; 10].

Галоўка крыжападобнай шпількі XI–XIII стст. зроблена з алавяна-свінцовай бронзы з нізкім утрыманнем волава і свінцу (да 4,78 %). Выкарыстанне нізкаалавыністай бронзы можа з'яўляцца сведчаннем вытворчасці прадмета на тэрыторыі Паўночна-Заходняй Русі. Ускосным пацвярджэннем гэтаму з'яўляецца хімічны склад аналагічнай шпількі з Ноўгарада, якая зроблена са свінцовай латуні і лічыцца прыбалтыйскім імпартам [4, с. 34].

Да групы нагрудных упрыгажэнняў адносяцца засцежкі-фібулы. З 11-ці даследаваных фібул (15 проб) 9 экз. зроблены з металічных сплаваў з павялічаным утрыманнем цынку (двухкампанентная, свінцовая і шматкампанентная латунь). Канцэнтрацыя цынку ў сплавах вагаецца ад 2,97 да 13,46 %. Найбольшае ўтрыманне Zn фіксуецца ў фрагменце падковападобнай фібулы з галоўкамі ў выглядзе макавых каробчак — 13,46 %. Найбольш верагодна, што засцежкі з высокай канцэнтрацыяй цынку адносяцца да прыбалтыйскага імпарту, а вырабы з нізкім утрыманнем гэтага металу з'яўляюцца мясцовай вытворчасцю. Выкарыстанне латуняў для вытворчасці фібул можна патлумачыць таксама высокімі спружыннымі якасцямі вырабу з медна-цынкавых сплаваў, што было неабходна для вырабу засцежак гэтага тыпу [3, с. 33]. Акрамя латуняў, для вытворчасці фібул выкарыстоўвалі алавяна-свінцовую бронзу з канцэнтрацыяй волава ад 2,79 да 8,75 %.

Упрыгажэнні для рук у выбарцы прадстаўлены бранзалетамі і пярсцёнкамі. 314-ці даследаваных бранзалетаў і іх нарыхтовак 10 прадметаў адносяцца да медна-цынковых сплаваў (свінцовая і шматкампанентная латунь). Высокай канцэнтрацыяй цынку вылучаюцца звярынагалавыя бранзалеты, якія маюць прыбалтыйскае паходжанне. Канцэнтрацыя цынку ў гэтых прадметах вагаецца ад 11,92 да 15,13 %. Утрыманне цынку ў бранзалетах са шматкампанентнай латуні не перавышае 8,48 %. Два бранзалеты (ілжэвіты і пласцінчаты) зроблены з алавяна-свінцовай бронзы з нізкім і сярэднім утрыманнем волава (да 9,39 %), сыравінай для вытворчасці аднаго бранзалета XII–XIII стст. з’яўляецца сплаў на аснове волава з уключэннем медзі і свінцу. Высокай канцэнтрацыяй цынку вылучаюцца дзве нарыхтоўкі бранзалетаў з майстэрні XII–XIII стст. на Вялікім пасадзе — ад 20,17 да 24,44 %. Дадзеныя прадметы ўяўляюць сабой невялікія фрагменты металічнага дроту, адзін з канцоў якога расплюшчаны. Увогуле, бранзалеты балцкіх тыпаў (звярынагалавыя, пуката-ўвагнутыя) з Полацка характарызуюцца павышаным утрыманнем цынку ў метале, што характэрна для тэрыторыі Прыбалтыкі і Скандынавіі (да 20 %) [3, с. 147; 8]. Між тым нельга выключаць магчымасці вырабу асобных тыпаў звярынагалавых бранзалетаў мясцовымі полацкімі майстрамі па прыбалтыйскіх аналагах, што пацвярджаецца выяўленнем у межах вытворчага ювелірнага комплексу XII–XIII стст. нарыхтоўкі і паўфабрыкатаў для іх вытворчасці.

Вывучаны хімічны склад 16-ці пярсцёнкаў і дзвюх нарыхтовак. 6 прадметаў зроблены з медна-цынковых сплаваў (двайная і свінцовая латунь з утрыманнем цынку ад 8,17 да 35,27 %), 3 — з алавяна-свінцовай бронзы (з нізкім — да 5,92 % — утрыманнем волава), 3 — з алавяна-цынкавай бронзы (з канцэнтрацыяй волава ад 4,81 да 8,28 %, а цынку ад 1,84 да 3,86 %), 5 — са шматкампанентнай латуні (з утрыманнем цынку ад 5,87 да 10 %), 1 — са сплаву на аснове волава з дамешкамі медзі і свінцу. Усе пярсцёнкі датаваныя ў межах XI–XIV стст. Падобныя сплавы выкарыстоўваліся для вытворчасці ўпрыгажэнняў гэтага віду і ў іншых пунктах Паўночна-Заходняй Русі (Ноўгарад, Пскоў) [4, с. 41; 9].

3 элементаў паяснага набору хімічны склад металу быў даследаваны для спражак, накладкі і паяснага наканечніка. Спражкі зроблены са свінцовай латуні (1 экз. — XI–XII стст., Zn=12,47 %), алавяна-свінцовай бронзы (4 экз. — XI–XIII стст., канцэнтрацыя волава вагаецца ад 3,86 да

25,47 %) і шматкампанентнай бронзы (1 экз. — XIV–XVI стст.). Высокай канцэнтрацыяй волава (25,47 %) вызначаецца лірападобная спражка XI–XII стст. з раскопак 1987–1988 гг. на Вялікім пасадзе. Выкарыстанне падобных сплаваў для вытворчасці спражак з’яўляецца характэрным для помнікаў Паўночна-Заходняй Русі [4, с. 34]. Акрамя спражак, быў даследаваны хімічны склад металу паясной накладкі XIII–XIV стст. (алавяна-свінцовая бронза з сярэдняй канцэнтрацыяй волава — 13,30 %) і паяснога наканечніка XI–XIII стст. (свінцовая латунь, утрыманне цынку — 4,15 %).

Таксама вывучаўся хімічны склад грузікаў (5 экз. — «чысты» свінец; XI–XIII стст.), гузікаў (2 экз. — «чыстая» медзь; 1 экз. — шматкампанентная латунь (Zn=8,47 %); XI–XIII стст.), ланцужка (свінцовая латунь; Zn=4,15 %; XI–XIII стст.), шпілек «пус епі» (2 экз. — двухкампанентная латунь; Zn=8,16 %; 1 экз. — свінцовая латунь; Zn=7,70 %; XVII ст.).

Прадметы пісьменства (2 пробы). У якасці аб’ектаў даследавання былі абраны таксама дзве кніжныя засцежкі XII–XIII стст. Адзін прадмет зроблены са шматкампанентнай бронзы (Sn=9,76 %), другі — з алавяна-свінцовай бронзы (Sn=4,62 %).

Такім чынам, старажытныя ювеліры для вытворчасці вырабаў з каляровых металаў выкарыстоўвалі розныя тыпы сплаваў. Выбар таго ці іншага металу для вытворчасці пэўнай групы прадметаў быў абумоўлены не толькі ліцейнымі якасцямі сплаваў, але таксама сферай выкарыстання і функцыянальным прызначэннем гатовай прадукцыі. Асноўнай сыравінай для вытворчасці інструментаў і прылад працы з Полацка з’яўляюцца латуні з сярэдняй і высокай канцэнтрацыяй цынку. Металічны посуд найбольш часта рабілі з медзі і бронзы. Выбар сплаваў трэба тлумачыць асаблівасцямі функцыянальнага выкарыстання прадметаў гэтай катэгорыі.

Адметнасцю прадметаў хрысціянскага культу з Полацка з’яўляецца вытворчасць іх з алавяна-свінцовай бронзы з нізкім і сярэднім утрыманнем волава. Гэты сплаў мае добрыя ліцейныя якасці, а таксама вылучаецца шчыльнасцю атрыманых адлівак. Пераважнае выкарыстанне для вытворчасці прадметаў хрысціянскага культу алавяна-свінцовай і свінцовай бронзы ў цэлым характэрна для тэрыторыі Паўночна-Заходняй Русі і Беларусі. Малая колькасць у выбарцы прадметаў узбраення не дазваляе выказаць адназначнага меркавання адносна найбольш распаўсюджаных сплаваў для вытворчасці дадзенай катэгорыі прадметаў. Аднак можна адзначыць, што самай папулярнай сыравінай для вытворча-

сці прадметаў узбраення з Полацка з'яўляецца свінец і сплавы на яго аснове. Сплавы на аснове медзі выкарыстоўваліся для вытворчасці адзінкавых рэчаў.

Найбольш шматлікая катэгорыя ўпрыгажэнняў і дэталей адзення прадстаўлена вырабамі з легкаплаўкіх сплаваў, бронзы, латуні, шматкампанентных сплаваў. Наяўнасць у калекцыі часткі артэфактаў прыбалтыйскіх тыпаў (фібулы, звярынагаловыя бранзалеты) з высокай канцэнтрацыяй цынку можа з'яўляцца ўказаннем на імпортнае паходжанне прадметаў. Вырабамі з медна-цынковых і бронзавых сплаваў прадстаўлены элементы паяснага набору. З бронзы зроблены і кніжныя засцежкі.

Спіс літаратуры

1. *Королёва, Э.В.* Ювелирное ремесло средневекового Пскова / Э.В. Королёва // Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Славянский средневековый город. — М.: Наука, 1998. — Т. 2. — С. 169–179.

2. *Зайцева, И.Е.* Цветной металл вятичей в XII–XIII веках (сравнительно-исторический анализ городских и сельских материалов) / И.Е. Зайцева, Т.Г. Сарачева // Русь в XIII веке: древности тёмного времени / отв. ред. Н.А. Макаров, А.В. Чернецов. — М.: Наука, 2003. — С. 290–303.

3. *Ениосова, Н.В.* Химический состав ювелирного сырья эпохи средневековья и пути его поступления на территорию Древней Руси / Н.В. Ениосова, Р.А. Митоян, Т.Г. Сарачева // Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья. — М.: Вост. лит., 2008. — С. 107–188.

4. *Коновалов, А.А.* Цветной металл (медь и сплавы) в изделиях Новгорода X–XV вв. / А.А. Коновалов // Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья. — М.: Вост. лит., 2008. — С. 7–106.

5. *Асташова, Н.И.* Химико-технологическое изучение древнерусских рельефных энколпионов из археологического собрания Государственного Исторического музея / Н.И. Асташова, Т.Г. Сарачева // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). — СПб.: Нестор-История, 2010. — С. 317–329.

6. *Зверуго, Я.Г.* Древний Волковыск (X–XIV вв.) / Я.Г. Зверуго. — Минск: Наука и техника, 1975. — 144 с.
7. *Latvijas PSR archeologija.* — Rīga: Zinātne, 1974. — 368 p.
8. *Daiga, J.* Krāsaino metalu ķīmiskais sastāvs Latvijā / J. Daiga // *Archeologija un Etnografija.* — Rīga: Zinātne, 1962. — Т. IV. — Р. 47–65.
9. *Королёва, Э.В.* Результаты спектрального анализа ювелирных изделий средневекового Пскова / Э.В. Королёва // *Археологическое изучение Пскова. Раскопки в древней части Среднего города (1967–1991 гг.).* — Псков: ГП «Невельская типография», 1996. — Вып. 3. — Т. 1. — С. 229–300.
10. *Поветкин, В.И.* Бубенчики-звонцы в древнем Новгороде (применение, способы производства, типология и хронология) / В.И. Поветкин // *Российская археология.* — 2009. — № 2. — С. 79–92.

Полацкая шляхта падчас бескаралеўя 1764 г.

5 кастрычніка 1763 г. памірае кароль Аўгуст III, і ў Рэчы Паспалітай пачынаецца бескаралеўе. Ва ўнутрыпалітычным жыцці дзяржавы працягваецца барацьба Фаміліі (групоўка Чартарыйскіх і іх родзічаў) з былой прыдворнай групоўкай кароннага маршалка Юрыя Мнішака. Апошняю падтрымлівае групоўка вялікага кароннага гетмана Яна Клеменса Браніцкага. У ВКЛ групоўку Юрыя Мнішака падтрымлівалі прыхільнікі Радзівілаў і Сапегаў. Радзівілы фактычна з'яўляліся самай моцнай групоўкай у ВКЛ у канцы панавання Аўгуста III. Смерць вялікага гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Радзівіла (22 мая 1762 г.) паменшыла колькасць яе прыхільнікаў, але новы кіраўнік, віленскі ваявода Караль Станіслаў Радзівіл, даволі хутка вярнуў страчаныя пазіцыі. Пад яго кіраўніцтвам Радзівілы атрымалі перамогу падчас выбараў у Трыбунал ВКЛ 1763 г. Сапегі пасля смерці ў 1760 г. падканцлера ВКЛ Міхала Антонія Сапегі страцілі шмат прыхільнікаў, якія далучыліся да Чартарыйскіх ці Радзівілаў. Новы лідар групоўкі, польны гетман ВКЛ і полацкі ваявода Аляксандр Сапега, быў не ў стане аднавіць магутнасць групоўкі.

Сітуацыя ў Полацкім ваяводстве мела пэўныя адрозненні ад сітуацыі ў ВКЛ. Тут прыхільнікі Сапегаў нічым не саступалі прыхільнікам Радзівілаў і Чартарыйскіх. Сапегі і Радзівілы ў канцы панавання Аўгуста III дзейнічалі разам. Здавалася, што і смерць караля не прынясе перамен у іх супрацоўніцтва. Пра іх планы адносна полацкага перадканвакацыйнага сойма вядома няшмат. Аляксандр Сапега напярэдадні перадканвакацыйных соймаў пераконваў Караля Станіслава Радзівіла, што на сойміку ў Полацку паслом будзе абраны полацкі падваявода Траян Корсак-Бабыніцкі ці хто іншы з сапезынскіх прыхільнікаў [1, к. 143]. Сам Караль Станіслаў Радзівіл не называў канкрэтных кандыдатаў, а патрабаваў, каб полацкі соймік адбыўся спакойна, без сутыкненняў паміж шляхтай [2, к. 7].

На полацкі перадканвакацыйны соймік сабралася шмат шляхты, якая падзялілася на дзве групоўкі, гатовыя нават да збройнага супрацьстаяння адна з адной. Пры вялікіх намаганнях полацкага архіепіскапа Ясо-

на Смагаржэўскага ўдалося пазбегнуць бойкі і дасягнуць кансэнсусу. У выніку пад дырэкцыяй полацкага архіепіскапа Ясона Смагаржэўскага пасламі на канвакацыйны сойм былі абраны каралеўскі шамбелян Юзаф Храпавіцкі і хлявінскі староста Юзаф Сяліцкі. Кандыдатуры такіх паслоў задаволілі абедзве групы. На гэтым жа сойміку былі абраны 34 каптуровыя судзі, па роўнай колькасці ад кожнай з групавак. Маршалкам каптуровага суда быў абраны полацкі падваявода Траян Корсак-Бабыніцкі [2, к. 7–8; 3, р. 3; 4, р. 12]. Нягледзячы на тое, што полацкія паслы прадстаўлялі варожыя мясцовыя групы, абодва падтрымлівалі Фамілію. Такі выбар адбыўся дзякуючы дзейнасці дырэктара сойма полацкага архіепіскапа Ясона Смагаржэўскага, які быў прыхільнікам Фаміліі. Акрамя таго, на пазіцыю полацкіх паслоў паўплывала тое, што польны гетман ВКЛ і полацкі ваявода Аляксандр Сапега пасварыўся з віленскім ваяводам Каралем Станіславам Радзівілам і перайшоў на бок Фаміліі [5, с. 35]. Радзівілам не ўдалося правесці выбар прыхільных паслоў нават пры тым, што на полацкім перадканвакацыйным сойміку быў чытаны ліст Караля Станіслава Радзівіла да шляхты [6, к. 26].

Мясцовы лідар радзівілаўскай групы полацкі скарбнік Людвік Корсак-Бабыніцкі, якому ад Радзівіла было загадана старацца быць абраным паслом, палічыў за лепшае саступіць Юзафу Храпавіцкаму. Полацкі скарбнік пераконваў у прыхільнасці Юзафа Храпавіцкага Радзівілам [6, к. 26]. Таксама Яўстах Храпавіцкі абяцаў віленскаму ваяводзе, што яго брат, полацкі пасол Юзаф, будзе служыць інтарэсам Радзівілаў [7, к. 14]. Як пакажуць далейшыя падзеі, гэтыя абяцанні не былі выкананы, і Храпавіцкі, услед за іншымі прыхільнікамі Сапегаў, на перадканвакацыйным сойме падтрымаў Фамілію.

Інструкцыя паслам дае няшмат інфармацыі пра ўдзельнікаў сойма, бо была падпісана толькі дырэктарам сойма полацкім архіепіскапам Ясонам Смагаржэўскім [8, арк. 1268]. Траян Корсак-Бабыніцкі адаслаў копіі лаўдума і інструкцыі полацкіх паслоў да польнага гетмана ВКЛ Аляксандра Сапегі [9, р. 6]. Тое ж зрабіў і Аляксандр Сумарок [3, р. 6 — 6 v.]. Полацкая інструкцыя на перадканвакацыйны сойм утрымлівае шмат цікавых пастулатаў, якія дазваляюць зразумець яе пазіцыю ў пачатку бескаралеўя на конт магчымых рэформаў дзяржаўнага ладу. У самым пачатку інструкцыі мясцовая шляхта прасіла аб захаванні «вольнага выбару» караля, а таксама аб вызначэнні на канвакацыйным сойме

механізму яго выбару на элекцыйным сойме. Полацкая шляхта бачыла прычыны ўпадку Рэчы Паспалітай у зрыве соймаў і патрабавала, каб былі выкарыстаны законныя сродкі супраць гэтага. Таксама ў інструкцыі ўтрымлівалася патрабаванне, каб згодна з законам адбываліся, а не зрываліся павятовыя соймікі. Згодна з інструкцыяй, гродскія старосты павінны былі пільнаваць спакой у паветах ВКЛ. Шмат месца ў інструкцыі ўдзялялася справе папраўкі законаў Рэчы Паспалітай. У гэтым рэчышчы патрабавалася скараціць час разгляду справаў у Трыбунале ВКЛ. Акрамя таго, не разглядаць у Трыбунале ВКЛ справы да канца іх разгляду і вынясення рашэння ў земскіх ці гродскіх судах. Патрабавалася не ўмешвацца адным ураднікам у прэрагатывы іншых ураднікаў. Полацкая шляхта звяртала ўвагу падскарбіяў на сітуацыю на каморах і мытах. У тым ліку патрабавала, каб мытнікі не бралі мыта са шляхты. Акрамя таго, каб на каморах не служылі габрэі, дысідэнты і іншаземцы. Таксама шляхта хацела захавання прэрагатываў надворных падскарбіяў у Рэчы Паспалітай. Значнае месца ў інструкцыі займае праблема размеркавання ўрадаў. Шляхта патрабавала, каб ўрады ў ВКЛ надаваліся толькі «літвінам», а ў Кароне — «караняжам». Увогуле, каб урады не даваліся іншаземцам. Павятовыя і ваяводскія ўрады прапаноўвалася надаваць толькі шляхце, якая больш за 30 гадоў трымала ў іх уладанні. Прасілася, каб віленскае біскупства атрымала статус арцыбіскупства. У інструкцыі падкрэслівалася роўнасць каталікоў і ўніятаў у Рэчы Паспалітай, якая парушаецца толькі адсутнасцю ў Сенаце ўніятаў. Менавіта таму прапаноўвалася, каб у Сенат увайшоў кіеўскі мітрапаліт. Духовныя ўрады мелася надаваць толькі шляхціцам з абодвух бацькоў. Полацкая шляхта скардзілася на шкоды ад рыжскіх купцоў і прасіла, каб ім было забаронена дзейнічаць на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Звярнулася полацкая шляхта ў сваёй інструкцыі і да вельмі цікавага пытання будынкаў для дэпутатаў Трыбунала ВКЛ у Вільні. Прапаноўвалася, каб неабходныя для дэпутатаў Трыбунала ВКЛ будынкі былі пабудаваны на выдзеленых выгодных месцах у Вільні. Будаваліся яны і далей абслугоўваліся паветам і ваяводствам, якому мелі належаць. Патрабавалася, каб на судаходных рэках не збіраліся прыватныя падаткі, а таксама не будаваліся масты, млыны і іншыя будынкі, якія могуць перашкодзіць судаходству. Увогуле, значная частка інструкцыі была прысвечана рэлігійным (напэўна, пад уплывам полацкага архіепіскапа Ясона Смагаржэўскага) і партыкулярным пытанням [8, арк. 1264 — 1268 адв.; 10, с. 77; 11, с. 79, 81]. Згодна з планамі Фаміліі,

у інструкцыі патрабавалася, каб на Генеральным сойміку ў Прусіі (маецца на ўвазе Заходняя Прусія, якая належала Рэчы Паспалітай) не абіралася неабмежаваная колькасць паслоў на сойм, а толькі не больш за шэсць ад трох ваяводстваў. Такім чынам, Фамілія хацела не даць сваім палітычным сапернікам абраць вялікую колькасць прыхільнікаў на Генеральным сойміку Прусіі. Гэты пункт вылучаў інструкцыі тых соймаў, дзе перамагла Фамілія [5, с. 48–49; 8, арк. 1264 адв.].

Выдавалася, што полацкі перадканвакацыйны сойм скончыўся на падставе кампрамісу. Праўда, потым аднаму з паслоў, Юзафу Сяліцкаму, з’явіліся новыя перашкоды. Бяльскія старосты Жабы не пратэставалі на сойміку супраць выбару паслом Сяліцкага. Аднак пазней вырашылі перашкаджаць яму з дапамогай дэкрэтаў, якія былі атрыманы супраць Сяліцкага ў каптуровым судзе да яго лімітавання (27 сакавіка 1764 г.) [3, р. 5 — 5v.]. Магчыма, потым Жабы вырашылі не перашкаджаць пасольству Сяліцкага, бо няма інфармацыі пра пратэстацыі супраць легітымнасці яго выбару падчас канвакацыйнага сойма.

У гэты час імкліва развівалася сітуацыя ў ВКЛ. Фамілія, атрымаўшы перавагу на перадканвакацыйных соймах, хацела стварыць Генеральныя канфедэрацыі ў Кароне і Княстве, што давала магчымасць прымаць рашэнні на канвакацыйным сойме большасцю галасоў і такім чынам пазбегнуць неабходнасці ўтрымліваць «адзінагалоссе». Неабходныя падставы для стварэння канфедэрацыі ў ВКЛ даў палітычны апанент Фаміліі віленскі ваявода Караль Станіслаў Радзівіл, які ў канцы лютага 1764 г. паспрабаваў у Вільні з дапамогай сілы пазбавіць пасадаў не задавальняючых яго каптуровых суддзяў. Фамілія, якая і раней хацела выкарыстаць для стварэння канфедэрацыі злоўжыванні Радзівіла, удала выкарыстала сітуацыю. Віленскі біскуп Ігнацы Масальскі склікаў прыхільную шляхту ў Вільню для абароны ад гвалтаў Радзівіла і яго прыхільнікаў у Трыбунале ВКЛ, каптуровых судах і перадканвакацыйных соймах. Канфедэрацыю імкнуліся стварыць як мага хутчэй, яшчэ да канвакацыйнага сойма [10, с. 82–83; 12, с. 90–94]. У выніку 16 красавіка 1764 г. прыхільнікі Фаміліі арганізавалі ў Вільні Генеральную канфедэрацыю ВКЛ супраць злоўжыванняў прыхільнікаў Радзівілаў на Трыбунале ВКЛ 1763 г., перадканвакацыйных соймах і каптуровых судах. Полацкая шляхта не была пры стварэнні Генеральнай канфедэрацыі ВКЛ. Акт Генеральнай канфедэрацыі ВКЛ з полацкіх шляхціцаў, як «полацкі пасол», падпісаў толькі Юзаф Сяліцкі.

У Полацкім ваяводстве са спазненнем была створана канфедэрацыя. Універсал ад маршалка Генеральнай канфедэрацыі ў Полацкае ваяводства быў дасланы да рэгента ВКЛ Міхала Сяліцкага. Гэта прадвызначыла пэўнае спазненне са стварэннем канфедэрацыі ў Полацкім ваяводстве. Сяліцкі прэтэндаваў на выбар павятовым маршалкам і таму перадаў у канцылярыю ўніверсал са спазненнем, толькі 5 чэрвеня 1764 г. Полацкі падваявода і маршалак каптуровага суда Траян Корсак-Бабыніцкі, скансультаваўшыся з прысутнымі ўраднікамі і шляхтай, вызначыў тэрмін сойма на 7 ліпеня 1764 г. У гэты дзень зноў успыхнуў канфлікт сярод полацкай шляхты. Частка шляхты не хацела дапусціць выбару маршалкам ваяводства вышэйзгаданага Сяліцкага. У адказ той са сваімі прыхільнікамі вырашыў не ісці на сойм на замак і правесці альтэрнатыўны сойм у францішканаў. Не здолеў яго пераканаць далучыцца да шляхты, якая сабралася на замку, і спецыяльна дасланы пасрэднік полацкі архіепіскап Ясон Смагаржэўскі. У выніку адбыліся два соймікі і былі створаны дзве канфедэрацыі. У францішканаў маршалкам быў абраны рэгент ВКЛ Міхал Сяліцкі, а на замку, пад дырэкцыяй міцунскага старосты Урбана Грабніцкага, — балдычэўскі староста Фларыян Рыпінскі. Сяліцкі абвінавачваў у спазненні ў стварэнні канфедэрацыі сваіх апанентаў, а тыя, у сваю чаргу, — рэгента ВКЛ [8, арк. 1600 — 1601 адв.; 9, р. 54–55].

Разгарнуўся канфлікт і аб урадзе палкоўніка Полацкага ваяводства, які ў адсутнасць харужага меў кіраваць ваяводскай харугвай у магчымым руху на элекцыйны сойм. 21 жніўня 1764 г. у віленскія гродскія кнігі сынам рэгента ВКЛ хлєвінскім старостам Юзафам Сяліцкім быў пададзены працэс супраць дзейнасці полацкага лоўчага Ігната Корсака-Бабыніцкага. Сяліцкі сцвярджаў, што Корсак, не будучы абраным палкоўнікам Полацкага ваяводства і насуперак абранаму на сойма і атрымаўшаму ад шляхты крэдэнс на гэты ўрад Сяліцкаму, намініраваў сябе палкоўнікам Полацкага ваяводства [13, р. 598 — 598 v.]. Тое, што працэс быў занесены ў віленскія гродскія кнігі, тлумачыцца тым, што ў Полацку гэта немагчыма было, бо перавагу ў ваяводстве мелі сапернікі Сяліцкіх.

Міхал Сяліцкі звярнуўся па дапамогу ў Гародню да Генеральнай канфедэрацыі, да сваіх пратэктараў Фаміліі. У выніку вышэйшыя канфедэрацыя ўлады прынялі яго бок і прызналі легітымнай канфедэрацыю Сяліцкага, а яго — актуальным канфедэрацкім маршалкам Полацкага ваяводства [9, к. 54–55, 60]. Чаму Фамілія падтрымала Сяліцкага? Прычынамі было тое, што Міхал Сяліцкі ў апошнія гады панавання Аўгуста III, як

рэгент канцылярыі ВКЛ, быў адным з бліжэйшых супрацоўнікаў канцлера ВКЛ Міхала Чартарыйскага. Акрамя таго, супрацьстаялі Сяліцкаму ў асноўным прыхільнікі мясцовай групы Корсакаў, якія ў апошнія гады Аўгуста III былі прыхільнікамі варажых Фаміліі Радзівілаў і Сапегаў.

Фамілія ў гэты час пераканаўча перамагла сваіх палітычных сапернікаў на канвакацыйным сойме. Полацкая шляхта таксама цалкам прыняла бок Фаміліі і падтрымала яе прапановы аб выбары на элекцыйны сойм па шэсць паслоў ад ваяводства. Пасламі на элекцыйны сойм у Полацку 23 ліпеня 1764 г. на перадэлекцыйным сойміку былі абраны полацкі ротмістр Тадэвуш Спінек, інфлянцкі кашталян і маркоўскі староста Юстыніян Шчыт, смаленскі гродскі пісар Ян Пакаш, полацкі падчашы Бенедыкт Кубліцкі, полацкі ротмістр Ігнат Есман і шмельтынскі староста Станіслаў Гласка. Спінек і Есман дакладна былі прыхільнікамі Сапегаў, а дакладней мясцовага ваяводы і польнага гетмана ВКЛ Аляксандра Сапегі. Як здаецца, Шчыт, Пакаш і Кубліцкі з'яўляліся прыхільнікамі Фаміліі. Складана сказаць, да якой магнацкай групы належаў Станіслаў Гласка. Магчыма, што ён, які і ўвесь род Гласкаў у панаванне Аўгуста III, быў прыхільнікам Агінскіх. Магнацкі род Агінскіх з канца панавання Аўгуста III з'яўляўся саюзнікам Фаміліі. У любым выпадку бачна, што перавагу на полацкім сойміку атрымала Фамілія і саюзныя ёй Сапегі.

Свае подпісы пад інструкцыяй разам з маршалкам сойма полацкім ротмістрам Янам Шантырам паставіла 36 шляхціцаў. Сярод іх былі мясцовыя ўраднікі: стольнік Ян Буйніцкі, падваявода і маршалак каптуровага суда Траян Корсак-Бабыніцкі, гродскі пісар Станіслаў Грабніцкі, канюшы Казімір Пакаш, канюшы Антоні Падвінскі (два апошнія абодва прэтэндавалі на ўрад канюшага і тытулаваліся ім) [8, арк. 820 — 825 адв.; 14, р. 41]. Звяртае ўвагу слабая актыўнасць на элекцыйным сойміку прадстаўнікоў наймагутнейшага шляхецкага роду Полацкага ваяводства Корсакаў. Магчымай прычынай гэтага было тое, што Генеральная канфедэрацыя ВКЛ прызнала легітымнай канфедэрацыю Полацкага ваяводства Сяліцкіх і іх прыхільнікаў. У такой сітуацыі іх палітычныя праціўнікі, сярод іх вылучаліся якраз Корсакі, лічылі за лепшае не прымаць актыўнага ўдзелу ў грамадска-палітычным жыцці ваяводства. Лідар Корсакаў, полацкі падваявода і маршалак каптуровага суда Полацкага ваяводства Траян Корсак-Бабыніцкі, хоць і прысутнічаў на перадэлекцыйным сойміку, але вырашыў не ехаць на элекцыйны сойм і сядзець дома, бо асцерагаўся прыхільнікаў Сяліцкіх [9, р. 60].

У рэчышчы праграмы Фаміліі была складзена і інструкцыя. Першым пунктам у інструкцыі ўтрымлівалася патрабаванне абраць будучым каралём, згодна з пастановамі канвакацыйнага сойма, толькі «паляка» (маецца на ўвазе жыхара Рэчы Паспалітай), якога і бацька, і матка таксама былі «палякамі». Патрабавалася скласці «пакта канвента» новаму каралю, які павінен быў захаваць нязменнымі «вольныя правы» Рэчы Паспалітай. Значнае месца ў інструкцыі займала пытанне надання ўрадаў і старостваў. Урады ў ВКЛ павінны былі надавацца толькі «літвінам», якія мелі ўладанні ў Княстве не менш за пяць гадоў, а ў Кароне ўрады павінны былі надавацца толькі «караняжам». Акрамя таго, шляхта хацела, каб надавалася не больш чым па два староствы, а судовае ўвогуле адно, прадстаўнікам аднаго роду. Далей патрабавалася: калі адна асоба мела староства, якое мае даход больш за пяцьдзесят тысяч, то больш ёй не даваць другога староства. Звярталася ўвага, што справа павышэння статусу віленскага біскупства да арцыбіскупства была адкладзена на канвакацыйным сойме да каранацыі. Аднак патрабавалася не забыць пра гэту справу падчас элекцыйнага сойма, і яна «ў інтарэсах Княства» была прадстаўлена як мага хутчэй новаабранаму каралю. Рэкамендаваліся заслугі вялікага гетмана ВКЛ і віленскага кашталяна Міхала Масальскага, а таксама польнага гетмана ВКЛ і полацкага ваяводы Аляксандра Сапегі. Шляхта прасіла, каб на перадкаранацыйных соймікі ўніверсалы былі выданы не пазней чым за шэсць тыдняў да каранацыйнага сойма, а той павінен быць праз шэсць тыдняў пасля гэтых соймаў. Патрабавалася, каб у тэрмін сабралася камісія карэктуры правоў ВКЛ, якая павінна прадставіць для разгляду распрацаваныя праекты на перадкаранацыйных соймікі. Значная частка пунктаў датычылася адносін з Расіяй. Асабліва ўвага ў інструкцыі надавалася таму, каб тавары полацкай шляхты не арыштоўваліся ў Рызе (як прыклад прыводзіўся арышт тавараў полацкага лоўчага Ігната Корсака-Бабыніцкага). Рыжскія купцы, у сваю чаргу, каб не мелі права прыязжаць у Полацкае ваяводства. Патрабавалася кампенсаваць панесеныя ад 1756 г. страты ад праходу расійскіх войскаў. Мясцовая шляхта выказвалася ў падтрымку ўніятаў у іх канфліктах з праваслаўнымі і габрэямі. Значнае месца ў інструкцыі займалі мясцовыя партыкулярныя патрабаванні. Галоўным з іх было патрабаванне ў чарговы раз пацвердзіць соймавай канстытуцыяй права вольнага выбару полацкага ваяводы [8, арк. 820 — 825 адв.].

Наступны соймак быў перадкаранацыйным і адбыўся 29 кастрычніка 1764 г. Пасламі на ім былі абраны полацкі войскі Антоні Зяновіч і кушліцкі староста Юры Корсак-Бабыніцкі. Інструкцыя ім была падпісана маршалкам канфедэрацыі Полацкага ваяводства балдычэўскім старостам Фларыянам Рыпінскім [8, арк. 1867 — 1874 адв.; 14, р. 7]. Як бачна ў выніку, перамогай скончылася яго барацьба з Міхалам Сяліцкім за прызнанне легітымным канфедэрацкім маршалкам Полацкага ваяводства.

У інструкцыі паслам адразу пасля падзякі прапаноўвалася, каб на каранацыйным сойме былі разгледжаны праекты камісіі карэктуры правоў ВКЛ, бо яны не разглядаліся на элекцыйным сойме. Асабліваю цікавасць выклікалі праекты адносна судоў і права ўпісання пісарамі ў трыбунальскія рэестры справаў. Адзначалася, што расійскія войскі добра сябе паводзяць, але выказвалася спадзяванне, што яны будуць выведзены з Рэчы Паспалітай. Хацела шляхта і кампенсацыі за шкоды, якія былі панесены пры вывадзе расійскага войска ў 1763 г. Кампенсацыю за іх, а таксама вывад сялян у Расію і памежныя шкоды прапаноўвалася разгледзець на перамовах з расійскім паслом. Скардзілася шляхта на «прускую» і «саскую» манету (маюцца на ўвазе фальшывыя грошы з Прусіі і Саксоніі), якая прыводзіла да праблемаў у абмене, і прасіла ўстанавіць адзіны для дзяржавы абменны курс. Прасілі захаваць правы гетманаў ВКЛ і адначасова прасілі надаць вялікаму гетману ВКЛ і віленскаму кашталяну Міхалу Масальскаму ўрад віленскага ваяводы. Гэты пункт ішоў насуперак праграме Фаміліі, якая імкнулася заканадаўча зацвердзіць, каб адна асоба не магла адначасова быць вялікім гетманам ВКЛ і віленскім ваяводам. Гэта павінна было аслабіць уплыў вялікага гетмана ВКЛ на Трыбунал ВКЛ. Уключэнне гэтага пункта ў полацкую інструкцыю, напэўна, адбылося з ініцыятывы аднаго з гетманаў ВКЛ: вялікага — Міхала Масальскага ці польнага — Аляксандра Сапегі. Увогуле ў інструкцыі ўтрымліваецца шмат рэкамендацый розным асобам. Так, рэкамендаваліся заслугі маршалка Генеральнай канфедэрацыі Міхала Бжастоўскага, рэчыцкага гродскага старосты Альбрэхта Радзівіла і старадубскага гродскага старосты Юрыя Абрамовіча. Звяртае ўвагу, што два апошнія былі лідарамі сапернікаў Фаміліі, групой Радзівілаў, але дамагліся хоць агульнай, але рэкамендацыі ў полацкай інструкцыі, якая складалася ў рэчышчы праграмы Фаміліі. Аднак гэтыя рэкамендацыі былі непараўнальныя з рэкамендацыямі лідарам Фаміліі і іх саюзнікам. Рэфэрэндарыю ВКЛ Антонію Пшаздзецкаму полацкая шляхта прасіла

надаць урад падканцлера ВКЛ. Таксама да ўрадаў рэкамендаваўся мсціслаўскі ваявода Людвік Плятэр. Без указання ўрадаў рэкамендаваліся Пацзі (троцкі ваявода Аляксандр і яго сыны: стражнік ВКЛ Людвік і абозны ВКЛ Леанард), паморскі ваявода Павал Мастоўскі, мсціслаўскі гродскі староста Мікалай Тадэвуш Лапацінскі, пісар ВКЛ Юзаф Сасноўскі і каронны сакратар ксёндз Скірскі. Шляхта хацела атрымаць кампенсацыю за шкоды ад расійскіх войскаў ад іх уваходу ў Рэч Паспалітую ў 1756 г. Полацкая шляхта скардзілася на шкоды ад рыжскіх купцоў і прасіла, каб ім было забаронена дзейнічаць на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Нашмат больш месца ў параўнанні з перадканвакацыйным і перадэлекцыйным соймамі занялі партыкулярныя мясцовыя пункты. Сярод іх неабходна вылучыць два. Зноў полацкая шляхта прасіла пацвярджэння ў соймавай канстытуцыі іх права вольнага выбару полацкага ваяводы. Акрамя таго, напэўна, пад уплывам Корсакаў, мясцовая шляхта прасіла аб ласцы новага караля і Рэчы Паспалітай для аршанскага скарбніка Аляксандра Корсака-Бабыніцкага і полацкага скарбніка Людвіка Корсака-Бабыніцкага за іх ранейшыя гвалты на соймах [8, арк. 1867 — 1874 адв.].

Такім чынам, можна зрабіць наступныя высновы. Полацкая шляхта з самага пачатку бескаралеўя, нягледзячы на ўнутранныя разыходжанні, падтрымала Фамілію і іх кандыдата на трон Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Прычынай было тое, што Сапегі і іх прыхільнікі таксама далучыліся да Фаміліі. Інструкцыі полацкім паслам у 1764 г. утрымлівалі пункты па рэфармаванні дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай, якія былі прапанаваны Фаміліяй. Унутранны канфлікт сярод полацкай шляхты перашкодзіў своечасоваму стварэнню канфедэрацыі Полацкага ваяводства, а потым прывёў да стварэння дзвюх альтэрнатыўных канфедэрацый. Абедзве канфедэрацыі, аднак, засталіся вернымі Фаміліі.

Спіс літаратуры і крыніц

1. Archiwum Główne Akt Dawnych. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. V. — Sygn. 13812.
2. Archiwum Główne Akt Dawnych. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. V. — Sygn. 14679.
3. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. — F. 139. — Op. 1. — B. 4476.
4. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. — F. 139. — Op. 1. — B. 4110.

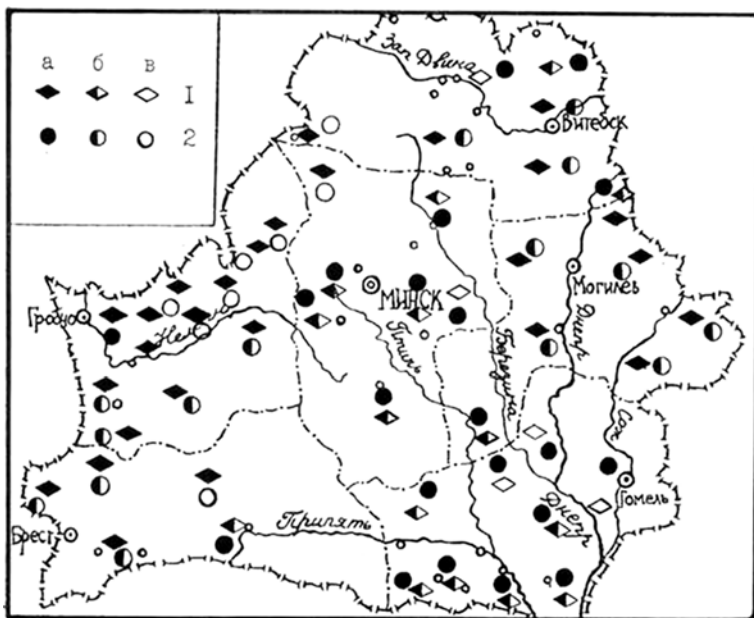
5. *Szwaciński T.* Sejmiki poselskie przed konwokacją 1764 r. / T. Szwaciński // *Kwartalnik Historyczny*. — R. 113. — 2006. — Nr 1. — S. 19–56.
6. *Archiwum Główne Akt Dawnych*. — *Archiwum Radziwiłłów*. — Dz. V. — Sygn. 7295.
7. *Archiwum Główne Akt Dawnych*. — *Archiwum Radziwiłłów*. — Dz. V. — Sygn. 2150.
8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. — Ф. 1734. — Воп. 1. — Справа 54.
9. *Lietuvos Mokslių Akademijos biblioteka*. — F. 139. — Op. 1. — B. 2206.
10. *Анішчанка, Я.* Народжаны рабалеппнічаць / Я. Анішчанка. — Мінск: В. Хурсік, 2007. — 452 с.
11. *Анищенко, Е.* Сторона неприкаянная / Я. Анищенко. — Мінск: В. Хурсік, 2009. — 476 с.
12. *Zielińska, Z.* Polska w okowach «systemu północnego» 1763 — 1766 / Z. Zielińska. — Kraków: Arcana, 2012. — 691 s.
13. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas*. — SA 4778.
14. *Lietuvos Mokslių Akademijos biblioteka*. — F. 139. — Op. 1. — B. 4353.

Нароўская А.М.

Інтэр'ер традыцыйнага жылля беларусаў Віцебскай губерні (сярэдзіна XIX — пачатак XX стст.)

У першай палове XIX ст. на тэрыторыі Беларусі пераважалі глінабітныя без комінаў («курныя») печы на драўлянай аснове («апеччы»). Па звестках М.В. Без-Карніловіча яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. «белорусы большей частью жили в избах без труб, курных, низких...; редко где можно было найти избы с трубами» [6, с. 244].

Нанясенне на карту раёнаў распаўсюджвання такога тыпу печы ў сярэдзіне XIX ст. паказала, што яны існавалі ў паўднёвых і паўднёва-ўсходніх раёнах Віцебскай вобласці (Пастаўскі, Лепельскі, Віцебскі, Сененскі р-ны) (мал. 1).

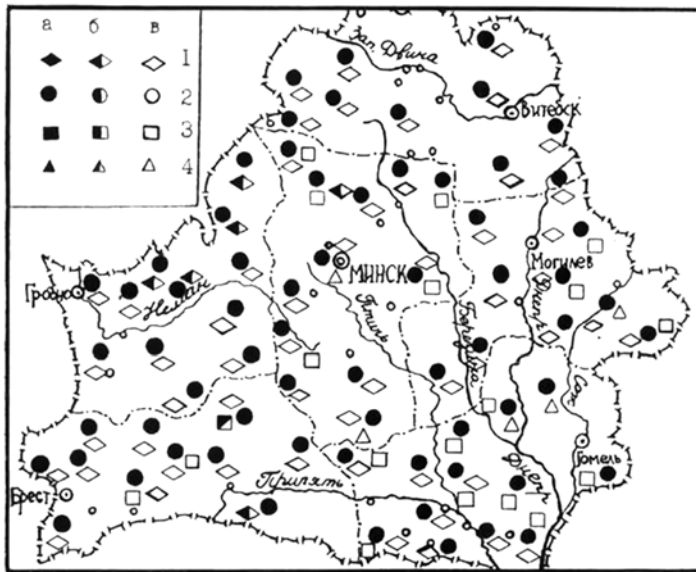

Карта № 1 Печ (сяр. XIX ст.):

1 - курная печ, 2 - печ з комінам

(а - пераважае; б - існуе; в-сустрэкаецца)

Мал. 1.

Карта № 2 Печ (кан. XIX – пач. XX стст)

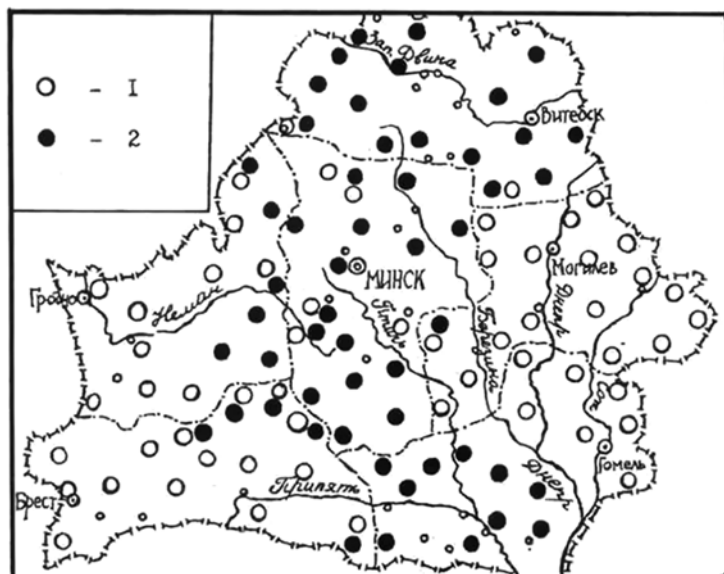
1 - курная печ, 2 - печ з комінам, 3 - грубка ці пліта, 4 - грубка або пліта, убудаваная ў печ
(а - пераважае, б - бытуе, в - сустракаецца).

Мал. 2.

У першай палове XIX ст. у паўночна-ўсходняй частцы Віцебскай губерні разам з глінабітнымі печамі зрэдку сустракаліся печы-каменкі. Некаторыя этнографы адзначалі на тэрыторыі Беларусі існаванне печаў з падвяснымі катламі, якія былі характэрныя для памежнай зоны рассялення латышкага і славянскага насельніцтва [22, с. 37, 40].

Нягледзячы на вялікую разнастайнасць канструкцый, печ на тэрыторыі Беларусі ўяўляла сабой у асноўным адзін і той жа тып печаў. Яна складалася з ніжняй, сярэдняй (апечча) і верхняй частак. Апечча рубілася з дрэва, часам замест яго рабілі драўляны насціл на слупках. Картаграфаванне зрубнай асновы печаў выявіла, што яна атрымала распаўсюджанне на Віцебшчыне, у паўночных раёнах Гомельскай вобласці (за выключэннем паўночна-ўсходніх раёнаў) і ў цэнтральнай частцы Беларусі. Слупковая аснова выяўлена ў Брэсцкай, Гродзенскай і Магілёўскай абласцях (мал. 3).

У другой палове XIX ст. інтэр'ер беларускага народнага жылля пад уплывам сацыяльна-эканамічных зменаў зведаў значную эвалюцыю (мал. 2). Курныя печы амаль паўсюдна замяняліся «чыстымі», або «белымі», печамі, якія мелі

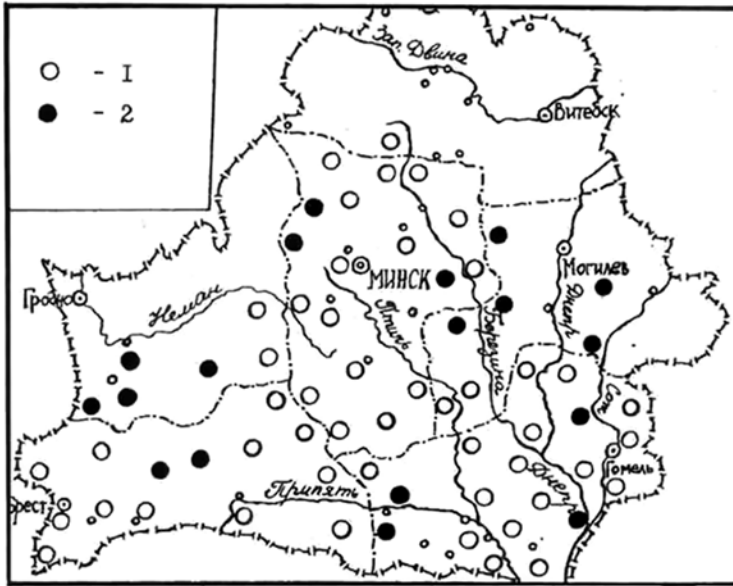
Карта № 3 Зрубная і слупковая асновы печы
(кан. XIX-пач. XX стст)
1 - слупковая; 2 – зрубная

Мал. 3.

комін. Працэс замены курных на печы з комінам адбываўся нераўнамерна, найбольшы рух ён атрымаў у гаспадарках дзяржаўных сялян.

Пераходным тыпам ад курнай печы да белай была «напаўбелая» печ. Аб існаванні такіх печаў сведчаць этнаграфічныя матэрыялы М.Я. Нікіфароўскага: «в Витебской губернии курные хаты нередко имели трубы, которые изготавливали из 3–4 досок. Они выводились на крышу и после выхода дыма из хаты закрывались комом тряпок, пакли или старой одежды, что называлось «заткнуць бакоўку» [20, с. 247]. Як паказалі архіўныя матэрыялы ІМЭФ НАН, на Паазер’і комін часта плялі з дубцоў, якія затым абмазвалі глінай. Звонападобную выцяжную частку коміна падвешвалі да столі над прыпечкам, які праходзіў пад столлю да сцяны, што падзяляла хату і сенцы. У гэтай сцяне прабівалася адтуліна для выхаду дыму з хаты. Пасля топкі адтуліну («душнік») з боку сенцаў зачынялі «ўстаўной чуркай» [3, арк. 5].

Пажары былі частай з’явай у жыцці беларускага селяніна. Па дадзеных царскай статыстыкі, «деревенская Русь» выгорала дотла каждые 20 лет». У

Карта № 4 Камінкі печы
(кан. XIX - пач. XX стст)
1 – распаўсюджаны, 2 - сустракаюцца

Мал. 2.

«Віцебскіх губернскіх ведамасцях» за 1850 г. адзначаецца, што «от плохого вывода труб, от редкого вычищения в них сажи происходят пожары» [7, с. 2]. У цыркуляры міністра ўнутраных спраў ад 2 красавіка 1842 г. гаворыцца, што яшчэ ў 1830 г. была прынята пастанова аб тым, каб «черные избы выводит из употребления по мере возможности и вместо этого стараться печи в избах делать с кирпичными трубами, возводя оные сверх крыши на один аршин» [19, арк. 2].

Аднак многія сяляне працягвалі будаваць курныя печы аж да канца XIX ст. Мяркуючы па звестках інфарматараў і літаратурных дадзеных, тлумачылася гэта наступнымі прычынамі: 1) пераемнасцю традыцый мінулых пакаленняў: «як Дзяды і бацькі будавалі, так і мы будзем»; 2) тым, што печ без коміна давала больш цяпла, добра праветрывалася ў хаце падчас топкі; 3) у хаце амаль ніколі не заводзілася цвіль; дрэва і салома добра дэзынфікаваліся і не гнілі; 4) чорныя печы былі танныя, трывалыя і патрабавалі менш паліва.

Распаўсюджванне коміна ў Беларусі ішло з усходу на захад. Аналіз палых і архіўных матэрыялаў ІМЭФ НАН сведчыць, што ў вёсках усходніх абласцей Беларусі старажылы ўжо ў 10-х гг. XX ст. не памятаюць курных печаў. У той жа час у Гродзенскай і Брэсцкай абласцях асобныя курныя хаты ў выглядзе складскога памяшкання захаваліся да сярэдзіны XX ст.

Характар інтэр'ера паўночнай паласы Беларусі дазваляе вылучыць на тэрыторыі Паазер'я некалькі лакальных тыпаў печаў, умоўна названых Докшыцкім, Пастаўскім і Полацка-Віцебскім.

Лакальны тып печаў Докшыцкага арэала назіраецца ў наступных межах: на ўсходзе даходзіць да Віцебскага раёна, на поўначы праходзіць за Докшыцамі, на захадзе мяжуе з Маладзечанскім раёнам, паўднёвая мяжа праходзіць па днепра-дзвінскаму водападзелу паўночнай Барысава і Лагойска. Для гэтага арэала характэрныя печы буйных памераў на драўляным апечку. Размяшчэнне коміна, як правіла, асіметрычнае, ён ссунуты альбо ў бок жылля, альбо сенцаў. У выніку адна з яго граняў набывае ступеністы характар. Асаблівасцю інтэр'ера з'яўляецца наяўнасць шырокай бакавой прыступкі ў лежка («лянуха», «зачынак», «пяколак», «прымурак») і драўлянай бакавой лавачкі, убудаванай у печ («каб лёгка на печ ускочыць і плечы пагрэць») [13]. У адрозненне ад іншых раёнаў Віцебскай вобласці, у Докшыцкім арэале печы будавалі з камінкамі (мал. 4). З дадатковых ацяпляльных збудаванняў у Докшыцкім, Лепельскім, Чашніцкім [14], Сенненскім [11] і паўночнай частцы Барысаўскага, Лагойскага, Вілейскага раёнаў Мінскай вобласці існавалі грубкі-стаякі. Але ўжо з прасоўваннем на поўнач арэала (памежжы Ушацкага і Лепельскага раёнаў) яны змяняюцца шчыткамі з ляжанкамі [10; 12].

На захадзе Віцебшчыны выразна выдзяляецца Пастаўска-Браслаўскі арэал, які па тыпу печаў з'яўляецца як бы працягам Докшыцкага арэала. Падабенства адзначана наступнымі рысамі: асіметрычнае размяшчэнне коміна, падобныя прапорцыі, наяўнасць драўлянага апечка і «падпрыпечка». Але размяшчэнне печы, формы яе канструктыўных дэталей, вынас вусця, памеры прыступкі ў лежка даюць падставу казаць аб лакальных асаблівасцях Пастаўска-Браслаўскага арэала. Уласцівая пастаўскім печам своеасаблівасць выяўляецца ў наступных прыкметах: у Мядзельскім, Пастаўскім, Браслаўскім, Міёрскім, Шаркаўшчынскім раёнах комін прамы і заўсёды шчыльна прымыкае да сцяны, якая падзяляе хату і сені. Адпаведныя адрозненні бачым і ў тым, што печы не прымыкаюць тыльным бокам

да глухой сцяны. У выніку паміж печчу і сцяной ўтвараецца невялікая ніша шырынёй 30–50 см («каб не было пажару»). Пячная пляцоўка злучаецца са сцяной драўляным насцілам. У адрозненне ад паўднёвых раёнаў Паазер'я, бакавая прыступка печы вузкая («на адну цаглінку») [8]. Асаблівасцю арэала з'яўляецца наяўнасць шырокай, на 2–3 дошкі, бакавой лавачкі («палка»), убудаванай у печ. Па словах П.І. Кодака (1900 г. нарадж., праж. у в. Мясцічка Пастаўскага раёна Віцебскай вобл.), «такія палкі раней былі ва ўсіх» [9].

З дадатковых ацэпальных збудаванняў у вылучаным арэале зафіксаваны «шчыткі». Па дадзеных А.М. Махніст (1904 г. нарадж., праж. у в. Баяры Мядзельскага р-на), «шчыткі шырока існавалі ўжо ў пачатку XX ст., і яна памятае са слоў свайго бацькі: «у іх хаце быў пабудаваны шчыток у канцы 90-х гг. XIX ст.» [8]. Палявыя даследаванні паказалі, што, у адрозненне ад астатніх рэгіёнаў, печы і шчыткі злучаліся комінам, які ляжаў на зямлі (в. Баяры, в. Лотва Мядзельскага р-на, в. Мясцічка Пастаўскага р-на, в. Гірэішы Браслаўскага р-на Віцебскай вобл. і іншыя). Пра гэта сведчаць таксама архіўныя матэрыялы ІМЭФ НАН [2; 4]. Нярэдка грубку («шчыток») прыбудоўвалі непасрэдна да печы. З прычыны бакавога прымыкання «шчытка» фасад печы становіўся выцягнутым у даўжыню. Побач з печчу стаяла калодка з уваткнутай сякерай («каб падсекчы дроў»).

Прыкметна вылучаюцца печы паўночных раёнаў Віцебшчыны. Арэал Полацка-Віцебскіх печаў ахоплівае правы бераг Заходняй Дзвіны і мае шэраг своеасаблівых рыс. Для Полацка-Віцебскага арэала характэрныя два варыянты размяшчэння печаў. Першы — калі печы не прымыкалі да сцяны, якая падзяляла хату і сені. У тым выпадку, калі печ стаяла каля дзвярнай сцяны, яна не прымыкала да тарцавой сцяны. Дзякуючы размяшчэнню печы з водступам ад дзвярнай або бакавой глухой сцяны на адлегласць 1–1,5 м за печкай атрымліваўся закут («запечча», «запечак»), які выкарыстоўваўся ў якасці каморы для адзення або спальнага месца для дзяцей. Мяркуючы па звестках старажылаў, такое размяшчэнне печы ў вылучаным намі арэале прынята з даўніх часоў. У адрозненне ад Пастаўскага арэала, ужо пачынаючы з паўночнай часткі Міёрскага раёна (в. Слабада, в. Сакольшчына, в. Узмены, в. Даўгінава) і далей з прасоўваннем на ўсход Віцебскай вобласці (Верхнядзвінскі, Расонскі, Полацкі, Шумілінскі, Гарадоцкі, Віцебскі р-ны) печы мелі вельмі шырокі бакавы выступ (значна шырэй, чым у Докшыцкім арэале) — ляжанку («лянуху», «пяколак»).

Як паказала картаграфаванне, у паўночных раёнах Віцебшчыны, у адрозненне ад Докшыцкага арэала, печаў з камінкамі не будавалі. У ніжняй частцы апечча печкі рабілі невялікі ўслончык, або «лавачку». З дадатковых ацяпляльных збудаванняў у Віцебскім арэале зафіксаваны шчыткі. У адрозненне ад заходніх раёнаў, шчыткі будаваліся, як правіла, з ляжанкамі.

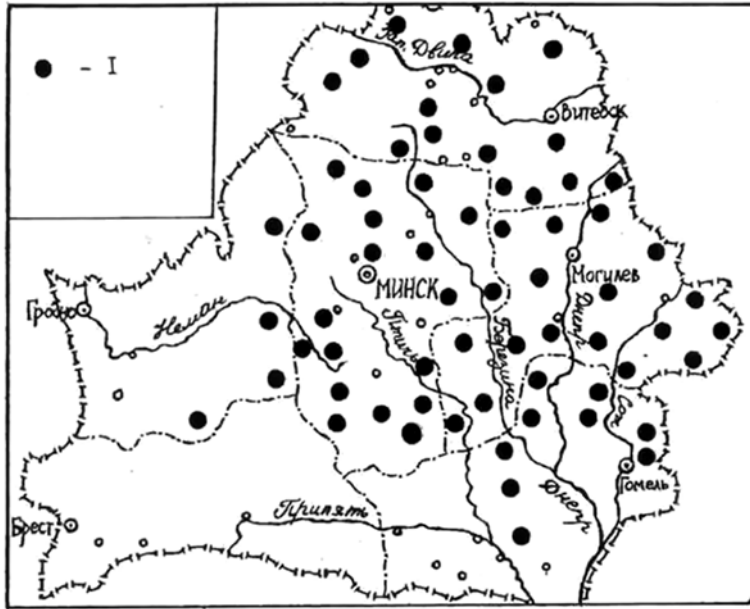
Нягледзячы на тое, што шэраг канструктыўных асаблівасцяў печаў Віцебскага арэала дае падставу казаць аб фарміраванні тут да канца XIX ст. вызначаных лакальных асаблівасцей, адзінства печаў гэтай тэрыторыі з печамі Пастаўскага і Докшыцкага арэалаў не выклікае сумненняў.

Такім чынам, побач з печчу ў другой палове XIX ст. у сялянскіх хатах з'явіліся адмысловыя абагравальныя печы розных відаў («груба», «шчыт», «сцяна», «сцяноўка» і г.д.). Раней, чым у іншых рэгіёнах, грубка з'явілася на Гродзеншчыне, што было звязана з умовамі этнічнага і сацыяльнага развіцця заходняй ускраіны Расіі. Грубка ўяўляла сабой высокую, тыпу галандкі, чатырохкутную печ амаль да столі. А.М. Харузін пісаў, што «грубка, или груба чаще встречалась в Витебской и Минской губерниях» [21, с. 177].

У Віцебскай вобласці грубка існавалі толькі ў паўднёвых раёнах (Докшыцкі, Лепельскі, Бешанковіцкі, Чашніцкі р-ны), заходніх (Мядзельскі, Пастаўскі, Браслаўскі р-ны) [17] і паўночнай частцы Лагойскага, Барысаўскага, Вілейскага раёнаў Мінскай вобл. На астатняй тэрыторыі Паазер'я былі распаўсюджаны «шчыткі». У паўночных раёнах рэгіёна (Полацкі, Верхнядзвінскі, Міёрскі) былі вядомыя «шчыткі з лежанкамі» [15; 16]. Шчыт меў форму масіўнай доўгай скрыні вышынёй амаль да столі. Ляжанка была падобная на шчыт, толькі з пляцоўкай для ляжання.

На рагу печы, амаль у сярэдзіне хаты, усталёўваўся слуп («стойп», «конь», «конева стовб»), у які часта ўрубалі жэрдку — біла. Слуп служыў апорай для «полу», палацяў і ляжанкі. Быў найбольш распаўсюджаны ў Віцебскай і Магілёўскай губернях.

Ад месцазнаходжання печы ў хаце залежала размяшчэнне іншых частак інтэр'ера. Як вядома, Беларусь уваходзіла ў рэгіён з адзінай украінска-беларускай планіроўкай. Характэрнай яе асаблівасцю было размяшчэнне печы каля дзвярэй. Па дыяганалі ад печы ў беларускім сялянскім жыллі знаходзіўся чырвоны кут («покуць», «кут» у беларусаў, «покуць» ва ўкраінцаў). Прастора ў чырвоным куце мела выражаны знакавы характар. Яе каштоўнасць павышалася ў накірунку да самага пачэснага месца — пад абразамі. Даследаванне паказала, што на большай частцы Беларусі

Карта № 5 Палаці на тэрыторыі Беларусі
(кан. XIX - пач. XX стст.)

Мал. 5.

абразы размяшчаліся ў адзін шэраг і пакрываліся адным ручніком. Для Віцебскага арэала характэрна тое, што іконы вісели ў шэраг і кожная пакрывалася асобным ручніком.

Важнейшым элементам не толькі чырвонага кута, але ж і ўсёй жылой прасторы, быў стол — адзін з самых старажытных відаў перасоўнай мэблі. У Віцебскай губерні сталы часцей за ўсё рабіліся на казюлях, г.зн. на козлах — дзвюх крыжавінах, злучаных ашэсткам [20, с. 314]. М.Я. Нікіфароўскі пісаў, што за «оцецкім столом» мае месца ўсё лепшае ў жыцці селяніна, стол, як мэбля, стаіць вышэй, чым астатнія рэчы ў хаце: пусціць на стол кошку, курыцу ці дзіця лічылася ганебным, таму што на ім ляжаў дар божы — хлеб і соль».

Наступнай функцыянальнай часткай жытля з'яўлялася найбольш масіўная канструкцыя, якая прызначалася для сну — «пол». Габарыты «полу» часта вызначаліся шырынёй печы і кутнім прыпечным слупам. Накінуты на «ашостак» полаг аддзяляў «пол» ад астатняй прасторы хаты. Гэта рабілася, у прыватнасці, тады, калі ў сям'і мелася парадзіха.

Над «полам» на ўзроўні печы ў беларусаў рабілі больш вузкую пляцоўку — «палаці», або «палаткі», дзе звычайна спалі старыя і дзеці. Экспедыцыйныя даследаванні паказваюць, што палаці шырока былі распаўсюджаны ў Паазер'і (за выключэннем Мядзельскага і Пастаўскага р-наў) (мал. 5).

Збоку «полу» на доўгай гнуткай жэрдцы падвешвалі калыску, якая мела разнастайныя тэрміналагічныя назвы. У адных выпадках яны адлюстроўвалі практычнае прызначэнне калыскі: «калыска», «калубель»; у іншых — розніцу ў спосабе мацавання і спосабе разгойдвання: «зыбкая», «зыбаўка». Так, калі «калыску» падвешвалі да бэлькі столі, то яе гайдалі з боку ў бок. «Зыбка» прымацоўвалася да канца гнуткай жэрдкі і яе гайдалі зверху ўніз (адзначана паўсюдна ў Паазер'і, Крупскім, Барысаўскім, Лагойскім раёнах Мінскай вобласці, у Астравецкім, Смаргонскім, Ашмянскім раёнах Панямоння). Часам назва калыскі непасрэдна паказвала на матэрыял вырабу — «лубяначка». Дыялектнае «таганы» адзначана ў Віцебскім і Шумілінскім раёнах, дзе тэрмін пазначае палатняную калыску.

На тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX — пачатку XX стст. існавалі наступныя віды калысак: 1) драўляныя; 2) плеченыя з лазы і лясчыны; 3) плеченыя з дранкі ліпы «лубянкi»; 4) з палосак лучыны сасны; 5) палатняныя. Згодна з матэрыялам вырабу выдзелена пяць арэалаў распаўсюджвання калысак, умоўна названых Віцебска-Мазырскім, Полацкім, Гродзенска-Брэсцкім, Мінскім, Гродзенска-Магілёўскім.

Каля сцен стацыянарна ўсталёўваліся шырокія лавы. Яны складалі ўсялякі фамільную каштоўнасць і перадаваліся з пакалення ў пакаленне; пры наваселлі яны ўрачыста пераносіліся са старой хаты ў новую. Лавы служылі месцам для працы і адпачынку. Часта ў лавах рабілі адтуліны і ціскі для ўстанаўлення калаўротаў, часальных грабянёў, а часам ціскоў для сталярных і іншых работ.

Каля ўваходу, насупраць вусця печы, знаходзіўся гаспадарскі кут («бабін кут»). Каля дзвярэй на нерухомай лавачцы стаяла кадушка («цэбар») для вады з чарпаком («конаўкай»). Тут жа, паміж чырвоным кутом і «полам», стаяў кубел для захоўвання адзення і іншых рэчаў. Найбольш старажытная разнавіднасць кубла на Беларусі — гэта кубел, вырабленыя з кавалка ствала дрэва з дуплом, якія выкарыстоўваюцца ў ляжачым выглядзе. Больш позняя форма кубла — стаячы, вышыняй 1 м і вышэй. У канцы XIX — пачатку

XX стст. у Беларусі шырока быў распаўсюджаны кубел бандарнай працы. Ён уяўляў сабой шырокую кадку (каля 60 см вышынёй і каля 70 см шырынёй) з клёпак, з накладкай і вісячым замком. У другой палове XIX ст. кубел хутка стаў выходзіць з ужывання і замяняцца куфрамі.

Прыкметнай своеасаблівасцю адрозніваўся традыцыйны спосаб асвятлення хат у Паазер'і, паўночных раёнах Цэнтральнай Беларусі, Панямонні і ў Магілёўскім Падняпроўі. У шэрагу раёнаў гэтых рэгіёнаў лучыну ўтыкалі ў спецыяльную адтуліну над «чалесніком» печы або ў пазы паміж бярвеннем. Для ўмацавання лучыны ў гэтых рэгіёнах выкарыстоўвалі некалькі прыстасаванняў. Найбольш распаўсюджаным з іх быў перанасны свяцеч. Экспедыцыйныя матэрыялы паказваюць наступныя абазначэнні гэтага прыстасавання: «светач», сустракаецца «светош», «светыш», рэдка — «свеч», «свяціла». «Светачы» былі самай разнастайнай формы. У некаторых раёнах ён уяўляў сабой круглую (Лагойскі, Вілейскі раёны Мінскай вобл., Докшыцкі р-н Віцебскай вобл. і інш.) або крыжападобную калодку, да якой вертыкальна мацаваўся шэст з драўляным або металічным заціскам на канцы.

Своеасаблівая структура інтэр'ера Паазер'я складвалася ў хатах з жылымі сенцамі [5, с. 128]. У прыватнасці, печ і гаспадарскі кут разам з інвентаром выносіліся ў трысцен. Пры гэтым печ, як правіла, прымыкала да сцяны, якая падзяляла хату і сені. Аналіз літаратурных і палявых матэрыялаў сведчыць, што часам яна размяшчалася ў цэнтры сенцаў. У той частцы трысцена, якая была сумежнай з вусцем печы, знаходзіўся кухонны стол. На куце вісеў невялікі абраз, упрыгожаны ручніком. Злева ад печы знаходзіліся «пол» і «палаці» ці 2–3 ложка. Па этнаграфічных матэрыялах Н. Анімеле, тут жа «у кроватей стояли 2–3 кубла с одеждой и 2–3 корзины с грязным бельём» [5, с. 128]. Па звестках інфарматараў, у Віцебскай губерні кублы і куфры часта стаялі на «палках». Злева ад печы размяшчаліся лавы і стол. Пры ўваходзе ў хату была лавачка, на якой стаялі вёдры з вадой. Тут жа знаходзіліся каменныя жорны і ступа. Рэгіянальнай асаблівасцю сенцаў Паазер'я з'яўляецца наяўнасць столі і драўлянай падлогі. У этнаграфічных матэрыялах М.Я. Нікіфароўскага і А. Харузіна адзначаецца, што ў Віцебскай губерні, у адрозненне ад астатняй тэрыторыі Беларусі, сенцы мелі выход літаральна на ўсе чатыры бакі: у хату, істопку, на двор і ў адыну для жыўёлы [20, с. 211]. Аб існаванні на Віцебшчыне скразных дзвярэй згадваецца таксама ў матэрыялах рукапіснага фонду Вільнюскага дзяржаўнага ўніверсітэта [1, арк. 6 аб.]. Непасрэдная сувязь сенцаў з падсобнымі

пабудовамі і хлявамі давала магчымасць у зімовы час выконваць мноства гаспадарчых работ, не выходзячы з хаты.

Такім чынам, параўнальна-тыпалагічны аналіз інтэр'ераў розных рэгіёнаў Беларусі паказвае, з аднаго боку — ярка выяўленую тэрытарыяльную своеасаблівасць, з другога боку — значную агульнасць, што праяўляецца ў адзінстве функцыянальнай арганізацыі ўнутранай прасторы, якая характарызуецца блізкім ад уваходу кутнім размяшчэннем печы, дыяганальным размяшчэннем чырвонага кута, нерухомых лаў, спальнага месца — «полу» і г.д. Пры даследаванні інтэр'ера беларускага народнага жылля выразных межаў паміж гісторыка-этнаграфічнымі рэгіёнамі па поўным комплексе прадметаў інтэр'ера правесці практычна немагчыма. Таму пры выяўленні своеасаблівасці інтэр'ера асобных арэалаў прымалася, па магчымасці, сукупнасць прыкмет таго ці іншага прадмета інтэр'ера: форма печы, яе прапорцыі, зрубная або слупавая аснова, вынас вусця, наяўнасць прыступкі ў лежка і спальнага месца — «полу», палаццяў, лаў — і метады іх мацавання, выгляд калысак, тып асвятляльных прыстасаванняў, тэрміналагічныя абазначэнні, дынаміка інавацыйных асаблівасцяў. Праведзеная тыпалогія дала магчымасць выявіць лакальныя арэалы бытавання прадметаў інтэр'ера на тэрыторыі «Паазер'я».

Спіс літаратуры і крыніц

1. АДДЗЕЛ рукапісаў бібліятэкі Вільнюскага ўніверсітэта (АР БВУ). — Фонд 34. — Адз. зах. 550.
2. Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору (АІМЭФ) НАН. — Фонд 6. — Воп. 11. — Спр. 187.
3. АІМЭФ НАН. — Фонд 6. — Воп. 11. — Спр. 22.
4. Там жа, Фонд 8. — Воп. 11. — Спр. 185.
5. *Анимеле, Н.* Быт белорусских крестьян / Н. Анимеле // Этнографический сборник / Русское Геогр. общ. — СПб., 1854. — Вып. 2. — С. 111–268.
6. *Без-Корнилович, М.О.* Исторические сведения о примечательных местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся / М.О. Без-Корнилович. — СПб., 1855. — 355 с.
7. Витебские губернские ведомости. 1850. Часть неофициал. — № 38.
8. Матэрыялы экспедыцыі Беларускага дзяржаўнага музея народнай архітэктуры і побыту (БДМНАП) у Мядзельскі р-н Віцебскай вобл. (1980).

9. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Пастаўскі р-н (1982 г.).
10. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Ушачскі р-н (1984 г.)
11. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Сененскі р-н (1984 г.)
12. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Лепельскі р-н (1985 г.).
13. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Докшыцкі раён. (1985 г.).
14. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Чашніцкі раёны (1985 г.).
15. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Полацкі р-н (1985).
16. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Верхнедзвінскі р-н (1985).
17. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, Браслаўскі р-н (1987, 1993).
18. Матэрыялы экспедыцыі БДМНАП, паўночныя раёны Мінскай вобласці і паўднёвыя р-ны Віцебскай вобл. (1989).
19. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). — Фонд 2784. — Воп. 1. — Спр. 17. — Арк. 2.
20. *Никифоровский, Н.Я.* Очерки простонародного життя-быття в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности / Н.Я. Никифоровский. — 1895. — 552 с.
21. *Харузин, А.* Славянское жилище в Северо-Западном крае / А. Харузин. — Вильна, 1907. — 341
22. *Чижикова, Л.Н.* Изучение сельского жилища восточных славян / Л.Н. Чижикова // Сов. этнография. — 1976. — № 4. — С. 27–41.

Технология создания виртуальных музейных экспозиций

Описывается новый алгоритм построения виртуальных музейных экспозиций. Отличительной особенностью разработанного алгоритма является использование прикладной онтологии как основы для построения виртуальной музейной экспозиции. При этом в качестве промежуточного формата представления онтологии используется интеллект-карта. В соответствии с разработанной методологией построена виртуальная музейная экспозиция «Художник Я.А. Мацеевская».

Интеллект-карты и онтологии

Интеллект-карты, или карты разума (в данной области пока не сложилась устоявшаяся русскоязычная терминология), были предложены в середине 60-тых гг. прошлого столетия английским психологом, специалистом по запоминанию больших объёмов информации, Тони Бьюзенем [1]. Английское название методики — Mind Mapping, т.е. методика создания Mind Maps, мозговое картографирование. Анализируя различные приёмы запоминания, Бьюзен пришёл к выводу, что эффективность запоминания существенно повышается, если удаётся представить рассматриваемый контент в виде графической схемы, карты, которую он и назвал Mind Map — интеллект-карта.

В центре большого листа бумаги (Бьюзен рекомендует пользоваться форматом не меньше А3) изображается произвольная фигура (круг, прямоугольник, овал и т.д.), в поле которой вписывается основная, главная тема рассматриваемого контента. От основной темы отходят ветви подтем, каждая из которых имеет своё название (ключевое слово или группа ключевых слов), определяющее содержание подтемы. Подтемы могут делиться на подподтемы, подподтемы на подподподтемы и так далее — глубина детализации формально ничем не ограничивается и определяется разработчиком интеллект-карты, исходя из соображений наглядности и полноты представления информации. Также Бьюзен рекомендует использовать разные цвета для разных ветвей и сопровождать каждую

ветвь лаконичным рисунком, пиктограммой, связанной с содержанием. Многочисленные эксперименты, проведённые Бьюзенем и его последователями, показали высокую эффективность такого представления информации.

Интеллект-карты могут быть использованы для построения виртуальных музейных экспозиций в качестве инструментальных средств создания контента. Современные средства построения интеллект-карт позволяют создавать гипертекстовые структуры — системы интеллект-карт, связанных в единое целое гипертекстовыми ссылками.

Таким образом, коллекция интеллект-карт, соответствующая существующей музейной экспозиции, может быть преобразована в профессионально оформленную Web-страницу, посвящённую данной экспозиции. Соответствующий инструментарий позволяет выполнить такое преобразование без изучения языков разметки Web-страниц, просто выполнив конвертацию гипертекстовой интеллект-карты в нужный формат.

Отметим также, что ряд систем управления обучением, например, система ATutor, позволяют внедрять интеллект-карты в страницы электронных учебников, создаваемые с помощью имеющихся в этих системах редакторов учебного контента.

Это важное преимущество системы управления обучением ATutor, выбранной нами в качестве оболочки для построения информационно-образовательной среды музея.

Инструментарий для создания интеллект-карт

Разрабатывая технологию Mind Mapping, Т. Бьюзен ориентировался на построение интеллект-карт вручную. До настоящего времени Центр Бьюзена в Великобритании выпускает наборы майндмэпера — планшеты с листами бумаги формата А3, комплектом фломастеров и лекал для вычерчивания интеллект-карт.

Однако, начиная с середины 90-х годов, в продаже стали появляться программные продукты, ориентированные на построение интеллект-карт. Сначала это были расширения стандартных графических пакетов. Например, широко распространённое приложение MS Visio содержит вкладку Mind Mapping Diagram Shapes, позволяющую строить интеллект-карты.

Гораздо большими возможностями обладают специализированные программные пакеты, предназначенные для создания, хранения, редак-

тирования и преобразования интеллект-карт. Наиболее ярким и интересным представителем этого класса программных продуктов является, на наш взгляд, пакет Mind Manager, выпускаемый американской компанией MindJet (<http://www.mindjet.com>).

Разработчики пакета определяют Mind Manager как визуальный инструментарий с интуитивно понятным интерфейсом, предназначенный для быстрого накопления, организации и структурирования идей и информации. Создание новой карты выполняется быстро и легко — щелчками по соответствующим клавишам. При этом возможны два основных режима построения карты — стандартный режим и режим мозгового штурма. Карта, построенная в стандартном режиме, может быть в дальнейшем использована как презентация. Карта мозгового штурма позволяет управлять процессом группового генерирования новых идей, а также записывать и сохранять все действия участников мозгового штурма.

Созданная карта может быть экспортирована во все офисные приложения Microsoft — Word, PowerPoint, Visio, Outlook. Возможна синхронизация созданной карты с приложениями MS Project и MS Outlook Tasks. Как уже отмечалось выше, карта может быть сохранена в виде Web-страницы, pdf-документа или картинки.

Существует возможность создания гипертекстовых карт, представляющих собой системы из отдельных карт, связанных между собой гипертекстовыми ссылками в единое целое.

Таким образом, применение пакета Mind Manager при проектировании и создании карты позволяет выполнить этот процесс быстро и качественно, предоставляя разработчику такие возможности, которые недоступны при ручном проектировании.

Онтологии

Под онтологией в информатике понимается формальное явное описание терминов предметной области и отношений между ними [2].

Википедия, Интернет-энциклопедия, даёт следующую трактовку этого термина: «Онтология (в информатике) — это попытка всеобъемлющей и детальной формализации некоторой области знаний с помощью концептуальной схемы. Обычно такая схема состоит из иерархической структуры данных, содержащей все релевантные классы объектов, их связи и правила (теоремы, ограничения), принятые в этой области».

Онтология является универсальным способом представления информации о предметной области, позволяющим

- использовать информацию из базы знаний как людьми, так и программными агентами, что позволяет автоматизировать поиск информации, ответы на запросы пользователей и т.д.;
- повторно использовать знания, накопленные в базе знаний;
- выполнять анализ знаний в предметной области, совершенствовать структуру и содержание базы знаний;
- сделать явными допущения в предметной области;
- отделять знания в предметной области от оперативных знаний.

Перечисленные достоинства онтологий дают возможность сформировать на их основе виртуальные музейные экспозиции с высокими потребительскими характеристиками.

Алгоритм построения виртуальных музейных экспозиций на основе интеллект-карт и онтологий

Нами разработан и апробирован следующий алгоритм построения виртуальных музейных экспозиций:

- *Шаг 1.* Создание онтологии музейной экспозиции.
- *Шаг 2.* Генерация интеллект-карты музейной экспозиции из созданной онтологии.
- *Шаг 3.* Генерация виртуальной музейной экспозиции из созданной интеллект-карты.
- *Шаг 4.* Генерация твёрдой копии каталога музейной экспозиции.
- *Шаг 5.* Загрузка виртуальной музейной экспозиции в информационно-образовательную среду музея.

Рассмотрим подробнее процедуры, выполняемые на отдельных шагах алгоритма.

Создание онтологии музейной экспозиции

Онтология создаётся с помощью одного из известных редакторов онтологий. Мы не будем останавливаться на технологии создания онтологии, т.к. она достаточно полно описана в целом ряде статей и книг. Отметим только, что в области документирования культурного наследия в настоящее время ведутся интенсивные работы по созданию формальных онтологий. Так, создана онтология CIDOC CRM («Committee on Documentation»

«Conceptual Reference Model»), предназначенная для улучшения интеграции и обмена гетерогенной информацией по культурному наследию. Более конкретно, CIDOC CRM определяет семантику схем баз данных и структур документов, используемых в культурном наследии и музейной документации, в терминах формальной онтологии. Модель не определяет терминологию, появляющуюся в конкретных структурах данных, но имеет характерные отношения для её использования.

Модель может служить как руководством для разработчиков информационных систем, так и общим языком для экспертов предметной области и специалистов по информационным технологиям. Она предназначена для покрытия контекстной информации исторического, географического и теоретического характера об отдельных экспонатах и музейных коллекциях в целом. Мы использовали классы онтологии CIDOC CRM при разработке прикладной онтологии тематической музейной экспозиции.

Генерация интеллект-карты виртуальной музейной экспозиции из созданной онтологии

Как было показано выше, интеллект-карта является эффективным и удобным средством представления контента. Поэтому мы решили использовать интеллект-карты в качестве промежуточного инструмента для перехода от онтологии к информационно-образовательной среде и ведём работы по созданию программного обеспечения, позволяющего генерировать интеллект-карты из онтологий, сохранённых в стандартных форматах.

Генерация виртуальной музейной экспозиции из созданной интеллект-карты

Сгенерированная на предыдущем шаге интеллект-карта загружается в соответствующий редактор. Дальнейшая работа выполняется штатными средствами редактора. Интеллект-карта, после необходимых настроек и установок, экспортируется и сохраняется в виде Web-страницы, представляющей собой виртуальную музейную экспозицию.

Генерация твёрдой копии каталога музейной экспозиции

Этот шаг подобен предыдущему. В отличие от предыдущего шага, интеллект-карта экспортируется и сохраняется в формате текстового документа, например, в виде документа текстового процессора MS Word.

Загрузка виртуальной музейной экспозиции в информационно-образовательную среду музея

Завершающим этапом построения виртуальной музейной экспозиции является загрузка созданной Web-страницы в базу системы управления обучением.

Пример построения виртуальной музейной экспозиции на основе описанного алгоритма

Проиллюстрируем описанный алгоритм примером построения виртуальной музейной экспозиции по теме «Художник Я.А. Мацевская».

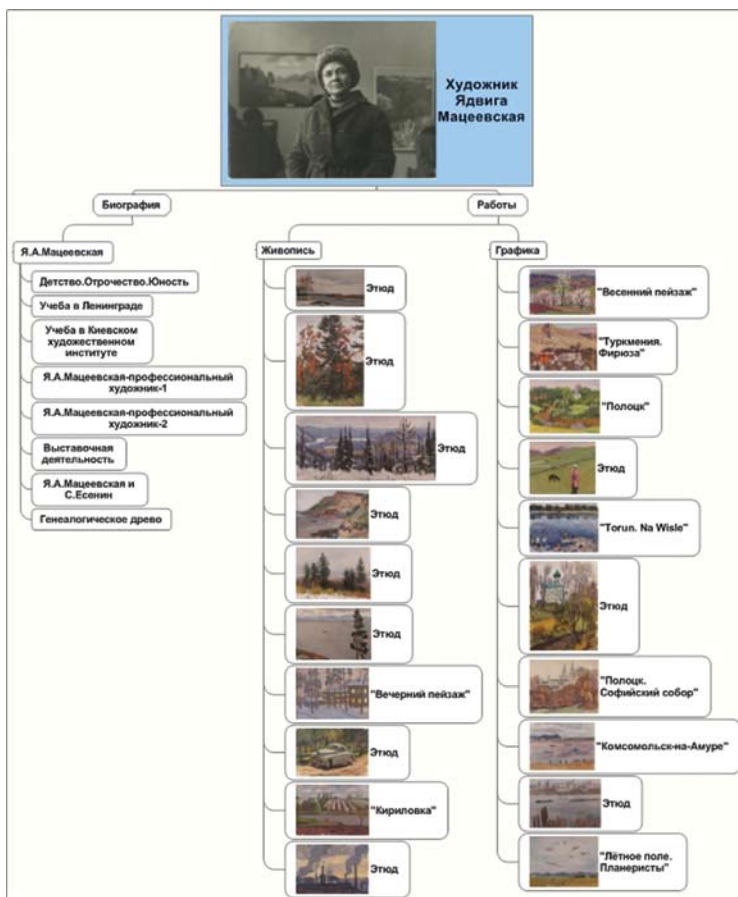

Рис. 1. Интеллект-карта онтологии

Мацеевская Я.А. (1916–1996) — художник, правнучка известного белорусского художника И.Ф. Хруцкого. 720 её работ хранятся в фондах Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника.

Для создания онтологии нами был использован редактор онтологий Protege, разработанный университетской исследовательской группой под руководством Марка Мьюсена из Стэнфордского университета. Редактор является свободно распространяемым программным обеспечением и может быть скачен с сайта разработчиков по адресу <http://protege.stanford.edu/>.

Для создания интеллект-карты мы использовали профессиональный редактор интеллект-карт Mind Manager Pro 7.0. На рисунке 1 представлена интеллект-карта построенной онтологии, созданная в редакторе Mind Manager Pro 7.0.

Виртуальная музейная экспозиция генерируется с помощью штатных средств приложения Mind Manager. Для генерации твёрдой копии каталога нами также использовались штатные средства приложения Mind Manager. Mind — карта дисциплины — была экспортирована и сохранена в формате MS Word 2007.

Заключение

Таким образом, предлагаемый алгоритм открывает широкие возможности по созданию, применению и повторному использованию виртуальных музейных экспозиций. Применение онтологий повышает универсальность разработанных экспозиций, а использование Mind Manager позволяет повысить потребительские качества создаваемых материалов и существенно сократить время на их разработку.

Список литературы

1. Бьюзен, Т. Супермышление / Т. Бьюзен, Б. Бьюзен. — Минск: Попурри, 2003. — 343 с.
2. Gruber, T.R. A Translation Approach to Portable Ontology Specification / T.R. Gruber // Knowledge Acquisition. — 1993. — № 5. — p. 199–220.

Праблемы храналогіі археалагічных помнікаў Беларускага Падзвіння канца I — пачатку II тыс. н.э. і шляхі іх вырашэння

Распрацоўка храналогіі старажытнасцяў пэўных рэгіёнаў ці перыядаў можа разглядацца як адна з асноўных задач сучаснай айчыннай археалогіі. У дадзеным паведамленні я хацеў бы звярнуцца да аналізу стану даследаванняў храналогіі археалагічных помнікаў Беларускага Падзвіння эпохі ўтварэння і росквіту Полацкага княства. Археалагічныя помнікі гэтага перыяду прадстаўлены ўмацаванымі паселішчамі (гарадзішчамі і гарадскімі цэнтрамі), селішчамі, курганнымі і грунтовымі могілнікамі, скарбамі і іншымі, менш значнымі, тыпамі помнікаў. Распрацоўка храналогіі кожнага з іх мае сваю спецыфіку. І, натуральна, кожны канкрэтны археалагічны помнік і нават кожны даследаваны ўчастак ці аб'ект таксама маюць свае асаблівасці і адрозніваюцца па ступені сваёй інфарматыўнасці для храналагічных распрацовак.

Неабходна адзначыць, што сучасны стан даследаванняў па храналогіі археалагічных помнікаў Беларускага Падзвіння нельга прызнаць здавальняючым, што можа быць праілюстравана вельмі шматлікімі прыкладамі з існуючай літаратуры. Але нас, перш за ўсё, цікавіць, чаму склалася такая сітуацыя. А яна мае шэраг аб'ектыўных прычын.

У сучаснай усходнееўрапейскай і, асабліва, старажытнаруускай археалогіі існуюць добра распрацаваныя падыходы да стварэння храналагічных шкал. Найбольш вядомым прыкладам такой працы могуць служыць храналагічныя шкалы розных катэгорый артэфактаў, распрацаваныя на падставе наўгародскай ярусалогіі [14; 25; 29]. Яшчэ больш яркім прыкладам з'яўляецца распрацоўка рэгіянальнай храналогіі ювелірных упрыгажэнняў (для старажытнасцяў Наўгародскай зямлі) на падставе сінхранізацыі з наўгародскай ярусалогіяй, ажыццёўленай Ю.М. Лесманам [18; 19; 20].

Не менш істотным у храналагічным сэнсе помнікам з'яўляецца Старая Ладага. Матэрыялы Стараладажскага паселішча асабліва важныя для датавання старажытнасцяў канца I тыс. н.э. (VIII–X стст.) [6; 16]. На падставе сінхранізацыі датавання артэфактаў са Старой Ладагі і з пахавальных

помнікаў паўднёва-ўсходняга Прыладажжа А.І. Багуслаўскім была зроблена спроба распрацоўкі храналогіі археалагічных помнікаў гэтага рэгіёна [3].

Акрамя стараладажскай і наўгародскай храналагічных шкал, асобныя шкалы створаны і для іншых гарадоў, напрыклад, для Смаленска [2]. Усе яны распрацаваны на падставе аналізу распаўсюджвання пэўных тыпаў артэфактаў па ярусах драўлянай забудовы, вылучаных у «мокрым» культурным слоі і датаваных паводле дэндрахраналагічных дадзеных. Пры гэтым нельга не адзначыць, што ў храналагічных шкалах розных старажытнарускіх гарадоў ёсць свае асаблівасці. Гэта значыць, што адны і тыя ж артэфакты ў розных рэгіёнах Русі маглі мець розныя перыяды існавання.

Ва ўмовах Беларускага Падзвіння рэалізацыя дадзенага даследчыцкага сцэнару, а менавіта — распрацоўка рэгіянальнай храналогіі на падставе аналізу гарадской ярусалогіі — не прадстаўляецца магчымай. Галоўнай прычынай гэтага з’яўляецца адсутнасць у асноўных гарадскіх цэнтрах Падзвіння, такіх, як Полацк, Віцебск, Лукомль, «мокрага» культурнага слоя з добра захаванымі драўлянымі канструкцыямі канца I — пачатку II тыс. н.э. Акрамя таго, характар культурнага слоя і стан яго захаванасці маюць свае асаблівасці. На гэтым пытанні варта спыніцца некалькі больш падрабязна.

У Полацку найбольш старажытныя культурныя напластаванні, якія маркіруюцца знаходкамі ляпной керамікі «з плечукамі», выяўлены на Першапачатковым гарадзішчы, на Ніжнім замку і на селішчы ля Чырвонага моста [12, с. 281–285; 24, с. 27–28]. На ўсіх гэтых участках слой моцна пашкоджаны і вызначаецца шматлікімі перакопамі.

Сказанае ў першую чаргу тычыцца найстаражытнейшай часткі горада — Першапачатковага полацкага гарадзішча. Да сённяшняга часу на гарадзішчы раскапана каля 132 м², з іх 110 — да мацерыка (даследаванні А.М. Ляўданскага, Г.В. Штыхава, Л.Д. Побаля, Д.У. Дука, М.В. Клімава [21, с. 161–166; 27, с. 21–27; 9; 15]). Найбольш інфарматыўнымі з іх былі працы Г.В. Штыхава і Д.У. Дука. Г.В. Штыхаў ажыццявіў прарэзку вала гарадзішча, а таксама выявіў напластаванні з ляпной керамікай (днепра-дзвінскай культуры і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў). Дзякуючы даследаванням, праведзеным Д.У. Дукам, было выяўлена, што гарадзішча функцыянавала не толькі ў днепра-дзвінскую эпоху і ў канцы I тыс. н.э. Раскопкі 2007 г. засведчылі наяўнасць матэрыялаў трэцяй чвэрці I тыс. н.э. — слабапрафіляванай ляпной керамікі банцарайскай культуры. Не менш істотным стала выяўленне шматлікіх старажытнарускіх матэрыялаў, якія

дазваляюць сцвярджаць, што функцыянаванне гарадзішча працягвалася ў XI–XIII стст. і спынілася, верагодна, толькі ў пачатку XIV ст. [8, с. 61; 9].

Разам з тым, практычна ва ўсіх раскопах і шурфах, закладзеных на гарадзішчы, культурны слой перамяшаны і пашкоджаны шматлікімі перакопамі. Таму на дадзены момант складанай праблемай з’яўляецца датаванне самога Першапачатковага гарадзішча і вырашэнне такіх пытанняў, як наяўнасць ці адсутнасць храналагічных лакун паміж рознымі этапамі функцыянавання ўмацаванага паселішча, выяўленне слаёў запусцення ці спалення гарадзішча і г.д.

Падобная сітуацыя назіраецца і на Ніжнім замку. Раскопкі, праведзеныя ў гэтай частцы раннесярэднявечнага Полацка С.В. Тарасавым і Д.У. Дукам, выявілі, што пэўныя стратыграфічныя праслойкі ў культурным слоі не вылучаюцца. Адзінай асаблівасцю культурных адкладаў у раскопах С.В. Тарасава была наяўнасць праслойкі чырвона-карычневай гліны, якая падзяляла культурны пласт на дзве часткі. Прычым менавіта пад глінянай праслойкай была знойдзена асноўная частка ляпнога посуду [26, с. 26]. У раскопе Д.У. Дука, закладзеным у 2008 г., магутнасць культурнага слоя з ляпной керамікай у сярэднім дасягала 0,3 м [7, с. 10; 8, с. 62–63].

Што ж тычыцца так званага селішча ля Чырвонага моста, альбо перадграддзя, то тут культурны пласт увогуле моцна пашкоджаны розначасовымі перакопамі і падмуркамі пабудовы (часам да мацерыка), а слой з ляпной керамікай і мацерыковыя ямы захаваліся толькі на асобных участках раскопаў Г.В. Штыхава, закладзеных у 1962, 1967, 1979–1980 гг. [23, с. 62].

Такім чынам, на сённяшні дзень датаванне пэўных тыпаў полацкіх артэфактаў і асобных участкаў культурнага слоя само па сабе прадстаўляецца праблематычным з прычыны адсутнасці надзейных стратыграфічных калонак для найбольш старажытных тапаграфічных складнікаў горада. Таму полацкія матэрыялы пакуль не могуць стаць падставай для распрацоўкі рэгіянальнай храналагічнай шкалы.

Дастаткова блізкая сітуацыя назіраецца і ў Віцебску. Тут найбольш старажытныя напластаванні — «ніжні слой», паводле Т.С. Бубенькі і В.М. Ляўко — выяўлены на тэрыторыі Замкавай гары, Верхняга і Ніжняга замкаў, а таксама на Узгор’і [4, с. 71–76]. Меркаваць што-небудзь аб характары культурных напластаванняў на Замкавай гары немагчыма з прычыны яе знішчэння ў 1897 г. [1, с. 143–145]. Адзіная надзейная

інфармацыя, якую мы маем у распараджэнні, — гэта факт знаходкі тут некалькіх фрагментаў ляпнога посуду днепра-дзвінскай культуры [17, с. 24]. Ляпная кераміка выяўлена таксама і на Верхнім замку [28, с. 33].

Найбольш прадстаўнічая калекцыя фрагментаў ляпнога посуду паходзіць з Ніжняга замка. Тут знойдзены як банцараўска-тушамлінскія, так і смаленска-полацкія формы. Але слаёў, у якіх была б выяўлена толькі ляпная кераміка на Ніжнім замку, няма. Ляпныя формы паўсюль знойдзены разам з кругавымі [4; 11, с. 6; 12, с. 459–480; 28, с. 35]. Акрамя таго, «ніжні слой» на Ніжнім замку практычна ва ўсіх раскопах мае нязначную магутнасць і ўнутрана не стратыфікаваны [4; 5, с. 13–26].

«Ніжні слой» выяўлены таксама падчас раскопак Г.В. Штыхава і В.М. Ляўко на Узгор’і. Тут «ніжні слой», у якім знойдзена ляпная, «падпраўленая на ганчарным крузе» і раннекругавая кераміка, месцамі дасягаў 0,5–1 м. Але і тут гэты слой не стратыфікаваны, і пэўныя заканамернасці ў распаўсюджанні ў ім розных тыпаў керамікі не прасочваюцца [4, с. 75–76; 17, с. 53; 28, с. 40].

Такім чынам, нягледзячы на выяўленне ў Віцебску дастаткова прадстаўнічых калекцый артэфактаў і керамікі канца I — пачатку II тыс. н.э., падставай для распрацоўкі лакальнай храналагічнай шкалы яны пакуль стаць не могуць. Акрамя таго, вызначэнне вузкіх храналагічных межаў розных керамічных комплексаў з культурнага пласта Віцебска само па сабе яшчэ патрабуе дэталёвага разгляду.

На гарадзішчы ў Лукомлі, дзе таксама выяўлены прадстаўнічы комплекс ляпной керамікі некалькіх археалагічных культур (кіеўскай, банцараўска-тушамліскай і смаленска-полацкіх доўгіх курганоў), а таксама шматлікія індывідуальныя знаходкі X–XI стст., слаі з розначасовай ляпной і раннекругавой керамікай практычна не вылучаюцца [10; 12, с. 438–459; 28, с. 41–53]. Таму і гэты помнік пакуль не можа быць выкарыстаны для распрацоўкі рэгіянальнай храналогіі.

Відавочна, што ва ўмовах адсутнасці стратыфікаваных культурных напластаванняў у найбольш важных гарадах Беларускага Падзвіння найбольш перспектыўным шляхам з’яўляецца распрацоўка храналагічнай шкалы пахавальных помнікаў (курганных могільнікаў) рэгіёна канца I — пачатку II тыс. н.э.

Падобная праца мусіць быць распачатая з вылучэння і максімальна вузкага датавання ўсіх існуючых імпартаў — ад манет і пацерак да ўпрыгажэнняў

і прадметаў узбраення [22]. На падставе гэтага можна вылучыць найбольш устойлівыя наборы пахавальнага інвентару і формы пахавальнай абраднасці і распрацаваць іх адносную храналагію. Цалкам верагодна, што ў выніку такой працы могуць быць выяўлены пэўныя артэфакты, якія з'яўляюцца хронаіндыкатарамі, але дагэтуль у такой якасці не разглядаюцца.

Разам з тым, відавочна, што храналагічная шкала, пабудаваная толькі на падставе матэрыялаў пахавальных комплексаў, не можа быць жыццяздольнай і патрабуе верыфікацыі. Ва ўмовах акрэсленага вышэй стану гарадской археалогіі на сучасным этапе варта шукаць іншыя шляхі верыфікацыі вынікаў сінхранізацыі пахавальных помнікаў.

Адным з такіх шляхоў павінна стаць распрацоўка радыевугляроднай шкалы. Пры гэтым, для атрымання адэкватных вынікаў колькасць радыевугляродных аналізаў для кожнага помніка і нават канкрэтнага пахавання павінна быць значнай [12, с. 57–247].

Яшчэ адна катэгорыя крыніц, якая можа быць паспяхова выкарыстана ў распрацоўцы рэгіянальнай храналагічнай шкалы, — гэта скарбы, у першую чаргу, манетна-рэчавыя. Такія скарбы дазваляюць вызначыць пэўныя (дастаткова вузкія) храналагічныя арыенціры для артэфактаў, якія ўваходзяць у іх склад. Натуральна, што пры аналізе падобных комплексаў неабходна ўлічваць масу момантаў — час і абставіны фармавання і ўхавання дэпазіту, яго характар і памер. Але ў кожным разе, патэнцыял выкарыстання манетна-рэчавых скарбаў у працы па стварэнні і верыфікацыі рэгіянальнай храналагічнай шкалы прадстаўляецца вельмі вялікім.

Нарэшце, вяртаючыся да пытання аб культурных пластах раннегарадскіх цэнтраў Падзвіння і іх «храналагічным патэнцыяле», варта адзначыць, што, нягледзячы на ўсе акрэсленыя асаблівасці стану захаванасці ранніх культурных адкладаў Полацка, Віцебска, Лукомля і іншых раннегарадскіх цэнтраў, і тут ёсць пэўныя перспектывы. Перш за ўсё, даўно наспела неабходнасць змяніць метадыку палявых даследаванняў гарадоў, а менавіта: перайсці ад раскопак па ўмоўных пластах да раскопак па стратыграфічных пластах з асобным даследаваннем усіх мікраслаёў, праслоек і асобных аб'ектаў. Не менш актуальнай з'яўляецца неабходнасць прамыўкі культурнага гарадскога слоя падчас яго раскопак, што дазволіць значна павялічыць аб'ём дробных артэфактаў, найперш такіх, як дробныя абрэзкі манет ці пацеркі, якія з'яўляюцца аднымі з найбольш каштоўных храналагічных маркераў эпохі ранняга Сярэднявечча.

Спіс літаратуры

1. Алексеев, Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. — 30-е годы XX в. / Л.В. Алексеев. — Минск: Беларуская навука, 1996. — 206 с.
2. Асташева, Н.И. Хронология смоленских древностей / Н.И. Асташева // Археологический сборник. Памяти М.В. Фехнер / Труды Государственного Исторического музея. — М., 1999. — Вып. 111. — С. 111–119.
3. Богуславский, И.О. К хронологии Юго-Восточного Приладожья IX–XII веков / И.О. Богуславский // Проблемы хронологии и периодизации в археологии. — Л., 1991. — С. 98–114.
4. Бубенько, Т.С. Стратиграфия и хронология нижнего слоя Витебска / Т.С. Бубенько, О.Н. Левко // МАБ. — Мн., 2003. — № 8. — С. 71–95.
5. Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск. Посад — Нижний замок. (X — первая половина XIV в.: монография / Т.С. Бубенько. — Витебск: Издательство УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2004. — 276 с.: ил.
6. Давидан, О.И. Стратиграфия нижнего слоя Староладожского городища и вопросы датировки / О.И. Давидан // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Л., 1976. — Вып. 17. — С. 101–118.
7. Дук, Д.У. Ляпная кераміка і рэчавы комплекс вакольнага горада старажытнага Полацка (па выніках раскопак 2008 года) / Д.У. Дук // Беларуская Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку). — Наваполацк: ПДУ, 2009. — С. 9–30.
8. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д.У. Дук. — Наваполацк: ПДУ, 2010. — 180 с., [22] арк. іл.
9. Дук, Д.У. Археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы ў 2007 г. / Д.У. Дук // МАБ. — Мінск, 2011. — Вып. 21. — С. 30–60.
10. Еремеев, И. Древний Лукомль. Лепная керамика иранского средневекового культурного слоя / И. Еремеев, Г. Штыхов // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Минск: И.П. Логвінаў, 2007. — Vol. I. — С. 110–134.
11. Еремеев, И. Лепная керамика средневекового Витебска / И. Еремеев, Т. Бубенько, Г. Штыхов // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Минск: И.П. Логвінаў, 2007. — Vol. II. — С. 5–24.
12. Еремеев, И.И. Очерки исторической географии лесной части Пути из варяг в греки. Археологические и палеогеографические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень / И.И. Еремеев, О.Ф. Дзюба. — СПб.: Нестор-История, 2010. — 670 с.: ил.

13. Еремеев, И.И. Полоцкая земля / И.И. Еремеев // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. — М. — Вологда: Древности Севера, 2012. — С. 275–297.
14. Колчин, Б.А. Хронология новгородских древностей / Б.А. Колчин // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156–177.
15. Клімаў, М. Новыя знаходкі арабскіх дзірхамаў на Полацкім гарадзішчы / М. Клімаў, В. Куляшоў // *Studia Numismatica Albaruthenica*. — Мінск: Медысонт: 2011. — Vol. I. — С. 49–60.
16. Кузьмин, С.Л. Ярусная стратиграфия нижних слоев Староладожского городища / С.Л. Кузьмин // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Памяти Василия Дмитриевича Белецкого. — СПб. — Псков, 1997. — Т. 1. — С. 343–358.
17. Левко, О.Н. Витебск / О.Н. Левко. — Минск: Беларуская навука, 2010. — 335 с.: ил.
18. Лесман, Ю.М. Погребальные памятники Новгородской земли и Новгород (проблема синхронизации) / Ю.М. Лесман // Археологическое исследование Новгородской земли. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1984. — С. 118–153.
19. Лесман, Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X–XIV вв.) / Ю.М. Лесман // Материалы по археологии Новгорода 1988. — М., 1990. — С. 29–98.
20. Лесман, Ю.М. Эюд об украшениях / Ю.М. Лесман // Л.С. Клейн. Археологическая типология. — Л.: ЛФ ЦЭНДИСИ, 1991. — С. 305–314.
21. Ляўданскі, А.М. Археолёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А.М. Ляўданскі // Працы археолёгічнай камісіі. — Менск, 1930. — Том II: Запіскі аддзелу гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. — Кн. 11. — С. 157–198.
22. Нефёдов, В.С. Салтовские древности в культуре длинных курганов / В.С. Нефёдов // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 2002. — № 17. — С. 131–139.
23. Плавінскі, М., Ляпная кераміка полацкага селішча / М. Плавінскі, Г. Штыхаў // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мінск, 2006. — № 21. — С. 62–73.
24. Плавінскі, М.А. Полацк да Рагвалода (пытанні тапаграфіі і храналогіі культурнага слоя / М.А. Плавінскі // *Acta Archaeologica Albaruthenica*. — Мінск: І.П. Логвінаў, 2007. — Vol. II. — С. 25–44.

25. Седова, М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода / М.В. Седова. — М.: Наука, 1981. — 196 с.: ил.

26. Тарасаў, С.В. Полацк IX–XVII стст.: гісторыя і тапаграфія. / С.В. Тарасаў — Мінск: Беларуская навука, 1998. — 183 с.: іл.

27. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1975. — 136 с.: ил.

28. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1978. — 178 с.: ил.

29. Шапова, Ю.Л. Стекланные бусы древнего Новгорода / Ю.Л. Шапова // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1956. — № 55. — С. 164–179.

Некоторые проблемы нейросетевого моделирования развития теоретической историографии

Задачей данной работы является описание опыта построения и исследования нейросетевой модели процесса историко-теоретического познания истории, создаваемой в рамках поиска закономерностей развития теоретической историографии.

Известно, что современное общество вошло в период кризиса парадигмы научного познания. В исторической науке такое положение привело к широчайшему распространению конкретно-исторических работ, не ставящих задач достижения неких обобщений вне изучаемых, как правило, достаточно узких тем. Теоретизирования же относительно проблем исторического развития, проблем возможных законов и закономерностей исторического развития, направления и общего характера этого процесса в настоящее время либо переносятся в ведение раздела философии — философии истории, либо приравниваются сторонниками постмодернизма к поискам одной из множественных истин (не имеющих возможности, по определению, претендовать на некоторое приближение к поиску законов или закономерностей исторического развития, как являющихся всего лишь результатом взаимодействия конкретного исследователя с некоторым текстом)¹.

Аналогичная ситуация сложилась и в собственно историографии. В настоящее время её изучение сводится, в основном, к анализу научного наследия отдельных историков, исторических школ или течений. Созданные до настоящего момента описания воззрений, источниковедческих и методологических находок и посылок отдельных историков и историографических школ², компаративные исследования воззрений некоторых школ составляют огромный массив сведений в данной отрасли. Накопленный в историографии материал свидетельствует об очевидности существования в различные исторические эпохи определённых

¹ <http://rudnevslovar.narod.ru>

² См.: Шапиро, А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 г. — М., 1993; Колесник, І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000.

парадигм исторического познания и понимания истории в целом, доминировавших в исторической науке соответствующих эпох. Очевидны также факты смены со временем одних историографических парадигм другими³.

Однако нам не известны работы, посвящённые описанию законов или закономерностей смены одних научных школ, теоретических взглядов и концепций другими, одной парадигмы исторического познания другой, то есть закономерностей развития всего того, что можно назвать теоретической историографией.

Как известно, и создатель теории научных революций Т. Кун настаивал на том, что смена научных парадигм является практически непредсказуемым процессом. Это утверждение, впрочем, не мешало ему находить некоторые закономерности приближения научных революций (рост сознания научного сообщества) и «послереволюционного» развития науки (отказ от многого из багажа науки, руководствовавшейся старой парадигмой)⁴.

Мы исходим из предположения о том, что развитие теоретической составляющей историографии, как, впрочем, и развитие человеческого познания в целом, является закономерным и что существует возможность познания закономерностей её развития. Выявление таких закономерностей, на наш взгляд, позволило бы строить как ретропрогнозы для восполнения лакун в историографии, так и, возможно, прогнозы будущего развития концептуальных представлений о всемирно-историческом процессе.

Таким образом, серьёзной проблемой в изучении существовавших в историографии парадигм является выявление закономерностей их последовательной смены.

Поскольку традиционными методами исследования историографии пока не выявлены закономерности её развития, предполагается поиск таких закономерностей средствами имитационного моделирования историографического процесса.

При выборе средств моделирования мы исходим из следующих гипотез:

³ Кун, Т. Структура научных революций. — М., 1977; Шапиро, А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 г. — М., 1993. — 761 с.

⁴ Кун, Т. Структура научных революций. — М., 1977. — С. 119–127.

1) правдоподобно предположение о единстве филогенеза и онтогенеза сознания, т.е. возможно проведение ограниченной аналогии между динамикой развития индивидуального и общественного сознания⁵;

2) существует сходство основных этапов познания окружающего мира в целом и истории в частности отдельным человеком и познания истории сообществом историков;

3) поскольку физическая структура того, что обеспечивает существование и функционирование человеческого сознания, представлена сетью нейронов в мозге человека, постольку весьма подходящей, почти аналоговой моделью такого элемента функционирования общественного сознания, как познание окружающего мира (или его части — истории, точнее — теории истории), была бы искусственная нейронная сеть.

Поэтому в качестве аппарата моделирования предлагается использовать методы построения и анализа искусственных нейронных сетей. Нам неизвестны приложения таких моделей в исторических исследованиях⁶.

Как известно, основная черта искусственной нейросети — наличие в ней нескольких слоёв, каждый из которых состоит из определённого количества так называемых базовых процессорных элементов, или искусственных нейронов. Каждый искусственный нейрон в пределах одного слоя имеет идентичную с соседними нейронами функцию преобразования входного сигнала, но с различными коэффициентами преобразования. Коэффициенты преобразования в нейронах каждого слоя могут быть либо настраиваемыми, либо постоянными⁷.

Считается доказанным, что искусственная нейросеть способна чрезвычайно эффективно агрегировать входную информацию, причём делает это, в случае, например, некоего визуального изображения или целостного образа, не с частями изображения (образа), а со всем изображени-

⁵ Польовий, М.А. Основні риси розвитку циклічних уявлень про історичний процес в російській і світовій історіографії // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. — Одеса: Юридична література, 2002. — Т. 1. — С. 314–322; Полевой, Н.А. О возможных закономерностях развития циклических представлений об историческом процессе // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». — М., 2002. — Вып. 30. — Специальный выпуск. Материалы VII конференции Ассоциации «История и компьютер». — С. 256–258.

⁶ См. также: Плотинский, Ю.М. Модели социальных процессов. — М., 2001.

⁷ См.: <http://www.orc.ru/~stasson>

ем одновременно⁸. Считается доказанным также, что степень точности аппроксимации математических функций многими видами нейросетей зависит от количества слоёв сети и числа искусственных нейронов в каждом слое — чем их больше, тем более точной будет аппроксимация⁹.

Приведённые характеристики искусственных нейросетей, на наш взгляд, подтверждают предположение об аналогичности их строения тому, что в настоящее время известно о строении человеческого мозга¹⁰. Следует привести и ряд других аргументов в пользу проведения аналогии, возможно, в чём-то метафорической, между функционированием искусственных нейросетей и процессом познания индивидуумом или группой людей некоторого объекта:

- так же, как в нейросети, происходит одновременное «схватывание» многообразной информации (целостной «картинки») об объекте (одновременно неограниченным множеством каналов входной информации на первом слое);

- весь полученный объём информации обрабатывается одновременно (параллельно);

- каждая единица полученной информации преломляется в сознании человека множеством дополнительных факторов — его личными предпочтениями, уровнем и широтой образования, условиями среды жизнедеятельности и восприятия (в искусственной нейросети — множеством весовых коэффициентов) — причём воздействие этих факторов, аналогично воздействию коэффициентов, направлено только на одно — усилить до максимума или, наоборот, снизить до нуля «звучание» этой единицы информации в «общем хоре»;

- происходит чрезвычайно быстрое и существенное агрегирование полученной информации (от слоя к слою);

- механическое увеличение числа одновременно обрабатываемых единиц информации приводит, наряду с повышением вероятности достижения наилучшего результата агрегирования, к вероятности получе-

⁸ Терехов, В.А. Нейросетевые системы управления / В.А. Терехов, Д.В. Ефимов, И.Ю. Тюкин. — М., 2002. — С. 22–35.

⁹ Терехов, В.А. Нейросетевые системы управления / В.А. Терехов, Д.В. Ефимов, И.Ю. Тюкин. — М., 2002. — С. 25–36.

¹⁰ См.: Батуев, А.С. Высшая нервная деятельность. — СПб., 2002; Барбараш, А.Н. Волновые процессы в живом: основы стерогеитики и физиологии мышления. — Одесса, 1998.

ния правдоподобных, но неверных результатов (многоэкстремальность процесса обучения многослойной нейросети аналогична широко известной возможности уверенного получения диаметрально противоположных выводов из одинаковой исходной информации¹¹);

- обычно в процессе познания объекта происходит индуктивное восхождение от частного к общему (от слоя к слою), причём роль дедуктивной составляющей познания играют существующие (заданные до начала изучаемого процесса познания) представления человека, условия восприятия и т.п. (то же, что весовые коэффициенты в искусственных нейронах сети), определяющие преимущественное внимание к тем или иным чертам (характеристикам) изучаемого объекта.

В пользу принципиальной возможности построения искусственной нейросети, которая могла бы имитировать творческую теоретико-познавательную деятельность человека, свидетельствуют и теоремы Мак-Каллока — Питтса¹².

Более предпочтительным было бы строить искомую модель по образцу натуральной нейросети человеческого мозга, однако, к сожалению, нам неизвестны детальные нейросетевые модели работы человеческого мозга¹³. Основные успехи в изучении нейросетей, правда, искусственных, достигнуты специалистами в области автоматических систем управления и распознавания образов¹⁴. Поэтому и предполагается использование в качестве исходного аналога именно искусственной нейросети. Вследствие особенностей потребностей той отрасли науки, которая в наибольшей степени развивала теорию нейросетей, в большинстве существующих нейросетевых моделей в качестве решающих правил используются более или менее сложные математические функции, рассчитанные на обработку каждым элементом сети точно выраженной числовой инфор-

¹¹ Ср.: Фоменко А.Т. Критика традиционной хронологии античности и средневековья. — М.: МГУ, 1993; История и антиистория. Критика «новой хронологии» академика А.Т. Фоменко. — М., 2000; Новиков, С.П. Псевдоистория и псевдоматематика: фантастика в нашей жизни // Успехи математических наук. — 2000. — Вып. 2.

¹² См.: Ясницкий, Л.Н. Введение в искусственный интеллект. — М., 2005. — С. 130.

¹³ Батуев, А.С. Высшая нервная деятельность. — СПб., 2002.

¹⁴ Терехов, В.А. Нейросетевые системы управления / В.А. Терехов, Д.В. Ефимов, И.Ю. Тюкин. — М., 2002. — С. 3–12.

мації¹⁵. Поэтому мы полагаем, что для создания нейросетевой модели процесса познания необходимо заимствование существующей традиции построения структуры искусственных нейросетей с введением в создаваемую нейросеть несвойственных естественнонаучным приложениям нечётких решающих правил (функций преобразования).

В качестве исходного аналога для построения нашей модели используется структура искусственной самообучаемой динамической многослойной нейросети гибридного типа¹⁶.

Очевидно, что нейросеть процесса теоретического познания истории должна быть представлена несколькими слоями искусственных нейронов (далее — базовых элементов сети — БЭС, по аналогии с математическим — базовый процессорный элемент).

Количество и поведение искусственных нейронов в модели характеризуются следующими чертами:

- предполагается существование неограниченного количества потенциально готовых к работе БЭС в каждом слое;
- количество работающих в каждый момент времени в каждом слое нейронов может изменяться в широких пределах, но всегда конечно;
- в каждом слое наличествует некоторое количество нейронов «памяти», с содержимым которых сравнивается поступающая новая информация;
- процесс включения/отключения на очередном шаге работающих БЭС труднопредсказуем и пока определяется генератором случайных чисел;
- преимущественное одновременное включение/отключение групп соседствующих нейронов;
- обязательное «автоматическое» отключение части БЭС в каждом слое и включение в работу некоторого количества других нейронов по достижении определённого уровня обобщения понятия;
- эти «автоматически» отключённые БЭС переходят в состав группы БЭС «пассивной памяти» и сохраняют информацию, с которой работали, а также могут быть задействованы в последующих циклах работы модели, причём вероятность их активизации тем больше, чем больше шагов прошло от момента их последнего использования и отключения.

¹⁵ Терехов, В.А. Нейросетевые системы управления / В.А. Терехов, Д.В. Ефимов, И.Ю. Тюкин. — М., 2002. — С. 17–18.

¹⁶ Терехов, В.А. Нейросетевые системы управления / В.А. Терехов, Д.В. Ефимов, И.Ю. Тюкин. — М., 2002. — С. 16.

В соответствии с предложенным подходом структура модели формируется таким образом, чтобы в процессе работы модели формировалась определённая совокупность понятий, являющихся, «по мнению» сети, наиболее важными с определённой точки зрения в описании исторического процесса, которые представляют собой образ исторического процесса или явления. Вследствие этого используемые в модели единицы информации представлены разного рода понятиями и описаниями связей между ними.

На входной слой нейросети подаётся следующая информация:

1. Все понятия, присутствующие в описании соответствующей историографической концепции, без дифференциации на единичные и обобщающие (условно их можно назвать репрезентантами всего того, что обычно называется историческими фактами, явлениями и теориями). Применительно к историографическим реалиям к таким понятиям будут относиться все понятия (слова), встречающиеся в соответствующем сочинении. Будем считать, что такой набор входных понятий будет близок к тому набору, которым оперировал в своих размышлениях автор соответствующей концепции в начале своей работы. Видимо, в последующем имеет смысл расширить набор входных понятий за счёт «общеупотребимых» или «общеизвестных» в соответствующее время понятий.

2. Информация о связях между понятиями (пока простейшего типа — «есть»/«нет»).

3. Информация о характере этих связей (направление влияния).

В модели используются весовые коэффициенты следующих типов:

- вес фильтрующего фактора, определяющий, насколько его учёт важен при данном определённом подходе к построению историографической концепции¹⁷;

- вес понятия — результирующий вес понятия (или информации о связи понятий) на выходе данного нейрона (и, соответственно, на входе следующего).

В последующем предполагается включение в модель весов «ассоциативных связей», которые будут учитывать количество семантических связей, имеющих у данного понятия с другими (большее количество таких связей увеличивает значение этого веса понятия).

¹⁷ Ср. «вход смещения»: Тим Джонс, М. Программирование искусственного интеллекта в приложениях. — М., 2004. — С. 86–87.

Фільтруючымі фактарамі в модели явяляюцца наступныя:

1. Цэль работы пазнаючага суб'екта (індывідуума ці групы ўчэных — в последнем случае речь ідэц аб экстраполяцыі абыцпрнятых в данную эпоху прадставленняў). Варыяцыі даннага фільтра сводзяцца к трём варыантам: а) «найсці аб'ектыўную ісціну»; б) «найсці верную ісціну» (в саотвештвіі с ўстаноўкамі, в якіяе веріт ісследаватэль/група ісследаватэлей); в) «ўслужыць і/цілі найсці іллюстрацыі к гатовай тэорыі».

2. Памяць. По мере наакопления абразцов історыаграфічэскіх канцэпцый в нейросеті расшыраецца памяць, вклучаючая панятыя, палучавшыя найбольшыя значэнныя вэсавых каэффіцыентаў. Наалічье в памяці (то ёсць в прошлой історыаграфічэскай традыцыі) панятыя, аналагічнааго папавшэму в фільтр, ўвэлечываец, пры прачых равных ўсловах, ёаго выходнай вэс. Дэталі гэтай сітуацыі ўточняюцца наступным фільтрам.

3. Стэпень ўважэння (пачытання, следавання) історыаграфічэскай традыцыі. Гэты фільтр вклучаец такыя вэааможнасці абрашэння пазнаючага суб'екта к традыцыі: а) «прынімаем как ісціну в последней інстанцыі»; б) «прынімаем, но прадпалагаем неабходымасць паледуючэай каррэктыравкы»; в) «атвэргаем вообычэ». Нааынааа со врэмені са-ўсущэствавання хрысціанскай філасофіі історыі і азычэскай наукаі до нынешніх днэй, с некотарымы перэрывамы, неабходыма падраздэляць ўказанныя варыанты атношэння к традыцыі в абрашэнні со своей і іно-родной (чужой вэры, чужой культуры і т.п.) традыцыяй.

4. Тыв канцэпцыі. Пока прадусматрываецца два ўсловных варыанта — «дэдуктыўны» і «індуктыўны» тывы. Гэты фільтр прызван ўчытываць тот факт, что історыаграфічэскыя канцэпцыі сздавалысь, как правыло, лыво в попыткэ пастроіць некое філасофскае абавычэнне історычэскааго развтыя (так, как гэто вделось філасофам, аеоаграфам, быволагам і т.п.) — фактычэскы гэты дэдуктыўныя пастроення «от філасофіі», «от аеоаграфыі», «от быволагыі», — лыво как попыткы індуктыўной сывстэматызацыі ізвэстных історычэскых аявлэнняў (чащэ всего такыя пастроення «от історыі» делалысь історыкамі-профэссыаналамі). В первом — «дэдуктыўном» — варыантэ ааждакатэца, что ааавным аснованнем пры сздаанні канцэпцыі бывы мнывыя ці аявныя законы і заакономерносты, пачерпнутыя із друаых наук, ці же тэорыі із гэтых наук. Второй — «індуктыўны» — варыант не азначает, что сывстэматызацыя не опыралась на некотарыя філасофскыя ці даже реліаіаозныя etc. асновання, но ааавным

основанием таких систематизаций, т.е. критерием важности при взвешивании понятий, были исторические явления и их обобщения, известные (интересные или важные) автору соответствующей концепции. Соответственно, при прочих равных условиях, в случае концепции первого типа больший вес получают понятия, встречающиеся в соответствующей «вне-исторической» теории, а в случае второго типа — те понятия, которые чаще встречаются в актуальном историческом фактаже.

Несомненно, имеет смысл введение и других фильтров в данную сеть. Пока неясно, каких именно.

Входные понятия и сопутствующая информация получают некоторые значения весов по мере обработки, и на выходе сеть формирует небольшой набор понятий с наибольшими значениями весов. Задача работы нейросети полагается нами в том, чтобы выбрать во входном «компоте» понятий группу наиболее важных для понимания и описания всемирно-исторического развития с точки зрения соответствующего учёного. Для отладки модели используется алгоритм обратного распространения ошибки.

Схема работы нейросетевой модели исторического познания выглядит следующим образом. В первом слое происходит обработка первичной информации, полученной органами чувств исследователя (сообщения о тех или иных событиях, результаты осмотра или прочтения описания тех или иных источников, теоретических сочинений etc.). Эта информация приобретает в первом слое некоторые черты образов и в этом виде попадает во второй слой сети, где образные результаты восприятия преобразуются в понятия, представляющие отдельные атомизированные исторические явления и события (микروпонятия или понятия 1).

Видимо, следует смириться с принципиальной невозможностью конкретизации работы первого и второго слоёв на настоящем этапе. Учитывая поставленную цель работы, видимо, можно считать эти два слоя чёрным ящиком, на входе которого некоторое количество фактических событий и явлений (это утверждение не означает, что мы знаем всю их совокупность, или даже что мы можем отличить действительно имевшие место события от ирреальных), а на выходе — понятия 1. Собственно, понятия 1 и являются входными для скрытых слоёв нашей нейросети.

В каждом следующем слое нейросети понятия 1 пропускаются через один из фильтров и получают соответствующее приращение или уменьшение своей значимости в рамках данной концепции.

В частности, в третьем слое каждый БЭС получает одно понятие 1 и сверяет его содержание с целью работы — если понятие не несёт опасности для ожидаемого результата, оно выдаётся на выход третьего слоя как понятие 2 с весом, соответствующим изложенному выше условию, в противном случае БЭС удаляет это понятие.

В четвёртом слое на каждый БЭС поступает одно понятие 2 и взвешивается в соответствии с имеющимися в особо выделенной части данного слоя старыми понятиями. Этот процесс корректирует фильтр, учитывающий уважение историографической традиции. В случае полного принятия традиции понятия 2, имеющие аналоги среди понятий, хранящихся в памяти, получают наивысшие веса, а в случае отсутствия своих аналогов такие понятия, наоборот, получают наименьшие веса или сразу удаляются. В случае полного неуважения традиции наличие аналогичных понятий в памяти случайным образом влияет на веса обрабатываемых понятий. Отсутствие аналогичных понятий в памяти в данном случае повышает вес обрабатываемого понятия.

Аналогичным образом в следующем слое обрабатывается ситуация соответствия понятий характеру «дедуктивности»/«индуктивности» изучаемой концепции.

Полученный на выходе набор понятий с максимальными весами нормируется следующим образом — отбираются первые семь понятий и не более семи связанных с каждым из них понятий.

Полученный набор понятий можно считать той совокупностью образов (каждое понятие представляется в сознании человека в виде некоего образа), которая и является по сути целостной концепцией всемирно-исторического процесса и впоследствии вербализуется исследователем в виде научного труда, содержащего (при сохранении интересующего нас уровня абстракции) то, что в историографии называется концепцией.

Таким образом, после отладки весовых коэффициентов предложенная нейросеть, как нам кажется, способна имитировать деятельность одного исследователя по созданию понятий-образов соответствующей концепции всемирно-исторического процесса.

Можно ожидать, что смена весов у фильтров разных слоёв превращает данную нейросеть в модель, имитирующую такую же деятельность другого человека, создателя другой историографической концепции.

Очевидно, что вербализация и концептуализация полученного образа также определяются множеством факторов и вследствие этого является совершенно естественной возможностью выработки почти противоположных концепций на основе очень похожих образов. Как было показано выше, до сих пор не существует удовлетворительного описания закономерностей смены парадигм исторического познания. Мы предполагаем, что неудачи поисков могли быть связаны с тем, что объектом исследования был вербализованный результат концептуализации целостного образа, зависящий, как было сказано, от множества трудноучитываемых факторов и находящийся довольно далеко от того, что в прямом значении слова подразумевалось Т. Куном в определении научной парадигмы, как, впрочем, и от исходного значения этого слова в лингвистике¹⁸.

Есть основания полагать, что при исследовании поведения нейросетевой модели формирования образа — основы концептуальных построений — и верификации модели на различных временных интервалах по существенным изменениям её параметров можно будет выявить как существенные черты отдельных парадигм исторического познания (в более-менее формализованной форме и терминах нейросети), так и, возможно, инвариантные черты, присущие всем или большинству существовавших парадигм, а также, самое главное, станет возможным выявить «снизу», через механизмы формирования понятий-образов истории, закономерности смены парадигм исторического познания.

Мы полагаем, что процесс вербализации образа также может быть описан в дальнейшем нейросетевой моделью и стать вторым крупным блоком представленного варианта нейросетевой модели развития теоретической историографии.

Первые опыты с подобной моделью по материалам концептуальных построений Н.Я. Данилевского (книга «Россия и Европа», 1869 г.) и В.О. Ключевского (курс «Методология русской истории» (1884/1885 гг.) и дневниковые записи)¹⁹ оставили неясным вопрос о том, что продуктивнее

¹⁸ <http://e-library.ehu.unibel.by/Art/Culture/b207.htm>; Ср.: Кун, Т. Структура научных революций. — М., 1977. — С. 13–20.

¹⁹ Данилевский, Н.Я. Россия и Европа. — М., 1991. — 574 с.; Ключевский, В.О. Методология русской истории // Ключевский В. О. Сочинения. — В 9 т. — М., 1989. — Т. VI: Специальные курсы. — С. 5–93; Ключевский, В. О. Дневники и дневниковые записи // Ключевский В. О. Сочинения. — В 9 т. — М., 1990. — Т. X: Материалы разных лет. — С. 267–358.

— падагаць нейромодэлі адрэльных канцэпцый всемірна-історычнага працэса разлічнымі нейросетямі ці разнымі станамі адной сеткі. Пры прыняці другой версіі кожнае наступнае станнае мадэлі, відавочна, будзе адпавядаць адрэднай канцэпцыі всемірна-історычнага працэса, а пачатковыя паняцці на наступным кроку фарміруюцца, у частнасці, з ліку рэзультуючых паняццяў прадшэсцуючых станаў. Спавяданне іх з «дошэдшымі» да выхаду паняццямі дазволіць паступенна (па меры назаплення мадэляў) адладзіць фільтры, отсекаючыя ўваходныя паняцці ў ходзе працы нейросеткі.

Ісследванне прапанаванай мадэлі прародзіла некалькі гіпотэз, неабходных у далейшай праверцы ў рамках утончэння мадэлі на новым субстратах:

1. Калі судзіць па набору рэзультуючых паняццяў, існых у мадэлюемых канцэпцыях, відавочна, што яны не так ужо і далёкі адзін ад другога, як звычайна прынята лічыць — розніца паміж імі пражэе ўсёго ў дэталіях. Вероятна, розніцы паміж канцэпцыямі (прадставленымі сістэмамі паняццяў) разных эпох павінны быць значна большымі, чым адрознічкі канцэпцый, прыналежаючых аднаму часу (магчыма, нейромодэльны падыход дазволіць знайсці пераконныя асновы для перыядызацыі гэтых эпох).

2. Відавочна, што з аднаго набору паняццяў (і адпавядаючага станнага нейросеткі) ў працэсе вербалізацыі можа быць атрымана некалькі разных канцэпцый; застаецца няясным, насколькі рэалізуема адротнае пераўтварэнне — з рэзультата вербалізацыі (тэкста канцэпцыі) можа быць выведзены толькі адзін набор паняццяў (адно станнае сеткі) ці некалькі?

3. Ёсць верагоднасць таго, што ўсе разам канцэпцыі всемірна-історычнага працэса, створаныя ў вызначаную эпоху (перыяд), з'яўляюцца агульным станам у момант t адной нейросеткі пазнання історыі, і тады акценты ў іх вывучэнні змяшчаюцца з пошука адрозняў на пошук агульных і неабходных элементаў ў агульным спектры, а таксама на апісанне гэтага спектра ў цэлым (і тады знаходзяць сваё месца архаічныя, «ашибочныя» і прачыя неўважаныя історыяграфіяй канцэпцыі; і слова «парадыгма» прыбывае некалькі інакшым сэнсам).

Напамнім, што ў аснове існавання нейросетковай мадэлі ляжалі наступныя гіпотэзы:

1) правдоподобно предположение о единстве филогенеза и онтогенеза сознания, т.е. возможно проведение ограниченной аналогии между динамикой развития индивидуального и общественного сознания;

2) существует сходство основных этапов познания окружающего мира в целом и истории в частности отдельным человеком и познания истории сообществом историков;

3) поскольку физическая структура того, что обеспечивает существование и функционирование человеческого сознания, представлена сетью нейронов в мозге человека, постольку весьма подходящей, почти аналоговой моделью такого элемента функционирования общественного сознания, как познание окружающего мира (или его части — истории, точнее — теории истории) была бы искусственная нейронная сеть.

После отладки весовых коэффициентов предложенная нейросеть, как нам кажется, способна имитировать деятельность одного исследователя по созданию понятий-образов соответствующей концепции всемирно-исторического процесса.

Соловьёв А.А.

Новые исследования территории Домика Петра Первого

Весной 2012 г. продолжилось археологическое изучение Домика Петра I и прилегающей к нему территории. Их результатом стало обнаружение развалов трёх разновременных печей и новых материалов, связанных с Домиком Петра и существовавшей некогда вокруг него застройкой.

Под тротуаром современной ул. Нижне-Покровской были обнаружены следы мастерской по обработке меди, представленные как деформированной кладкой печи, так и прилегающими к ней развалами пережжённой посуды со следами медного шлака. Фрагменты последнего также были найдены. В развале печи обнаружены также единичные обломки изразцов с широко распространённым геральдическим изображением орла. На основе обнаруженных находок датировать данный объект можно первой половиной — серединой XVII в. Расположение печи в непосредственной близости от проезжей части существующей улицы и ориентация её углов по сторонам света, в отличие от Домика Петра и близлежащих к нему построек, позволяет считать, что выявленное нами сооружение может относиться к соседней, примыкающей к Дому Петра усадьбе. Основная часть её территории перекрыта улицей и строительной площадкой офиса «Миралекс» (ул. Нижне-Покровская, 26). Это подтверждают развалы печей из аналогичных изразцов, прослеженные и изученные Д.В. Дуком, обнаруженные на другой стороне улицы при разработке котлована под здание.

Юго-восточнее (наискось от Домика Петра Первого) располагалась усадьба конца XVI — середины XVII вв., вероятно, принадлежавшая полочному воеводе Николаю Монвидовичу Дорогостайскому (он занимал эту должность в 1576–1597 гг.) [1, с. 83] или панам Глазковым (Глазко или Гласко). По сведениям гербовника, составленного А. Баниецким, представитель сего рода Тихно Глазков в 1590 г. был судьёй земским полочким (Tichno Hłasko, sędzia ziemski połocki 1590 r.). Потом, в 1631 г., на этой же должности упоминается Троян (Trojan, sędzia, ziemski połocki 1631 r.). Также в 1635 г. упоминается Григорий Глазко (Hrehory, syn Lwa, nabył 1635 r.

Рис. 1. Карнизные изразцы из развала печи конца XVII в.

dobra Borkowicze i Czerepiaty, w połockiem, następnie nabył jeszcze dobra Hromoszcze, Ziabki i Kniażyce) [5, с. 192]. Археологом Н.И. Зданович в ходе археологических исследований 1991–1992 гг. были найдены обломки изразцов с гербом «Лелива» [1, с. 19, 83; 2, с. 26, 47]. Часть данных изразцов позднее была обнаружена автором в перекопе зимой

2001 г. Они были представлены карнизам и стенными пластинами. При привязке развалов построек на генплане второй половины 90-х гг. XX в. замечено, что остатки домов, где обнаружены геральдические изразцы, находятся в створе одной линии (север — юг), но по разные её стороны; там, вероятно, проходила граница между участками, занятыми усадьбами. Было также замечено, что в обоих случаях данные изразцы не имели инициалов владельцев. Это может служить доказательством того, что печи находились в домах зависимых от владельцев людей, а сами паны там постоянно не жили.

С южной стороны Домика Петра Первого были также расположены одна или две усадьбы, территории которых, вероятно, имели форму неправильных четырёхугольников.

Исследования 2012 г. позволили обнаружить развал печи конца XVII в. То, что кладка её каменного фундамента была заглублена в материк, указывает, что постройка, в которой она располагалась, уже не имела подклети и представляла собой, скорее всего, наземный сруб с сенями и печью из со-

Рис. 2. Фрагменты изразцов с гербом «Остоя» из развала печи конца XVII в.

Рис. 3. Тарелка из развала печи
середины — конца XVII в.

бренных на пожарищах
изразцов. Вход в по-
стройку, вероятно, был с
северной стороны. Юж-
ная часть постройки
могла иметь деревян-
ный фундамент или сло-
женный «насухо» бу-
лыжный, поскольку дом
строился на наклонной
поверхности. Единствен-
ным указанием на су-
ществование данной
постройки был развал

изразцовой печи, датированной по находкам второй половиной XVII в.
(рис. 3, 4), в набор которой входили изделия вторичного использования.
Она имела карнизы трёх видов. Среди них встречены популярные изде-
лия с аркатурным орнаментом, гладкие пластины и украшенные расти-

Рис. 4. Пробойник, ножи, оконный уголок, монеты «боратинки»
и фрагменты стаканов из развала печи конца XVII в.

тельным узором. Стенные изразцы имели сюжет «ваза с цветами» (рис. 1). Иные изразцы, в единичных экземплярах, вероятно, использовали для выравнивания рядов. Некоторые изразцы были перенесены из постройки, стоявшей рядом и найденной в 2010 г. Таковыми, например, являются изразцы с орлами и гербом «Остоя» (рис. 2). Последнее свидетельствует о том, что владельцами участка могли быть паны Гребницкие и они восстановили дом для прислуги рядом с прежним. Было также замечено, что в западной и южной части развала преобладали поливные изразцы, а в восточной — терракотовые. Это указывает на то, что главными являлись южный и западный фасады печи. Данную датировку подтвердили и находки расписной керамики и «боратинок» (рис. 3, 4). Состав материалов печи свидетельствует, что она имела мощный каменный фундамент, который мог достигать высоты около 0,6 м. Кирпич, найденный в развале, мог использоваться при выкладке наклонного пода и стенок топки. Размеры этого пода могли быть в пределах 1,2–1,5х1,5–2,0 м (последние расчёты показали, что вероятный размер основы — 1,5х1,9 м). Сама же печь была вытянута по линии север — юг, устье и дымоход располагались в северной части, там, где на материке было удобнее выстлать пол перед печью для пожарной безопасности плиткой. Фрагмент последней также был найден и имеет широкие аналогии в синхронных материалах Полоцкого иезуитского коллегиума. Изгиб арки печного устья (внутренний диаметр его — 0,9–1,0 м) позволяет считать найденную нами печь отопительно-варочной. Находки бытовых предметов и оконного уголка накладки в южной части развала печи указывают на близкое расположение стены (угла) дома с окном. На это же указывает и преобладание в восточной части развала терракотовых изразцов, которыми была выложена стенка печи, обращённая к срубу. Между ними мог быть закуток для печного инвентаря. Среди терракотовых стенных изразцов также есть фрагменты геральдических пластин, но использование последних связано, скорее всего, с нехваткой материала, поскольку устанавливали их в самых незаметных частях печи на восточном фасаде, обращённом к стене дома. На главных фасадах использовали изразцы либо с гербом «Остоя», либо с сюжетными или геральдическими мотивами, не имевшими привязки к конкретному владельцу. При этом данные изразцы были также поливными (рис. 5). Данный дом просуществовал, вероятно, недолго, поскольку более поздних находок в его развале не обнаружено [5, с. 206].

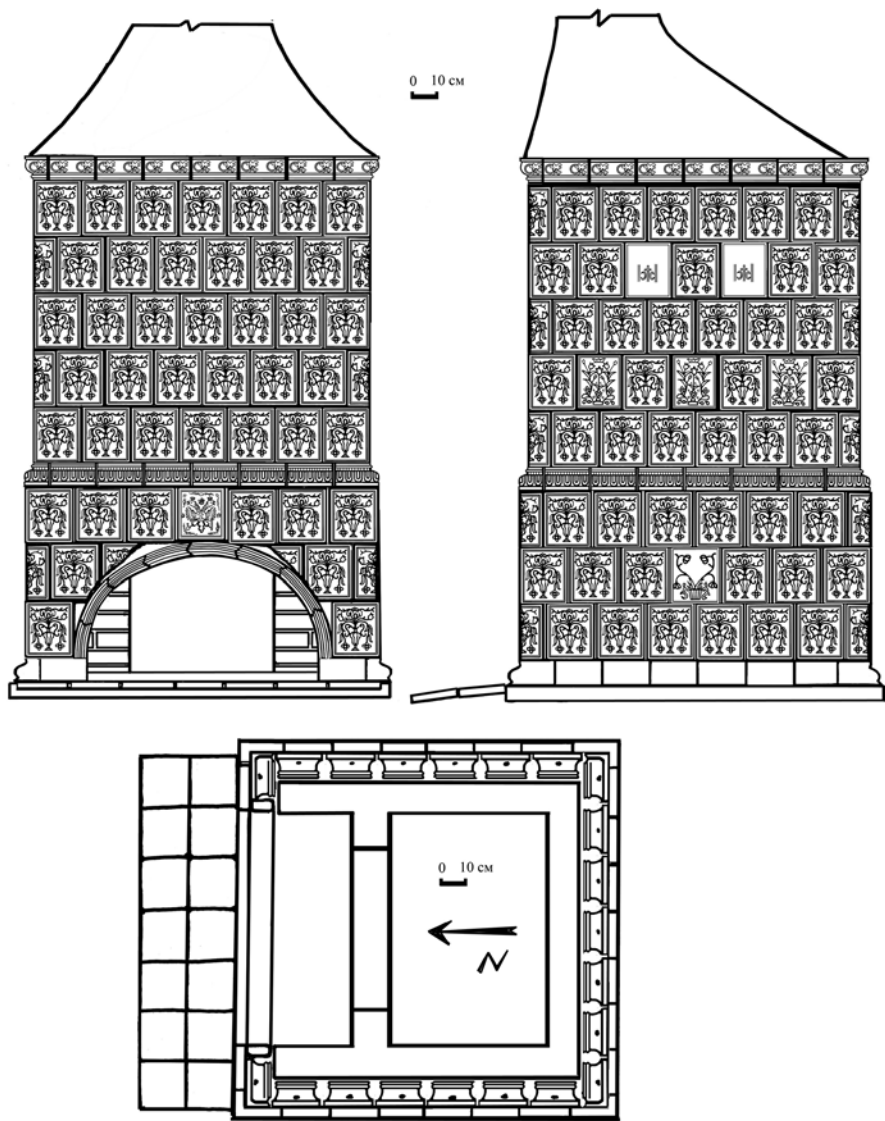

Рис. 5. Реконструкция северного и западного фасада печи конца XVII в.

Во второй половине XVII — начале XVIII вв. производится перепланировка всей прилегающей к будущему Домику Петра территории. Проводится её нивелировка, реконструкция ул. Великой и перевоза. До середины XVII в. ул. Великая не имела продолжения возле Домика Петра. Согласно реконструкции А.К. Мореля и археологическим исследованиям Д.В. Дука в 2005 г., она завершалась перевозом, расположенным между корпусом братской школы Богоявленского монастыря и жилым корпусом францисканского монастыря. Но затем её продлили до посадской крепостной стены и проложили далее за его пределы, устроив дополнительные ворота у Бараньего взвоза в районе домов на ул. Нижне-Покровской № 41 и № 32 [1, с. 89]. Тогда же, вероятно, проводится новое размежевание «пляцов». Вероятно, с этого времени участок, занимаемый Домиком Петра, обретает близкие к современным очертания и границы, становится угловым. Теперь он выходит на ул. Великую и улицу, ведущей к взвозу от реки. На север от него располагалась ул. Вознесенская, которая, согласно реконструкции Д.В. Дука, располагалась между ул. Великой и Ильинской и также могла быть границей участка, занимаемого Домиком Петра.

Наблюдения за расположением ям от найденных построек или развалов печей от них относительно друг друга и Домика Петра позволяет полагать, что городские «пляцы», упоминаемые в документах XVI–XVIII вв., в данной части Великого посада также были ориентированы по линии восток — запад, в глубину изучаемого нами квартала. При этом «пляцы» были обращены на улицу узкими сторонами. Подобная планировочная структура кварталов была хорошо известна и широко распространена в средневековых городах и местечках Великого Княжества Литовского. Она частично зафиксированна и на планах Полоцка последней четверти XVIII в. Так, подобное расположение «пляцов» показано на планах 1707 и 1720 гг. на территории Заполотского посада, Слободского и Кривцова задвинских посадов и Экимани [1, рис. 51–52]. При таком их расположении городская застройка была обычно обращена на улицы фронтонами и носила элементы погонной застройки. Ближе к улице располагалось главное жильё, далее, в глубь «пляца», строились дома прислуги и хозяйственные постройки. Именно таковым является описанный выше дом с большим количеством подковок в подклете. После строительства дома на каменном подвале усадьба обрела черты двухрядной или веночной застройки. На подобное расположение пляцов, занимаемых усадьбами, и их форму

указывает и тот факт, что до середины столетия улица Великая на данном участке не существовала или имела разрыв, связанный с наличием взвоза от реки (там, где ныне дюкер). Это же подтвердил обнаруженный прямо по середине улицы в 2005 г. развал изразцовой печи перед домом № 29 на ул. Нижне-Покровской [1, с. 89].

Согласно реконструкции уличной сетки Великого посада, произведённой Д.В. Дуком, с северной стороны будущего Домика Петра была проложена ул. Вознесенская. Поэтому не исключено, что деревянные постройки, найденные в 2010 г. напротив северного фасада Домика Петра, выходили на неё своими северными фасадами. Таким образом, данная улица являлась северной границей усадьбы.

События, связанные с I разделом Речи Посполитой в 1772 г., запрет в Европе иезуитского ордена в 1773 г., создание в 1776 г. Полоцкой губернии и начавшаяся в 1778 г. подготовка к перепланировке Полоцка коренным образом повлияли на судьбу здания [4, с. 274–275].

Со второй четверти XVIII — начала XIX вв. начинается повторная застройка прилегающей к Домику Петра территории и окрестных участков. В это же время производятся работы, связанные с изменением границ и очертаний участка из-за перепланировки Полоцка. Она зафиксирована на планах города, составленных в 1778, 1793 и 1820 гг. [4, с. 274: рис. 188, с. 275: рис. 189, с. 276: рис. 190].

Присоединение Полоцка к Российской империи неизбежно привело к началу унификации городкой жизни по российским образцам и началу утраты им национальных черт. Одним из таких примеров унификации стала перепланировка Полоцка по передовым на то время идеям классицизма. Ведётся регулярная перепланировка кварталов, в основу которой была положена старинная уличная сеть. При этом часть улиц ликвидируется и кварталы укрупняются. Прежняя ул. Вознесенская постепенно ликвидируется, а её название переносится на поперечную, которая ранее вела к ныне засыпанному взвозу от Двины. Она зафиксирована на плане 1910 г. (теперь это ул. Ленина). В это же время «красная линия» ул. Нижне-Покровской стабилизируется по фасаду дома № 35, построенного в первой половине XIX в. в качестве каменного амбара.

Также на фиксационном плане 1778 г. указано, что Домик Петра I размещён западным фасадом на «красной линии» улицы, ведущей к взвозу от Двины, позднее, на плане 1910 г., это улица обозначена как

Рис. 6. Тарелки конца XVIII — начала XIX вв. из перекопа.

Вознесенская (ныне ул. Ленина). О появлении на участке Домика Петра в конце XVIII — XIX вв. новых зданий свидетельствует найденный в 2010 г. огромный перекоп с синхронными материалами. Местами он прорезал материк (рис. 6 и 7). Данный перекоп был представлен пластами земли с обильными вкраплениями обожжённой печной глины и скоплениями обломков столовой и кухонной посуды. Появление его могло быть связано с восстановительными и строительными работами после войны 1812 г. Некоторые из терракотовых изразцов, найденных в яме, были аналогичны полихромным пластинам, что выявлены Н.И. Зданович во дворе жилого дома [2, с. 53]. Вполне вероятно, что обнаруженные нами в упомянутом перекопе находки были выброшены при разрушении дома, найденного в 1992 г. археологом Н.И. Зданович. Позднее, в 2012 г., вблизи от перекопа нами был также обнаружен развал фундамента печи, время возведения которой можно отнести к концу XVIII — началу XIX вв. Эту датировку подтвердил и обломок найденной там же миски с пятнистой поливой. Больше никаких примет постройки не найдено. Исследования кладки показа-

Рис. 7. Кружки конца XVIII — начала XIX вв. из перекопа.

ли, что в них был использован кирпич размерами 6,5–7х14–15х29–30 см, уложенный на глиняном растворе, в составе которого встречены обломки изразцов XVIII в. со смещённой рамкой и стенка амфоры XII в. Кирпичная кладка найденных нами конструкций была тычковая. Она сохранилась на высоту до трёх рядов кирпича и опиралась на булыжную подошву, камни которой были диаметром до 25 см. Исходя из расположения камней подошвы, данная кладка представляла собой два участка. Первый длиной около 0,8 м, второй являлся западной стороной ленточного четырёхугольного фундамента и был длиной около 1,8 м. Общая длина найденной конструкции составляла около 3,5 м. Возможно, часть её уничтожена перекопом первой половины XX в.

Составленные в 1858 г. «Маршруты» дают подробное изображение всего квартала, где находится Домик Петра [3]. Для получения более подробной и точной информации о Домике Петра, а также характера и состояния окружавшей его жилой застройки того времени, нами была проведена работа по перенесению и привязке её контуров и границ с плана 1858–1859 гг. на топографическую съёмку конца XX в. в масштабе 1:500. Наблюдения показали, что само здание (Домик Петра), согласно «Маршрутам», имеет вход только с южной стороны в подвал (?) и расположено в глубине обширного участка. Застройка сосредоточена у его южной и западной границ. Она представляет собой деревянные навесы и сарай. Только на углу участка указан деревянный Г-образный дом. Остатки последнего были выявлены при срезании верхнего слоя дёрна в ходе нивелировки территории в виде скоплений красной глины на месте развалов печей и извести от развалов цоколя, но изучить его не было возможности. Особого внимания заслуживает огромный сарай, примыкающий к южной границе участка. Именно на месте, где он стоял, выявлены указанные выше остатки печи и огромный перекоп с находками изразцов, посуды и оконного стекла середины XVIII — начала XIX вв. Данные обстоятельства позволяют полагать, что первоначально эта постройка могла быть жилым домом конца XVIII — начала XIX вв., позднее переделанным в сарай. Расположение последнего на «красной линии» улицы и находка кованой сцепки(?) от телеги (предназначена для подвижного соединения передней тележной оси и оглобли) с украшением декоративной геометрической насечкой (рис. 8) позволяют полагать, что в сарае мог стоять гужевой транспорт или располагаться конюшня.

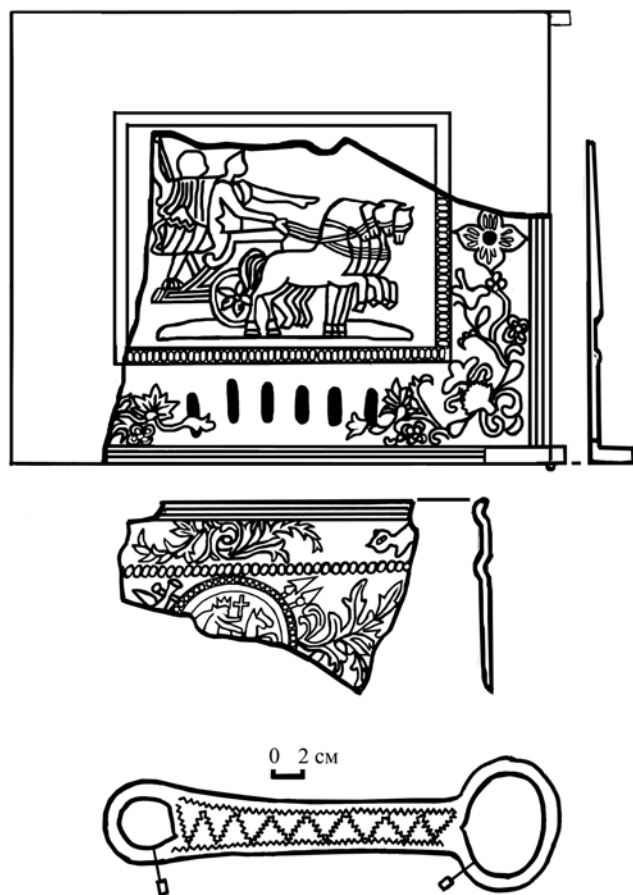

Рис. 8. Фрагменты печных двёрок и сцепка от телеги середины — второй половины XIX в. из балластного слоя.

На плане квартала 1858–1859 гг. всего зафиксировано 7 каменных построек, из них Домик Петра в глубине квартала и пять каменных зданий по ул. Верхне-Покровской. Они со временем были перестроены и соединены, образовав сплошные фасады со стороны улицы (ныне там расположены мастерские ПТУ № 2 и жилой дом). Также указан небольшой длинный дом на ул. Энгельса № 3 (ныне кафе «Монастырский погребок»). Он, как и Домик Петра, вытянут вглубь занимаемого им участка и имеет частично сохранившийся сводчатый подвал. Таким образом, можно полагать, что в XIX в. частично могли сохраняться элементы размежевания «пляцов»,

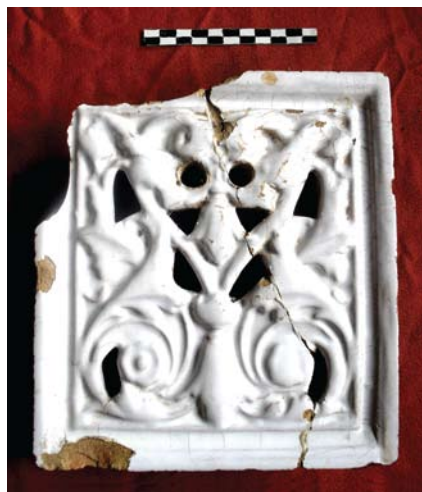

Рис. 9. Прорезной изразец
конца XIX — начала XX вв.
из ямы со строительным мусором.

проведённого в XVII–XVIII вв. Вероятно, что первоначально данный дом был ориентирован по «красной линии» бывшей ул. Вознесенской, на что указывает убранство северного и южного фасадов. Примыкающий к нему с юга дом, где ныне Музей средневекового рыцарства, указан деревянным, на каменном подвале. Сегодня подвал имеет много переделок, в его западной части сохранилось сводчатое помещение. Несколько слов надо сказать и о Г-образном доме № 35 на ул. Нижне-Покровской. На момент составления «Маршрутов» он также был Г-образным, но являлся каменным амбаром и только позднее был пере-

строен в жилой дом. Его очертания на плане 1858 г. несколько меньше, чем на генплане второй половины 90-х г. XX в. С обоих концов он был достроен.

К началу XX в. вдоль северной границы участка, занятого Домиком Петра, строится ряд одноэтажных кирпичных зданий с подвалами, которые, образовав непрерывную линию фасадов, частично занимают трассу бывшей старинной ул. Вознесенской. Восточным концом они примыкали к существующему ныне дому (ул. Энгельса, 3), западным выходили на новую ул. Вознесенскую, переименованную так при перепланировке Полоцка в конце XVIII — начале XIX вв. В годы Великой Отечественной войны эти здания были разрушены, как и лицевой деревянный дом на углу участка, занятого Домиком Петра. При нивелировке изучаемой нами территории в их развалах рабочие нашли обломки литых печных двёрок с сюжетными изображениями (рис. 8).

Кроме этого, во дворе на юго-восток от Домика Петра была вырыта огромная яма, куда, вероятно, и сбросили весь строительный мусор. Глубина её достигала 2,2 м от д/п, ширина — около 6 м. Она также была перекрыта слоем балласта толщиной 0,5–0,6 м; основное её заполнение — перекоп с материалами первой половины XX в. Среди него было и

полусгнившее дерево. Наибольший интерес представляет слой мусора у самого дна ямы на глубине около 1,9–2,0 м. Там найдены обломки изразцов и керамики начала XX в., фрагменты фаянсовой и стеклянной посуды. Толщина данной прослойки от 10 до 20 см. Там же был найден и прорезной изразец с рельефным растительным орнаментом. Подобные изделия использовали для покрытия печных калориферов (рис. 9).

Проведённые археологические исследования позволили собрать богатейший материал по истории участка, прилегающего к памятнику. Удалось локализовать по развалам печей места трёх разновременных построек, проследить изменения планировочной структуры участка и всего квартала. И самое главное — локализовать большую мусорную яму, где был сброшен строительный мусор начала XX в., где могут быть обнаружены и более ранние материалы по истории здания.

Спис літаратуры і крыніц

1. Дук, Д.В. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д.В. Дук. — Наваполацк, 2010.
2. Здановіч, Н.І. Кафлярства ў Беларусі (на матэрыяле калекцыі полацкай кафлі): метад. дапам. / Н.І. Здановіч. — Мінск, 2005.
3. Национальный исторический архив Республики Беларусь. — Ф. 2523. — Оп. 1. — Д. 1. — Маршруты кварталов и дворовых участков по городу Полоцку. 1858–1859 гг.
4. Чантурия, Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI — первой половины XIX в.: Средневековое наследие. Ренессанс. Барокко. Классицизм / Ю.В. Чантурия. — Минск, 2005.
5. Boniecki, A. Herbarz Polski. Cz 1. Wiadomosci historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / A. Boniecki. — Warszawa: Druk. Orgelbrands Synow. 1904. — Т. VII. — 415 s.

Полацкае мярыла пачатку XIII ст.

У 1959 г. падчас раскопак на полацкім Верхнім замку, на месцы сёння існуючага анкалагічнага дыспансера, сярод шматлікіх знаходак быў выяўлены зроблены з дрэва мерны інструмент — мярыла. Унікальнасць знаходкі ў тым, што на сённяшні дзень гэта адзіны падобны артэфакт, які захаваўся цалкам. Агульная даўжыня артэфакта — 26,5 см. Профіль трапецападобны, шырокім бокам да тварнай часткі з насечкамі. Памеры профілю: 2,4 см (1,5 см) — пярэдні бок; 2,0 см (1,35 см) — адварот; 1,8 см — правы бок, насечкамі да вачэй; 1,5 см — левы бок, насечкамі да вачэй. Ад тарца на адваротнай паверхні дрэва зрэзана на 3,3 см. Зрэз няроўны, зроблены чалавекам-праўшой, бо скошаны ў правы бок (злева ўправа ад сябе, як трымаць рукайцаю да цела; альбо з правага ў левы бок ўніз, да сябе, як трымаць да цела шырокім канцом). Верхнія цэлюлозныя кольца перакрываюць ніжнія (ад 8 насечак убок да 16-ці і наадварот). На пярэднім рабочым баку 16 і 8 насечак па баках, 6 на пляскатай паверхні і тамсама 4 паўкруглыя ў верхняй частцы рукайцы (пятая — прамая рыса — выпадковая).

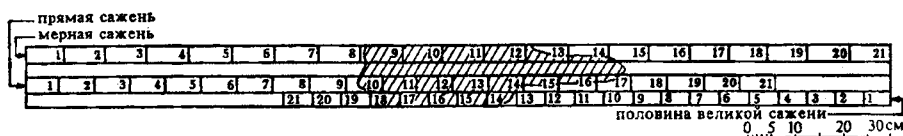
На адваротным баку, звужанай трапецыяпадобнай паверхні, ад боку з 8-мю насечкамі таксама маюцца адзнакі. Першая размешчана ад «рабочага» тарца на адлегласці 1,3 см (магчыма, выпадковая, не супадае па тэхніцы выканання з астатнімі, нагадвае адзінкавы папярочны зрэз). Другая — 7,6 см ад «рабочага» тарца (адлегласць прыблізная, маючы на ўвазе невялічкі след на вузкім тарцы трапецыі, бо трапляе ў зону ўдару рыдлёўкі археолага, якая пашкодзіла ў тым ліку і 8-ю засечку з васьміраднай серыі). Наступная, на тыльным баку — на 15,5 см ад «рабочага» тарца. Апошняя — на 20,5 см ад «рабочага» тарца.

Узоры падобных мерных інструментаў вядомы па археалагічных раскопках. У 1970 г. пры раскопках у Ноўгарадзе, паблізу царквы Параскевы Пятніцы, у напластаваннях пачатку XIII ст. быў знойдзены фрагмент драўлянага мярыла з трыма шкаламі буйнога і дробнага дзялення. Мярыла ўяўляла сабою два абломкі чатырохграннага бруса памерамі сячэння 28x36 мм і даўжынёй 54 см.

Мал. 1. Фрагмент наўгародскага мярыла.

Наяўнасць у адным інструменце трох розных шкал, на думку Б. Рыбакова, сведчыць аб тым, што ён з'яўляецца разліковым архітэктурным інструментам, і кожная шкала, відаць, прапарцыянальная нейкаму вымяральному інструментарыю. Б. Рыбакоў вызначае 7 відаў сажняў (А. Пілецкі і А. Чарняеў — 12), якія выкарыстоўваліся ў часы Кіеўскай Русі. Для архітэктурных разлікаў майстра павінен быў карыстацца не менш як трыма.

Мал. 2. Рэканструкцыя наўгародскага мярыла (176,4 см) Б. Рыбакова.

Зыходзячы з гэтага, Б. Рыбакоў робіць рэканструкцыю наўгародскага мярыла ў выглядзе стрыжня, які ўтрымлівае элементы частак трох розных сажняў: мернага (махавага) — 1,756 м, вялікага (касога) — 2,484 м і прамога (простага) — 2,157 м; аднак у незвычайным для прапарцый тых часоў дзяленні — кожны сажань дзеліцца на 21 элемент. Адпаведна даследчыку, гэта дае магчымасць для праектавання (пабудовы) архітэктурных элементаў колавага абрысу. Калі дыяметр кола падзяліць на 21 частку, у самім коле будуць укладацца з дастатковай дакладнасцю 66 гэтакіх жа адрэзкаў. Гэтае дзяленне, вядомае як прапорцыя Архімеда ($22 : 7 = 3,1428$), дае магчымасць пабудовы любога кола з дакладнасцю да 0,05 % і магчымасць пераводу кола і адрэзка любога кола (дугі) у лінейныя меры.

Мал. 3. Мярыла з Варажскай вуліцы.
Старая Ладага.

Мярыла са Старой Ладагі (раскопкі В. Пятрэнка 1970 г.) знойдзена ў напластаваннях канца X ст. на месцы былога капішча. Даўжыня — 139 мм, дыяметр — 21–26 мм, даўжыня дзяленняў паміж рысамі — 25,8; 25,8; 26,2 мм. Градуіроўка ў 25,7 мм адпавядае 1/12 грэцкага фута. Калі б, на думку А. Чарняева, у гэтым мярыле было 12 дзяленняў, то велічыня шкалы была б на два з паловаю міліметры даўжэй за тую меру, па якой у V ст. да н.э. будавалі Парфянон.

Полацкае мярыла, у адрозненне ад наўгародскага і стараладажскага, з'яўляецца не фрагментам, а цэлым вырабам.

Артэфакт быў знойдзены у раскопе II, калекцыйны нумар 2841/7696, у вопісе пазначаны як «Драўляная палка з насечкамі, кв. 68, гл. 4.65, час знаходкі 11/IX-59». Чырвоным алоўкам пазначаны будаўнічы гарызонт — XII [1]. Адпаведна Г. Штыхаву, дадзены будаўнічы гарызонт прыпадае на глыбіню (ад рэпера) 4,6–4,8 м і датуецца пачаткам XIII ст. [4, с. 53, табл. 1]. У гэтых напластаваннях сярод індывідуальных знаходак трапіліся 3 зонныя пацеркі, 14 фрагментаў амфар, 2 фрагменты шклянога посуду, 9 шыферных прасліц. Трэба пазначыць, што прыведзеныя Г. Штыхавым «будаўнічыя гарызонты» маюць таўшчыню па 0,2 м, што фактычна адпавядае пластам. У гэтым жа гарызонце расчышчаны рэшткі пабудовы 12А (2,7 x 2 м), сечанай у «обло» з рэштаю. У квадратах 7 і 62 знойдзены косці хатняй жывёлы, у асноўным ніжнія сківіцы коней [4, с. 47]. Таксама на гэтым узроўні і крыху глыбей у квадратах 59, 61, 65, 69, 79 знойдзены фрагменты плінф. Профілі глінянага посуду, прыведзеныя ў калекцыйным вопісе (№ 7648), характэрныя для XII–XIII стст. [1].

Звернем увагу на наступны, XIII гарызонт, які непасрэдна папярэднічаў напластаванням, дзе было знойдзена мярыла, і які датуецца мяжой XII і XIII стст. Тут, апрача развалу плінфы без рэшткаў рошчыны, была знойдзена дрэнажная канава. Яна праходзіла праз увесь раскоп, дасягаючы глыбіні

1 м. Сценкі канавы былі абкладзены бярвеннем (гарызантальна, у два рады) і падтрымліваліся дубовымі калкамі. Побач з канавай праходзіў вастракол, на ніжніх канцах бярвёнаў якога захаваліся засечкі. Г. Штыхаў выказаў меркаванне, што засечкі рабіліся для мацавання бярвёнаў падчас іх сплаву па вадзе [4, с. 47–48]. Разам з тым, аўтар адзначае, што на бярвёнах, з якіх будавалі дамы, ніякіх метак няма, дрэва высыкалася ў лесе адразу па памеры, хата будавалася прама на месцы, аб чым сведчыць вялікая колькасць трэсак [4, с. 48–49]. Цяжка ўявіць, каб бярвёны для вастраколу дыяметрам каля 0,1–0,15 м [4, Рис. 24] спляўняліся па вадзе, а бярвёны для хаты дыяметрам каля 0,2 м — не. Верагодна, засечкі на вастраколе мелі іншае значэнне, а менавіта вымярэнне даўжыні і дыяметра бярвеня і ягонай класіфікацыі для далейшага прызначэння. Для гэтых патрэбаў магло быць прыдатным адмысловае мярыла.

Г. Штыхаў, які грунтоўна прааналізаваў храналогію і характар забудовы ўсходняй часткі Верхняга замка ў Полацку, прыйшоў да высновы, што ў пачатку XIII ст. адбывалася ўшчыльненне забудовы, што прыводзіла да больш інтэнсіўнага росту культурных адкладаў. Працягласць існавання аднаго будаўнічага гарызонту каля 10 гадоў [4, с. 55]. Ён жа прыйшоў да высновы, што на дадзенай тэрыторыі ў XIII ст. жылі ювеліры і шаўцы-гарбары [4, с. 50].

Адпаведна манаграфіі Г. Штыхава, прааналізуем памеры драўляных пабудов з раскопаў II і III, дзе, уласна кажучы, і было знойдзена мярыла. Разгледзім IV–XIV будаўнічыя гарызонты, якія адносяцца да мяжы XII–XIII і ўсяго XIII ст. (Заўвага: у гарызонтах V, XI, XIII пабудовы не зафіксавана). Памеры і назвы сажняў даюцца па А. Пілецкаму і А. Чарняеву (табл. 2).

Табліца 1. Памеры пабудовы ў раскопах I і II па Г. Штыхаву і адпаведнасць сажням па А. Пілецкаму і А. Чарняеву.

Гарызонт	Памеры пабудовы ў метрах	стагоддзе	Сажні (метрычныя значэнні ў метрах і назвы)
VI	2,8 x 2,8 3,1 x 4,7 3,2 x 4, 2 3,6 x 3,5 3,6 x 5,2 4,8 x 5,2 4,9 x 4,9 5,3 x 5,8	XIII	2,848 (гарадавы сажань) 3,1–3,6= 2 x 1,508 (просты сажань) 4,2–4,9= 2 x 2,30 (2,44) (грэцкі (вялікі) сажань) 5,2–5,3 = 2 x 2,44 (вялікі сажань) 5,8 = 2 x 2,84 (гарадавы сажань)

VII	3,2 x 3,4 3,3 x 6,8	XIII	3,3 = 2 x 1,597 (кладачны сажань) 6,8 = 3 x 2,304 (грэцкі сажань)
VIII	1,2 x 1,2 (апечак) 2,8 x 4,4 3 x 3 3,1 x 3,1 3,35 x 3,75	XIII	1,2–1,29 (палова сажня (2,584) без назвы) 2,8–2,848 (гарадавы сажань) 3 = 2 x 1,508 (просты сажань) 4,4 = 2 x 2,176 (казённы сажань)
IX	1,35 x 1,25(апечак) 1,6 x 1,8 (апечак) 2,4 x 3 2,89 x 2,89 3,6 x 4,1 4,7 x 4,7	XIII	1,35–1,345 (малы сажань без назвы) 1,6–1,597 (кладачны сажань) 2,4 = 2 x 1,22 (2 паўсажні вялікага) 2,89–2,848 (гарадавы, 2 малыя) 3,6 = 2 x 1,76 (народны) 4,7 = 2 x 2,304 (грэцкі сажань)
X	2 x 2,7 2,9 x 2,9	XIII	2,9–2,848 (гарадавы сажань)
XII	2 x 2,7	XIII– XII	2–1,974 (царскі сажань) 2,7 = 2 x 1,345 (малы без назвы)
XIV	3,5 x 4	XII	3,5 = 2 x 1,76 (народны сажань) 4 = 2 x 1,974 (царскі сажань)

Такім чынам, у канцы XII–XIII стст. пры будаўніцтве жылых і гаспадарчых пабудов на Верхнім замку ў Полацку адзначаных раскопах выкарыстоўвалі 9 розных сажняў. Самыя папулярныя: гарадавы (VI, VIII, IX, X будаўнічыя гарызонты), грэцкі (VI, VII, IX будаўнічыя гарызонты), вялікі (VI, IX), просты (VI, VIII), кладачны (VII, IX), малы без назвы (IX, XII), народны (IX, XIV), царскі (IX, XIV), казённы (VIII).

Як гэта суадносіцца з мярылам:

1. Агульная даўжыня мярыла — 26,5 см. Бліжэй за ўсё гэта пядзі (1/8) казёнага сажня (27,2). Аднак агульная даўжыня ўключае і рукатку, якая магла і не выкарыстоўвацца пры вымярэннях.

2. Даўжыня ад пачатку да канца 4-х дугападобных рысак — 17,9 см. Гэта адпавядае пясці (1/16) гарадавога сажня (17,8 см).

3. Даўжыня ад пачатку да апошняй з 16-ці насечак — 11,52 см. Гэта адпавядае пясці (1/16) царкоўнага сажня (11,65).

4. Даўжыня ад пачатку да апошняй рысы з 8-мі насечак — 10,5 см. Гэта блізка да кладачнай пясці (9,98 см) і народнай пясці (11,0 см).

5. Даўжыня ад пачатку да апошняй з 6-ці насечак — 6,0 см. Гэта адпавядае вяршам царкоўнага сажня (5,82 см) ці царскага сажня (6,17 см).

6. Засечкі на адваротным баку:

– ад «рабочага» тарца да першай — 7,6 см = вяршок вялікага сажня (7,62 см);

– ад «рабочага» тарца да другой — 15,5 см = пясць вялікага сажня (15,25 см);

– ад «рабочага» тарца да трэцяй — 20,5 см = (прыблізна) пядзь кладачнага сажня (19,96 см).

– адлегласць паміж першай і другой засечкай — 8 см = вяршок сажня без назвы (8,07 см);

– адлегласць паміж трэцяй і чацвёртай засечкамі — 5 см = вяршок кладачнага сажня (4,99 см).

Такім чынам, мы бачым, што на мярыле прысутнічаюць усе тыя сажні, якімі карысталіся пры будаўніцтве жылых і гаспадарчых пабудов Верхняга замка ў канцы XII — XIII стст. Аднак на мерным інструменце прысутнічае і царкоўны сажань, які не сустракаецца ў шараговай жыллёвай забудове. Гэта дае падставы меркаваць, што дадзены артэфакт мае і нейкую сакральную складовую. Мы ні ў якім выпадку не звязваем гэта найпрост з храмавым будаўніцтвам. Але паслядоўнасць (лічбавы парадак рысак), безумоўна, адлюстроўвае сістэму вымярэння старажытнага часу, калі не існавала дзесяцярычнага дзялення (уведзена ў Францыі ў канцы XVIII — пачатку XIX стст.). «16 — 8 — 4» — дакладна адпавядаюць «16 пясцяў — 8 пядзяў — 4 локці», альбо «1/16 — 1/8 — 1/4». Выклікае пытанне наяўнасць шасці рысак на тварным баку мярыла. (Заўвага: прамая рыска побач з імі на артэфакце — выпадковага паходжання). Аднак антрапалагічна 6 пядзяў — гэта палова махавага (малога) сажня (142,4 см.). Як сакральная лічба, «6» адпавядала падвойнай (узмоцненай Тройцы).

У гэтай сувязі, дапускаючы наяўнасць у нашым артэфакце нейкай схаванай нумаралогіі, паглядзім на лічбавую складовую вачамі чалавека XIII ст. Першае, чаго мы не пабачым, дык гэта саміх лічбаў. Як вядома, яны пазначаліся літарамі. Аднак, пры гэтым захоўваўся парадак ад аднаго да дзесяці і парадак лічбаў-літар у алфавіце. Адпаведна лічбавому строю:

4 — Д («добро»)

6 — З («зело»)

8 — И («иже»)

16 («шэсць на дзесяць») — «зело і»

Лічбы, як і словы, можна ставіць у любым парадку. Ключавым можа быць «зело» — «вельмі» (руск. «очень»). Сапраўды, інструмент «зело» дапамагаў у будаўнічай і, магчыма, не толькі гэтай дзейнасці. А ў тым, што нашае мярыла менавіта інструмент, няма ніякіх сумненняў. У яго, як у сапраўднага інструмента, маецца рабочая частка, з рыскамі і насечкамі, і загладжаная для трымання ў руцэ рукаць. Адпаведна Г. Штыхаву, на тэрыторыі, дзе быў знойдзены артэфакт, жылі рамеснікі (ювеліры і гарбары-шаўцы). А ў іх працы (у тым ліку пры пашыве абутку ці адзення) дакладнасць патрабавалася абавязкова. Таму, на наш погляд, падобны інструмент мог выкарыстоўвацца ў даволі шырокім дыяпазоне. Галоўнае, ён яшчэ раз пераконвае ў глыбокіх ведах нашых продкаў аб існасці акружаючага свету і ва ўменні гэтымі ведамі карыстацца.

Табліца 2. Метрычныя памеры сажняў па А.А. Пілецкаму і А.Ф. Чарняеву

	Назва сажня	Сажань у см	$\frac{1}{2}$ (паўсажня)	$\frac{1}{4}$ (локаць)	$\frac{1}{8}$ (пядзь)	$\frac{1}{16}$ (пясць)	$\frac{1}{32}$ (вяршок)
1.	гарадавы	284,8	142,4	71,2	36,6	17,8	8,9
2.	без назвы вялікі	258,4	129,2	64,6	32,3	16,15	8,07
3.	вялікі	244,0	122,0	61,0	30,5	15,25	7,62
4.	грэцкі	230,4	115,2	57,6	28,8	14,4	7,2
5.	казённы	217,6	108,8	54,4	27,2	13,6	6,8
6.	царскі	197,4	98,7	49,35	24,67	12,34	6,8
7.	царкоўны	186,4	93,2	46,6	23,3	11,65	5,82
8.	народны	176,0	176,0	88,0	44,0	11,0	5,5
9.	кладачны	159,7	79,85	39,92	19,96	9,98	4,99
10.	просты	150,8	75,4	37,7	18,85	9,42	4,71
11.	малы	142,4	71,2	35,6	17,8	8,9	4,45
12.	без назвы малы	134,5	67,25	33,62	16,8	8,4	4,2

Спіс літаратуры і крыніц

1. Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусі. — Спр. № 1286, т. 4. Калекцыйны вопіс знаходак Раскопа II (3), Археалагічнай экспедыцыі Інстытута гісторыі АН БССР, г. Полацк, 1959.

2. Рыбаков, Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих / Б.А. Рыбаков — Советская археология [Электронный ресурс]. — 1957. — № 1. — Режим доступа: <http://www.rusarch.ru/rybakov2.htm>. — Дата доступа 9.02.2012 г.

3. Черняев, А.Ф. Золото Древней Руси. Русская матрица — основа золотых пропорций / А.Ф. Черняев [Электронный ресурс]. — М., 1988. — Режим доступа: <http://www.rusarch.ru/chernyaev.htm>. — Дата доступа 9.02.2012 г.

4. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк IX–XIII вв. / Г.В. Штыхов. — Минск: Наука и техника, 1975. — 136 с.

Мал. 4. Полацкае мярыла пачатку XIII ст.:

а — пярэдні бок; б — адварот; в — правы бок, насечкамі да вачэй;
г — левы бок, насечкамі да вачэй.

Шадыра В.І.

**Этнакультурная сітуацыя на поўначы
Беларусі ў канцы I тыс. н.э.
(да пытання аб ранніх крывічах)**

Насельніцтва, якое пражывала на тэрыторыі Беларускага Падзвіння і Верхняга Падняпроўя ў VIII–X стст. н.э. прынята звязваць з крывічамі, якія традыцыйна і адназначна суадносіліся са славянамі. Прычым робіцца гэта апырыёры са спасылкай на аўтарытэт летапісаў. Аднак час рассялення славян на гэтых абшарах яшчэ далёка не высветлены, таксама як і характар іх узаемаадносінаў з мясцовым насельніцтвам.

Традыцыйнае аднясенне крывічоў да славян з пункту гледжання сённяшняга ўзроўню навукі з’яўляецца абстрактным і спрошчаным падыходам, і ў навуковым плане недастаткова абгрунтаваным, а часам і з наўнаснасцю палітычнага падтэксту. Гэта перш за ўсё датычыць пытанняў славянскай атрыбуцыі помнікаў больш ранняга перыяду і тлумачыцца імкненнем зрабіць раннюю гісторыю славян больш старажытнай, пашырыць тэрыторыю іх рассялення. У канкрэтным археалагічным кантэксце гэтыя спрэчныя пытанні звязаны з часам, месцам фарміравання і распаўсюджаннем старажытнасцей культуры смаленска-полацкіх ці полацка-смаленскіх доўгіх курганоў¹ VIII–X стст. н.э. з трупаспаўненнем, а таксама з вывятленнем асаблівасцяў матэрыяльнай і духоўнай культуры яе носьбітаў і іх ролі ў стварэнні этнакультурнага соцыума Кіеўскай Русі. Дэталёвае вывучэнне археалагічных матэрыялаў, выкарыстанне звестак пісьмовых крыніц, дадзеных мовазнаўства і іншых сведчанняў прыводзяць урэшце рэшт да іншых і далёка неадназначных высноў.

Дадзеныя археалагічных даследаванняў на поўначы Беларусі сведчаць аб тым, што ў канцы VIII — пачатку IX стст. у жыцці насельніцтва адбываюцца значныя змены. Па ўсёй тэрыторыі рэгіёна пачынаюць распаўсюджвацца курганныя насыпы паўсферычнай формы з трупаспаўненнем, якія ў шэрагу выпадкаў уваходзяць у склад могільнікаў з доўгімі насыпамі (Дарахі, Субаўшчына, Вышадкі, Вусце, Рацкі Бор, Кублішчына і інш.). Пахавальны рэчавы комплекс іх істотна адрозніваецца ад старажытнасцей 3-й

¹ КСПДК ці КПСДК.

чвэрці I тыс. н.э., і перш за ўсё гэта адносіцца да керамічнага посуду. Слабапрафіляваны посуд адсутнічае, яго замяняюць гаршчкі новай мадыфікацыі, якія з'яўляюцца прататыпамі сасудаў ганчарнай вытворчасці. Такая кераміка зафіксавана ў ніжніх пластах Полацка, Віцебска, Лукомля, на гарадзішчы Свіла-1 і інш., але часцей яны зафіксаваны ў курганах з трупаспаленнем. Падкрэслім, што керамічны комплекс апошняй чвэрці I тыс. н.э. не мае эвалюцыйнай сувязі з папярэдняй керамікай банцараўска-тушамлінскага аблічча.

Змены ў матэрыяльнай культуры становяцца настолькі адчувальнымі, што невыпадкова яны звязваюцца з новай культурай смаленска-полацкіх ці полацка-смаленскіх доўгіх курганоў (ПСДК), якая не мае сувязі з папярэднімі старажытнасцямі. Паселішчы гэтай культуры вельмі цяжка вызначыць, і гэта ўскладняе вырашэнне пытанняў, звязаных з жыццядзейнасцю насельніцтва і яго сувязі з папярэднім перыядам гістарычнага развіцця. Пахавальны інвентар, і асабліва бронзавыя жаночыя ўпрыгожанні знаходзяць часцей за ўсё аналогіі ў прыбалтыйскіх старажытнасцях Літвы і Латвіі. Гэта характэрна як для тэрыторыі Смаленскага Падняпроўя [17,18,19], так і для Паўночнай Беларусі [2,11,20,21,22].

Можна дакладна сцвярджаць, што тут з'яўляюцца пасяленцы з іншым характарам матэрыяльнай культуры. Я.А. Шмідт лічыць, што гэта культура першапачаткова сфарміравалася ў межах Усходняй Літвы і сумежных тэрыторый Латвіі, бо ўся матэрыяльная культура насельніцтва, пачынаючы з сярэдзіны I тыс. н.э., мела асноўныя тыпы рэчаў, на грунце якіх толькі і магла сфарміравацца культура смаленска-полацкіх ці полацка-смаленскіх (ПСДК) доўгіх курганоў [17, с. 120]. Насельніцтва эпохі доўгіх курганоў большасць вучоных называюць крывічамі. Лінгвісты лічаць, што само насельніцтва называла сябе «Креве» [9] ці «Krievie» [10], што не выклікае прэрэчанняў. Мы ў свой час пісалі, што першапачаткова «пракрывічы» ці «крэвы» аселі на Панямонні і іх старажытнасці можна звязваць з культурай усходнелітоўскіх курганоў V–VIII стст. [11,12,14]. Менавіта тут і пачалі фарміравацца старажытнасці, вядомыя ў навуцы як «культура смаленска-полацкіх ці полацка-смаленскіх доўгіх курганоў».

Набор артэфактаў з раскопак курганоў культуры ПСДК, як на поўначы Беларусі, так і ў Смаленскім Падняпроўі, адносіцца, у асноўным, да ўсходнебалцкага кола старажытнасцяў. Калі разглядаць рэчавы комплекс і элементы пахавальнай абраднасці насельніцтва ПСДК у цэлым,

то прамых аналогій ці пераемнасці са старажытнасцямі папярэдняга часу банцараўска-тушамлінскага аблічча не назіраецца. Праўда, у якасці перажытку працягвае існаваць звычай змяшчэння рэшткаў трупаспаўненняў у грунтавыя ямкі і пераварочвання ўрнаў уверх дном (Баркі, Рудня, Варганы і інш.) [20, с. 18–22]. Пахаванні з перавернутымі ўверх дном урнамі сустракаюцца і пазней, у курганах з трупаспаўненнем X–XI стст. Гэта не выключае, што ў яе фарміраванні, акрамя мясцовага балцкага насельніцтва, прымалі ўдзел іншародныя групы насельніцтва, якія прыўносілі не характэрныя для балтаў формы ўпрыгожанняў і асобных тыпаў бытавых рэчаў, больш эфектыўных у гаспадарчым выкарыстанні.

Курганныя старажытнасці з крэмацыяй у Паўночнай Беларусі вельмі разнастайныя. Адны ўтрымліваюць больш балцкіх элементаў як у абрадзе пахавання, так і ў наборы рытуальных рэчаў; у іншых можна назіраць з’яўленне элементаў славянскай культуры. Жаночыя галаўныя ўпрыгожванні вяночкі-вайнагі, складзеныя з бронзавых пранізак, характэрны, як вядома, для балцкага і прыбалтыйска-фінскага насельніцтва. Але прымацаваныя да іх скроневыя колцы з’яўляюцца ўжо сведчаннем складвання камбінаванага балта-славянскага тыпу жаночага ўбору. Раскопкі курганоў (Лясная — Міёрскі раён, Перавоз — Глыбоцкі раён, Дзмітраўшчына — Полацкі раён) сведчаць аб тым, што ў кожным канкрэтным выпадку балта-славянскае ўзаемадзеянне адбывалася па-рознаму [8, с. 230–241].

Рассяленне носьбітаў культуры ПСДК на тэрыторыі басейна Заходняй Дзвіны і Верхняга Падняпроўя на першым этапе насіла хутчэй за ўсё марудны характар. Прышэльцы часцей сяліліся асобна, але часам і ў тых жа пасяленнях, што і мясцовае насельніцтва. Яны, як і абарыгены, былі земляробамі, але ў большай ступені выкарыстоўвалі ворнае земляробства, чым падсеку. З іх прыходам можна звязваць і пачатак сяўбы азімага жыта з IX ст. н.э., рэшткі якога знойдзены на гарадзішчы-сховішчы Свіла-1 [6, 1975].

На першым этапе засялення прышэльцы падвяргаліся хутчэй за ўсё сегрэгацыі, і толькі з цягам часу, з актывізацыяй каланізацыі, адбываўся адваротны працэс акультурацыі і паступовага выцяснення мясцовых традыцый. Гэта звязана з актывізацыяй славянскага засваення краю, калі славяне ажыццяўляюць ваенны, гандлёвы, прамысловы і рэлігійны кантроль над мясцовым насельніцтвам. У курганах IX–X стст. у якасці перажытку працягвае існаваць звычай змяшчэння рэшткаў трупаспаўненняў у грунта-

выя ямкі і пераварочвання ўрнаў уверх дном (Баркі, Рудня, Варганы і інш.) [20, с. 18–22]. Пахаванні з перавернутымі ўверх дном урнамi сустрэкаюцца і пазней, у курганах з трупаспаўненнем X–XI стст. Параўнальна хутка знікаюць грунтавыя могілнікі, хоць некаторыя з іх працягвалі існаваць па меншай меры ў пачатковы перыяд існавання культуры полацка-смаленскіх доўгіх курганоў VIII–IX стст. на Падзвінні. Пра гэта сведчаць бескурганныя пахаванні з керамікай тыпу доўгіх курганоў VIII–IX стст., выяўленыя на гарадзішчы Свіла-1 (Глыбоцкі раён) [6]. Калі праводзіць параўнанне з больш паўднёвымі тэрыторыямі Беларускага Падзвіння, то, мяркуючы па наяўных дадзеных, пахаванні ў грунтавых могілніках тут спыняюцца адразу. Замест іх з IX ст. н.э. пачалі распаўсюджвацца круглыя ў плане курганы з трупаспаўненнямі.

Аналіз курганных старажытнасцей VIII–X стст. н.э. на поўначы Беларусі сведчыць аб балцкім у сваёй аснове характары матэрыяльнай культуры насельніцтва. Гэта пацвярджаюць і раскопкі Я.А. Шмітда яшчэ ў 60-х гг. мінулага стагоддзя аналагічных помнікаў на Смаленшчыне, дзе пахавальны інвентар, і асабліва ўпрыгожанні VIII–IX стст. н.э., маюць у сваёй аснове балцкі характар [15, с. 143–144]. Пераканаўча гэта з’яву абгрунтаваў У. Янукоў, які дэталёва прааналізаваў курганныя старажытнасці Смаленскага Падняпроўя з раскопак Я.А. Шмітда і Беларускага Падзвіння і прыйшоў да высновы, што аналогіі ўпрыгожанням і кераміцы ўказваюць на канкрэтны рэгіён — прыбалтыйскія землі — і менавіта на старажытнасці латгалскіх і ўсходнелітоўскіх курганоў [4]. Балцкі характар матэрыяльнай культуры насельніцтва Беларускага Падзвіння гэтага перыяду пацвярджаецца раскопкамі Г.В. Штыхава, Л.У. Дучыц і аўтара [1, 11, 20].

Адрозненні культуры ранніх доўгіх курганоў паўночнабеларускай і пскоўскай мадыфікацыі ад культуры смаленскіх доўгіх курганоў выкліканы, хутчэй за ўсё, лакальна — храналагічнымі своеасаблівасцямі мясцовага насельніцтва. Магчыма, полацкія крывічы, у адрозненне ад смаленскіх, мелі больш раннія карані і традыцыі, не кажучы ўжо пра моцны латгалскі і прыбалтыйска-фінскі субстрат.

Вывучэнне паселішчаў культуры доўгіх курганоў знаходзіцца ў пачатковай стадыі. Сляды адкрытых паселішчаў фіксуецца пакуль толькі па паверхневых абследаваннях і ў вельмі нязначнай колькасці. Таму гаварыць пра тапаграфію, забудову і памер паселішчаў пакуль цяжка. Што датычыцца гарадзішчаў, то на вывучаемай тэрыторыі адзіны пакуль пункт, які можна

звязваць з культурай доўгіх курганоў, — гэта гарадзішча Свіла-1 у Глыбоцкім раёне. Гэта паселішча з вялікімі памерамі (100х80 м) і магутнай сістэмай абарончых умацаванняў (3 валы, 2 равы). Даследаванні яго праводзілі ў 1974 г. А.Р. Мітрафанаў разам з аўтарам і ў 1989–1990 гг. — аўтар².

Матэрыял раскопак гарадзішча адносіцца да старажытнасцей культуры тыпу Банцараўшчыны (кераміка, праселкі) і культуры доўгіх курганоў. А.Р. Мітрафанаў меркаваў, што ў склад калектыву, які заснаваў гэта гарадзішча, уваходзілі толькі носьбіты культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Пачатковы перыяд існавання гарадзішча Свіла-1 адносіцца, на яго думку, да таго часу, калі банцараўская культура як самастойная з’ява ўжо не існавала. Яго датаванне прыпадае на IX ст. [6, с. 39]. Аднак дадатковыя даследаванні, праведзеныя намі, дазволілі выявіць па краі пляцоўкі гарадзішча культурны пласт больш ранняга, менавіта банцараўскага часу. Такім чынам атрымліваецца, што гарадзішча было заснавана банцараўцамі, а крывічы перабудавалі яго, дадаткова ўмацавалі, у выніку чаго папярэдні культурны пласт з пляцоўкі быў вынесены на пабудову ўнутранага вала крэпасці. Вялікую цікавасць выклікаюць два пахаванні на мацерыку гарадзішча. Абломкі посуду і рэчы (бронзавыя колцы, наканечнікі стрэл) знаходзяць сабе аналогіі ў старажытнасцях ранніх крывічоў. Гэта пакуль адзіны выпадак пахавання культуры полацка-смаленскіх доўгіх курганоў на гарадзішчы. Пры гэтым уплыў абарыгенных балтаў відавочны (грунтавае пахаванне на паселішчы). Факт прысутнасці на гэтым гарадзішчы керамікі і праселкаў, што адносяцца да банцараўскай культуры, вельмі важны. Ён адлюстроўвае працэс асваення краю новым насельніцтвам культуры ПСДК. Трэба меркаваць, што і перабудова гарадзішча была абумоўлена менавіта гэтымі абставінамі. Яно было фартыфікацыйна ўзмоцнена крывічамі³ як апорны пункт (астрог) пры засваенні імі новых зямель.

Па наяўных матэрыялах магчыма папярэдне ўявіць шляхі асваення продкамі крывічоў, носьбітаў культуры полацка-смаленскіх доўгіх курганоў, паўночных тэрыторый Беларусі. Першапачаткова іх рух ішоў на тэрыторыю басейна Заходняй Дзвіны. Першая хваля крывіцкага рассялення тут канстатавана не раней за VI–VII стст. Прыйшоўшы на правабярэжжа Заходняй Дзвіны і адчуваючы моцны ўплыў мясцовага балцкага насельніцтва — носьбітаў банцараўскай культуры, продкі крывічоў («крэ-

² Гл. адпаведныя справаздачы — Архіў ІГ НАНБ, спр. №№ 1138, 1206.

³ яшчэ «крэвамі».

вы», «Krievе») рушылі ўверх па цячэнні Заходняй Дзвіны. Падкрэслім, што носьбіты культуры ранніх доўгіх курганоў у значнай ступені адрозніваліся ад пазнейшай культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў VIII–X стст., хаця і мелі агульныя балцкія карані. Першых насельнікаў шмат што звязвала з культурай усходнелітоўскіх курганоў. Некалькі стагоддзяў назад яны з Панямоння прайшлі праз Падзвінне і на Пскоўшчыну [14]. Адсюль, на думку В.М. Ляўко, крывічы пачалі рассяляцца і ў абшарах Верхняга Падняпроўя [5]. Дададзім, што з VIII ст. назіраецца новая, больш значная каланізацыя Падзвінскіх і Падняпроўскіх земляў насельніцтвам культуры ПСДК, якія былі этнічна роднасныя, нягледзячы на адрозненні ў матэрыяльнай культуры. Гэта новая хваля ўплываў прыйшла ў асноўным з тэрыторыі паўднёва-ўсходняй Прыбалтыкі і была значна ўзмоцнена літоўска-латгальскім кампанентам, прычым у такім аб'ёме, што створаныя культурныя навацыі дазволілі даследчыкам выдзеліць іх у асобную культуру. Тут ужо цяжка знайсці агульнае з культурай ранніх доўгіх курганоў паўночнабеларуска-пскоўскай мадыфікацыі. Пераемнасць прасочваецца толькі ў пахавальным абрадзе (трупаспаўненне) і ў факце сумеснага размяшчэння розных формаў насыпаў у адным могілніку⁴.

Калі ўлічыць, што курганы з крэмацыяй па інвентару этнічна інтэрпрэтуюцца як пахаванні пераважна балцкага насельніцтва, то іх носьбіты мелі пераважна ў VIII–X стст. балцкую арыентацыю. З'яўленне продкаў крывічоў (Krievе) — носьбітаў культуры ПСДК — у разглядаемым рэгіёне можна адносіць да VIII ст. н.э., а магчыма, і раней; і, бясспрэчна, да апошняй чвэрці I тыс. н.э. Суцэльная акультурацыя мясцовага насельніцтва разгарнулася пазней, і тады паступова «крэвы» сталі крывічамі-славянамі.

Крывічоў называў славянамі аўтар «Аповесці мінулых гадоў». Трэба мець на ўвазе, што летапісец усе назвы славянскіх і неславянскіх плямёнаў і месцы іх размяшчэння ў XI ст. рэтраспектыўна перанёс у папярэднія часы X і XI стст., гэта значыць у перыяд рассялення славянскіх плямёнаў ва Усходняй Еўропе. Гэта сітуацыя істотна адрознівалася ад сітуацыі XI–XII стст., у якой жывіў сам летапісец. Адсюль у датаванай частцы ўжо пад 859 годам ён называе насельніцтва Верхняга Падняпроўя і Полацкага Падзвіння крывічамі, яўна выкарыстоўваючы этнонім, які быў добра вядомы ў эпоху

⁴ Субаўшчына, Баркі, Рудня, Гаравыя (Полацкае Падзвінне); Дарахі, Гуркі, Смалькі, Старое Сяло, Бяскатава (Віцебскае Падзвінне).

Кіеўскай Русі. На гэты вельмі істотны фактар указвае ў сваіх даследаваннях па гісторыі крывічоў Я.А. Шмідт [17, с. 114–117]. У сувязі з гэтым звернем увагу на наступны факт. У першым узгадванні пра Полацк у «Аповесці» пад 862 г. — «...первии насельници... въ Полотьски кривичи...», г.зн. не тыя, аб якіх гаварылася як аб рассяленні славянскіх плямёнаў, «...а друзии седоша на Двине и нарекошася Полочане, речки ради, яже втечет в Двину, именем Полота от сея прозвашася Полочане...» [7, с. 11]. Такім чынам, аўтар «Аповесці» сведчыць, што да рассялення славянскіх палачан у Полацку, ці дакладней на месцы будучага Полацка, жылі «Кривичи», якіх ён у розных выпадках альбо адносіць да славян, альбо не называе сярод народаў, якія ўжываюць славянскую мову («словеньск язык в Руси»). Калі дэталёва прааналізаваць звесткі летапісу аб крывічах, то можна прыйсці да высновы, што летапісец не лічыў крывічоў славянамі. Ён канстатуе, што і ў яго час па традыцыі сваіх продкаў ужываюць пахавальны абрад з крэмацыяй («...мертвеца сожъжаху, и посемь собравши кости вложяху в судину малу, и поставляху на солпе на путех...»).

Вядомы даследчык раннесярэднявечных старажытнасцей Беларусі Г.В. Штыхаў пры разглядзе этнакультурнага развіцця крывічоў падае адну эвалюцыйную лінію развіцця славянскай культуры на поўначы Беларусі з VI па XII стст. н.э. На яго думку, славяне пранікаюць у гэтыя абшары ў 3-й чвэрці I тыс. н.э., і ў выніку кантактаў з мясцовым насельніцтвам складаецца рознаэтнічная матэрыяльная культура, у склад якой увайшлі балта-славянскія рэчы-гібрыды. Наступная хваля славянскай каланізацыі не прывяла да канчатковай славянізацыі, і балцкія элементы ў культуры доўгіх курганоў займаюць значнае месца [20, с. 94–97]. Можна пагадзіцца з уплывам на культуру абарыгеннага насельніцтва новых прышлых элементаў іншай культуры, і калі іх носьбітамі былі славяне, то павінны былі б захавацца, асабліва на першым этапе каланізацыі, больш-менш аднародныя славянскія ці балцкія помнікі. Аднак археалогія гэтай з'явы не фіксуе.

Наяўнасць пераважаючай колькасці балцкіх элементаў у матэрыяльнай культуры мясцовага насельніцтва да XI ст. н.э. сведчыць аб тым, што этнакультурнае развіццё насельніцтва на поўначы Беларусі ішло ў адзінароднасным асяродку на працягу некалькіх стагоддзяў. Новыя групы насельніцтва, якія прыходзілі сюды, у тым ліку і носьбіты культуры полацка-смаленскіх доўгіх курганоў, мелі адну балцкую этнічную аснову з мясцовым насельніцтвам. І толькі з пачаткам дзяржаватворчых працэсаў,

з узмацненнем сацыяльна-палітычнай дзейнасці Полацкай дзяржавы, славянская акультурацыя яго прыняла глабальны характар.

Вынікі дэталёвага вывучэння археалагічных матэрыялаў, выкарыстанне звестак пісьмовых крыніц, дадзеных мовазнаўства і іншых сведчанняў прыводзяць урэшце рэшт да іншых і далёка неадназначных высноў. І перш за ўсё да таго, што ў гісторыі крывічоў былі 2 асноўныя перыяды: 1) даславянскі, ці балцкі (2-ая палова I тыс. н.э.), 2) балцка-славянскі (X–XII стст. н.э. да моманту знікнення іх са старонак летапісаў). Другі перыяд звязаны з працэсамі славянскай акультурацыі мясцовага балцкага насельніцтва ў рамках палітычна-рэлігійнай дзейнасці Полацкай дзяржавы.

Спіс літаратуры

1. *Дучыц, Л.У.* Аб славянскім рассяленні на паўночным захадзе Беларусі (па матэрыялах кургання могілніка каля в. Вусце Браслаўскага раёна) / Л.У. Дучыц, В.І. Шадыра // Весці АН Беларусі. Серыя грамадскіх навук. — Мінск, 1992. — № 3–4. — С. 73–79.
2. *Дучыц, Л.У.* Браслаўскае Паазер’е у IX–XIII стст. / Л.У. Дучыц. — Мінск: Навука і тэхніка, 1991. — 120 с.
3. *Дучыц, Л.В.* Курганы беларусско-литовско-латышского пограничья / Л.В. Дучыц // Исследования в области балто-славянской духовной культуры (Погребальный обряд). — М., 1990. — С. 163–170.
4. *Енуков, В.В.* Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей / В.В. Енуков. — М., 1990. — 262 с.
5. *Левко О.Н.* Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси (формирование и развитие) / О.Н. Левко. — Минск, 2004.
6. *Мітрафанаў, А.Р.* Археалагічны помнік расказвае / А.Р. Мітрафанаў, Т.М. Каробушкіна // ПГКБ. — Мінск, 1975. — № 4. — С. 38–40.
7. *Повесть временных лет: в 2 ч.* / под ред. В.П. Андриановой-Перетц. — М.; Л., 1950. — Ч. 1: Текст и перевод / подг. текста Д.С. Лихачева. — 405 с.
8. *Тарасаў, С.В.* Курганны могілнік каля в. Дзмітраўшчына Полацкага р-на / С.В. Тарасаў, Л.У. Дучыц, Г.М. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1995. — № 6. — С. 230–241.
9. *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. — М., 1967. — Т. 2. — 526 с.

10. *Хабургаев, Г.А.* Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза / Г.А. Хабургаев. — М., 1979. — 231 с.
11. *Шадыра, В.І.* Беларускае Падзвінне (І тысячагоддзе н.э.) / В.І. Шадыра. — Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2006. — 150 с.
12. *Шадыра, В.І.* Вялікае перасяленне народаў і крывічы / В.І. Шадыра // ГАЗ. — Мінск, 1995. — № 7. — С. 202–212.
13. *Шадыра, В.І.* Да пытання аб славянскім рассяленні на тэрыторыі Беларускага Падзвіння / В. Шадыра // ГАЗ. — Мінск, 2011. — № 26. — С. 146–151.
14. *Шадыра, В.І.* Фіна-угры, балты і славяне на поўначы Беларусі ў І тыс. н.э. / В.І. Шадыра // Весці АНБ. Серыя гуманітарных навук. — Мінск, 1993. — № 3. — С. 83–90.
15. *Шмидт, Е.А.* Балтийская культура в верховьях Днепра во второй половине I тысячелетия н.э. / Е.А. Шмидт // Acta Baltico-Slavica. — Bialystok, 1969. — Т. VI. — С. 129–144.
16. *Шмидт, Е.А.* Заозерье. Археологический комплекс IV–XII веков. / Е.А. Шмидт. — Смоленск, 2008. — 256 с.
17. *Шмидт, Е.А.* Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных) / Е.А. Шмидт. — Смоленск, 2012. — 168 с.
18. *Шмидт, Е.А.* О смоленских длинных курганах / Е.А. Шмидт // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 224–229.
19. *Шмидт, Е.А.* Особенности этнокультурного развития племен Смоленского Поднепровья и смежных территорий в VIII–X веках н.э. / Е.А. Шмидт // ГАЗ. — Мінск, 2006. — № 22. — С. 113–120.
20. *Штыхаў, Г.В.* Крывічы: па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Г.В. Штыхаў. — Мінск, 1992. — 192 с.
21. *Штыхаў, Г.В.* Культура ранніх доўгіх курганоў (VI–VII стст.) / Г.В. Штыхаў // Археалогія Беларусі. — Мінск: Навука і тэхніка, 1999. — Т. 2: Жалезны век і ранняе сярэднявечча. — С. 376–384.
22. *Штыхаў, Г.В.* Лужанскі археалагічны комплекс каля Віцебска / Г.В. Штыхаў // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2003. — Вып. 8: Ранніе славяне Беларускага Поднепровья и Подвинья (к 80-летию Л.Д.Побоя). — С. 259–274.

Стандарты описания объектов историко-культурного наследия в информационно-поисковых системах: проблемы источниковедения

Бурное развитие и внедрение информационных технологий во все стороны деятельности человечества, начавшиеся во второй половине XX в., в настоящее время достигли очередной критической точки. Основным содержанием текущего момента стала повсеместная реализация проектов перевода в цифровой формат максимально широкого круга традиционных источников информации (книг, архивных документов, фоно-, фото-, видео-, киноматериалов, а также других объектов историко-культурного наследия)¹ и изъятие оригиналов из непосредственного обращения. Достаточно назвать цифры объёмов перевода документов Архивного фонда России, зафиксированные в государственной программе «Информационное общество 2011–2020 гг.»² — к 2020 г. не менее 50 % от общего числа единиц хранения — или общественное движение по сбору подписей под петицией Президенту США с призывом приступить к концентрации национальных усилий для оцифровки всей общественно значимой информации³.

К сожалению, при этом и пользователи, ратующие за самый широкий доступ к объектам культурного наследия в виде цифровых копий, и фондодержатели, активно поддерживающие проекты оцифровки, упускают из вида существенный аспект, а именно — утрату копией части информации, присущей оригиналу исторического источника. Для копий на микроносителях — это утрата цвета и физической сущности подлинника, для электронных копий (на первый взгляд) — «только» утрата физической сущности.

¹ Обзор крупнейших проектов оцифровки. См.: Е.И. Кузьмин, Л.А. Куйбышев, Н.В. Браккер. Оцифровка культурного и научного наследия России. Состояние дел, проблемы, перспективы (URL: https://www.minervaplus.ru/m_in_ru/b3p6-2.doc)

² URL: <http://www.rg.ru/2010/11/16/infoobschestvo-site-dok.html>

³ URL: <https://www.whitehouse.gov/petitions/!/petition/start-national-effort-digitize-all-public-government-info/15vthgV>; URL: <https://yeswescan.org/>

Однако не всё так просто. Проблема создания качественных электронных ресурсов, представляющих цифровые копии объектов историко-культурного наследия, чрезвычайно сложна и многогранна. При этом очевидно, что на современном этапе развития технологий и всё увеличивающихся усилиях по созданию цифровых копий, **жизненно важными** являются необходимость понимания комплексности самого понятия **качества** электронных ресурсов и копий и необходимость его (качества) обеспечения одновременно по многим параметрам, среди которых можно выделить:

- качество описания оригинала исторического источника (объекта) и отдельного, самостоятельного описания его цифровой копии;
- качество сканирования (оцифровки);
- качество графической обработки электронной копии;
- качество представления электронного ресурса в автоматизированной информационно-поисковой системе;
- качество хранения и использования электронной копии.

Остановимся подробнее на рассмотрении первого пункта данного перечня и признаем, что вопросы о принципах формирования, полноте, достоверности и точности описания подлинника исторического источника и его электронной копии, а также связанные с этим проблемы функционирования автоматизированных (электронных) систем, в которых эти описания и копии представлены, «необходимости и достаточности информации» данных систем для эффективного поиска контента и использования его в самых различных (прежде всего — исследовательских) целях с точки зрения источниковедения никто не рассматривал. Между тем, на сегодняшний день не существует иных эффективных автоматизированных механизмов поиска и анализа изображений, кроме поиска по описанию со-

держания изображения (файла).⁴ Как отмечал академик И.Д. Ковальченко, «содержание информации, извлеченной из изобразительных источников (как и вещественных, представленных в виде изображения — слайда, фотографии и т.п. — прим. Ю.Ю.), должно получить естественно-языковое выражение».⁵

Следует признать, что начавшаяся во второй половине XX в. эпоха внедрения автоматизированных информационных систем поставила во главу угла жёсткую необходимость унификации и стандартизации описаний объектов историко-культурного наследия для представления их в электронных каталогах и справочно-информационных системах. Однако зачастую эта унификация и стандартизация проводится в ущерб полноте и достоверности описаний, нарушает исторически установившиеся информационно-семантические связи и наносит объективный вред, не давая пользователю возможности получения квалифицированных результатов поиска для дальнейшего анализа информации.

С философской точки зрения, стандарт (от английского standard — норма, образец, мерило) — эталон, зафиксированный в документе, устанавливающим комплекс норм, правил, требований к объекту стандартизации. Наличие и обязательность выполнения стандарта

⁴ Технология Content-based image retrieval (CBIR), известная также как QBIC (Query By Image Contents) — поиск изображений по содержанию, или Content-based visual image retrieval (CBVIR), была описана в 1992 г. выдающимся японским математиком Т. Като. В середине 1990-х годов компания IBM представила собственный программный модуль под названием QBIC (URL: <http://translate.yandex.ru/translate?srv=yas&search&url=http%3A%2F%2Fwww.qbic.almaden.ibm.com%2F&lang=en-ru&ui=ru>) и впервые в России применила его на сайте Государственного Эрмитажа (URL: <http://www.hermitagemuseum.org/fcgi-bin/db2www/qbicSearch.mac/qbic?sellLang=Russian>), где был реализован поиск картин по цвету и композиции (геометрической фигуре). В настоящее время большинство систем поиска изображений по содержанию, как правило, используют низкоуровневые функции, такие как текстура, цвет и форма (геометрическая фигура), и только отдельные программные продукты научились «узнавать» лица людей (см., например, URL: <http://www.photodate.ru/> или <http://immenselab.com/>). В 2008 г. канадская компания Idée Inc представила поисковую программу для Интернет TinEye (URL: <http://www.tineye.com/>), также основанную на технологии CBIR. Эта программа позволяет находить в интернете изображения, похожие на изображение-образец, при этом для получения результата в качестве образца достаточно даже миниатюры файла с низким разрешением. Аналогичные сервисы разработаны ещё несколькими компаниями. Тем не менее, популярность и эффективность данных программ значительно уступает традиционному поиску изображений, основанному на их описании.

⁵ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., Наука, 2003. С. 134.

обеспечивает возможность воспроизводства чего-либо и обмена равнозначными, созданными по одному стандарту объектами, данными. Т.е., стандарт является неперменным атрибутом техники и обязательным условием развития человека и человечества, особенно в информационную эпоху, поскольку ныне развитие возможно только тогда, когда способы решения многократно повторяющихся задач найдены и закреплены, т.е. стандартизованы.

Однако «стандартизация — установление и применение правил с целью упорядочения деятельности в определённой области на пользу и при участии всех заинтересованных сторон»⁶ — в отношении описаний объектов историко-культурного наследия (прежде всего предметов музейного хранения и архивных материалов), с одной стороны, проблематична в силу уникальности самих объектов описания, а с другой — внедряется явно без учёта мнения такой заинтересованной стороны, какой являются исследователи.

К сожалению, сегодня различные институции (библиотеки, музеи, архивы) пользуются широким кругом стандартов описания объектов историко-культурного наследия и их электронных копий, мало заботясь о том, насколько удобен исследователю этот способ представления информации.

Проанализировав более 250 сайтов учреждений культуры (крупнейших библиотек, архивов и музеев)⁷ из 45 стран Северной Америки, Европы (включая Россию и страны СНГ), автор статьи составил нижеследующую таблицу, наглядно демонстрирующую разнообразие применяемых

⁶ Определение International Organization for Standardization — ISO.

⁷ Включая сайты организаций-участников крупнейших проектов и программ ЮНЕСКО «Память мира» (URL: <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/homepage/>), «Память мира в цифровую эпоху: оцифровка и сохранение» («Memory of the World in the Digital Age: Digitization and Preservation» — URL: <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/access-to-knowledge/preservation-of-documentary-heritage/digital-heritage/concept-of-digital-heritage/>); Мировая цифровая библиотека (World Digital Library — URL: <http://www.wdl.org/ru/background/>), Европеана (Europeana — URL: <http://www.europeana.eu/portal/>), проекта IPMACT (URL: www.impact-project.eu/about-the-project/concept/).

(т.е. активно используемых, «действующих» по состоянию на 01.07.2012 г.⁸) стандартов описаний (таблица 1).

Рассмотрим представленные в таблице стандарты описаний объектов архивной, библиотечной и музейной сферы, а также гибридные и «слу-

⁸ Это уточнение имеет особый смысл в связи с тем, что многие стандарты и форматы, активно используемые в недавнем прошлом и презентованные на различных конференциях (в частности, на конференциях EVA, других конференциях и семинарах 1990 — начала 2000-х годов) ушли в небытие, хотя в своё время имели горячих апологетов как среди разработчиков программного обеспечения, так и среди архивных, библиотечных и музейных информатиков. См., к примеру: Ю.М. Лошак, Е.Л. Кошечева. ОАО «Альт-Софт». Комплексная автоматизированная музейная информационная система КАМИС (URL: <http://www.artinfo.ru/eva/EVA2000M/eva-papers/200013/Loshak-R.html>); Они же. Интеграция технологий работы с изображениями в международном стандарте ISO/JPEG 10918 в систему КАМИС. Материалы конференции АДИТ'99. (URL: http://www.adit.ru/adit99/thesis/td605_r.htm); К.А. Мееров, Е.С. Кузьмина, Н.Г. Лукашова. Государственный Исторический музей. Технологические и лингвистические стандарты описания как основа российского межмузейного общения. Материалы конференции EVA'99, Москва. Среди этих стандартов особого упоминания заслуживают: I. В музейной сфере: Graphic Materials: Rules for Describing Original Items and Historical collections (GIHC). 1982. 159 p.; иконографический тезаурус Ф. Гарнье «Thesaurus iconographique. Systeme descriptif des representations», 1984; «MICMO. Minimum information categories for museum objects: proposed guidelines for an international standart», 1994 — руководство по использованию музейного информационного стандарта, разработанного международной организацией ICOM-CIDOC (International Committee for Documentaton of the International Council of Museum); «Methode d'interventaire informatique des objets: beax-arts et art decoratifs», 1995 — методические рекомендации информационного описания предметов изобразительных и декоративных видов искусства, выпущенные Управлением музеев Франции; стандарт описания системы «NARCISSE» (Network of Art Research Computer Image SystemS in Europe); «Manuel de normes. Documentation des collections africaines. / Handbook of Standards. Documenting African Collection», ICOM 1996 — нормы описания музейного предмета, выработанные для музеев Мали, Кении, Мадагаскара, Заира, Намибии, Туниса и т.п. II. В архивном деле: Проект стандарта «КАБ (в): Общий международный стандарт архивного описания. Оттава, 1992; стандарт США USMARC AMC (Форматы US MARC. Краткое описание: В 3 ч. Ч. 1. Формат US MARC для библиографических данных. М., 1996.; Ч. 2. Формат US MARC для авторитетных данных. М., 1997; Ч. 3. Формат US MARC для данных о фондах. Формат US MARC для классификационных данных. Формат US MARC для общественной информации. М., 1998). III. В библиотечном деле: ISBD — International Standard Bibliographic Description, впервые опубликован IFLA в 1969 г. Неоднократно переработанный и дополненный. В настоящий момент актуальна версия, опубликованная в 2011 г.; Российский коммуникативный формат представления библиографических записей: (Российский вариант ИММАЯС). Книги и сериальные издания / Цветкова И.Б. и др. СПб., 1998.

Таблица 1. Сводная таблица стандартов.

Область применения	Название	Полное название	Дата	Описание стандарта
1	2	3	4	5
архивный	EAD	Encoded Archival Description (Кодированное архивное описание)	2002	http://www.loc.gov/ead/ead
архивный	ISAD(G)	General International Standard Archival Description, Second Edition (Общий международный стандарт архивного описания, второе издание)	2000	0-9696035-5-X (ISBN) http://www.icacds.org.uk/eng/ISAD(G).pdf
архивный	ISAAR (CPF)	International standard archival authority record for corporate bodies, persons and families, Second Edition (Международный стандарт авторитетных записей об организациях, лицах и семьях, второе издание)	2004	2-9521932-2-3 (ISBN) http://www.icacds.org.uk/eng/ISAAR(CPF)2ed.pdf
архивный	EAC	Encoded Archival Context	2001	http://www.library.yale.edu/eac

1	2	3	4	5
библиографический	ISBD	International Standard Bibliographic Description	1969, сводное описание — 2007	ISBN 978-0-226-82336-2; ISBN 978-0-226-82337-9
библиографический	FRBR	Functional Requirements for Bibliographic Records (Функциональные требования к библиографическим записям)	1998	ISBN 3-598-11382-X
библиографический	MAB2	Maschinelles Austauschformat für Bibliotheken (Автоматизированный формат для библиотечного обмена)	2001	http://www.d-nb.de/standardisierung/txt/titelmab.txt
библиографический	MARC	Machine-Readable Cataloguing MARC 21 Concise Format for Bibliographic Data (Машиночитаемый формат каталогизации MARC 21 для библиографических данных) (Информация и документация. Формат обмена данными)	2002	http://www.loc.gov/marc/bibliographic/ecbdhome.html

1	2	3	4	5
бібліографічны	ISO 2709	Information and documentation Format for Information Exchange	1996	ISO 2709:1996, http://www.iso.org/iso/catalogue_detail.htm?csnumber=7675
бібліографічны	MODS	Metadata Object Description Schema (Схема метадад-ных дл описания объекта)	2008 (версия 3.3)	http://www.loc.gov/standards/mods/v3/mods-3-3.xsd
бібліографічны	RUSMARC	Российский коммуникатив-ный формат Российской версия UNIMARC	1998	http://www.rba.ru/rusmarc/
бібліографічны	UNIMARC	Universal Machine Readable Cataloging	1977	ISBN 978-3-598-24286-1
бібліогра-фія+старопечатныя кнігі	RUSMARC	Российский коммуникатив-ный формат Российской версия UNIMARC	2003	http://rusmarc.ru/index.html
бібліографія+ архівы	RUSMARC	Российский коммуникатив-ный формат Российской версия UNIMARC	2012	http://rusmarc.ru/rusmarc/updates/index_2012.html
музейны	CDWA	Categories for the of Works of Art	1990	http://www.getty.edu/research/institute/standards/cdwa/index.html

1	2	3	4	5
музейный	MUSEUMDAT	MUSEUMDAT	2006–2007	http://museum.zib.de/museumdat/museumdat-v1.0.xsd
музейный	OBJECT ID	OBJECT ID	1999	http://archives.icom.museum/object-id/
музейный	SPECTRUM	SPECTRUM: The UK Museum Documentation Standard, 3rd Edition (Version 3.1) (Стандарт музейной документации Соединённого Королевства, версия 3.1)	2007	1 900642 14 X (ISBN)
общий для культурного наследия	CIDOC-CRM	CIDOC Conceptual Reference Model (Концептуальная образцовая модель CIDOC)	2006	ISO 21127:2006.
общий для культурного наследия	LIDO	Lightweight Information Describing Objects (Облегченный стандарт информации для описания объектов)	2010	http://www.lido-schema.org
метаданные/цифровые библиотеки	DUBLIN CORE	The Dublin Core Element Set Version 1.1 (Набор элементов Дублинского ядра, версия 1.1)	1999	http://dublincore.org/documents/1999/07/02/dces/

1	2	3	4	5
метададныя/храненне выяваў	ISO/IEC 10918-1:1994/Cor.1:2005	ISO/IEC International Standard 10918-1: Digital compression and coding of continuous-tone still images: Requirements and guidelines (Информационные технологии. Цифровое уплотнение и кодирование неподвижных изображений с непрерывным спектром тонов. Часть 1. Требования и руководящие принципы. Техническая поправка 1. Изменение в патентной информации)	1994 (2005)	
метададныя/цыфровыя бібліятэкі	METS	Metadata Encoding and Transmission Standard (Стандарт кодирования и передачи метададныя)	2007 (Version 1.7)	http://www.loc.gov/standards/mets/mets.xsd
метададныя	VRA	VRA Core (Version 4.0) (Ядро VRA, версія 4.0)	2007	http://www.loc.gov/standards/vracore/

жебные стандарты» (технические метаданные⁹), предназначенные для описания электронных ресурсов, и дадим краткий комментарий к ним.

Из приведённой таблицы становится ясным, что стремление к унификации и стандартизации привело к обратному эффекту, а именно к возникновению большого числа разнообразных форматов и стандартов¹⁰, предназначенных для описания одних и тех же (или близких) коллекций, видов и типов объектов¹¹. Эти стандарты разработаны в различных странах. Однако большинство из них не носит статуса «национальных», а позиционируется в качестве конкурентноспособных продуктов, свободно обрабатываемых на рынке информационных услуг, имеющих регистрационный номер Международной организации стандартизации (ISO) или номер ISBN (International Standard Book Number — Международный Стандартный Номер Книги).

Этот «рыночный» подход и «борьба за потребителя» приводят к плачевным последствиям для организаций сферы культуры, которые не всегда имеют возможность выбрать наиболее качественное и отвечающее их нуждам программное обеспечение, созданное на основе узкоспециализированного стандарта, а также для проектов, нацеленных на интеграцию имеющихся информационных ресурсов. В качестве иллюстрации к по-

⁹ Метаданные — это структурированная информация о ресурсе любого типа, которая используется для идентификации ресурса, для описания ресурса, для управления ресурсом и для предоставления доступа к нему. Известны различные классификации метаданных. Например: административные — управление и администрирование ресурсов (приобретение, права, место хранения и т.п.); описательные — описание или идентификация ресурсов (каталожные записи); метаданные для сохранения — управление процессами сохранения информации (состояние, миграция данных); технические — описание параметров функционирования системы (форматы, пароли, водяные знаки); метаданные, относящиеся к использованию — уровень и тип использования ресурсов (пользователь и информация, относящаяся к нему). Цит. по: Anne J. Gilliland-Swetland, *Setting the stage*, in: Baca, M. (ed.), *Introduction to Metadata: Pathways to Digital Information*, 3rd rev. Getty Information Institute. 2008. См. URL: http://www.getty.edu/research/conducting_research/standards/intrometadata/setting.html.

¹⁰ В данной статье не рассматриваются технические форматы хранения цифровой информации (изображений, текстов, видео и аудио), а также протоколы передачи данных.

¹¹ Например: библиографический стандарт ISBD предназначен, прежде всего, для описания опубликованных документов, как правило, издававшихся определённым тиражом и имеющих многочисленные копии в различных учреждениях. Архивный стандарт ISAD(G) — на описание уникальных документов.

следнему утверждению можно привести отчёт Рабочей группы № 3 «Исследование стандартов и подготовка рекомендаций» проекта ATHENA¹² «Оцифровка: ландшафт стандартов для европейских музеев, архивов, библиотек», основанный на анализе информационных ресурсов, которые партнёры проекта ATHENA предоставляют в Европейскую цифровую библиотеку Europeana, пользуясь сервисами, разработанными в проекте ATHENA¹³.

Особым вопросом в проблеме сосуществования различных стандартов в рамках одной и той же предметной области является вопрос об их совместимости. Это понятие подразумевает возможность автоматизированных систем, построенных с использованием того или иного стандарта, функционировать так, чтобы обеспечить возможность обмена информацией и её повторного использования другими системами, основанными на иных стандартах. К сожалению, этот вопрос на сегодняшний день является чрезвычайно проблематичным, т.к. затрагивает не только технические или семантические (лингвистические) аспекты, но и правовые (в частности, проблемы авторского права и права собственности) и даже аспекты международных отношений.

Ещё три вывода, которые можно сделать на основе таблицы.

Первый понятен специалистам, работающим с электронными информационными системами, хранящими не только описание объекта, но и его электронную копию (мастер-копию, рабочую копию и все варианты её преобразований). В таковых системах **необходимо сочетать** как минимум два стандарта — стандарт описания оригинала объекта и описания его электронных копий¹⁴.

На практике такими характеристиками обладает целый класс программного обеспечения, известный под названием DAM-систем (Digi-

¹² URL: <http://www.athenaeurope.org/>

¹³ URL: http://www.minervaplus.ru/publish/standards_landscape.pdf

¹⁴ Удивительно, но факт: среди огромного числа разнообразных стандартов, описывающих метаданные, отсутствует стандарт описания процедуры создания электронной мастер-копии с оригинала (тип оцифровывающего оборудования, его технические характеристики, параметры в момент процесса оцифрования, принципы оценки качества полученного файла, параметры рабочей копии, характеристики и причины и техническая «история» преобразования рабочей копии в копии второго и последующего порядков для целей представления в читальных залах, в сети интернет и т.п.). Знание этих параметров необходимо для установления адекватности электронной копии оригиналу, ее достоверности и полноты.

tal Asset Management)¹⁵. В настоящий момент на рынке представлен достаточно широкий выбор предложений DAM-систем. Большинство из них ориентировано на применение в издательском деле и неизвестно тем, кто работает с электронными ресурсами архивов, музеев и библиотек. В этом сегменте рынка описываемый функционал отчасти реализован в программном обеспечении, имеющем название «электронных библиотек» и «электронных архивов». Однако эти системы имеют весьма узкую направленность, прежде всего, на удовлетворение информационно-справочных запросов пользователей в ущерб функциям хранения и управления медиа-ресурсами.

Второй вывод характеризует тренд последнего десятилетия — возникновение «гибридных» стандартов, предназначенных «сблизить»¹⁶ описания различных объектов (например, архивных и библиотечных документов) или «расширить» возможности какого-то конкретного стандарта методом «добавления полей» для описания «нестандартных объектов» (старопечатная книга, рукопись, музейный предмет, архивный документ).

Особую активность в этом направлении проявляют библиотекари, стремящиеся максимально широко внедрить в сферу культуры стандарты группы MARC, в частности, национальный коммуникативный стандарт библиографического описания RUSMARC, предназначенный для описания типовых тиражных изданий, адаптируя его под задачи описания различных объектов историко-культурного наследия.

В России первый шаг в этом направлении был сделан в 2003 г. коллективом авторов Российской государственной библиотеки под руководством Н.Н. Каспаровой. Эта группа авторов пошла по пути закрепления дополнительного специфического назначения за «пустующими» полями формата RUSMARC для составления поэкземплярного описания таких

¹⁵ DAM — системы управления медиа-контентом, которые реализуют все стандартные возможности систем управления документами (Document Management), оптимизированы для хранения и обработки медиа-документов (включая метаданные к ним, сохранение версий, протоколы создания версий и т.п.), предназначены для решения вопросов управления интеллектуальной собственностью, контроля доступа, распространения и передачи медиа-содержимого, поиска и доставки информации, поддержания различных медиаформатов. Системы ориентированы на эффективное хранение больших объёмов информации.

¹⁶ Жлобинская О.Н. Библиотеки и архивы: сближение стандартов. URL: <http://www.rba.ru/rusmarc/publish/arhiv.pdf>

сложных книжных памятников, как рукописные, старопечатные книги¹⁷, картографические и ИЗО-материалы. Реализованный в программном обеспечении проекта «Книжные памятники Российской Федерации»¹⁸ — «Общероссийский свод книжных памятников» — этот стандарт-гибрид описания вызывает изумление и разочарование, т.к. не раскрывает содержание характеристик, необходимых для полноценного археографического описания подобных историко-культурных объектов, а лишь информирует пользователя о существовании издания (экземпляра) и месте его хранения. Например, предусмотренная в формате констатация количества записей на полях и форзацах книги явно недостаточна для исследователя, которому необходимо воспроизведение содержания этих записей, характеристика почерка и писчих материалов; отсутствие описания филигранных на листах издания может поставить под сомнение датировку книжных памятников, а ссылки на публикацию памятника в полиграфических научных каталогах без указания автора атрибуции и описания создают серьёзные неудобства при использовании информации Свода.

Такие же проблемы возникают при обращении к «Электронному фонду РНБ» (проект «Докусфера»¹⁹), в котором для описания памятников книжности, архивных документов и даже коллекции фонодокументов используются «дополненные» сотрудниками библиотеки варианты стандарта RUSMARC.

Другой пример стандарта-гибрида на основе RUSMARC относится к музейной сфере. Несколько лет назад в рамках программы информатизации Государственного исторического музея (Москва) был реализован проект создания специализированного модуля «Редкая книга» в рамках программного обеспечения «АС-Библиотека-3». Модуль предназначался для совмещения библиографического и музейного описания редких книг, хранящихся в Отделе книжного фонда ГИМ, давал возможность вести автоматизированный учёт книжных памятников по музейным правилам, а также описывать такие особенности экземпляров, как экслибрисы,

¹⁷ Правила составления библиографического описания старопечатных изданий. Рос. гос. библиотека; сост. И.М.Полонская, Н.П.Черкашина (науч. ред.); общ. ред. Н.Н.Каспаровой. М., 2003.

¹⁸ URL: <http://kp.rsl.ru/>

¹⁹ URL: <http://leb.nl.ru/collections/>

иллюстрации, переплёт, сохранность (в динамике) и т.п.²⁰ Всё это стало возможным благодаря «дополнению» используемого набора полей в стандарте библиографического описания RUSMARC полями из стандарта UNIMARC²¹, которые были утрачены разработчиками национального стандарта описания в процессе его адаптации к российским условиям.

Наконец, в течение 2011–2012 гг. Национальной службой развития системы форматов RUSMARC был создан новый вариант стандарта, который был дополнен полями, «позаимствованными» из международных стандартов описания архивных документов EAD²², ISAD(G)²³ и ISAAR²⁴ для описания в единой информационно-поисковой системе Президентской библиотеки им. Б.Н. Ельцина и книг, и архивных документов²⁵.

Парадокс ситуации заключается в том, что для архивных описаний характерна очень высокая степень иерархичности (описание документов архива проводится на трёх основных уровнях в соответствии с организацией документов: фонд, единица хранения/ единица учёта (дело), документ), что несвойственно стандартам библиографических описаний, представляющих собой модель так называемой «плоской таблицы». Эта специфика архивного дела отражена и в международных руковод-

²⁰ Юмашева Ю.Ю. Автоматизированная система учета с модулем «Редкая книга» Отдела книжного фонда Государственного исторического музея // Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в.: труды II Международной научной конференции (Москва, 30–31 октября 2009 г.) / [отв. ред. И.В.Поздеева]. М., 2011. (Мир старообрядчества. Вып. 8).

²¹ UNIMARC manual. Руководство по UNIMARC / пер. с англ.; под ред. Б.П.Холта. М., 1992. 330 с.

²² Кодированное архивное описание — Encoded Archival Description (EAD). Tag Library, Version 1.0. Chicago: Society of American Archivists, 1998.

²³ Международный стандарт архивного описания — ISAD(G): General International Standard Archival Description. Second Edition. Adopted by the Committee on Descriptive Standards, Stockholm, Sweden. 19–22 September 1999. Ottawa, 2000. 95 p.

²⁴ ISAAR(CPF): International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families. Final ICA approved version / International Council on Archives. Ad Hoc Commission on Descriptive Standards. Ottawa, 1996. VII, 20 p.

²⁵ Набор элементов данных для описания архивных материалов в формате RUSMARC // Президентская библиотека им. Б.Н. Ельцина. URL: <http://www.prilib.ru/Documents/contentprocessing/RUSMARCCarchDescription.pdf>

ствах, и в национальных регламентирующих документах²⁶. Более того, привлечённые в качестве «дополнений» стандарты описаний архивных документов уже обладают способностью хотя бы отчасти представлять эту иерархичность, в отличие от стандартов группы MARC²⁷. Дело в том, что при разработке этих стандартов задачи отражения иерархии не ставились и документы такого рода не учитывались. В частности, это относится к задаче отражения иерархических связей в стандарте MARC 21, который содержит элементы данных для описания рукописных и других неопубликованных документов, но это оказывается бесполезным при отсутствии достаточной иерархической глубины. Форматы, основанные на UNIMARC (в том числе и национальный российский стандарт RUSMARC) в этом плане, безусловно, предоставляют больше возможностей — в них предусмотрен механизм иерархических описаний, есть поля для описания документов и групп документов различного уровня, а также средства для отражения связей между описаниями. Поэтому «дополнение» этих форматов необходимыми для полноценного архивного описания поля-

²⁶ Попытки унификации описаний элементов российской архивной документации в исторической ретроспективе подробно рассмотрены в диссертации на соискание степени кандидата исторических наук Еремеева С.Г. «Унификация описания архивной документной информации: отечественный и зарубежный опыт: 1960–1990-е гг.», защищённой в 2002 г.

²⁷ Широко известен опыт архивистов США, которые предпринимали попытки организовать обмен архивной информацией, каталогизируя свои коллекции в библиотечных системах, основанных на стандарте MARC. В результате появился MARC-формат для архивных и рукописных коллекций — AMC (MARC Format for Archival and Manuscripts Control), разработанный архивистами в середине 1970-х гг. Несколько позже, в 1983 г., архивы создали собственный стандарт содержания — APPM (Archives, Personal Papers, and Manuscripts — Архивы, личные документы и рукописи) для описания архивных материалов в библиотечных системах, преимущественно на уровне коллекций. Разработанный стандарт предусматривал создание описаний, которые могут быть интегрированы в библиотечные каталоги, использующие Англо-американские правила каталогизации (Anglo-American Cataloguing Rules, AACR). Таким образом, описания архивных документов в форме справочников, хотя и неполные, адаптированные для библиотечных каталогов, становились более доступными для пользователей библиотек США (подробнее см.: Hensen S. Squaring the circle: The reformation of archival description in AACR2 // *Library trends*. 1988. № 36. P. 539–552). Данный подход не был воспринят европейскими библиотеками, а в середине 2000-х гг. AACR был пересмотрен и заменён международными правилами «Описание ресурса и доступ к нему» (Resource Description and Access, RDA), что повлекло за собой моральное устаревание упомянутых стандартов.

ми могло бы теоретически привести к искомому результату. В этом были убеждены и российские архивисты²⁸, осуществившие эксперимент по описанию архивных документов в предложенном варианте стандарта.

Однако результат оказался неутешительным: стандарт, дающий возможность описывать в качестве самостоятельных «атомарных» объектов фонд, единицу хранения/единицу учёта (дело), документ, при представлении этих описаний в информационно-поисковой системе (каталоге) не выстраивает их в иерархической последовательности, а представляет как равноправные записи одного уровня²⁹. Таким образом, описание любого элемента архивного фонда как бы изъято из системы, которая именуется «архивное описание». Более того, оно лишено непрямого и обязательного НСА и указателей, и существует вне исторического контекста. Но документ (в отличие от тиражной продукции) всегда включён как минимум в две системы: первая — это исторический процесс (документы создаются по поводу, в связи, т.е. имеют предшественников, последователей и т.п.), вторая — это система архивного хранения, в которой осуществлена определённая систематизация и оптимизация хранения, описания и представления архивных документов, и которая (до определённой степени) моделирует исторический процесс в его документной основе, где разработан разветвлённый научно-справочный аппарат: аннотации, исторические справки, указатели и т.п., — позволяющий достаточно легко ориентироваться в этой вселенной информации.

Ситуация ещё больше усугубляется, когда в электронном каталоге описывается и публикуется один документ вне дела, описи, фонда. В этом случае в публикации полностью нарушены все связи с другими частями информационного комплекса, а минимизированное описание, составленное по библиографическому стандарту, становится непреодолимым препятствием для исследователя, лишённого привычных механизмов архивной эвристики.

Однако и этот печальный результат не останавливает поборников внедрения стандартов.

²⁸ Копылова О.Н., Котлова Т.Н. Опыт Государственного архива Российской Федерации по созданию электронных информационных ресурсов / Электронная библиотека: интеграция информационных ресурсов. СПб., 2011. Выпуск 1.

²⁹ URL: <http://www.prilib.ru/Lib/pages/asearch.aspx> — страница поиска на сайте Президентской библиотеки им. Б.Н.Ельцина, результаты выполнения запроса по условию «Источник комплектования» — РГИА (Российский государственный исторический архив).

Но вернёмся к таблице. Третий вывод, который можно легко сделать на её основе, касается наличия и достаточно широкого распространения стандартов, предназначенных для описания **любых объектов** историко-культурного наследия. Эти стандарты не связаны с каким-либо конкретным сектором культурного пространства. Они могут использоваться в любой области, связанной с культурой. Такая «всеядность» с одной стороны создает иллюзию лёгкости описания любого музейного предмета, архивного документа или книжного памятника, а с другой — является причиной возникновения описаний-суррогатов, мало связанных с реальностью и потому невостребованных научным сообществом.

В качестве яркого и относительно «свежего» примера такого стандарта можно назвать стандарт LIDO³⁰, который был представлен и одобрен на ежегодном заседании международного комитета по музейной документации CIDOC в ходе конференции международного комитета музеев ICOM в ноябре 2010 г. в Шанхае.

LIDO (Lightweight Information Describing Objects) — это совместный продукт создателей форматов CDWA Lite и Museumdat, в котором сделана попытка объединить эти форматы и обеспечить совместимость с CIDOC-CRM и SPECTRUM.

LIDO широко использовался в уже упоминавшемся и завершившемся в 2011 г. проекте Комиссии Европейского Сообщества ATHENA для интеграции музейных, библиотечных и архивных информационных ресурсов³¹ в рамках реализации другого общеевропейского проекта — Европеана.

Данный стандарт, как справедливо отмечено в статье Н.В. Браккер и А.В. Дремайлова³², относится к группе библиотечных коммуникативных

³⁰ URL: <http://lido-schema.org>.

³¹ Штайн Регина. Bildarchiv Foto Marburg, Марбург. Агрегирование музейной информации: использование стандарта LIDO в проектах ATHENA и Linked Heritage. Доклад на XIII ежегодной международной конференции «EVA 2011 Москва». 28–30 ноября 2011 г., Российская государственная библиотека (URL: <http://www.minervaplus.ru/publish/publish.htm>)

³² Дремайлов А.В., Браккер Н.В. Разработка международного стандарта музейной документации как средство предотвращения нелегального оборота музейных ценностей // Музейная безопасность и методы реализации Конвенции ЮНЕСКО 1970 г. Материалы // Второй Международный семинар по актуальным вопросам обеспечения безопасности музейного фонда. 4–6 июня 2011 г. М.: Интермузей, 2011.

стандартов, предназначенных для обмена и агрегирования информации (т.е. группировки, обобщения и «усреднения» терминологии — развития стандартизованного лингвистического обеспечения, позволяющего довольно просто осуществлять поисковые процедуры). Очевидно, что этот стандарт, предназначенный для однократной записи информации об объекте, основанный на словарях и тезаурусах, сразу же входит в противоречие с традиционными российскими системами музейной и архивной документации³³ и исторически сложившимися, выработанными, «выстраданными» и основанными на практическом источниковедении принципами³⁴ описания объектов в них. Более того, он никоим образом не предназначен для представления максимально полного научного описания объектов, а, как следует из названия статьи упомянутых авторов, также как и его предшественник — стандарт *Dublin Core*, — разрабатывался... как средство предотвращения нелегального оборота музейных и архивных ценностей, представляющее лишь обще-ознакомительное (иногда и вовсе — типологическое) описание объекта...

Тем большее удивление вызывает тот факт, что данный стандарт выбран авторами Концепции³⁵ Государственного каталога Музейного фонда Российской Федерации и разработчиками соответствующего программного обеспечения в качестве основного для реализации этой федеральной

³³ «Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР». М., 1984 (действующая на 01.08.2012 г.), «Единые правила и условия учета и хранения музейных предметов и музейных коллекций, включенных в состав Музейного фонда Российской Федерации, и порядок формирования, учета, сохранения и использования музейного фонда РФ (проект)», «Правила организации хранения, комплектования, учёта и использования документов Архивного Российской Федерации и других архивных документов в государственных и муниципальных архивах, музеях, библиотеках, организациях РАН, утверждённые приказом Министерства культуры и массовых коммуникаций Российской Федерации от 18 января 2007 г. № 19».

³⁴ Основными целями создания описания в этой документации являются цели однозначной идентификации объекта и закрепления права собственности на этот объект за государством.

³⁵ URL: http://goskatalog.ru/documents/conception/47965_lkm.pdf

государственной информационной системы³⁶, носящий статус **главного учётного документа**³⁷ Музейного фонда России³⁸.

Даже при поверхностном взгляде на структуру информационных полей данного стандарта становится ясно, что в нём невозможно квалифицированно описать многие объекты, относящиеся к ведению Музейного фонда, в частности: архивные документы, предметы археологии, нумизматики, фалеристики, книжные памятники — т.е. те объекты историко-культурного наследия, которые имеют отличные от «обычного» описания единичного музейного предмета³⁹ принципы и приёмы описания (например, ссылку на каталог для тиражных предметов нумизматических собраний, или представляют собой нерасторжимый комплекс).

И, наконец, последний вывод, следующий уже не из таблицы стандартов, а из практического опыта работы автора с традиционной музейной и архивной документацией, а также с различными автоматизированными системами.

Принципиальным отличием всех автоматизированных информационно-поисковых систем (каталогов) в части формирования описания представленных в них объектов является заложенный в них механизм заполнения форм стандартизованных описаний, сформулированный как «his et nunc» — «здесь и сейчас».

Действительно, как указывалось выше, эти описания создаются:

- 1) однократно;
- 2) в тот момент, когда заполняется система⁴⁰;
- 3) зачастую без «опоры» на имеющуюся учётную документацию (особенно в музейных и «гибридных» библиотечно-архивных системах);

³⁶ URL: <http://goskatalog.ru/site/>

³⁷ Перечень основных учётных документов Музейного фонда — см. «Положение о Музейном фонде Российской Федерации, утвержденное постановлением Правительства Российской Федерации от 12.02.1998 г. № 179».

³⁸ Федеральный Закон «О Музейном фонде Российской Федерации и музеях в Российской Федерации». 26 мая 1996 года N 54-ФЗ, ст. 10: «Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации является учетным документом, содержащим основные сведения о каждом музейном предмете и каждой музейной коллекции, включенных в состав Музейного фонда Российской Федерации».

³⁹ «Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР». М., 1984. (действующая на 01.08.2012 г.), раздел III «Государственный учет музейных фондов».

⁴⁰ Что естественно для составления библиографического описания и категорически противоречит правилам создания архивного и музейного описания.

4) не предполагают возможности внесения исправлений и редактуры, тем более сохранения разновременных версий описаний одного и того же объекта;

5) как правило, основаны на словарях, тезаурусах, классификаторах, авторитетных справочниках и ином лингвистическом обеспечении⁴¹, которое не совпадает с исторической терминологией учётной документации и значительно сужает возможности описания объекта⁴², а следовательно, его идентификации.

Между тем, как уже отмечалось выше, архивная документация в России отличается наличием иерархичности, высокими требованиями к качеству описаний и научно-справочному аппарату, она регулярно подвергается

⁴¹ В библиотечном деле используются рекомендации: GARR (Guidelines for Authority Records and References — Руководство по авторитетным записям и ссылкам) и GSARE (Guidelines for Subject Authority and Reference Entries — Руководство по предметным авторитетным и ссылочным записям). Кроме того, содержание авторитетных записей регламентируется MARC-форматами для авторитетных данных. Архивисты (в стандартах EAD и ISAR(G)) применяют следующие авторитетные стандарты: Международный стандарт авторитетных (нормативных) записей для организаций, частных лиц и династий (фондообразователей) — ISAAR(CPF) (International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families (1-е издание — 1996 г.); Международный стандарт по описанию функций и административной деятельности — ISDF (International Standard for Describing Functions (1-е издание — 2007 г.); Международный стандарт по описанию учреждений, имеющих архивные фонды (фондодержателей) — ISDIAH (International Standard for Describing Institutions with Archival Holdings (1-е издание — 2008 г). Последний стандарт был задуман как продолжение стандарта ISAAR(CPF) и разрабатывался совместно с ним. В то же время необходимо отметить специфику архивных авторитетных записей, к которым предъявляется больше требований, чем в библиотечных, т.к. они должны быть более полными и содержать намного больше информации. При этом, в архивной практике авторитетные записи используются только для имён/наименований создателей (фондообразователей) архивных материалов, тогда как библиотеки используют авторитетные записи для большего числа параметров, в том числе заголовков, включающих заглавия произведений и предметные рубрики.

⁴² Очевидно, что отказ от «свободного» текста в автоматизированных информационно-поисковых системах во многом продиктован ограниченными поисковыми возможностями существующих ныне автоматизированных систем. Однако эта техническая проблема создаёт непреодолимые препятствия для исследовательской работы, поскольку второй наиболее распространённый аргумент сторонников использования словарей — необходимость «классификации», «группировки» и «выявления типологически одинаковых объектов, находящихся в разных хранилищах», представляется поверхностным и надуманным.

переработке⁴³, что может приводить к полному реформированию фондов, созданию новых описей и научно-справочного аппарата. Для того, чтобы обеспечить возможность поиска и использования документов расформированных фондов в новых описях создаются так называемые «перекрёстные таблицы», позволяющие найти искомый документ. К сожалению, эта специфика архивной учётной документации в стандартах никак не учтена.

Ситуация с переносом описаний из учётной документации музеев в информационные системы, построенные на основе разнообразных стандартов, выглядит ещё более удручающе. Дело в том, что российская музейная документация⁴⁴ «многослойна», т.е. один и тот же предмет описывается в момент поступления в музей как минимум дважды (в книге поступлений и в инвентарной книге) с разными целями и степенями подробности (в том числе и научной). Эти записи являются, во-первых, авторскими, а во-вторых, неизменяемыми. Они сохраняют свою юридическую значимость независимо от времени своего создания и соответствия сегодняшнему состоянию предмета. Все изменения, которые происходили и происходят с предметом впоследствии, во время его бытования в музее, фиксируются во вспомогательной документации, которая откладывается

⁴³ Правила организации хранения, комплектования, учета и использования документов Архивного фонда Российской Федерации и других архивных документов в государственных и муниципальных архивах, музеях и библиотеках, организациях Российской академии наук (приказ Министерства культуры и массовых коммуникаций Российской Федерации от 18.01.2007), а также: Дифференцированный подход к описанию документальных материалов: метод. рекомендации. М., 1969. Вып. 1. Основы дифференцированного подхода при переработке и усовершенствовании описей; Дифференцированный подход к описанию документальных материалов: метод. рекомендации. М., 1972. Вып. 2. Основы дифференцированного подхода при каталогизации; Дифференцированный подход к описанию документальных материалов: метод. рекомендации. М., 1974. Вып. 3: Основы дифференцированного подхода при подготовке справочника о фондах архива (архивов); Автократов В.Н. Некоторые теоретические вопросы архивного описания // Актуальные проблемы архивоведения и документоведения. Естественнонаучные и технические вопросы архивного дела. М., 1981; Князевская О.А., Черных В.А. Научное описание документальных памятников в трудах археографической комиссии // Археографический ежегодник за 1981 год. М., 1982. Описание архивной документной информации. Теория и методика. Научный доклад. М: ВНИИДАД, 1997.

⁴⁴ Подробнее см.: Юмашева Ю.Ю. Музейная документация как исторический источник // Документ. Архив. История. Современность: Сборник научных трудов. Уральский гос. университет им. А.М.Горького. 2007 г. Вып. 8.

в ведомственном музейном архиве. В редчайших случаях (при кардинальном изменении основных позиций атрибуции: количества предметов, авторства, названия, времени и места создания) эта информация вносится в инвентарные книги. Таким образом, чтобы получить актуальное на сегодняшний день описание музейного предмета, поступившего в музей, например, в конце XIX в., необходимо выявить и собрать целый комплекс документов, в которых зафиксированы все аспекты его «биографии». Создать описание предмета, имеющего давнюю музейную историю, «с нуля», на основе абстрактных словарей, «не привязанных» к конкретной коллекции, игнорируя уже имеющуюся документацию, безусловно, возможно, но ценность подобного описания будет весьма сомнительна.

Вывод очевиден — перечисленная специфика российской архивной и музейной документации не даёт возможности использования в автоматизированных информационно-поисковых системах стандартов описаний объектов историко-культурного наследия, поскольку ведёт к полной утрате адекватности «стандартизованного описания» исторической реальности и существу описываемого предмета.

В результате возникает закономерный вопрос: так с какой же целью и для кого создаются подобные системы?

**Аб выданні «Жыцця блажэннай Еўфрасінні,
ігуменні манастыра Уседзяржыцеля Святога Спаса
ў горадзе Полацку» (Мінск, 2012)**

Паспяховае развіццё лінгвістычных і гістарычных дысцыплін звязана не толькі з распрацоўкай новых даследчыцкіх метадаў, але і з увядзеннем у навуковы зварот новых крыніц. Праблема захавання, распаўсюджвання і вывучэння старажытнай кніжнай спадчыны Беларусі па-ранейшаму застаецца адной з актуальнейшых задач, якая стаіць сёння перад археографамі, мовазнаўцамі, літаратуразнаўцамі і гісторыкамі, з'яўляецца неабходнай умовай для правядзення розных навуковых даследаў.

Ужо ў XIX ст. у Расіі склаліся два тыпы выданняў помнікаў: 1) для лінгвістаў; 2) для гісторыкаў і іншых гуманітарыяў. Лінгвістычнае крыніцазнаўства, задачамі якога з'яўляецца выяўленне, вывучэнне і публікацыя новых крыніц, актыўна пачало развівацца з другой палавіны XX ст. Тэарэтычныя асновы гэтага навуковага напрамку былі распрацаваны С.І. Катковым. Пад яго рэдакцыяй з улікам правілаў лінгвістычнага выдання тэкстаў надрукаваны «Успенский сборник XII–XIII вв.» (Масква, 1971), «Памятники русской письменности XV–XVIII вв. Рязанский край» (Масква, 1978), «Памятники деловой письменности XVII в. Владимирский край» (Масква, 1984). У выніку шматгадовых пошукаў і дыскусій вучонымі былі выпрацаваны спецыяльныя патрабаванні да публікацыі старажытных помнікаў пісьменства, напрыклад: «Правила лингвистического издания памятников древнерусской письменности» (Масква, 1961), «Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской метрики» (Вільнюс, 1985), «Правила издания исторических документов в СССР» (Масква, 1989), «Передача текстов документов и пам'яток» (Кіеў, 1990) і інш. Прыёмы перадачы мовы старажытных беларускіх помнікаў былі распрацаваны і для выдання «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (гл.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1982. Вып. 1. С. 39–42).

Першыя публікацыі старажытных беларускіх рукапісаў і старадрукаў з'явіліся ўжо ў другой палавіне XIX ст., напрыклад: «Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском» (Вільня, 1867), «Западнорусское сказание о Сивилле пророчице по рукописи XVI в.» (Варшава, 1898), «Плячо» [«Лопаточникъ»] (Масква; Санкт-Пецярбург, 1900).

Дзейнасць па вывучэнні пісьмовай спадчыны Беларусі актывізавалася з другой палавіны XX ст., калі пачалі выдавацца помнікі даўняга пісьменства Беларусі рознай жанрава-стылявой прыналежнасці, напрыклад: «Александрыя» (Мінск, 1962), «Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі» (Мінск, 1988), «Францыск Скарына. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія» (Мінск, 1989); «Гістарычныя запіскі Ф. Еўлашоўскага» (Мінск, 1990), «Друцк летапісны. Друцкае Евангелле» (Мінск, 2001), «Катэхізіс. Помнік беларускай Рэфармацыі XVI ст. (адаптаваны тэкст, пераклад са старажытнай беларускай мовы)» (Мінск, 2005).

У 2009 г. выдавецтва Беларускай Праваслаўнай Царквы сумесна з Інстытутам мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі і Нацыянальнай бібліятэкай Беларусі ажыццявіла публікацыю ўнікальнага рукапіснага помніка XVI ст., адной з найвялікшых праваслаўных святынь Беларусі, Слуцкага Евангелля [12]. Выданне склалі факсімільна Слуцкага Евангелля, яго ўзноўлены тэкст і навуковае даследаванне рукапісу. Менавіта тады ў супрацоўнікаў выдавецтва ўзнікла ідэя падрыхтаваць новае выданне «Жыцця Еўфрасінні Полацкай».

«Жыццё Еўфрасінні Полацкай», якое з поўным правам называюць жамчужынай старажытнага ўсходнеславянскага пісьменства, і ў нашы дні застаецца адной з важнейшых крыніц пра жыццё і духоўны подзвіг княжны-ігуменні. Нарадзілася Еўфрасіння Полацкая каля 1104 г. [6, с. 254] у сям'і князя Георгія-Святаслава, малодшага сына знакамітага полацкага князя Усяслава Брачыславіча. У зусім юным узросце, адмовіўшыся ад шлюбу з сынам уплывовага князя, яна абрала для сябе іншы шлях. Употаі ад бацькоў прыйшла да сваёй цёткі, удавы князя Рамана Усяславіча, ігуменні манастыра, і прыняла манаскі пострыг. Па благаслаўленні епіскапа Ільі Еўфрасіння пасялілася ў келлі Полацкага Сафійскага сабора, а праз некаторы час атрымала ад епіскапа ў дар Сяльцо для ўзвядзення там манастыра. У гэтым манастыры прынялі манаства дзве яе сястры: родная Гарадзіслава (у манастве Еўдакія) і стрыечная Звініслава (у манастве Еўпраксія). Пазней па благаслаўленні Еўфрасінні дойдзі Іаан узвёў тут Спаса-Праабражэнскую царкву. Намаганнямі Еўфрасінні была пабудавана і другая каменная царква — Прасвятой Багародзіцы, пры якой ёю быў заснаваны мужчынскі манастыр. У суправаджэнні сястры Еўпраксіі і брата Давіда Еўфрасіння выправілася ў паломніцтва ў Святую Зямлю. У Іерусаліме Еўфрасіння захварэла і спачыла. Пахавалі яе ў манастыры Св. Феадосія (недалёка ад Іерусаліма). У 1187 г., калі Іерусалім асадзілі войскі егіпецкага сул-

тана Саладзіна, мошчы Прападобнай былі перавезены ў Свята-Успенскую Кіева-Пячорскую Лаўру, у 1910 г. — перанесены ў Полацк, у родны манастыр (Спаса-Еўфрасіннеўскі жаночы манастыр).

На думку даследчыкаў, «Жыццё Еўфрасінні Полацкай» створана ў канцы XII ст. падчас фарміравання царкоўнага шанавання Прападобнай [гл.: **3**, с. 147; **9**, с. 116–117; **13**, с. 57]. Першапачатковы тэкст жыцця не захавалася (ці пакуль невядомы). У навуковай літаратуры існуе меркаванне, што спачатку было складзена пролажнае (кароткае) жыццё, якое, верагодна, у канцы XV — пачатку XVI стст. перапрацавалі і пашырылі [**9**, с. 118]. Невядомым застаўся і аўтар жыцця. Аднак змест твора дазваляе сцвярджаць, што яго складальнікам быў не проста сучаснік Еўфрасінні, а чалавек, блізкі да яе кола [**7**, с. 300]. Сярод верагодных аўтараў жыцця называюць Міхаіла, слугу Еўфрасінні, які, магчыма, быў манахам мужчынскага манастыра, заснаванага Прападобнай [**4**, с. 459; **9**, с. 103; **8**, с. 109], манаха Давіда [**2**, с. 69–87], манахіню Еўпраксію (сястру і спадзвіжніцу Еўфрасінні) [**10**, с. 21].

Першыя публікацыі «Жыцця Еўфрасінні Полацкай» з’явіліся яшчэ ў другой палавіне XIX ст.: выданні Г. Кушалёва-Безбародкі (Санкт-Пецярбург, 1862), М. Дуброўскага (Полацк, 1877), А. Сапунова (Віцебск, 1888). У 1994 г. А.А. Мельнікавым быў выдадзены адаптаваны царкоўнаславянскі тэкст жыцця па спісе XVI ст. (рукапіс РДБ, Масква, Ф. 113, № 632) і яго пераклад на беларускую мову [**4**, с. 25–57]. У 2005 г. апублікаваны падрыхтаваныя даследчыкам тэксты асноўных спісаў шасці рэдакцый жыцця з указаннямі розначытанняў па іншых спісах рэдакцый у спасылках [**9**, с. 210–307]). Шэраг выданняў гэтага помніка падрыхтаваны сёстрамі Спаса-Еўфрасіннеўскага жаночага манастыра ў Полацку. Аднак сёння, калі ўжо многія з названых кніг і самі становяцца рарытэтамі, па-ранейшаму актуальнай застаецца задача папулярызацыі і сучаснага якаснага выдання «Жыцця Еўфрасінні Полацкай», што мае вялікае навуковае і культурнае значэнне. Работа над гэтым праектам распачалася ў канцы 2010 г. Тады ж супрацоўнікі выдавецтва Беларускай Праваслаўнай Царквы звярнуліся ў Інстытут мовы і літаратуры НАН Беларусі з прапановай прыняць удзел у падрыхтоўцы да выдання «Жыцця Еўфрасінні Полацкай». Было вырашана, што выданне будзе складацца з факсімільна аднаго са спісаў жыцця, узноўленага тэксту і яго перакладаў на беларускую, рускую і англійскую мовы.

Да нашых дзён «Жыццё Еўфрасінні Полацкай» дайшло ў позніх спісах (XVI–XVIII стст.) шасці рэдакцый [параўн.: **3**, с. 147–148; **9**, с. 128–130]. У на-

Рис. 1. «Жыцiе Еўфрасiннi Полацкай»,
спiс сярэдзiны XVI ст., РНБ, збор Пагодзiна, № 869, арк. 318 адв. — 319.

вуковай лiтаратуры сустрэкаецца iнфармацыя i пра спiсы XV ст., i нават пра спiс XIV ст. (хоць звестак, якiя пацвярджалi б яго iснаванне, няма) [1, с. 105]. Усе вядомыя спiсы жыцiя (звыш 180) захоўваюцца за межамi Беларусi.

Складана было вызначыць, якi са спiсаў варта выбраць для публiкацii. Увага звярталася на храналагiчны аспект, захаванасць рукапiсу, паўнату зместу, моўныя асаблiвасцi. Нас зацiкавiў спiс жыцiя, змешчаны ў рукапiсным зборнiку сярэдзiны XVI ст., што захоўваецца ў Расiйскай нацыянальнай бiблiятэцы ў Санкт-Пецярбургу (збор Пагодзiна, № 869; «Житiе вѣженiа ѿѿѿроснiи и гѿменiи вседѣржителѣ свѣтаго спѣ во граѣ в полоѣсцѣ» займае ў iм аркушы 318 адв. — 332). Па-першае, дадзены спiс мае шэраг тэксталагiчных разыходжанняў з ужо выдадзенымi спiсамi, а па-другое, ён даволi адметны па сваiх лiнгвiстычных асаблiвасцях. У тэксце рэалiзавана строгая («высокая») царкоўнаславянская норма, аб чым сведчыць наяўнасць формаў парнага лiку, складанай сiстэмы прошлых часоў, спецыфiчных сiнтаксiчных сродкаў (давальны самастойны i iнш.). Разам з тым тут адзначаюцца некаторыя апiскi i «памылкi», абумоўленыя не толькi няўважлiвасцю перапiсчыка, але i састарэласцю рукапiсу-пратографа, а магчыма i асаблiвасцямi апошняга. Таму, на нашу думку, гэты тэкст будзе цiкавы i для лiнгвiстаў, i для лiтаратуразнаўцаў, i для гiсторыкаў. Лакальныя моўныя асаблiвасцi ў Пагодзiнскiм спiсе нешматлiкiя i толькi гiпатэтычна дазваляюць звязваць яго паходжанне з Полацкiмi землямi. (рис. 1.)

Рис. 2. «Житие блаженной Евфросинии, игумении Вседержителя Святого Спаса во граде Полоцке» (Мінск, 2012).

Пагодзінскі спіс «Жыцця Еўфрасінні Полацкай» ужо становіўся аб'ектам даследавання літаратуразнаўцаў і лінгвістаў. Упершыню яго надрукаваў А.Ф. Коршунаў у «Хрэстаматыі па старажытнай беларускай літаратуры» (1959 г.) у адаптаваным выглядзе (раскрыты цітлы, не захаваны скарачэнні, унесены ў радок вынасныя літары, уведзена сучасная пунктуацыя) [5, с. 68–81]. Урывак з гэтага спіса (арк. 319–322) з захаваннем важнейшых арфаграфічных асаблівасцей змешчаны ў «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (1961 г.) [14, с. 71–77]. У кнізе «З неапублікаванай спадчыны» А.А. Мельнікава розначытанні па Пагодзінскім спісе пададзены толькі ў спасылках [9, с. 221–243].

Новае выданне «Жыцця Еўфрасінні Полацкай» па Пагодзінскім спісе ўбачыла свет у 2012 г.: Житие блаженной Евфросинии, игумении Вседержителя Святого Спаса во граде Полоцке: в 2 кн. / науч. ред., предисл., воспр. ц.-слав. текста, пер. на рус. и белорус. яз., коммент. Э.В. Ермоленко; пер. на англ. яз. Т.В. Сальникова. — Минск: Белорусская Православная Церковь, 2012. — Кн. 1: Житие блаженной Евфросинии, игумении Вседержителя Святого Спаса во граде Полоцке [факсим. изд.] — 32 с.; Кн. 2: Житие блаженной Евфросинии, игумении монастыря Вседержителя Святого Спаса во граде Полоцке [воспр. ц.-слав. текста, пер. на рус., белорус., англ. яз.]. — 128 с. (рис. 2.).

У Расійскай нацыянальнай бібліятэцы была зроблена алічбаваная копія Пагодзінскага спіса, і далейшая праца па падрыхтоўцы да выдання ўзноўленага тэксту і перакладаў на беларускую і рускую мовы ажыццяўлялася непасрэдна па ёй.

Работа вялася ў некалькі этапаў. На першым этапе неабходна было расчытаць царкоўнаславянскі тэкст, пісаны паўуставам, падзяліць на асобныя словы і ажыццявіць яго камп'ютарны набор. Пры гэтым часам даводзілася параўноўваць дадзены спіс з іншымі даступнымі спісамі жыцця для правільнага прачытання таго ці іншага цяжкага для разумення месца (асабліва ў выпадку апісак).

Апіскі і памылкі, выяўленыя ў тэксце, пакідаюцца без правак, у некаторых выпадках робіцца памета *: *Так в рукописи*, напр.: **нѣ* хошѣ** (напісана замест **се хошѣ**); **просто рѣши*** (напісана замест **просто рѣши**).

Узноўлены царкоўнаславянскі тэкст пададзены з захаваннем яго дзялення на лісты, радок у радок, літара ў літару.

Графічная сістэма рукапісу не ўніфікуецца. Так, напрыклад, захоўваецца варыянтнае ўжыванне графем **оу**, **ѹ**, **ж** для перадачы на пісьме гука [y], **е**, **ѣ** — для перадачы на пісьме гука [e], **и**, **ї**, і **ѣ** для перадачы на пісьме гука [i] і інш.

Скарочаныя напісанні пад цітлай захоўваюцца: **вѣтъ**, **гѣтъ**, **дѣшамн**, **за сѣтъ**, **ко ѡцѣ**, **мѣтвамн**, **цѣкви сѣои** і інш.

Адлюстроўваецца ўжыванне вынасных літар: **Ѡ** **Ѧ** **мзѦ** **иѦ**, **вѣдѣ**, **прѣ**^л**слава**, **сѣтрам**, **черѣто**^л**цѣтва нѣнаго** і інш.

Перадаецца радковы пунктуацыйны знак (кропка) •:

Ѧз же твоѣмѣ словеси послѣдствѣющи • ѣзыдоѣ
на мѣсто сеѣ ничтоже ѣмѣши носѣщи • но то
чѣю твоѣ слово в себѣ ѣмѣши • ѣже рѣши гѣи по
милѣи • и ѣще же за все ѣмѣнѣе ѣмѣю книги
сеѣ • ѣми же ѣтѣшаѣт ми сѣ дѣша

Захоўваецца паярок, знакі прыдыхання і націску: **ѣкоже поѣтї ю невѣстѣ**
за сѣтъ свои, и прѣїде к тоѣ просѣщи ѣггльскаго ѡбраза прѣати, причѣтатисѣ,
оѣтѣрѣпати, слышавѣши, повелитѣ ми, ѡнѣ же, кѣ вѣѣ, сѣ совоѣю.

Можа ўзнікнуць пытанне, чаму тэкст XVI ст. не быў адаптаваны да сучасных арфаграфічных і пунктуацыйных нормаў, што значна спрасціла б яго ўспрыняцце для чытача XXI стагоддзя. Заўважым, што рашэнне аб узнаўленні тэксту з максімальнай ступенню набліжанасці да арыгінала

згодна з лінгвістычнымі правіламі выдання старажытных рукапісаў было прынята з самага пачатку работы над праектам. Такое ўзнаўленне дазволіла, на нашу думку, пазбегнуць адлюстравання пэўных памылак у прачытанні тэксту (напрыклад, на месцы вынасных літар, цітлаў), пры расстаноўцы знакаў прыпынку і разам з тым зрабіла тэкст больш даступным для ўспрыняцця чытача, мала дасведчанага ў царкоўнаславянскай мове. Такое ўзнаўленне якраз спрашчае ўспрыняцце факсімільнай копіі жыцця, дазваляе карыстальніку адчуць тагачасную спецыфіку, а праблемы з «неразуменнем» сэнсу таго ці іншага выказвання прызначаны вытлумачыць пераклад.

Наступны даволі няпросты этап работы над выданнем склалі пераклады царкоўнаславянскага тэксту. На беларускую і рускую мовы тэкст перакладзены Э.В. Ярмоленка, на англійскую — Т.В. Сальнікавай. Трэба адзначыць, што раней дадзены спіс ужо перакладаўся на беларускую мову І.В. Саверчанкам [гл.: **2**, с. 69–87].

Пры перакладзе царкоўнаславянскага тэксту «Жыцця Еўфрасінні Полацкай» на сучасныя літаратурныя беларускую і рускую мовы мы імкнуліся, з аднаго боку, перакладаць максімальна блізка да арыгінала, каб захаваць, па магчымасці, яго стылістычныя і сінтаксічныя асаблівасці. Было нават вырашана ў перакладах не вылучаць абзацы і імкнуцца да таго, каб межы перакладных старонак максімальна супадалі з арыгінальнымі. З другога боку, нашай задачай было зрабіць пераклад зразумелым і цікавым для сучаснага, у першую чаргу свецкага чытача, якому нярэдка не вядомыя многія паняцці, звязаныя з манаскім жыццём.

Пэўныя цяжкасці выклікаў пераклад шэрагу лексем і спалучэнняў. Мы сутыкнуліся з тым, што 1) некаторыя з зафіксаваных у жыцці лексем адсутнічаюць у даступных нам слоўніках; 2) значэнні, зафіксаваныя ў слоўніках, не падыходзяць для дадзенага кантэксту; 3) значэнне слова зразумелае, але цяжка падабраць сучасны адпаведнік, які раскрыў бы яго значэнне чытачу. Падчас працы над перакладамі мы карысталіся «Гістарычным слоўнікам беларускай мовы» (вып. 1–31, Мінск, 1982–2011), «Словарем древнерусского языка» І. Сразнеўскага (т. I–III, Масква, 1989), «Словарем русского языка XI–XVII вв.» (вып. 1–28, Масква, 1975–2008), «Полным церковнославянским словарем» Г. Дзьячэнкі (М., 1900), «Словарем церковнославянского и русского языка» (т. 1–4, Санкт-Пецярбург, 1847), шматлікімі перакладнымі і тлумачальнымі слоўнікамі, а таксама шэрагам дапаможнікаў па царкоўнаславянскай мове: Ремнева М.Л., Савельев В.С.,

Филичев И.И. «Церковнославянский язык: Грамматика с текстами и словарем» (Москва, 1999), «Грамматика церковнославянского языка. Конспекты. Упражнения. Словарь» (Санкт-Петербург, 2007), иеромонах Алипий (Гаманович), «Грамматика церковнославянского языка» (Санкт-Петербург, 1997; рэпр. выд. 1964 г.) і інш.

Прывядзём некалькі прыкладаў. На с. 328 жыцця чытаем: *ни хоташе во видѣти никогоже которающася ни кнѣзѣмъ • ни бѣри сѣ бѣриноу ни слѣжанина слѣжаниноу • но всѣхъ хоташе имѣти ко единому дѣшу*. Найменне *слѣжанинъ* у слоўніках не зафіксавана, але, зыходзячы з таго, што ў «Словаре русского языка XI–XVII вв.» (вып. 25, Москва, 2000, с. 119) прадстаўлена лексема *служание* ‘служба, служэнне’, палічылі магчымым перакласці *слѣжанинъ* як *слуга*: *И не хацела яна бачыць, каб нехта варагаваў: ні князь з князем, ні боярын з боярынам, ні слуга са слугою, але жадала, каб усе былі як душа адзіная / И не хотела она видеть никого враждующими: ни князя с князем, ни боярина с боярином, ни слугу со слугою, но желала, чтобы все были как душа единая*.

На с. 327 адв. напісана: *на всѣхъ же днѣхъ ѹчаще сестры свои старыи же ѹчаще трѣпѣнію и воздрѣжанію • юны же ѹчаще чѣтотѣ душевней • и вестрѣтїю телесномъ • говенію ѡбразномъ*. Цяжжасці ўзніклі пры перакладзе спалучэння *говенію ѡбразномъ*. У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (т. 2, Мінск, 1978, с. 8) *гавенне* тлумачыцца як дзеянне паводле значэння дзеяслова *гавець* ‘пасціць і хадзіць у царкву, рыхтуючыся да споведзі’. У перакладзе мы пакінулі лексему *гавенне / говение*, але зрабілі спасылку, што гэта слова мае некалькі значэнняў: *Гавенне — пост; у вузкім сэнсе — падрыхтоўка да Таінства Прычашчэння, якая заключаецца ў посце і ўстрыманні ад усялякага граху*. Лексему *образный* у дадзеным кантэксце, на нашу думку, варта перакласці як *добрапрыстойны / благообразный*: *Кожны дзень вучыла яна сяцёр сваіх: старых вучыла цяпенню і ўстрыманню, маладых вучыла чысціні душэўнай і бяспаснасці цялеснай, гавенню добрапрыстойнаму... / Каждый день учила она сестер своих: старых учила терпению и воздержанию, юных учила чистоте душевной и бесстрастию телесному, говению благообразному...*

У жыцці некалькі разоў ужываецца лексема *подвигъ* у значэнні ‘богаўгодная дзейнасць, справы, якія патрабуюць вялікай працы, звязаныя з перанясеннем нягод, пакут; падзвіжніцтва’ і вытворныя ад яе найменні: *подвижнѣиши; подвижатисѣ*. *Ѹмъ Ѹкрепляюще на поѸвигы добрыѣ дѣла; и*

послашайте жены сѣмъ прѣбнымъ стѣмъ подвигы и трыды и любовь же к бгѣ; а оумъ еѣ болѣ на вѣжю любовь подвижашесѣ; и ѿтолѣ начатъ подвижнѣиши быти; нача подвижнѣиши подвигъ постнически воспріймати. Мы палічылі мэтазгодным пакінуць у перакладах лексему *подзвіг / подвиг*: розум умацоўваецца на *подзвігі добрых спраў / ум укрепляется на подвиги добрых дел*; і *наслухайце аб подзвігах, аб працы і аб любові да Бога гэтай прападобнай жанчыны святой / и послушайте о подвигах, о трудах и о любви к Богу этой преподобной жены святой*. Аднак вытворныя найменні былі заменены блізкімі па сэнсе лексэмамі або іх спалучэннямі: *а розум яе больш да любові Божай імкнуўся / а ум ее больше к любви Божией устремлялся*; *І з таго часу больш рупліваю стала яна ў падзвіжніцтве / И с того времени более усердной стала она в подвижничестве*; і *пачала яшчэ адданей у поспе весці жыццё падзвіжнікае / и начала еще ревностнее в поспе вести жизнь подвижническую*.

Чатыры разы сустрэлася ў жыцці лексэма *отроковица*: ѿ негоже родисѣ си вѣжна ѿтроковица; днь ѿ днн • расташе ѿтроковица; ѿвѣцавши же вѣженѣ ѿтроковица и рече еи; ѿдивившисѣ разѣмѣ ѿтроковица • и любѣи же к бгѣ. У слоўніках царкоўнаславянскай мовы сустракаюцца наступныя тлумачэнні гэтага слова: 1) 'девица, дева, молодая женщина' (Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь, с. 373); 2) 'девушка от 7 до 15 лет' (Словарь церковнославянского и русского языка, т. 3, с. 126). «Словарь русского языка» (т. 2, Масква, 1982, с. 708) падае слова *отроковица* ў знач. 'девочка-подросток в возрасте между ребенком и девушкой' з паметай *устар.* У «Руска-беларускім слоўніку» (т. 2, Мінск, 1993, с. 409) прадстаўлены два варыянты перакладу *отроковица* ў залежнасці ад значэння: 1) (девочка-подросток) *дзяўчо з паметай устар.*; 2) (девушка) *дзяўчына*. Таму ў рускім перакладзе мы пакінулі варыянт *отроковица*, у беларускім ўжылі на яго месцы *дзяўчынка, дзяўчына*: *ад якога нарадзілася гэтая блажэнная дзяўчына / от которого родилась эта блаженная отроковица*; і *дзень за днём расла дзяўчынка / и день за днем росла отроковица*; *У адказ блажэнная дзяўчына сказала ёй / В ответ блаженная отроковица сказала ей*; *здзівіўшыся розуму дзяўчыны і любові яе да Бога / удивившись разуму отроковицы и любви ее к Богу*.

Без зменаў пакінута напісанне ўласных імёнаў, напрыклад: *горо^аславѣ* — *Гарадзіславу / Городиславу* (родная сястра Еўфрасінні); *кѣра•аннѣ* — *Кіраанну / Кираанну* (пляменніца Еўфрасінні).

Пры перакладзе рэлігійнай тэрміналогіі на беларускую мову мы арыентаваліся на праваслаўную традыцыю. Таму ў нашым перакладзе ўжываюцца лексемы *ангел, благаславёны, блажэнны* і пад.

Значную дапамогу і ў прачытанні, і ў перакладзе аказалі папярэднія выданні «Жыцця Еўфрасінні Полацкай», у прыватнасці кніга «Преподобная Евфросиния, княжна и игумения Полотская: житие, чудеса, служба с акафистом» [11], падрыхтаваная сёстрамі Спаса-Еўфрасіннеўскага жаночага манастыра ў Полацку.

У складаных сітуацыях даводзілася звяртацца да спецыялістаў. Выказваем шчырую падзяку а. Сергію Гардуну і а. Уладзіміру Башкіраву, калегам Н.В. Паляшчук, Л.В. Ляўшун, Т.Я. Шэмет, Н.Г. Куцаевай, А.А. Яфанавай, сёстрам Спаса-Еўфрасіннеўскага жаночага манастыра ў Полацку за іх слухныя парады і грунтоўныя кансультацыі, а таксама за цяроплівасць і падтрымку.

Публікацыя факсімільнай копіі «Жыцця Еўфрасінні Полацкай» — чарговы крок па вяртанні нашых духоўных каштоўнасцей на Радзіму. Узноўлены тэкст (з захаваннем графічных і арфаграфічных асаблівасцей), па-першае, робіць больш зручным карыстанне рукапісам для ўсіх зацікаўленых, у тым ліку асоб без спецыяльнай гісторыка-лінгвістычнай падрыхтоўкі, па-другое, у перспектыве ён можа быць выкарыстаны пры стварэнні корпусу царкоўнаславянскіх тэкстаў, пашыраных на землях старажытнай Беларусі. Далейшае даследаванне моўных асаблівасцей рукапісу (марфалагічных і лексічных рыс) будзе садзейнічаць вывучэнню пытанняў узаемадзеяння беларускай і царкоўнаславянскай моў.

Хочацца спадзявацца, што выданне, адрасаванае лінгвістам, літаратуразнаўцам, багасловам, гісторыкам, усім, хто цікавіцца беларускай культурай і гісторыяй Праваслаўнай Царквы, будзе запатрабаваным і знойдзе свайго зацікаўленага чытача. Маём надзею, што дадзенай працай мы зрабілі чарговы крок у кірунку вывучэння і вяртання нашай багатай кніжнай спадчыны.

Спіс літаратуры

1. Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI — першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Янкі Купалы. — Мінск: Беларус. навука, 2003. — 1014, [1] с.

2. Аповесць жыцця і смерці Еўфрасінні Полацкай // Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.) / укладанне, прадмова і каментар І. Саверчанкі. — Мінск: Кнігазбор, 2007. — С. 69–87.

3. *Воронова, Е.М.* Житие Евфросинии Полоцкой / Е.М. Воронова // Словарь книжников и книжности Древней Руси: [в 3 вып.] / Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский Дом); отв. ред. Д.С. Лихачев. — Ленинград: Наука, 1987. — Вып. I (XI — первая половина XIV в.). — С. 147–148.

4. Кніга жыццй і хаджэнняў: пер. са старажытнарус., старабеларус. і польск. / уклад., прадмова і каментарыі А. Мельнікава — Мінск: Маст. літ., 1994. — 503 с., 8 л. іл.

5. *Коршунаў, А.Ф.* Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры: вучэб. дапам. для філал. фак. выш. навуч. устаноў / А.Ф. Коршунаў; пад рэд. І.П. Яроміна, В.В. Барысенкі. — Мінск: Вучпедвыд БССР, 1959. — 468, [4] с.

6. *Левшун, Л.В.* «Житие преподобной Евфросинии Полоцкой» как исторический источник: факты, образы, интерпретации / Л.В. Левшун // *Studia Historica Europae Orientalis* — Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб. — Минск, 2009. — Вып. 2. — С. 252–266.

7. *Левшун, Л.В.* О слове преображенном и слове преображающем: теоретико-аналитический очерк истории восточнославянского книжного слова XI–XVII веков / Л.В. Левшун. — Минск: Белорусская Православная Церковь, 2009. — 896 с.

8. *Мельнікаў, А.* Ефрасіння Полацкая / А. Мельнікаў // Рэлігія і царква на Беларусі: энцыкл. давед. — Мінск: БелЭн, 2001. — С. 109.

9. *Мельнікаў, А.А.* Еўфрасіння Полацкая / А.А. Мельнікаў // 3 неапублікаванай спадчыны: манаграфіі, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў. — Мінск: Чатыры чвэрці, 2005. — С. 14–315.

10. Преподобная Евфросиния Полоцкая / сост. Н. Г. Куцаева. — Минск: Белорусская Православная Церковь, 2010. — 96 с.: ил.

11. Преподобная Евфросиния, княжна и игумения Полотская: житие, чудеса, служба с акафистом. — Минск: Православное братство в честь Святого Архистратига Михаила, 2006. — 111 с.

12. Святое Евангелие. Слуцк, 1582 / [предисловие Митрополита Минского и Слуцкого, патриаршего экзарха всея Беларуси Филарета]. — Минск: Белорусская Православная Церковь, Национальная библиотека Беларуси,

2009, факсимиле; Святое Евангелие. Слуцк: у 2 кн. — Мінск: Беларуская Праваслаўная Царква, Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, 2009. — Кн. 1: Святое Евангелие. Слуцк: узноўлены тэкст / узнаўл. тэксту Н.В. Паляшчук, Г.У. Федарэнка, Э.В. Ярмоленка. Кн. 2: Святое Евангелие. Слуцк: даследаванне рукапісу / аўтары і навук. рэд. Н.В. Паляшчук, Г.У. Федарэнка, Э.В. Ярмоленка, Л.І. Станкевіч, Т.І. Рошчына. — 205 [2] с.

13. *Соболевский, А.И.* История русского литературного языка / А.И. Соболевский. — Ленинград: Наука, 1980. — 193 с.

14. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВНУ / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа; [склад.: У.В. Анічэнка і інш.]. — Ч. I. — Мінск: Выд-ва АН БССР, 1961. — 538 с., [1] с.

Ярошевич А.А.

Древности Дисненского Воскресенского монастыря

Дисна впервые упоминается в Литовской метрике в 1461 г., но заметное значение приобретает в Ливонскую войну, став после захвата Полоцка форпостом против дальнейшего продвижения московитов и опорным пунктом Стефана Батория при отвоевании Полоцка. В 1567 г. Жигмунт Август дал дисенцам право торговать без мыта и поборов и герб — три каменные башни. В 1632 г. утверждены уставы цехов, написанные на «русском языке».

«Без сомнения, Дисна была единственным значительным оплотом православия на обширной территории Подвинья», — написал её заслуженный историограф Оттон Гедеманн¹. Воскресенская церковь существовала здесь с древнейших времён. «Грунты попа дисенского» упоминает инвентарь замка 1570 г. Когда в 1633 г. униаты захватили Воскресенскую церковь, король Владислав IV приказал вернуть её православным и не чинить препятствий их богослужению, а в 1642 г. увещевал на этот счёт униатского митрополита Антония Селяву.

В документах XVIII в. в Дисне фигурируют три церкви. Самая древняя из них — Воскресенская, при которой монастырь с небольшим числом монахов, «безо всякого фундуша»², зато её щедро поддерживало зажиточное дисненское мещанство. В XVII в. монастырь владел небольшим имением Горки, но в 1668 г. отдал его в застав (залог) за 100 коп грошей³. В 1810 г. монастырь был закрыт, церковь стала приходской.

В 1669 г. король Ян Казимир, подтверждая привилеи Владислава IV «старой» церкви, выдаёт привилей на «новопостроенную церковь Св. Спаса, не в унии будущую и другие, которые могут быть поставлены

¹ Hedemann, Otton. *Dziszna i Druja. Magdeburgskie miasta*. Wilno, 1934. С. 334.

² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1867. Т. XI. С. 225.

³ Историко-юридические материалы из актов книг Витебской и Могилевской губернии. Т. XXIII. С. 433–434.

потом»⁴. Церковь Введения Во Храм Пресвятой Богородицы упоминается в грамоте епископа Виктора Садковского 1786 г., в 1826 г. перенесена на кладбище. В 1904 г. её сменила каменная Одигитриевская церковь. Униатская церковь в 1839 г. была уже полуразрушенная.

В Дисне образовались три церковные братства: старшее — Крестоносное (Воскресенское), младшее и святого Николая. Старшее братство содержало церковь, заботилось о церковной утвари, а также особенно почитаемом древнем образе Одигитрии⁵.

В пропавшем «Главном реестре» братства была опись всех вещей, пожертвованных братчиками до 1781 г.⁶ Сохранился устав дисненского Младенческого братства, в 1930-е гг. он находился в Виленском белорусском музее, после ликвидации музея в 1945 г. оказался в отделе рукописей библиотеки Академии наук Литвы в составе Виленского белорусского Фонда (VBF-21).

Воскресенская церковь сгорела при тотальном пожаре Дисны 1700 г. На средства дисенских мещан Тимофея и Анны Бородульских около 1730 г. была построена новая, которая сгорела в 1882 г. Следующий, каменный храм, построенный генерал-губернатором М.Н. Муравьёвым, освящён в 1870 г.

При этих пожарах были всё же спасены некоторые священные реликвии Воскресенского монастыря: Братский крест 1673 г., иконы — «Богоматерь Одигитрия», «Воскресение Христово», а также царские врата и портреты Бородульских.

Крест стациональный, который в церкви обычно помещался на жертвеннике. Крест четырёхконечный, с «клеверными лепестками» на верхнем и боковых концах, на 8-гранном основании (квадрат со скошенными углами). Выполнен из серебра, местами позолочен, высотой с основанием — 71 см, поперечина — 39 см. На лицевой стороне креста: в центре — литая фигурка распятого Христа, под ногами Христа — символ Голгофы (череп с костями); на концах креста прикреплены барельефы евангелистов: вверху — Лука, слева — Матфей, справа — Иоанн, внизу — Марк. Внизу к вертикальной планке креста приставлена справа литая фигура апостола Иоанна Богослова, слева была фигура Богоматери (утрачена).

⁴ Hedemann, Otton. Dżisna i Druja. Magdeburskie miasta. S. 54

⁵ Hedemann, Otton. Dżisna i Druja. Magdeburskie miasta. S. 342.

⁶ Материалы по истории и географии Виленского и Дисненского уездов. / Сост. В. Друцкий-Любецкий и А. Сапунов. Приложения. С. 105–108.

Рис. 1

На обратной стороне: Христос, как он изображается на плащанице (со скрещёнными руками, в набедренной повязке), вверху Саваоф с треугольным нимбом, под ним Святой Дух в виде голубя, слева — Иоанн Креститель, справа — ангел, внизу — голова ангела с крылышками. На обороте фигуры Иоанна Богослова выгравировано изображение преподобного Антония Печерского, основоположника восточнославянского монашества. На обороте утраченной фигуры Богоматери, был изображён, скорее всего, Феодосий Печерский.

На подставке креста выгравирована надпись «СЕЙ КРЕСТЬ БРАТСТВА ДИСЕНЬСКАГО НАДАНЫ НАЦЕРКОВЬ БЛАГОЧЁТИВУЮ ВЪКРЕСЕНИЯ ХРЪСТОВА РОКУ А Х О Г» и чеканные изображения (рис. 1).

Икона Богоматери представляет собой Одигитрию Смоленского извода, написанную на доске темперой по левкасу средней высоты. По характеру иконописи ликов и ассистной разделке одежд в ней можно было бы заподозрить труд русского (поволжского?) мастера 2-й половины XVII в. Но этому противоречит резной по левкасу симметричный растительный орнамент на фоне — типичный на белорусской иконе, но неизвестный в русской иконописи. Можно указать примечательный эпизод из истории связей Воскресенского монастыря с Россией. В 1651 г. игумен Анфиноген со старцем Елисеем прибыли в Москву «бить челом о милостыне».

Были с ними книги, но пришлось их позакладывать, «потому что на Москве всякий харч дорог». Царь Алексей Михайлович пожаловал их образами и книгами. Но, чтобы их «прибрать», а также на корм, старцы просили выдать деньги. Государь пожаловал обоим подённому корму по гривне на день. Неясно, как долго оставались дисненские монахи в Москве. Но в конце августа того же года игумен Анфиноген во Ржевском уезде «нанял судно под божие милосердие под образы и под книги и под ризы и подо всякое церковное строение и поехал реками Межою да Двиною до Полоцка». Тогда же «черный поп Иона» дисненского монастыря с грамотой Посольского приказа направился в Торопец купить 50 четвертей ржи для монастырского обихода⁷.

Рис. 2

В 1774 г. сделана риза весом более 18 фунтов с надписью: «Ta szata zrobiona za dozorstwem slawetnego Filimona Buchala i G. Lewkowicza przeze mnie Piotra Slizika, r. 1774 aug. 30 dnia» — «Эта риза сделана под надзором именитого Филимона Бухала и Г. Левковича мною Петром Слижигом, 1774 г. авг. 30 дня». Фамилии Бухала и Левковича оставили заметный след в дисненских магистратских книгах. Филимон, Матей и Никита — родные братья. Матей Бухал избирался бурмистром в 1750, 1766, 1768, 1775, 1776, 1783 гг., Ян Бухал в 1775–1776 гг., Габриэль Левкович — в 1795 гг. Филимон Бухал (Боуфалл) и Ян Ворошилов в 1778 г. были послами в Варшаву к королю Станиславу Августу с ходатайством о возвращении Дисне магдебургского права, отнятого в 1776 г.⁸

⁷ Русско-белорусские связи. Сборник документов. 1570–1667 гг. Минск, 1983. С. 253–254, 263.

⁸ Hedemann Otton. Dzisna I Druja. S. 211, 371.

Дисненская риза — подлинный шедевр ювелирного искусства стиля рококо, в Белоруси ей нет равных. Вся поверхность мафория Богоматери и хитона Иисуса плотно заполнена тончайшим орнаментом самых разнообразных мотивов — гирляндами, рокайлями, трельяжем, пальметками, растительными побегам с бутонами. Над головами Богоматери и младенца изящные соразмерные лёгкие короны. В картушах повторены в чеканке канонические монограммы на иконе (рис. 2).

Пётр Слижик — выдающийся мастер чеканки по металлу, работавший в последней четверти XVIII в. До большевистского переворота 1917 г. его великолепные ризы на иконах Богоматери сохранились в могилёвских храмах: в Иосифовском соборе (1775 г.)⁹, на копии Барколабовской (1 мая 1781) в Никольской церкви¹⁰. Очевидно, на своих работах мастер указывал даты завершения. Могилёвские оклады уничтожены атеистической властью в 1920-е гг., дисненский — похищен ленинградскими ворами в 1970-е гг.

В начале XIX в. в Воскресенском храме находились три почитаемые иконы Богоматери: одна, в серебряной ризе 10-й пробы, вес 18 фунтов 22 лота — стояла над царскими воротами; вторая — наместная в иконостасе — 10-й пробы, вес 14 фунтов; Братская икона — 10-й пробы, вес 12 фунтов¹¹. Не совсем ясно, какая икона из трёх сохранилась до нашего времени.

Очевидно, из иконостаса Воскресенской церкви происходит **икона «Воскресение Христово — Сошествие во ад»** последней четверти XVII в. (ныне в Национальном художественном музее Беларуси). Сюжет её основан на апокрифическом сказании, что в момент Воскресения Христос спустился в преисподнюю и вывел в Царствие небесное согрешивших прародителей человечества Адама и Еву. Изображение так сияет радостью великого праздника, что невольно вызывает в памяти торжествующие слова из Иоанна Златоуста: «Смерть! Где твое жало? Ад, где твоя победа?». В самом низу едва заметные языки адского пламени обжигают трёх

⁹ Дембовецкий А.С. Опыт описания Могилевской губернии. Могилев, 1884. Кн. 2. С. 20.

¹⁰ Жудро Ф. Барколабовский Свято-Вознесенский женский монастырь Могилевской епархии. Могилев на Днестре. 1906.

¹¹ Опись Воскресенского монастыря 1802 г. — ЦГИА Литвы (Вильнюс). Ф. 634. Оп. 1. Ед. хр. 14.

опечаленных милостивых дам, недостойно проявивших себя в земной жизни (рис. 3).

Композиция развивается снизу вверх. В центре, на упавших вратах ада, весьма реальных, с коваными заплатами, стоит Христос в алом хитоне с золотой каймой и охристом (золотом) гиматии. Слева у ног Христа изображён в профиль Адам — старец с пышными волосами, длинной седой бородой, в светлом хитоне и зелёном гиматии. Справа — Ева в красном платье с золотым поясом, голубом гиматии и белом плате (цвета одежд Девы Марии — «второй Евы»). Христа окружают обширные группы праведников Священной истории: три царя в золотых коронах — восточные волхвы, первыми

Рис. 2

пришедшие поклониться Богомладенцу: молодой — в розовом хитоне и зелёном гиматии, двое старших — в одеждах синего и красного цвета (цвета Христа и Богородицы); Иоанн Предтеча с прапором; вероятно, родители Иоанна — первосвященник Захария и Елизавета; царь Давид (прародитель Христа) с Псалтырью, Соломон в короне, пророк в чалме (Исайя?) и седой Иеремия (?). Среди них также монарх (скорее всего, римский император Константин) и патриарх.

На голубом небесном фоне изображены, как миниатюрные сюжетные сцены, «Воскресение» и «Не прикасайся ко мне». Выше Небесные врата в виде арки, по бокам облака, как клубы дыма, поднимаются вверх, к небу — золотому фону с миниатюрным изображением «Новозаветной Троицы».

Дисненское «Воскресение» — шедевр белорусской иконописи, ниводной иконе этого сюжета нет столь развёрнутой композиции и такого изобилия персонажей. В ней заключена вся евангельская история. Это удивительный перенос в пространство белорусской иконы XVII в. западноевропейской алтарной картины эпохи Ренессанса. Сейчас в художественном наследии Беларуси это уникальное произведение. Но стоит помнить, что усилиями атеистического Советского государства практически уничтожена иконопись (и в целом сакральное искусство) крупнейших белорусских городов — Витебска, Полоцка, Могилёва, монастырей Восточной Беларуси.

Царские врата Воскресенской церкви — классический образец царских врат белорусской резьбы периода зрелого барокко. Створки плотно

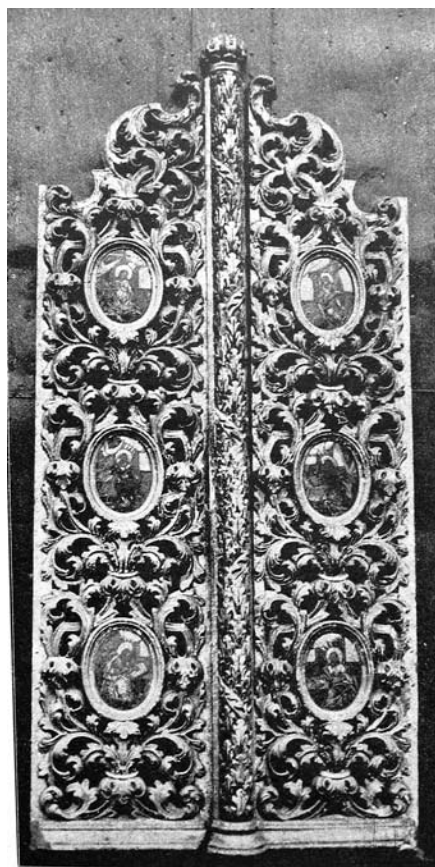

Рис. 4.

заполнены сквозной резьбой высокого рельефа в виде вертикального набора картушей — симметричных букетов из побегов сочного аканта, в которые вписаны овальные образки Благовещения и евангелистов (рис. 4).

Парные **портреты супругов Бородульских** тоже уникальны. Это единственные известные в белорусском искусстве фундаторские изображения мещан, впрочем, одетых не хуже высокородной шляхты. Супруги изображены в три четверти, обращённые друг к другу, как бы стоящие на коленях перед Распятием. Руки сложены перед собой в жесте моления. Тимофей — почтенный муж в длинном кафтани и меховой шубе, с пышными седыми волосами и окладистой бородой, взгляд обращён к зрителю. Перед ним — аналой, на котором установлено Распятие на замысловатой подставке. Анна — в распашной шубке-либерии (ливрее),

Рис. 2

подбитой мехом, и мантилье, голова покрыта светлым платом. Анна широко раскрытыми глазами смотрит прямо перед собою (рис. 5).

Тимофей Бородульский был бурмистром в 1711, 1712, 1726, 1727, 1729, 1730, 1732, 1733, 1738, 1739, 1740, 1741 и 1749 гг. Портреты Бородульских, очевидно, были написаны для построенной ими Воскресенской церкви, т.е. около 1730 г. В конце XIX в. они, кажется, находились в Витебском церковно-археологическом музее и исчезли после революции, как и многие предметы этого, пожалуй, самого «богатого» из древлехранилищ Беларуси.

Оттон Гедеманн, автор обстоятельной монографии о «магдебургском месте Дисне», написал: «сэтой пресловутой нетолерантностью, раздиравшей общество накануне разделов, что-то не так, при самом внимательном перелистывании актов магдебургии мы не нашли и мельчайших проявлений ненависти на религиозной почве». Гедеманн приводит документ 1766 г. с 15-ю удостоверяющими подписями (2 бурмистров, 2 радцев, 5 лавников, писаря и 5 представителей простого народа); из них оба бурмистра, оба радца, писарь, по меньшей мере 3 лавника и 3 представителя населения — были православными. Показательно, что зажиточный православный мещанин Тимофей Бородульский в 1749 г., завещая значительные средства Воскресенскому церковному братству, не забыл записать поминальную лепту также местному ксендзу и дисненским францисканам¹².

¹² Hedemann Otton. Dżisna i Druja, magdeburgskie miasta. S. 338–339.

Звесткі аб аўтарах

Баўтовіч Міхась Мікалаевіч, краязнаўца, г. Полацк.

Балыкіна Алена Мікалаеўна, старшы выкладчык кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (БДУ).

Бортнік Ігар Аляксандравіч, кандыдат філасофскіх навук, дацэнт, загадчык кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ПДУ).

Вайніцкі Павел Уладзіміравіч, кандыдат мастацтвазнаўства (к.м.), дацэнт кафедры «Дызайн архітэктурнага асяроддзя» Беларускага Нацыянальнага тэхнічнага ўніверсітэта (БНТУ).

Варонін Васіль Аляксеевіч, кандыдат гістарычных навук (к.г.н.), дацэнт кафедры гісторыі Беларусі старажытнага часу і сярэдніх вякоў гістарычнага факультэта БДУ.

Васільеў Барыс Рыгоровіч, к.м., намеснік дырэктара па навуковай рабоце Стараладажскага гісторыка-архітэктурнага і археалагічнага музея-запаведніка.

Васовіч Сяргей Міхайлавіч, к.г.н., дацэнт кафедры сацыяльна-палітычных і гістарычных навук Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта.

Гаўрыленка Наталля Валянцінаўна, хімік аддзела фізіка-хімічных даследаванняў ААТ «Праектрэстаўрацыя», г. Мінск.

Галубовіч Віталь Уладзіміравіч, к.г.н., дацэнт кафедры грамадскіх навук Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэта.

Джумантаева Тамара Аляксандраўна, кандыдат культуралогіі, дырэктар Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (НПГКМЗ).

Дук Дзяніс Уладзіміравіч, доктар гістарычных навук (д.г.н.), дацэнт, загадчык кафедры айчынай і ўсеагульнай гісторыі ПДУ.

Іаанісян Алег Міхайлавіч, к.г.н., загадчык сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа, г. Санкт-Пецярбург.

Калечыц Іна Леанідаўна, к.г.н., дацэнт кафедры дапаможных гістарычных дысцыплін і метадыкі выкладання гісторыі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта.

Кепін Дзмітрый Уладзіміравіч, к.г.н., навуковы супрацоўнік (н.с.), вучоны сакратар аддзела культурнай спадчыны Цэнтра помніказнаўства НАН Украіны і Украінскага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, г. Кіеў.

Клімаў Марат Васільевіч, к.г.н., н.с. Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

Колабава Ірына Навумаўна, к.г.н., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музеязнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў (БДУКіМ).

Краўчук Алена Міхайлаўна, вядучы хімік аддзела фізіка-хімічных даследаванняў ААТ «Праектрэстаўрацыя», г. Мінск.

Куляшоў Вячаслаў Сяргеевіч, н.с. аддзела нумізматыкі Дзяржаўнага Эрмітажа, г. Санкт-Пецярбург.

Лабоха Галіна Міхайлаўна, выкладчык кафедры айчыннай і ўсеагульнай гісторыі ПДУ.

Латышонак Алесіа Юрэвіч, д.г.н., прафесар Беларускага ўніверсітэта, Польшча.

Лесман Юрый Міхайлавіч, к.г.н., старшы навуковы супрацоўнік (ст.н.с.) сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа, г. Санкт-Пецярбург.

Лобач Уладзімір Аляксандравіч, к.г.н., дацэнт кафедры айчыннай і ўсеагульнай гісторыі ПДУ.

Магалінскі Ігар Уладзіміравіч, ст.н.с. НППГКМЗ.

Мацук Андрэй Уладзіміравіч, к.г.н., ст.н.с. Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

Нароўская Ала Мікалаеўна, к.г.н., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музеязнаўства БДУКіМ.

Оськін Аркадзь Філіпавіч, кандыдат тэхнічных навук, дацэнт кафедры тэхналогій праграмавання ПДУ.

Палявой Мікалай Анатольевіч, доктар палітычных навук, дацэнт, прафесар кафедры сацыяльных тэорый Нацыянальнага ўніверсітэта «Адэска-ска-я юрыдычная акадэмія».

Плавінскі Мікалай Аляксандравіч, к.г.н., загадчык аддзела археалогіі, нумізматыкі і зброі Нацыянальнага гістарычнага музея РБ.

Ракіцкі Уладзімір Васільевіч, мастак-рэстаўратар Цэнтра Сучаснага мастацтва Міністэрства культуры РБ, г. Мінск.

Салаўёў Аляксандр Аляксандравіч, ст.н.с. НППГКМЗ.

Сараб'янаў Уладзімір Дзмітрыевіч, к.м., галоўны мастацтвазнаўца, брыгадзір мастакоў-рэстаўратараў Міжабласнога навукова-рэстаўрацыйнага мастацкага ўпраўлення, г. Масква.

Скабцова Дар'я Аляксандраўна, аспірантка Дзяржаўнага інстытута мастацтвазнаўства, мастак-рэстаўратар Міжабласнога навукова-рэстаўрацыйнага мастацкага ўпраўлення, г. Масква.

Сяліцкі Адольф Аляксандравіч, к.м., дацэнт кафедры інжынернай графікі будаўнічага профілю БНТУ.

Тарасаў Сяргей Васільевіч, к.г.н., дацэнт Інстытута прадпрымальніцтва і парламентарызму, г. Мінск.

Шадыра Вадзім Іосіфавіч, к.г.н., дацэнт, ст.н.с. Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

Юмашава Юлія Юр'еўна, к.г.н., загадчык Міжкафедральнай археаграфічнай лабараторыі гістарычнага факультэта Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Ярашэвіч Аляксандр Адамавіч, к.м., вядучы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага мастацкага музея РБ.

Ярмоленка Эльвіра Валер'еўна, кандыдат філалагічных навук, ст.н.с. аддзела гісторыі беларускай мовы «Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі».

Запрашаем наведаць філіялы Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

www.polotsk.museum.by

1 Музей гісторыі архітэктуры Сафійскага сабора

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул. Замкавая, 1, тэл. 42-53-40 e-mail: sophia.polotsk@museum.by

2 Музей беларускага кнігадрукавання

Музей працуе з 10.00 да 17.00. У летні час – з 10.00 да 18.00.
г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 22, тэл. 42-57-25 e-mail: book.polotsk@museum.by

3 Музей-бібліятэка Сімяона Полацкага

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
Чытальная зала працуе ў сераду, чацвер і суботу з 10.00 да 16.00
г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 22, тэл. 42-63-39 e-mail: book.polotsk@museum.by

4 Мастацкая галерэя

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул. Стралецкая, 4а, тэл. 42-36-32 e-mail: gallery.polotsk@museum.by

5 Краязнаўчы музей

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 11, тэл. 42-27-15 e-mail: local.polotsk@museum.by

6 Стацыянарная выстаўка «Прагулка па Ніжне-Пакроўскай»

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 33, тэл. 45-81-16

7 Дзіцячы музей

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 46, тэл. 42-45-58 e-mail: children.polotsk@museum.by

8 Музей традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул. Войкава, 1, тэл. 42-30-41 e-mail: tkach.polotsk@museum.by

9 Прыродна-экалагічны музей

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул. Ф. Скарыны, 21, тэл. 42-42-13 e-mail: ecology.polotsk@museum.by

10 Музей баявой славы

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул.Тусналобавай-Марчанка, 1 (Курган Бессмяротнасці), тэл. 43-44-21
e-mail: war.polotsk@museum.by

11 Музей-кватэра Героя Савецкага Саюза З.М. Тусналобавай-Марчанка

Працуе з 10.00 да 15.00. Выхадны – панядзелак.
г. Полацк, вул. 23-х гвардзейцаў, 1, тэл. 43-94-69 e-mail: war.polotsk@museum.by

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

**Матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі
(1–3 лістапада 2012 г.)**

У дзвюх частках

Частка 1

Укладальнік:

Явіч Таццяна Уладзіміраўна

Карэктар: В.Я. Ашуева

Дызайн-макет і вёрстка: С.Г. Урбан

Падпісана да друку 12.04.2013. Фармат 70х100 $\frac{1}{16}$.
Папера афсетная. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 27,2.
Ул.-выд. арк. 10,95. Тыраж 200 экз.

Макет выкананы на абсталяванні навукова-інфармацыйнага аддзела НПГКМЗ
211400, г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 22.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка
ў Прыватным унітарным прадпрыемстве «Джи энд Ди».
ЛП №02330/0150065 ад 05.06.2008.
220136, г. Мінск, вул. Бурдзейнага, 37-191.

C
↑

Полота

Двина

